

The Project Gutenberg eBook of Tutkielmia: Valikoima, by Michel de Montaigne

This ebook is for the use of anyone anywhere in the United States and most other parts of the world at no cost and with almost no restrictions whatsoever. You may copy it, give it away or re-use it under the terms of the Project Gutenberg License included with this ebook or online at www.gutenberg.org. If you are not located in the United States, you'll have to check the laws of the country where you are located before using this eBook.

Title: Tutkielmia: Valikoima

Author: Michel de Montaigne

Translator: Edvin Hagfors

Release date: April 21, 2014 [EBook #45445]

Language: Finnish

*** START OF THE PROJECT GUTENBERG EBOOK TUTKIELMIA: VALIKOIMA ***

E-text prepared by Juha Kiuru and Tapio Riikonen

TUTKIELMIA

Valikoima

Kirj.

Michel de Montaigne

Ranskankielisistä alkuteksteistä *Essais* valikoinut ja suomentanut
Edwin Hagfors

Arvi A. Karisto, Hämeenlinna

1922.

SISÄLLYS:

- Johdanto.
- Tekijä lukijalle.
- 1. Joutilaisuudesta.
- 2. Erilaisista puhujalahjoista.
- 3. Ketään ei voi kehua onnelliseksi ennen hänen kuolemaansa.
- 4. Kuoleman halveksimisesta.

5. Tottumuksen voimasta ja miksi en saisi liian helposti muuttaa hyväksytyä lakia.
6. Kasvatuksesta.
7. La Boétien "Vapaaehtoinen orjuus".
8. Ystävyydestä.
9. Voittoisat tappiot.
10. Cato runoilijain ylistämänä.
11. Yksinäisyydestä.
12. Tutkielmieni tyylistä.
13. Kuinka käsittelen aiheitani.
14. Rukouksista.
15. Tekojemme epäjohtonmukaisuudesta.
16. Isästäni.
17. Amyotin Plutarkhos-käännöksestä.
18. Kidutuksesta.
19. Onko sallittua puhua itsestään.
20. Isien rakkaudesta lapsiinsa.
21. Eri kirjailijoista.
22. Julmuudesta.
23. Raimond de Sebondin puolustus.
Viiteselitykset.

JOHDANTO.

Renessanssi oli tutustuttanut länsimaiden oppineet muinaisten kreikkalaisten lukuisiin filosofisiin järjestelmiin. Sen edellisellä aikakaudella, n.s. skolastiikassa, yksinvaltiaan asemassa olleen Aristoteleen filosofian rinnalle oli herännyt uuteen eloon platonismi, epikurolaisuus, stoalaisuus, pyrrhonismi, neoplatonismi, jotka kaikki poikkesivat Aristoteleen opista ja olivat keskenäänkin erilaiset.

Tähän ristiriitaisten filosofisten teoriain runsauteen suhtautuivat eri ajattelijat 16. vuosisadan Ranskassa eri tavoin. Toiset nousivat vastustamaan vallitsevaa, yliopistojen ja esivallan kannattamaa Aristoteleen oppia, koettaen saada asetetuksi sen sijalle jonkin toisen järjestelmän, mikä platonismin, mikä stoalaisten filosofian, mikä neoplatonismin. Täten syntyneessä taistelussa he puolustivat kukin omaksumaansa oppia ja vakaumustaan totuudesta intohimoisesti, vainosta välittämättä, kidutusta ja kuolemaakin uhmaten. — Toisissa taas herätti noiden erilaisten, keskenään kilpailevien opinjärjestelmien ristiriitaisuus epäilyn niitä kaikkia ja ylimalkaan koko dogmaattista eli varmoväitteistä filosofiaa kohtaan. Nämä ajattelijat väittivät, kuten muinaisajan pyrrholaiset, että ihmisjärki ei kykene löytämään totuutta, saavuttamaan varmaa tietoa; heidän mielipiteensä mukaan on epäily, ehdottoman epävarmuuden kanta, ei vain niissä asioissa, jotka eivät ole aistiemme tajuttavissa, vaan niissäkin, jotka voimme järjellämme käsittää, erikoisesti filosofinen kanta, josta johtuu puolueettomuus, maltillisuus, nöyryys ja mielen rauha.

Merkkillisin näistä 16. vuosisadan Ranskan epäilijäfilosofeista, skeptikoista — ajattelija, jonka teosta vielä meidän päivinäme saattaa lukea mielenkiinnolla, kirjailija, joka tavallaan ja alallaan voidaan laskea Ranskan klassikkoihin kuuluvaksi — on MICHEL DE MONTAIGNE.

Hän syntyi Montaigne nimisessä aatelislinnassa lounais-Ranskan Guyenne-maakunnassa v. 1533. Kodissa pantiin hänen opetuksensa ja kasvatuksensa alulle varsin omituisella tavalla. Kun näet poika oli päässyt imettäjältä, antoi isä hänelle opettajaksi ja alinomaiseksi seuralaiseksi erään saksalaisen lääkärin, joka ei osannut sanaakaan ranskaa, mutta sitävastoin hyvin latinaa, ja jonka tuli puhua pojalle yksinomaan tätä kieltä. Sitä oppi muikin talonväki solkkaamaan sen verran, että lapsi ensi vuosinaan ei kuullut ympärillään mitään muuta kieltä puhuttavan. Niin tuli Ciceron ja Vergiliuksen kielestä hänen äidinkieltensä. Pitemmälle isä ei kuitenkaan jatkanut tavallisesta poikkeavaa opetusmenetelmäänsä, vaan pani pojan, tämän täytettyä kuusi vuotta, Bordeauxin Quyenne-lukioon. Sen käytyään opiskeli nuori Montaigne lakitiedettä ja sai tutkinnot suoritettuaan neuvoksen viran ensin Perigueuxin veroasiain-oikeudessa, vähää myöhemmin Bordeauxin parlamentissa. Tässä virassa hän toimi kuusitoista vuotta. Tämän ajanjakson alussa hän tutustui Bordeauxissa nuoreen La Boétie nimiseen kirjailijaan, ja heidän välilleen syntyi mitä hartain ja sydämellisin ystävyysuhde, jonka kuitenkin La Boétien äkillinen kuolema Montaignen suureksi suruksi pian rikkoi (1563). Pari vuotta myöhemmin Montaigne meni rikkaisiin naimisiin, ja kun hänen isänsä pian sen jälkeen kuoli, karttui hänen varallisuutensa vielä melkoisesti perinnöstä. Luultavasti voidakseen kokonaan antautua omaisuutensa hoitamiseen, hän erosi virastaan ja asettui asumaan maaseudulle, linnaansa (1571), missä oli päättänyt viettää levossa ja rauhassa lopun ikäänsä.

Ajat tosin olivat kaikkea muuta kuin rauhalliset. Olivathan ne Perttulinyön aattoaikoja. Mutta valtiollisista ja uskonnollisista levottomuuksista huolimatta saattoi Montaigne linnassaan antautua mielityöhönsä, niiden mietiskelevien tutkielmien (*Essais*) sepittämiseen, jotka hänelle tuottivat kuolemattoman nimen. Näiden kaksi kirjaa ilmestyi painosta Bordeauxissa v. 1580. Teoksensa valmistuttua lähti Montaigne, jota jo kauan aikaa oli vaivannut rakkokivi, pitemmälle matkalle, etsimään terveyttään Ranskan, Saksan ja Italian kuuluimmista kylpylöistä ja parhailta terveyslähteiltä. Sitä hän tosin ei sieltä löytänyt, mutta matkansa varrella hän teki runsaan joukon havaintoja, joista hänen teoksensa oli paljon kostuva.

Ollessaan della Villan kylpylässä hän sai tiedon, että Bordeauxin valtuusmiehet olivat valinneet hänet kaupunkinsa määriksi (1581). Hänen ensimmäinen kaksivuotinen virka-aikansa kului rauhallisesti; mutta hänet valittiin uudestaan (1583), ja silloin alkoivat hänelle vaikeat ajat. Valtiolliset olot olivat sangen sekavat, ja puoluetistelujen ristiaallokossa kävi hänen asemansa hyvin arkaluontoiseksi. Päälle päätteeksi puhkesi raivoamaan ankara ruttotauti. Vähää ennen oli Montaignen linnnaa ryöstetty, ja hän oli poistunut Bordeauxista yksityisten asiainsa vuoksi. Perheensä kera täytyi hänen nyt lähteä kotoaan ruttoa pakoona ja harhailla kauan etsimässä vaelleen tyyssijaa. Sillävälin alkoi rutto riehua Bordeauxissakin, ja hänen paikkansa määrinä olisi tietysti ollut kaupunkilaistensa keskuudessa, joskin hänen virka-aikansa oli loppumaisillaan. Mutta hän ei palannut kaupunkiinsa, ja siitä heikkoudesta on häntä syystä kyllä moitittu. Hänen aikalaisensa eivät kuitenkaan näytä häntä siitä ankarasti tuominneen.

Varmaankin hän, määrikautensa päätyttyä (1585), helppoituksen tuntein palasi linnaansa kirjojensa, parasten ystäväinsä, pariin. Hän ryhtyi nyt laajentamaan teostaan, ja v. 1588 valmistui siitä uusi painos, jossa kahden ensimmäisen kirjan alkuperäiseen tekstiin oli tehty suuri joukko lisäyksiä, ja joka sitäpaitsi sisälsi vielä uuden, kolmannen kirjan. Seuraavina vuosina Montaignen terveys vähitellen heikkeni, ja v. 1592 hän päätti linnassaan päivänsä.

Ei tarvitse lukea Montaignen teoksesta muuta kuin sen eri lukujen otsakkeet huomatakseen, että se ei ole järjestelmällinen kokonaisuus, ei ole seipitetty noudattamalla ennakoita harkittua varmaa suunnitelmaa, vaan on kokoelma jokseenkin hajanaisia huomioita ja mietelmiä erilaisista moraalifilosofisista aiheista ja kysymyksistä. Ja lukipa siitä minkä vähänkin pitemmän luvun tahansa, niin huomaa myöskin helposti, että sisällys varsin vähässä määrässä vastaa päällekirjoituksen herättämiä odotuksia. Tekijä poikkeilee usein hyvinkin kauas aineestansa, ja hänen esityksensä kulkua ei ole ohjaamassa muu kuin ajatusten vapaat liikkeet, herkkä mielikuvitus ja vaihtelevat mielialat. Jos vielä vertaa eri lukuja toisiinsa, niin voi useinkin todeta, että tekijän eri kohdissa samoista asioista lausumat ajatukset eivät ole täysin sopusoinnussa keskenään. Niinpä hän esim. puhuu varsin halveksivasti laeista ja niiden pyhydestä: ne ovat eri ilmastoissa ja eri leveysasteilla elävillä kansoilla aivan erilaisia, usein vastakkaisia, ja tuskin on sitä naurettavaa tahi julmaa tapaa, jota ei olisi laeilla vahvistettu ja pyhitetty; mutta kuitenkin hän on sitä mieltä, että tulee visusti noudattaa synnyinseutunsa lakeja ja jyrkästi vastustaa kaikkea, mikä pyrkii niitä mitenkään muuttamaan. Ja moraalin alalla Montaigne horjui stoalaisen ja epikuroalaisen opin välillä, niin että oppineet meidän aikanamme ovat käyneet väittelyä siitä, oliko hän edellisen vai jälkimmäisen suunnan kannattaja.

Tämä Montaignen teoksen jättämä hajanaisuuden ja ristiriitaisuudenkin vaikutus saa selityksensä siitä tavasta, millä tuo teos syntyi.

Maaseutuelämän yksinäisyydessä oli lueskeleminen Montaignen pääasiallinen ajanviette ja melkein pä ainoa huvike. Runsaan, hyvin valikoidun ja järjestetyn kirjastonsa rauhassa hän parhaiten viihtyi. Ja jonkin kirjan luettuaan oli hänen tapana muutamain lausein panna paperille siitä saamansa vaikutelmat, filosofoida lukemansa johdosta, milloin asettuen tekijän kannalle, milloin vastustellen sitä. Tarttuessaan näin kynään, hänellä aluksi ei ollut tarkoituksena kuvata itseään eikä esittää ajatuksiaan muille; hän kirjoitteli aikansa kuluksi ja kohdistaa joutilaat ajatuksensa johonkin määrättyyn suuntaan. Mutta siksi omalaatuinen henki kuin hänen ei voinut ajan pitkään tyytyä esittämään tällaista ikäänkuin passiivista osaa. Hänen lukemansa kirjat alkavat vaikuttaa hänessä yhä voimakkaamman reaktion; vähitellen hän asettaa yhä selvemmin omat ajatuksensa kirjoista lukemiensa rinnalle, ja selittääksensä mielipiteittensä syyt hän päätyy antamaan mitä yksityiskohtaisimpia ja avoimielisimpiä tietoja itsestään, mieliteoistaan ja -aloistaan, luonnonlaadustaan. Ja itsensä hän kuvaa vilpittömästi ja teeskentelemättä aina sellaiseksi, millainen hän on. Mutta niiden parinkymmenen vuoden kuluessa, jotka hän on käyttänyt teoksensa sepittämiseen, on hänessä tapahtunut monta muutosta, ja kaikki nämä erilaiset ja peräkkäiset Montaignet kuvastuvat näkyviimme hänen kirjastaan. Hän on eri aikoina innostunut erilaisiin filosofisiin järjestelmiin, ja nämä värittävät hänen mielipiteensä vaihtuviksi.

Hänen ryhtyessään kynäilemään, olivat hänen mielikirjailijoinaan Seneca ja Plutarkhos. Näiden vaikutuksesta hänen ajattelunsa siihen aikaan kulki stoalaiseen suuntaan. Mutta pian tapahtui suunnanmuutos. Hän tutustui Sextus Empiricus nimisen filosofin teoksista kaikkiin todisteihin, joita antiikin ajattelijat olivat esittäneet dogmaattista, varmoväitteistä filosofiaa vastaan. Nämä tekivät häneen voimakkaan vaikutuksen ja käännyttivät hänet epäilijäksi. Siitä lähtien on skeptillisuus jyrkimmässä muodossaan, n.s. pyrrhonismi, hänen ajattelijaluonteensa peruspiirre. Kysymykseen: mikä on totuus? mitä me varmasti tiedämme? hän vastaa: emme mitään. Varmuuteen emme voi päästä mistään, emme edes todennäköisyyteen; eri mahdollisuudet ovat yhtä todennäköisiä. Jos kaksi vastakohtaa pannaan kukin vaakakuppiinsa, niin vaaka pysyy tasapainossa. Ainoa, mitä varmasti tiedämme, jos sitäkään, on se, ettemme tiedä mitään varmasti.

Uskonnon peruskysymyksiin sovitettuna näemme tämän periaatteen Montaignen teoksen keskeisessä ja laajimmassa — suhteettoman laajassa — "Raimond de Sebondin puolustus" nimisessä luvussa, jossa hän esittää tieto-opillisen uskontunnustuksensa, jos niin sopii sanoa. Raimond de Sebond oli 15. vuosisadalla elänyt Toulousen yliopiston filosofian ja teologian professori (Montaignen mukaan lääkäri). *Theologia naturalis* nimisessä teoksessa hän oli lausunut sen mielipiteen, että ihminen järkensä avulla voi kohota Jumalan tuntemiseen, ja että kaikki kristinopin uskonkappaleet voidaan järkiperusteilla tukea ja todistaa oikeiksi. Mitä seikkaperäisimmin todistelee nyt puolestaan Montaigne ihmisjärjen kykenemättömyyden moiseen tehtävään. Ihmisen ainoat tiedon saavuttamisen välineet ovat aistit. Mutta niihin ei voi luottaa; ne saattavat varsin helposti pettää ja viedä harhaan. Tietoon, varmuuteen ne eivät voi häntä johtaa, eivät edes häntä ympäröivän luonnon olioista ja ilmiöistä, eivätkä hänestä itsestään, puhumattakaan yliluonnollisista asioista, Jumalan olemuksesta. Nämä voidaan käsittää vain

uskon avulla, ja uskon mysteriain perille ei järki kykene pääsemään. Montaigne siis itse asiassa ei puolusta Sebondin kantaa, vaan päinvastoin jyrkästi vastustaa sitä ja kumoaa sen.

Vuosisatoja on ihminen turhaan etsinyt totuutta, varmaa tietoa. Hän kyllä luulee löytäneensä sen, luulee kaikki ymmärtävänsä, olevansa älyltään kaikkia muita olentoja verrattoman paljon korkeammalla asteella. Hän korottaa järkipahasensa ylimmäksi tuomariksi kaikissa asioissa. Mutta tämä on vain tyhjää luuloa, itsevisautta, yltiöpäisyyttä, ylpeyttä, jota Montaigne mitä ankarimmin sanoin vitsoo, osoittaen, että todellisuudessa ihminen ei ole älyllisesti eikä siveellisesti eläintä korkeammalla, pikemmin päinvastoin. — Mitä tulee nyt päättää kaikesta tästä? Järkevä mies, vastaa Montaigne, huomaa siitä, että on turha vaivata päättään ja häiritä mieltä rauhaa urkkimalla uteliaasti syntyjä syviä, metafysiikan ongelmia, joiden perille ei kumminkaan voi päästä. Montaigne on kaiken yltiöpäisyyden jyrkkä vihaaja. Liika tiedonhalukin on hänen mielestään pahasta, se on vallatonta uteliaisuutta. Ihmisen tulee nöyränä tunnustaa kykenemättömyytensä saavuttamaan tietoa, löytämään totuutta. Vain siten hän voi pysyä puolueettomana, suvaitsevaisena, maltillisena, säilyttää mieltänsä tasapainon ja rauhan ja löytää elämän onnen. Tietämättömyys, utelemattomuus on suloinen, pehmeä ja terveellinen patja järkimiehen lepuuttaa päätänsä, sanoo Montaigne. Näin ilmenee tieto-opillisella alalla hänen yleinen epikurolainen elämäntarkoituksensa. Ylempänä sanottiin, että Montaigne horjui stoalaisen ja epikurolaisen moraalikäsitteiden välillä. Tarkkaavalle lukijalle on kuitenkin mielestämme ilmeistä, että hän pohjaltaan oli epikurolainen luonne. Milloin hän puhuu omista nimissään — ja hänen sanoistaan kajahtaa tällöin kuuluville vilpittömyys, josta ei voi erehtyä — silloin hän toistelee selvästi epikurolaisia ajatuksia. Hänen pääpyrintönänsä on elää elämänsä viehkeästi, tuskattomasti, sillä nautinto, mielihyvän tunne, on korkein hyvä, ja tuska, mielihäpähtäminen, on suurin paha. Tämä on niitä hänen mielilauseitaan, joita hän toistottaa sellaisten idealistien korviin, jotka eivät luota luontoon, vaan kernaasti tekisivät sille väkivaltaa. Hän puolestaan uskoo luonnon vaatimusten oikeuteen. Luonnonmukaisuus, siinä hänestä korkein hyve. Hänen hyvekäsitteellään ei ole mitään yhteistä stoalaisten ankaran, juron ja ikävän hyveen kanssa, se on naiivi, suvaitsevinen ja iloluontoinen, epikurolainen.

Tästä epikurolaisuudesta johtuu myöskin hänen egoisminsa. Hän rakasti ennen kaikkea vapautta, ja tällä vapaudellaan hän ei tarkoittanut ainoastaan oikeutta elää ja olla missä tahtoi ja itse määrätä tekonsa, vaan myöskin oikeutta tehdä itsensä täydellisesti riippumattomaksi muista, olla vapaana kaikista sitovista moraalisisistä velvoituksista samoin kuin aineellisista kahleista. Hänen teoksestaan voisi saada sommitelluksi kokonaisen rikkiviisaan filosofian, jonka perimmäisenä tarkoituksena on rakentaa hänelle ikäänkuin linnoitus, johon hänen minänsä voi vetäytyä mielihyvin ja kenenkään häiritsemättä silmäilemään ja palvomaan itseänsä. Tätä linnoitustaan hän kaikin tavoin puolustelee. Suuriarvoisinta maailmassa on osata omistautua itselleen, sanoo hän.

Skeptillisuus, epikurolaisuus, egoismi, siinä Montaignen tunnusmerkilliset luonnepiirteet, jos häntä katselemme ajattelijana.

Muutama sana on tässä myöskin sanottava hänestä kirjailijana. Edellä on jo puhuttu hänen työtavastaan ja hänen teoksensa hajanaisuudesta ja suunnitelmattomuudesta, joka oli seurauksena siitä. Taideteoksena, sommittelunsa eheyteen ja kokonaisrakenteensa sopusuhtaisuuteen nähden, hänen teoksensa jättää hyvinkin paljon toivomisen varaa. Hän on kyllä itsekin huomannut tämän, mutta ei ole siitä välittänyt. Siinäkin kuvastuu hänen vapaudentarpeensa. Ajatustensa pakoittaminen pysymään ennakkolta määrättyissä, niitä sitovissa puitteissa oli hänen luonnolleen vastenmielistä. Hänen täytyi antaa niiden liidellä vapaina.

Mitä hänen kielenkäyttöön tule, niin tuntuu siinä tuo samainen vapaisuus varsinkin lauserakenteessa. Hänen periodinsa ovat useinkin varsin pitkiä, vain höllästi kokoonsidottuja. Vähemmän vapauksia hän sallii itselleen sanaston alalla. Päinvastoin kuin monet muut hänen aikansa kirjailijat hän käyttää vain kohtuullisesti vieraskielisiä lainasanoja, samoin murreanoja, vanhentuneita sanoja ja omia sepittämiään uudissanoja. Mutta taidokkaasti käyttämällä hyväkseen näitä eri aineksia hän saa kielensä meheväksi, värikkääksi, ilmeikkääksi ja vaihtelevaksi.

Montaignen vahvin ja omintakeisin puoli kirjailijana on hänen tyyliänsä. Ensi silmäyksellä se vapaasti ja rattoisasti pakisevalla yleissävyllään helposti saattaa pettää ja näyttää huolimattomalta, ja sellaiseksi hän sitä itse sanookin; hänen kirjansa eri painoksia vertaamalla huomaa kuitenkin, että hän on sitä kyllä huolitellut ja hionut. Hänen tärkeimmät ja tavallisimmat tyylikeinonsa ovat sanasutkaukset, antiteesit, kärkevät ja nasevat sanavastakohdat, joilla hän tahtoo pitää lukijainsa huomion alati vireillä, sekä ennen kaikkea kuvat. Hänen ajatuksensa pukeutuvat itsestään valaisevien kuvien, sattuvien ja havainnollistuttavien vertausten muotoon, jopa tätä hyvää joskus saattaa olla vähän liiaksikin. Hänen kynänsä piirtelee toisinaan eteemme sellaisen sarjan vaihtelevia kuvia, että silmiämme pyrkii häikäisemään. Mutta tyyliänsä kuvarikkauden vuoksi on häntä syystä voitu sanoa suureksi runoilijaksi.

Valikoidessani Montaignen teoksesta suomennettavat tutkielmat olen pääasiassa noudattanut Pariisin yliopiston professorin A. Jeanroy'n vuonna 1918 julkaisemaa otekoelmaa, koska se tuntemistani valikoimista on ymmärtääkseni parhaiten osunut sellaisiin teoksen kohtiin, jotka ovat Montaignelle moralistina ja kirjailijana luonteenomaisimpia. Suomenkielinen kokoelma oli kuitenkin alunpitäin ajateltu laajemmaksi kuin Jeanroy'n valikoima. Kun siis oli ratkaistava, mitä teoksen kohtia Jeanroy'n valitsemiin oli lisättävä, päätin suomentaa kokonaan — muutamia pitempiä sitaatteja lukuunottamatta — "Raimond de Sebondin puolustuksen", josta Jeanroylla on vain muutamia, tosin verrattain pitkiä otteita. Tämä luku kieltämättä esiintyy koko teoksen ydinkohtana: siinä on Montaigne yhtäjaksoisimmin ja seikkaperäisimmin kehitellyt ajatuksiaan filosofian tärkeimmistä peruskysymyksistä, ja muodon puolesta ovat sen sisältämät sivut, kuten

Jeanroy sanoo, intomielisimmät, lennokkaimmat ja kaunopuheisimmat, mitä Montaigne on kirjoittanut. Saatoin mielestäni samalla parhaiten antaa suomalaiselle lukijalle käsitystä eräästä Montaignen kirjailijaomituudesta, joka ei minusta näytä päässeen Jeanroyn kokoelmassa riittävästi oikeuksiinsa, nimittäin hänen tavastaan valaista ja höystää esitystään kaikenlaisilla kaskuilla ja kertomuksilla. Tätä mielihaluaan hän mainitussa kirjansa luvussa myöskin täysin määrin noudattaa.

Erinäisissä oikeinkirjoitusseikoissa olen noudattanut tälle klassillisten teosten käännessarjalle yhdenmukaiseksi vahvistettua kantaa.

E.H.

TEKIJÄ LUKIJALLE

Tämä on vilpittömässä mielessä kirjoitettu kirja, lukijani. Siinä ilmoitetaan sinulle heti ensi aluksi, etten sillä ole tavoitellut mitään muuta kuin kotoista ja yksityistä tarkoituspää; en ole siinä lainkaan katsonut sinun hyötyäsi, enkä omaa kunniaani; moiseen yritykseen eivät voimani riitä. Olen tarkoittanut sen palvelemaan sukulaisteni ja ystävieni yksityistä mukavuutta, sitä, että he, minut menetettyään (mikä ennen pitkää tulee tapahtumaan), voisivat siitä löytää muutamia piirteitä ominaisuuksistani ja mielialoistani, ja että heissä siten säilyisi ehjempänä ja elävämpänä se kuva, jonka he ovat saaneet minusta. Jos olisin pyrkinyt etsimään maailman suosiota, niin olisin koristautunut lainakoroilla: tahdon, että minut siinä nähdään koruttomassa, luonnollisessa ja jokapäiväisessä olennessani, ilman mitään etsittyä ja teennäistä; sillä itseäni minä kuvaan. Vikani, puutteellisuuteni ja luontainen olemukseni ovat siitä selvästi luettavissa, mikäli julkinen säädyllyisyys ei ole sitä estänyt. Jos siis olisin ollut noiden kansakuntien keskuudessa, joiden sanotaan vielä elävän ensimmäisten luonnonlakien suloisen vapauden turvissa, niin vakuutan sinulle, että varsin kernaasti olisin kuvannut itseni aivan kokonaan ja aivan peittelemättä. Niinpä siis, lukijani, olen itse kirjani kuvattavana aiheena: sinun ei ole syytä käyttää jouto aikaasi niin arvottomaan ja turhanpäiväiseen aineeseen tutustuaksesi. Hyvästi siis! — Montaignessa maaliskuun 1 päivänä 1580.

1 JOUTILAISUUDESTA (I, 8)^[1]

Samoin kuin näemme, kuinka siementämättömät maat, jos ovat lihavia ja hedelmällisiä, kasvaa rehoittavat satojatuhansia villejä ja hyödyttömiä kasvilajeja, ja että, jos mieli saada nuo maat palvelukseemme, täytyy alistaa ja käyttää ne määrättyihin, meille hyödyllisiin kylvöksiin, ... samoin on sielujen laita; jollei niille anneta määrättyä tehtävää, joka pitää ne ohjissa ja kurissa, niin ne heittäytyvät hillittöminä harhailemaan sinne tänne mielikuvitusten rajattomalla lakeudella,

*sicut aquae tremulum labris ubi lumen ahenis
sole percussum, aut radiantis imagine lume,
omnia pervolitat late loca, jamque sub auras
erigitur, summique ferit laquearia tecti.*^[2]

eikä ole sitä houreita eikä haavetta, jota tämä levoton liike ei niissä synnyttäisi;

*velut aegri somnia, vanae
finguntur species.*^[3]

Sielu, jolla ei ole varsinaista pyrkimispää, eksyy: sillä, kuten sanotaan, ken on kaikkialla, se ei ole missään:

Quisquis ubique habitat, Maxime, nusquam habitat.^[4]

Jonkun aikaa sitten, kun vetäydyin pois julkisuudesta, aikoen, mikäli mahdollista, mistään muusta välittämättä, viettää rauhassa ja syrjässä lyhyen jäljellä olevan elinaikani, en luullut voivani tehdä hengelleni parempaa palvelusta kuin että annoin sen täysin joutilaana itse ravita itseänsä ja pysähtyä ja syventyä itseensä, niinkuin luulin sen tästälähtien sitäkin helpommin voivan tehdä, kun se ajan oloon oli vakaantunut ja kypsynyt; mutta huomaan, kuten

variam semper dant otia mentem.^[5]

että se päinvastoin, valloilleen päässeen hevosen lailla, juosta porhaltelee sata kertaa huimempaa vauhtia itsekseen kuin muita varten ja luopi eteeni niin paljon houreita ja haaveellisia eriskummaisuuksia toisen toisensa jälkeen, sekaisin ja aiheettomasti, että tarkastellakseni rauhassa niiden mielettömyyttä ja kummallisuutta olen alkanut panna niitä paperille, toivoen saavani aikaa myöten sen itsensäkin niitä häpeämään.

2

ERILAISISTA PUHUJALAHJOISTA (I, 10)

Onc ne furent à tous toutes grâces données.^[6]

Niinpä näemme, että puhujalahjaan nähden toisilla on helppous ja herkkyyks ja niin vaivaton ulosanti, kuten sanotaan, että he millä hetkellä tahansa ovat valmiit; toiset, hitaampiluontoiset, eivät koskaan puhu muutoin kuin valmisteltuaan ja ennakolta mietiskelyään... Jos minun olisi annettava neuvo näihin kahteen eri etuun nähden puhetaidon alalla, jota etupäässä saarnaajat ja asianajajat näyttävät meidän aikanamme ammattimaisesti harjoittavan, niin minusta nähden hidasluntuoinen sopisi paremmin saarnaajaksi ja toinen paremmin asianajajaksi, koska edellisen toimi antaa hänelle mielin määrin aikaa valmistamiseen; ja sitäpaitsi hän suorittaa puhetaipaleensa yhteen menoon ja jaksoon, keskeytymättä, kun sitävastoin asianajajan edut pakoittavat hänet joka hetki ryhtymään sotasille, ja hänen vastapuolensa odottamattomat vastaukset syrjäyttävät hänet hänen ladultaan, jolloin hänen täytyy osata heti muuttaa suuntaa. Mutta paavi Clemensin ja kuningas Fransin kohdatessa toisensa Marseillessa sattui aivan päinvastoin, että kun herra Poyet, kaiken ikänsä asianajajana toiminut mies ja sellaisena suuressa maineessa, oli saanut tehtäväkseen pitää tervehdyspuheen paaville ja sitä kauan aikaa ennakolta ajatellut, vieläpä, kuten kerrotaan, tuonut sen Pariisista mukanaan aivan valmiiksi kirjoitettuna, niin juuri samana päivänä, jolloin se piti pidettämän, paavi, peläten, että hänelle lausuttaisiin sanoja, jotka saattaisivat loukata hänen seurassaan olevia toisten ruhtinasten lähettiläitä, ilmoitti kuninkaalle puheenaiheen, joka hänestä näytti olevan aikaan ja paikkaan nähden sopivin, mutta sattumalta aivan toisen kuin sen, jolla herra Poyet oli vaivannut päätään, niin että hänen puheensa meni hukkaan ja hänen täytyi nopeasti tekaista toinen; mutta kun hän ei tuntenut siihen pystyvänsä, täytyi herra kardinaali du Bellayn ottaa se toimekseen. Asianajajan tehtävä on vaikeampi kuin saarnaajan, ja kuitenkin tapaamme mielestäni enemmän mukiinmeneviä asianajajia kuin saarnaajia, ainakin Ranskassa. Nopeasti ja äkkipikaisesti toimiminen näyttää olevan ominaista pikemmin älykkyydelle, hitaasti ja vakavasti toimiminen taas pikemmin arvostelukyvylle. Mutta se, joka jää aivan mykäksi, jollei hänellä ole aikaa valmistaa, samoin kuin se, jonka puhe ei valmistusajasta parane, he ovat molemmat yhtä eriskummaisista.

Severus Cassiuksesta kerrotaan, että hän puhui paremmin ennakkovalmistuksesta, että hän sai kiittää enemmän onnea kuin omaa huolellisuuttaan, että hänelle oli vain eduksi, jos häntä häirittiin hänen puhuessaan, ja että hänen vastustajansa eivät uskaltaneet ärsyttää häntä, peläten, että hän suuttuessaan äityisi kahta kaunopuheisemmaksi. Tunnen omasta kokemuksesta sellaisen luonnonlaadun, joka ei voi kestää ankaraa ja vaivalloista ennakkovalmistusta: jollei se liiku hilpeästi ja vapaasti, niin se ei saa mitään arvokasta aikaan. Me sanomme eräistä teoksista, että ne tuntuvat valvottujen öiden tuotteilta, eräänlaisen kalseuden ja jurouden vuoksi, jonka leiman vaivalloinen työ painaa teoksiin, jotka suureksi osaksi ovat sen tuloksia. Mutta sitäpaitsi pyrkimys luomaan jotakin etevää ja tehtävänsä liiaksi sidotun ja jännitetyn sielun pinnistys lamauttavat ja haittaavat sitä; samoin kuin käy veden, joka, kovasti ahtautuessaan kokoon, oman rajun voimansa ja liikanaisen paljoutensa vuoksi ei voi löytää pääsyä avonaiseen pullonkaulaan.

Tällaiseen luonnonlaatuun nähden, josta puhun, on samalla huomattava myöskin se, että se vaatii, etteivät sitä järkytä ja ärsytä sellaiset voimakkaat intohimot kuin Cassiuksen suuttumus (sillä sellainen liikutus olisi liian raju); se tahtoo, ettei sitä ahdisteta, vaan kehoitetaan; se tahtoo tuntea ulkonaisten, hetkellisten ja satunnaisten seikkain innostavaa ja herättävää vaikutusta. Jos se saa kulkea aivan yksin, niin se liikkuu vain verkalleen ja raukeasti; vilkas hyörinä on sen elämänehto ja pääviejätys. Minun henkeni kyvyt eivät ole täysin minun omassa vallassani ja vapaasti käytettävissäni; sattumalla on niissä enemmän ansiota kuin minulla itselläni; tilaisuus, seura, jopa oman ääneni väräjäminen saa hengestäni irti enemmän kuin mitä siinä löydän, kun sen syvyyttä luodin ja sitä käytän aivan itsekseni. Niinpä sen puhutut sanat ovat parempia kuin sen kirjoitelmat, jos nyt voi olla puhetta valinnasta siinä, mikä kaikki on yhtä arvoitonta. Minulle sattuu myöskin, etten löydä itseäni sieltä, mistä itseäni etsin, ja löydän itseni paremmin sattumalta kuin tietoisella etsinnällä. Jos kynästäni kirjoittaessani lienee päässyt jokin hieno sutkahdus (tarkoitin tietysti tökerö toisen tekemäksi, hieno minun tekemäkseni; jättäkäämme kaikki tuollaiset kursailut; sellaista sanoessaan tarkoittaa kukin omaa kykyänsä), niin se on niin kokonaan häipynyt mielestäni, etten tiedä, mitä olen tahtonut sanoa, ja joku vieras on sen joskus ymmärtänyt ennen minua. Jos pyyhkisin kaikki ne kohdat, joissa niin on laita, niin ei jäisi teoksestani mitään jäljelle. Sattuma ne ehkä selvittää minulle joskus toiste, päivää selvemmäksi, ja saa minut hämmästyttämään sitä, että olen ollut niistä epävarma.

3

KETÄÄN EI VOI KEHUA ONNELLISEKSI ENNEN HÄNEN KUOLEMAANSA (I. 18)

*Scilicet ultima semper
expectanda dies homini est, dicitque beatus
ante obitum nemo supremaque funera debet.*^[7]

Lapset osaavat tätä tarkoittavan kertomuksen Kroisos kuninkaasta, joka, kun Kyyros oli ottanut hänet vangiksi ja tuominnut hänet kuolemaan, juuri kun hänet piti mestattaman huudahti: "Oi Solon, Solon!" Kun tämä kerrottiin Kyyrokselle ja hän tahtoi tietää, mitä se merkitsi, ilmoitti Kroisos hänelle huomanneensa silloin omalta kohdaltaan oikeaksi tuon varoittavan sanan, jonka Solon kerran oli hänelle lausunut: että ihmisiä, kuinka suosiollisesti onni heille hymyilleekin, ei voi sanoa onnellisiksi, ennenkuin on nähty heidän viettävän elämänsä viimeisen päivän, inhimillisten olojen epävarmuuden ja vaihtuvaisuuden vuoksi, ne kun varsin vähäisestä sysäyksestä muuttuvat tilasta toiseen aivan erilaiseen... Kaikessa muussa voi olla petteävää teeskentelyä: joko nuo filosofian kauniit puheet eivät asu meissä syvemmillä kuin ulkonaisena käytöksenä, tahi onnettomuudet, koskematta meihin kipeästi, antavat meille tilaisuutta aina säilyttää ulkomuotomme tyynenä; mutta tuossa viimeisessä kohtauksessamme kuoleman kanssa ei ole enää teeskentelemistä: täytyy puhua selvää kieltä, täytyy näyttää, mitä astian pohjalla on hyvää ja puhdasta:

*Nam verae voces tum demum pectore ab imo
ejiciuntur et eripitur persona; manet res.*^[8]

Senpätähden tulevat tämän viimeisen nopansiirron mukaan koeteltaviksi ja tutkittaviksi elämämme kaikki muut teot. Se on päivien päivä, se on kaikkien muiden päivien tuomiopäivä; se on, sanoo eräs muinaisajan kirjailija, päivä, joka on tuomitseva kaikki menneet vuoten. Jätän kuoleman tehtäväksi tutkimusteni hedelmän koettelemisen; saamme silloin nähdä, lähtevätkö puheeni huuliltani vai sydämestäni. Olen nähnyt useampien antavan kuolemallaan mainetta hyvään tai pahaan päin koko elämälleen... On uljaita ja onnellisia kuolemia. Olen nähnyt sen eräältä henkilöltä,^[9] vieläpä hänen kukkeimmassa kasvussaan, katkaisevan ihmeellistä edistystä lupaavan kehityksen langan niin suurenmoisella lopulla, että mielestäni hänen kunnianhimoisissa ja rohkeissa unelmissaan ei ollut mitään niin ylevää kuin oli niiden äkillinen raukeaminen. Hän saavutti päämääränsä kesken elämänsä kulkua suurenmoisemmin ja kunniaakkaammin kuin halusi ja toivoi, ja voitti kaatuessaan suuremman mahdin ja maineen kuin mihin hänen elämänsä juoksu tähtäsi. Arvostellessani toisten elämää katson aina, millaiseksi sen loppu on muodostunut, ja oman elämäni pääpyrintöjä on, että se päättyisi hyvin, se on: rauhallisesti ja hiljaa.

4 KUOLEMAN HALVEKSIMISESTA (I, 19)

Meidän elämänjuoksumme päatekohtana on kuolema: se on meidän välttämätön silmämäärämme. Jos se meitä peloittaa, niin miten on silloin mahdollista astua askeltakaan eteenpäin ilman kuumeentapaista levottomuutta? Tavalliset ihmiset etsivät apua siitä, etteivät sitä ajattele; mutta mikä elukkamainen typeryyks saattaa heidät niin törkeästi sokaista? Varmaankin ohjaa aasiansa hännästä se,

qui capite ipse suo instituit vestigia retro.^[10]

Eipä kumma, että hän niin usein joutuu satimeen. Noita ihmisiä peloittaa jo pelkkä kuoleman mainitseminenkin, ja useimmat heistä ristivät sen sanan johdosta itsensä, niinkuin paholaisen nimen kuullessaan. Ja koska se mainitaan testamenteissa, niin älkää luulkokaan, että he ryhtyvät niitä laatimaan, ellei lääkäri ole antanut heille viimeistä tuomiota: ja Jumala tietää, millä hyvällä ymmärryksellä he silloin, tuskan ja pelon keskellä, keittävät ne kokoon. Koska tuo sana karahti liian kovalta roomalaisten korvissa ja tuntui heistä tuhoatietävältä, niin he olivat oppineet lieventämään tahi miedontamaan sen vaikutusta kiertävin sanantavoin; sen sijaan että sanoisivat: Hän on kuollut, he sanovat: "Hän on lakannut elämästä, hän on elänyt"; kunhan vain mainitaan elämä, vaikkapa vain päättynytkin, niin he tyytyvät. Siitä me olemme lainanneet sanantapamme: *se ja se vainaja*. Luullaanko ehkä, että, kuten sanotaan, ken voittaa aikaa, kenties pääsee maksamasta.

Minä synnyin kello yhdentoista ja kahdentoista välillä päivällä viimeisenä päivänä helmikuuta vuonna 1533 nykyisen ajanlaskumme mukaan, jossa vuosi alkaa tammikuulla. Vain juuri pari viikkoa sitten täytin kolmekymmentäyhdeksän vuotta; minun täytyy vielä saada elää ainakin yhtä kauan. Kiusata sillaikaa itseään niin kaukaista asiaa ajattelemalla, sehän olisi hulluutta. — Mutta mitä? Nuoret ja vanhat päättävät päivänsä samalla mielellä; jokainen poistuu elämästä ikäänkuin vasta juuri olisi päässyt sen alkuun; ei ole niin ikäloppua ihmistä, joka, niin kauan kuin näkee Methusalemin olleen häntä iäkkäämmän, ei luulisi luittensa vielä kestävän pariakymmentä vuotta.

Sitäpaitsi, sinä houkka parka, kuka on sinulle laskenut elonpäiviesi määrän? Sinä luotat lääkärien laskuihin; katso toki enemmän todellisuutta ja kokemusta. Maailman tavalliseen menoon verraten olet jo kauan saanut elää vain erikoisesta suosiosta. Olet elänyt yli tavallisen määrän; ja huomataksesi, että niin on, laske, kuinka paljon enemmän on tuttaviesi joukossa niitä, jotka ovat

kuolleet ennen sinun ikääsi kuin niitä, jotka ovat sen saavuttaneet; ja teeppä luettelo niistäkin, jotka ovat aateloineet elämänsä maineella, niin panen vetoa, että useimmat ovat kuolleet ennen kolmenkymmenenviiden vuoden ikää kuin sen saavutettuaan. Varsin järkevää ja hurskasta on ottaa esimerkiksi itse Jeesuksen Kristuksen ihmisvaelluksesta; hänhän päätti päivänsä kolmenkymmenenkolmen vuoden ikäisenä. Suurin ihminen, joka oli vain ihminen, Aleksanteri, kuoli myöskin siinä iässä. Kuinka monin tavoin kuolema voikaan yllättää?...

Nämä niin lukuisat ja tavalliset esimerkit silmäimme edessä, kuinka on mahdollista, että saattaa torjua luotaan kuoleman ajatuksen, ja ettei se näytä pitelevän meitä joka hetki niskasta kiinni? — "Mitäpä siitä", sanotte kai minulle, "kuinka se tapahtuu, kunhan vain ei vaivaa sillä itseään?" — Olen samaa mieltä, ja millä keinoin voineekin turvata itsensä iskuilta, vaikkapa vasikan vuotaan kääriytymällä, niin en ole se mies, joka sitä arastelisin; sillä en muuta pyydä kuin saada elää rauhassa, ja parhaan menettelytavan, minkä voin sitä varten keksiä, sen valitsen, olkoon se muutoin niin vähän kunniakas ja mallikelpoinen kuin onkin:

*Praetulerim ... delirus inersque videri
dum mea delectent mala me, vel denique fallant,
quam sapere et ringi.*^[11]

Mutta mieletöntä on luulla sen keinon vievän perille. He tulevat ja menevät, hyppivät ja tanssivat; kuolemasta ei mitään tietoa. Sitä myöten on kaikki hyvin; mutta toiselta puolen, kun se kohtaa heitä tahi heidän vaimojaan, lapsiaan ja ystäviään, yllättäen heidät äkkiarvaamatta ja suojattomina, mitkä sieluntuskat, mitkä valitukset, mikä raivo ja epätoivo painaa heidät maahan? Oletteko koskaan nähnyt mitään niin masentunutta, niin muuttunutta, niin nolattua? Asiasta täytyy pitää huoli paremmin ajoissa, ja moinen elukkamainen välinpitämättömyys, jos se voisikin mahtua järkimiehen päähän, mitä pidän kerrassaan mahdottomana, käy meille liian kalliiksi. Jos se olisi vihollinen, jonka voi välttää, niin neuvoisin lainaamaan pelkuruudelta aseet; mutta koska se ei ole vältettävissä, koska se saavuttaa teidät paetessanne ja pelkurina yhtä hyvin kuin miehevänä miehenäkin,

*nempe et fugacem persequitur virum,
nec parcit imbellis juventae
poplitibus timidoque tergo.*^[12]

ja koska ei karaistuinkaan panssari teitä suoja,

*ille licet ferro cautus se condat et aere,
mors tamen inclusum protrahet inde caput.*^[13]

niin oppikaamme pitämään sille puoliamme ja taistelemaan sitä vastaan; ja riistääksemme siltä aluksi sen suurimman edun meihin nähden, menetelkäämme aivan päinvastoin kuin tavallisesti tehdään: riistääkäämme siltä sen outous, perehtykäämme siihen, tottukaamme siihen; älköön olko mikään niin usein ajatuksissamme kuin kuolema; joka hetki kuvailkaamme sitä mielessämme, kaikissa muodoissa; hevosen kompastuessa, kattotiilin pudotessa, pienimmänkin neulanpiston johdosta toistakaamme äkkiä: "No niin, jokohan se olisi itse kuolema?" ja sitten terästytkäämme ja karaiskaamme luontomme. Keskellä juhliä ja iloa kaikukoon meissä aina tuo kohtalomme muistelon loppusävel, älkäämme antako nautinnon niin kovin temmata meitä mukaansa, ettemme joskus palauttaisi muistiimme, kuinka monin tavoin tämä hilpeytemme on alttiina kuolemalle, kuinka monin keinoin se uhkaa kaapata sen kynsiinsä. Niin tekivät egyptiläiset, he kun keskellä kemujaan ja upeimpia pitojaan tuottivat paikalle ihmisen luurangon vihjaukseksi juhlavieraille.

*Omnem crede diem tibi diluxisse supremum:
grata superveniet, quae non sperabitur, hora.*^[14]

Emme tiedä, missä kuolema meitä odottaa; odottakaamme sitä kaikkialla. Valmistautuminen kuolemaan on valmistautumista vapauteen; ken on oppinut kuolemaan, se on vieraantunut olemasta orjana; ei ole mitään onnettomuutta elämässä sille, joka on oikein käsittänyt, että hengen menettäminen ei ole onnettomuus. Jos osaamme kuolla, niin vapautamme itsemme kaikesta vallan ja pakon alaisuudesta. Paulus Aemilius vastasi sille, jonka tuo surkuteltava Makedonian kuningas,^[15] hänen vankinsa, lähetti hänen luokseen pyytämään, ettei hän kuljettaisi kuningasta riemusaatossaan: "Pyytäköön hän sitä itseltään."

Itse asiassa on kaikilla aloilla vaikea teennäisesti ja uutteruuden avulla paljonkaan edistyä, ellei luonto anna hiukan apuansa. Luonnostani en ole synkkämielinen, mutta kyllä haaveksivainen; alun alkaen ei ole mikään ajatuksiani niin askarruttanut kuin kuoleman kuvittelut, eipä edes vallattomimmallakaan ikäkaudellani,

jucundum quum aetas florida ver ageret.^[16]

Naisten seurassa ja kesken leikkien ... ajattelin erästä henkilöä, jonka edellisinä päivinä oli yllättänyt kuumetauti, ja hänen kuolemaansa, joka hänet kohtasi hänen sellaisesta juhlasta lähtiessään ja ajatellessaan vain vapautta, rakkautta ja hyviä päiviä, niinkuin tein minäkin; ajattelin, että sama saattoi olla minullakin edessä:

Jam fuerit nec post unquam revocare licebit.^[17]

Tuo ajatus ei vetänyt otsaani rypyille enempää kuin mikään muukaan. Mahdotonta on olla ensi aluksi tuntematta pistoksia tuollaisista ajatuksista; mutta kun niitä käsittelee ja palauttelee mieleensä, niin ajan oloon niihin epäilemättä kotiutuu; muutoin minä puolestani olisin alituisessa pelossa ja vimmassa; sillä ei koskaan ole kukaan ihminen vähemmin luottanut elämäänsä eikä vähemmin välittänyt sen jatkumisesta. Sangen vankka ja harvoin häiriytynyt terveys, jota tähän saakka olen nauttinut, ei houkuttele minua toivomaan sen pitenevästä, eivätkä taudit saa minua pelkäämään sen lyhenemistä; joka hetki tuntuu minusta kuin lähtisin siitä, ja lakkaamatta toistan itsekseni: "Kaikki, mikä voi tapahtua jonakin muuna päivänä, voi tapahtua tänään." Itse asiassa uhkat ja vaarat vievät meitä vain vähän tahi eivät ollenkaan lähemmäksi loppuamme; ja jos ajattelempa, kuinka monta miljoonaa niitä on kintereillämme muita, paitsi tuota yhtä, joka näyttää uhkaavan meitä eniten, niin huomaamme, että terveinä ja kuumetautisina, merellä ja kodeissamme, taistelussa ja rauhassa olemme sitä yhtä lähellä: *Nemo altero fragilior est; nemo in crastinum sui certior.*^[18] Mitä minun on tehtävä ennen kuolemaani, sen suorittamiseen näyttää minusta kaikki aika lyhyeltä, vaikkapa se veisi vain tunninkin. Eräs henkilö, joka tässä eräänä päivänä selaili muistikirjaani, löysi huomautuksen jostakin, mitä tahdoin tehtäväksi kuolemani jälkeen; kerroin hänelle niinkuin asia oli, että vaikka olin ollut vain lieuen päässä kotoani, terveenä ja pirteänä, olin kiiruhtanut kirjoittamaan sen siihen, koska en ollut varma siitä, että pääsisin hengissä kotiin asti...

Meidän uskonnollamme ei ole ollut vakavampaa inhimillistä perustaa kuin elämän halveksiminen. Ei ainoastaan järjen ääni kehoita meitä siihen: sillä miksi pelkäisimme jonkin sellaisen menettämistä, jota, sen menetettyämme, emme voi kaivata? vaan myöskin, koska kerran kuolema niin monin tavoin meitä uhkaa, eikö ole parempi pelätä niitä kaikkia kuin kestää niistä yksi? Mitä sillä on väliä, milloin se tapahtuu, koska se kerran ei ole vältettävissä? Sille, joka sanoi Sokrateelle: "Kolmekymmentä tyrannia on tuominnut sinut kuolemaan", vastasi tämä: "Ja luonto heidät." Kuinka typerää on tuskitella siirtymistä vapauteen kaikesta tuskasta? Samoin kuin syntymämme meille aiheutti kaiken muun syntymisen, samoin vaikuttaa kuolemamme kaiken muun kuolemisen. Senvuoksi on yhtä typerää itkeä sitä, että sadan vuoden päästä emme enää elä, kuin sitä, ettemme eläneet sata vuotta sitten. Kuolema on toisen elämän alku; samoin itkimme, samoin surimme astumistamme tähän elämään, samoin heitimme entisen verhomme siihen astuessamme. Ei mikään voi olla raskasta, mikä on vain kerran. Onko syytä niin kauan aikaa pelätä jotakin niin lyhytaikaista? Pitkän elinajan ja lyhyen elinajan tekee kuolema aivan yhdeksi: sillä pituutta ja lyhyyttä ei ole siinä, mikä ei enää ole olemassa. Aristoteles kertoo, että Hypanis-virran rannoilla on pieniä eläimiä, jotka elävät vain yhden päivän: ne, jotka kuolevat kello 8 aamulla, kuolevat nuoruudessaan; ne, jotka kuolevat kello 5 illalla, kuolevat vanhuutensa raihnaudessa. Kuka meistä ei naura pilkallisesti nähdessään pidettävän lukua onnesta tahi onnettomuudesta tuona ajanhetkenä? Meidän elinaikamme pituus ja lyhyisyys, jos sitä vertaamme ijankaikkisuuteen tahi edes vuorten, jokien, tähtien, puiden ja vieläpä erästen eläintenkin elinaikaan, on yhtä naurettava. Mutta luonto pakottaa meidät siihen: 'Poistukaa', sanoo se, 'tästä maailmasta, niinkuin olette siihen tulleet. Sama matka, jonka teitte kuolemasta elämään, intohimottomasti ja pelotta, tehkää se takaisin elämästä kuolemaan. Teidän kuolemanne on osa maailmanjärjestyksestä, se on osa maailman elämää.

*Inter se mortales mutua vivunt,
et quasi cursores vitae lampada tradunt.*^[19]

Pitääkö minun teidän tähtenne muuttaa tuo kaunis olojen rakenne? Kuolema se on teidän luomisenne ehto, se on osa teistä; te koetatte paeta omaa itseänne. Se olemuksenne, jota nautitte, on yhtä osallinen kuolemaan kuin elämään. Ensimmäinen syntymänne päivä vie teidät kuolemaan, niinkuin elämäänkin.

Prima, qua vitam dedit, hora, carpsit.^[20]
Nascentes morimur, finisque ab origine pendet.^[21]

Kaiken sen ajan, minkä elätte, sen riistätte elämältä; se tapahtuu sen kustannuksella. Elämänne alituinen työ on kuoleman rakentamista. Te olette kuolemassa, ollessanne elämässä; sillä te olette kuoleman jäljessä, kun ette enää ole elossa. Tahi, jos niin mieluummin tahdotte, elettyänne olette kuollut, mutta eläessänne olette kuoleva; ja kuolema koskee paljoa kovemmin, kipeämmin ja oleellisemmin kuolevaa kuin kuollutta. Jos olette käyttäneet elämää hyödyksenne, niin olette nauttineet sitä kylliksi; lähtekää siitä tyytyväisenä.

Cur non ut plenus vitae conviva recedis?^[22]

Jos ette ole osanneet sitä käyttää, niin mitäpä siitä, että olette sen menettäneet? Mitä varten sitä enää haluatte?

*Cur amplius addere quzeris
rursum quod pereat male, et ingratum occidat omne?*^[23]

Elämä ei ole itsessään hyvä eikä paha: se on hyvän ja pahan paikka, sen mukaan kuin ne siihen sijoitatte. Ja jos olette eläneet yhden päivän, niin olette nähneet kaikki; yksi päivä on samanlainen kuin kaikki päivät. Ei ole mitään muuta päivänvaloa eikä muuta yötä. Tämä aurinko, tämä kuu, nämä tähdet, tämä maailmanrakenne on sama, jota esi-isännekin ovat käyttäneet hyväkseen, ja joka on ylläpitävä kaukaisinten jälkeläistennekin elämää.

Non alium videre patres aliumve nepotes adspicient.^[24]

Ja pahimmassa tapauksessa; näytelmäni kaikki toisiaan seuraavat ja vaihtelevat näytökset suoritetaan loppuun yhdessä vuodessa. Jos olette tarkanneet neljän vuodenaikani menoa, niin ne käsittävät maailman lapsuuden, nuoruuden, miehuuden ja vanhuuden. Se on näytelty osansa; se ei tiedä muuta temppeä kuin aloittaa alusta taas; se on aina oleva samaa.

Versamur ibidem atque insumus usque.[25]
Atque in se sua per vestigia volvitur annus.[26]

En aio valmistaa teille muita uusia ajanvietteitä:

Nam tibi praeterea quod machiner, inveniamque,
quod placeat, nihil est: eadem sunt omnia semper.[27]

Tehkää tilaa toisille, niinkuin toiset ovat tehneet teille. Tasapuolisuus on oikeudenmukaisuuden ensimmäinen ehto. Kuka voi valittaa olevansa mukaan luettuna siinä, missä kaikki ovat mukaan luettuina? Ja vaikka elätte, niin ette sillä mitenkään saa vähennetyksi sitä aikaa, joka teidän on oltava kuolleena: siitä ei ole apua; saatte olla tuossa pelkäämässänne tilassa yhtä kauan kuin jos olisitte kuolleet rintalapsina:

Licet, quot vis, vivendo vincere saecula,
mors aeterna tamen nihilominus illa manebit.[28]

Ja saatanhan teidät tilaan, jossa ette tunne mitään tyytymättömyyttä:

In vera nescis nullum fore morte alium te,
qui possit vivus tibi te lugere peremptum,
stansque jacentem?[29]

ettekä kaipaa elämää, jota nyt niin kovin surette;

nec sibi enim quisquam tum se vitamque requirit,
nec desiderium nostri nos afficit ullum.[30]

Kuolema on vähemmän pelättävä kuin ei mitään, jos olisi jotakin vähempää kuin ei mitään.

Multo ... mortem minus ad nos esse putandum,
si minus esse potest quam quod nihil esse videmus.[31]

Se ei koske teitä kuolleena eikä elävänä: elävänä ei, koska olette olemassa, kuolleena ei, koska ette enää ole olemassa. Sitäpaitsi ei kukaan kuole ennen aikaansa: se aika, jonka jätätte jälkeenne, ei ollut teidän omaanne enempiä kuin se, joka on kulunut ennen syntymänne, eikä teitä koske sen enempiä.

Respice enim quam nil ad nos anteacta vetustas
Temporis aeterni fuerit.[32]

Missä elämänne loppuneekin, siinä se on kaikki. Elämän hyödyllisyys ei ole sen pituudessa, vaan sen käyttämisessä; monikin on elänyt kauan, joka on elänyt vähän aikaa. Pitäkää se mielessänne vielä eläessänne: teidän tahdostanne, ei vuosien lukumäärästä, riippuu, oletteko kylliksi eläneet. Ettekö luulleet koskaan saapuvanne sinne, minne lakkaamatta olitte kulkemassa? Kuitenkaan ei ole sitä tietä, joka ei kerran loppuisi. Ja jos seura voi teitä lohduttaa, niin eikö maailma mene samaa menoa kuin tekin?

Omnia te, vita perfuncta, sequentur.[33]

Eikö kaikki ole mukana samassa liikkeessä, jossa tekin? Onko mitään, mikä ei vanhenisi samalla kuin tekin? Tuhannet ihmiset, eläimet ja muut luontokappaleet kuolevat samalla hetkellä kuin tekin.

Nam nox nulla diem, neque noctem aurova secuta est,
qui non audierit mixtos vagitibus aegris
ploratus, mortis comites et funeris atri.[34]

Miksi sitä arastelette, kun kerran ette voi siitä peräytyä? Olette nähneet kyllin monta niitä, joille kuoleminen on ollut hyväksi, he kun siten ovat välttäneet suuria kärsimyksiä; mutta oletteko nähneet ketään, jolle se olisi ollut pahaksi? Onhan kovin yksinkertaista paheksia seikkaa, jota ette ole kokeneet, ette itsessänne ettekä muissa. Miksi olet tyytymätön minuun ja kohtaloosi? Teemmekö sinulle vääryyttä? Onko sinun hallittava meitä vai meidän sinua? Vaikka ikäsi ei olekaan päässyt täyteen määrään, niin elinaikasi on. Pieni ihminen on kokonainen ihminen niinkuin suurikin. Ei ihmisiä eikä heidän elinpäiviään mitata kyynärämitalalla. Ajatelkaahan todenteolla, kuinka paljon vähemmän siedettävä ja kuinka paljon tukalampi olisi ihmiselle ainainen elämä kuin se, jonka minä hänelle olen suonut. Jos teillä ei olisi kuolemaa, niin te kiroaisitte minua lakkaamatta siitä, että olin teiltä sen riistänyt. Olen tahallani sekoittanut siihen jonkin verran katkeruutta, estääkseni teitä, huomattessanne sen mukavaksi käyttäen, tavoittelemasta sitä liian ahnaasti ja maltittomasti. Saadakseni teidät pysymään sillä kohtuullisuuden kannalla, jota teiltä vaadin, ettette karta elämää ettekä kammoksu kuolemaa, olen sovitellut kummankin keskinkertaisen makeaksi ja katkeraksi. Minä opetin Thaleelle,

ensimmäiselle viisaistanne, että eläminen ja kuoleminen oli yhdentekevää: senpätähden hän sille, joka kysyi häneltä, miksikä hän ei kuollut, vastasi sangen viisaasti: *senvuoksi, että se on yhdentekevää*. Vesi, maa, ilma ja tuli ynnä muut tämän rakenteeni osat eivät ole enemmän elämäsi kuin kuolemasi välineitä. Miksi pelkää viimeistä päiväsi? Se ei vaikuta kuolemaasi enempää kuin muutkaan: viimeinen askel ei vaikuta väsymystä, se päästää sen valtaan. Jokainen päivä kulkee kohti kuolemaa; viimeinen saapuu perille.'

Kas siinä luontoaitimme hyvät huomautukset.

Mutta nyt olen usein miettinyt sitä, mistä johtuu, että sodissa kuoleman kasvot, olkoonpa että näemme ne itsessämme tahi muissa, ovat verrattoman paljon vähemmän peloittavat kuin kodeissamme (muutoinhan armeija olisi pelkkiä lääkäreitä ja itkusuita), ja että, vaikka se on aina sama, maalaisilla ja halpasäätyisillä ihmisillä kuitenkin on siihen paljon enemmän uskallusta kuin muilla. Luulen itse asiassa, että nuo peloittavat elkeet ja laitteet, joilla me sen ympäröimme, peloittavat meitä enemmän kuin se itse: aivan muuttunut elämän meno; äitien, vaimojen ja lasten valitushuudot; hämmästyneitä ja tyrmistyneitä ihmisiä käymässä luonamme; paljon kalpeita ja itkettyneitä palvelijoita ympärillämme; päivänvalosta suljettu huone, vahakynntilöitä palamassa, vuoteemme ääressä lääkäreitä ja saarnaajia; lyhyesti: kaikki ympärillämme kaameata ja peloittavaa; johan olemme kuin käärinliinoissa ja haudassa. Lapset pelkäävät ystäviänsäkin, nähdessään heidät naamioituina; samoin teemme mekin. Täytyy riisua naamari asioilta niinkuin henkilöiltäkin: kun se on riisuttu, emme löydä sen alta muuta kuin sen saman kuoleman, johon eräs palvelija tahi yksinkertainen kamarineitsyt hiljattain meni pelkäämättä. Onnellinen se kuolema, joka ei anna aikaa tuollaisten menojen valmisteluun.

5

TOTTUMUKSEN VOIMASTA JA MIKSI EI SAISI LIIAN HELPOSTI MUUTTA HYVÄKSYTTYÄ LAKIA (I, 22)

Tottumuksen voiman näyttää minusta sangen hyvin käsittäneen se, joka ensimmäisenä keksi tuon tarinan, että eräälle maalaisvaimolle, joka oli tottunut hyväilemään ja kanniskelemaan sylissään vasikkaa sen syntymähetkestä saakka ja yhä edelleen sitä jatkoi, tämä tuli sellaiseksi tavaksi, että vaikka vasikka jo oli suuri härkä, hän yhä vain sitä kantoi. Sillä tottumus on todellakin voimakas ja ovela koulumestari. Vähitellen, salaviihkaa se laskee valtansa meissä lujalle pohjalle; mutta kun se, noin hiljalleen ja vaatimattomasti aljettuaan, on ajan oloon sen vakaannuttanut ja juurruttanut, näyttää se meille piankin tuimaa ja tyrannimaista naamaa, jota vastaan meidän ei enää ole lupa nostaa edes silmiämmeäkään. Näemme sen joka hetki pakottavan luonnon sääntökin taipumaan: *Usus efficacissimus rerum omnium magister...*^[35]

Minusta näyttää, että suurimmat paheemme pääsevät alkuunsa jo hennoimmassa lapsuudessamme, ja että tärkein osa kasvatustamme on jätetty imettäjän käsiin. Äitejä hauskuttaa nähdä lapsen vääntävän kananpojalta niskat nurin ja vallattomuudessaan mukiloivan koiraa ja kissaa; ja monikin isä on niin typerä, että pitää hyvänä urheuden enteenä sitä, kun näkee poikansa herjaten antavan nyrkiniskuja talonpojalle tahi palvelijalle, joka ei puolusta itseään, ja näppäryytenä sitä, kun näkee hänen jollakin ilkeällä vilpillä ja kepposella ovelasti petkuttavan toveriaan. Siinä ovat kuitenkin julmuuden, tyrannimaisuuden ja kavaluuden oikeat siemenet ja juuret. Ne itävät siellä ja kasvavat sitten ripeästi ja rehoittavat voimakkaasti tottumuksen vaalimina. Ja sangen vaarallinen kasvatusmenetelmä on puolustella noita häijyjä taipumuksia iän hentoudella ja asian vähäpätöisyydellä: ensiksikin siinä puhuu luonto, jonka ääni silloin on puhtaampi ja teeskentelemättömämpi, kun se on hennempi ja uudempi; toiseksi pettämisen rumuus ei riipu eroituksesta kultarahojen ja nuppineulojen välillä, se riippuu siitä itsestään. Ymmärtääkseni on paljon oikeampaa päätellä näin: "Miksei hän pettäisi kultarahoissa, koska hän kerran pettää nuppineuloissa?" kuin kuten tavallisesti päätellään: "Asiahan koskee vain nuppineuloja; hän varoisi niin tekemästä, jos se koskisi kultarahoja." Tulee huolellisesti opettaa lapset vihaamaan paheita niiden oman luonnon vuoksi, tulee opettaa heille niiden luonnollinen rumuus, jotta he eivät välttäisi niitä vain teoissaan, vaan varsinkin sydämissään, niin että niiden pelkkä ajatuskin on heille inhoittava, minkä naamarin alla ne piillevätkin.

Omantunnon lait, joiden me sanomme syntyvän luonnosta, syntyvät tottumuksista; kun kukin sisimmässään kunnioittaa ympäristössään hyväksytyjä ja omaksuttuja mielipiteitä ja tapoja, niin hän ei voi niistä vapautua tunnonvaivoitta eikä niitä noudattaa hyväksymättä menettelyään. Kun kreetalaiset muinoin tahtoivat kirota jotakuta, niin he rukoilivat jumalia totuttamaan hänet johonkin pahaan tapaan. Mutta sen mahdin päävaikutus on, että se vangitsee ja valtaa meidät siihen määrään, että meidän tuskin on mahdollista irtautua sen kynsistä ja syventyä itseemme, pohtiaksemme ja arvostellaksemme sen määräyksiä. Kun me itse asiassa imemme ne itseemme äitimme maidon mukana, ja kun maailma esiintyy meille sellaisena ensi näkemästämme asti, niin meistä tuntuu, että synnynnäinen kohtalomme on elää ja toimia juuri niin; ja yleiset ajatustavat, joiden näemme olevan arvossa ympäristössämme ja jotka ovat juurtuneet sieluumme isiemme siemenestä, tuntuvat meistä kaikkialla vallitsevilta ja luonnollisilta: ja siitä sitten johtuu, että

mikä on totutusta tavallisuudesta poikkeavaa, sen luullaan olevan järjenkin tolalta poikkeavaa: jumala tietää kuinka mielettömästi useimmiten!...

Ken tahtoo päästä riippumattomaksi tästä tavan ankarasta ennakkotuomiosta, se tapaa monenmoista ehdottoman varmalla päätöksellä hyväksytyä, joka ei perustu muuhun kuin siihen liittyvän tavan harmaaseen partaan ja vanhuudenryppyihin: mutta poistettuaan tuon naamarin, perustaen asiat totuuteen ja järkeen, hän tuntee ajatustapansa ikäänkuin kokonaan mullistuneen ja kuitenkin asettuneen paljon varmemmalle pohjalle. Kysyn häneltä silloin esimerkiksi, mikä saattaa olla eriskummaisempaa kuin nähdä kansan olevan pakoitetun noudattamaan lakeja, joita se ei koskaan ole ymmärtänyt, olevan sidotun kaikissa yksityisissä asioissaan, avioliitoissaan, lahjoituksissaan, testamenteissaan, myynneissään ja ostoissaan sääntöihin, joita se ei voi tuntea, ne kun eivät ole kirjoitetut eivätkä julkaistut sen kielellä, ja joiden selittäminen ja käyttö sen pakostakin täytyy maksaa rahalla...

Onko mitään hurjempaa kuin nähdä kansa, jonka keskuudessa tuomarin toimi lakivoimaisen tavan nojalla on myytävissä ja tuomiot maksetaan käteisellä, ja oikeus laillisesti kielletään siltä, jolla ei ole millä sen maksaisi? Ja tämä kauppatavara on niin suuressa arvossa, että valtiossa syntyy neljäs sääty ihmisistä, jotka ajavat oikeusasioita, kolmen entisen: papiston, aatelissäädyn ja kansan lisäksi; ja tämä sääty, jonka hoidettavina ovat lait, ja jolla on ylin valta ihmisten omaisuuksiin ja henkiin nähden, on aatelistosta erillinen yhdyskunta; tästä taas johtuu, että on olemassa kaksinaiset lait, kunnian ja oikeuden, jotka monissa asioissa ovat hyvin vastakkaiset; että edelliset yhtä ankarasti tuomitsevat ojennuksen suvaitsemisen kuin jälkimmäiset ojennuksen kostamisen; että sotilaallisen velvollisuuskäsityksen mukaan se menettää kunnian ja aateluuden, joka jättää kostamatta kärsimänsä loukkauksen, ja siviilipiirien velvollisuuskäsityksen mukaan se, joka sen kosta, joutuu hengenrangaistuksen alaiseksi; ken vetoaa lakeihin, saadaksensa hyvitystä loukatulle kunniallensa, se häpäisee itsensä, ja ken ei vetoa niihin, sitä lait siitä rankaisevat ja kurittavat; ja näistä kahdesta niin erilaisesta säädystä, jotka kuitenkin riippuvat samasta päämiehestä, edellisellä on rauha, jälkimmäisellä sota toimenaan, edellisellä rahanansio, jälkimmäisellä kunnia, edellisellä tiedot, jälkimmäisellä hyve, edellisellä sana, jälkimmäisellä toimi, edellisellä oikeus, jälkimmäisellä urheus, edellisellä järki, jälkimmäisellä voima, edellisellä pitkä viitta, jälkimmäisellä lyhyt osanaan...

Tällaiset mietteet eivät kuitenkaan saa houkutelluksi ymmärtäväistä miestä noudattamasta yleistä tapaa; niinpä minusta päinvastoin näyttää, että kaikki poikkeavat ja erikoiset käytöstavat johtuvat pikemmin houkkamaisuudesta tai kunnianhimoisesta teeskentelystä kuin tosijärkevyydestä, ja että viisaan tulee sisäisesti irroittaa sielunsa enemmistön painostuksesta ja pitää se vapaana ja kykenevänä vapaasti arvostelemaan asioita, mutta ulospäin kokonaan noudattaa hyväksytyjä käytöstapoja ja muotoja. Yhteiskunnalla ei ole mitään tekemistä meidän ajatustemme kanssa, mutta kaikki muu, kuten tekomme, työmme, omaisuutemme ja henkemme, ne tulee antaa ja uhrata sen palvelukseen ja yleisten mielipiteiden alaisiksi: niinkuin tuo hyvä ja suuri Sokrates kieltäytyi pelastamasta henkeään olemalla tottelematta tuomaria, vieläpä sangen väärää ja kohtuutonta tuomaria; sillä sääntöjen sääntö ja yleinen lakien laki on, että kukin noudattakoon sen paikan lakeja, missä elää: νόμοις επεσθαι τοισιν εγ χωροις καλόv.[36]

Kas tässä toisenlaisia mietteitä. On hyvin epäilyksen alaista, saattaako olla niin ilmeistä hyötyä hyväksytyyn lain, olkoonpa se millainen tahansa, muuttamisesta, kuin on vahinkoa sen järkyttämisestä, semminkin kun valtio on ikäänkuin rakennus, joka on pantu kokoon niin tarkasti toisiinsa liittyvistä osista, että on mahdoton liikuttaa yhtä niistä kokonaisuuden siitä kärsimättä. Thuralaisten lainlaatiija määräsi, että jokainen, joka tahtoi joko kumota jonkin vanhoista laeista tahi säätää uuden, esiintyisi kansan edessä nuora kaulassa, jotta hänet, jos jokainen ei hyväksyisi tuota uutuutta, heti kuristettaisiin; ja Lakedaimonin lainlaatiija pani henkensä vaakaan saadakseen kansalaisensa varmasti lupaamaan, etteivät rikkoisi ainoatakaan hänen säädöksistään. Efori, joka niin tylästi katkaisi ne kaksi kieltä, jotka Phrynis[37] oli lisännyt soittimeensa, ei välitä siitä, paraneeko se niistä, tahi kaikuvatko sen soinnut niiden vaikutuksesta täyteläisempinä; hänelle riittää, tuomitakseen ne, että ne tiesivät vanhan tavan muuttamista. Samaa merkiksi tuo oikeuden ruostunut miekka Marseillessa.

Inhoan uutuuksien tavoittelua, esiintyköönpä se missä muodossa tahansa, ja olen oikeassa; sillä olen nähnyt sangen vahingollisia seurauksia siitä. Se, mikä on meitä jo niin monta vuotta painanut, ei ole tuottanut kaikkea odotettua hyvää: mutta todenmukaisesti voi sanoa, että se syrjäseurauksena on tuottanut ja aiheuttanut kaikkea, vieläpä ne onnettomuudet ja vauriot, joita sittemmin on tapahtunut ilman sitä ja vastoin sitä; syyttäköön se niistä itseään: *Heu, patior telis vulnera facta meis*. [38]

Ne, jotka järkyttävät jotakin valtiota, joutuvat helposti itse ensimmäisinä vedetyiksi mukaan sen kukistumiseen. Mullistuksen hedelmät tuskin jäävät pysyväisesti sille, joka sen on pannut alkuun; hän myllertää ja samentaa veden toisille kalastajille. Se seikka, että tämän monarkian liitokset ja kokoonpano ja koko tämä suuri rakennus ovat vääntyneet sijoiltaan ja purkautuneet, varsinkin sen vanhoilla päivillä, tämän uuden virtauksen vaikutuksesta, avaa mielin määrin pääsyä ja tietä samanlaisille loukkauksille: kun kuninkaan majesteetti kerran vaivoin on saatu alennetuksi korkeimmalta huipultaan keskitasolle, niin se sitten helposti luhistuu keskitasolta maahan asti. Mutta jos alkuunpanijat ovat turmiollisempia, niin jäljittelijät ovat paheellisempia, heittäytyessään noudattamaan esimerkkejä, joiden kauheuden ja turmiollisuuden he ovat tunteneet itsessään ja rangaisseet muissa; ja jos on olemassa jonkinlainen kunnian aste pahanteossakin, niin jälkimmäisten tulee tunnustaa edellisille keksinnön kunnia ja ensimmäisen yrityksen uskallus. Kaikenlaiset uudet vallattomuudet ammentavat hyvällä menestyksellä tästä ensimmäisestä ja antavasta lähteestä esikuvansa ja mallinsa yhteiskuntamme rauhan häirinnälle...

Niinpä minusta näyttää, suoraan sanoen, osoittavan suurta itserakkautta ja röyhkeyttä, että arvioidaan omat mielipiteet niin suuriarvoisiksi, että niiden voimaan saattamiseksi täytyy järkyttää yleinen rauha ja aiheuttaa niin paljon ehdottoman varmoja onnettomuuksia ja niin kauhea tapojen turmelus kuin minkä kansalaissodat ja niin tärkeillä aloilla tapahtuvat olojen mullistukset tuovat mukanaan, ja aiheuttaa ne omalle maallensa. Eikö ole huonoa taloudenhoitoa edistää niin monia varmoja ja tiettyjä paheita taistellakseen harhakäsityksiä vastaan, jotka ovat väittelynalaisia ja joista saattaa olla eri mieltä? Onko mitään rumempia paheita kuin ne, jotka loukkaavat omaatuntoa ja luonnollista tietoa?...

Tämän niin jokapäiväisen totuuden vaarinottaminen on vahvistanut kantaani ja pidättänyt minut uhkarohkeammassa nuoruudessanikin sälyttämästä hartioilleni niin raskasta taakkaa, että olisin ottanut vastatakseni niin tärkeästä tieteestä ja uskaltanut tässä sen, mitä terveellä järjellä en voisi uskaltaa helpoimmassakaan niistä, joita minulle oli opetettu ja joissa rohkea päättelyminen ei mitenkään ole haitaksi; minusta kun näytti sangen väärältä tahtoa tehdä yleiset ja muuttumattomat perussäännöt ja noudatettavat menot riippuvaisiksi yksityisen vaihtelevasta mielikuvituksesta (yksityisen järjellä on tuomiovaltaa vain yksityisen asioissa) ja ryhtyä jumalallisiin lakeihin nähden hankkeisiin, joita ei mikään esivalta sallisi siviililakeihin nähden...

6 KASVATUKSESTA (I, 25)

Madame Diane de Foixille, kreivitär de Gursonille.^[39]

En ole koskaan nähnyt isää, joka olisi ollut tunnustamatta poikaansa, olipa tämä vaikka kyttyräselkäinen ja rupipäinen; ei sillä, ettei hän, jollei ole täydellisesti tämän hellyytensä huumaama, huomaisi tämän heikkoa puolta: mutta se on joka tapauksessa hänen poikansa. Niinpä minäkin näen paremmin kuin kukaan muu, että nämä tässä ovat vain sellaisen miehen haaveita, joka ei ole maistanut tieteistä muuta kuin päällimmäistä kuorta lapsuudessaan, eikä ole säilyttänyt niistä mielessään muuta kuin ylimalkaisen ja muodottoman hahmon: vähän kutakin lajia, eikä mitään kokonaista, suoraan puhuen. Sillä yleensä sanoen kyllä tiedän, että on olemassa lääketiede, lakitiede, neljä erikoisalaa matematiikassa, ja pääpiirteittäin mihin ne tähtäävät; ja mahdollisesti tiedän vielä tieteiden yleensä pyrkivän palvelemaan meitä elämässämme; mutta perehtynyt niihin syvemmillä en koskaan ole, en kynnet hampaissa pinnistänyt ajatuksiani tutkiessani Aristotelesta, yksinvaltiasta nykyisen oppineisuuden maailmassa, enkä sitkeästi harrastanut mitään tiedettä; eikä ole sitä tiedettä, josta osaisin piirtää edes ensimmäiset peruspiirteet, eikä sitä keskiluokkain koululasta, joka ei voisi sanoa itseään oppineemmaksi kuin minä, joka en pysty edes kuulustelemaan häneltä hänen ensimmäistä läksyään; ja jos minut siihen pakoitetaan, täytyy minun jokseenkin sopimattomasti pusertaa siitä jonkinlainen yleiskeskustelun aihe, jonka nojalla tutkin hänen luontaista ymmärryskykyään: jollainen läksy on heille yhtä outo kuin heidän on minulle.

En ole tutustunut mihinkään ainettaan perusteellisesti käsittelevään kirjaan, paitsi Plutarkhokseen ja Senecaan, joista ammennan kuin Danaidit, täyttäen ja tyhjentäen lakkaamatta. Panen siitä jotakin tähän paperille; omaan mieleeni tuskin jää mitään.

Historia se on minun mieleistäni luettavaa, tahi runous, johon olen aivan erikoisesti rakastunut ja mieltynyt: sillä, kuten Kleanthes sanoi, aivan niin kuin torven ahtaaseen putkeen pakoitettu ääni lähtee siitä raikuvampana ja voimakkaampana, samoin näyttää minusta ajatus, puserrettuna runon rytmillisiin mittoihin, ponnahtavan esiin paljoa äkkinäisemmin ja iskeytyvän minuun voimakkaammalla vauhdilla. Mitä luontaisiin kykyihini tulee, joita tässä koetellaan, tunnen niiden pettävän taakan alla; ajatukseni ja ymmärrykseni kulkevat vain hapuillen, horjahdellen, kangerrellen ja kompastellen; ja kun olen mennyt niin pitkälle kuin voin, niin en kuitenkaan ole lainkaan tyytyväinen itseeni: näen maata vielä edempänäkin, mutta himmeästi ja kuin sumussa, jota en voi häivyttää. Ja jos, ryhtyessäni puhumaan eroituksesta kaikesta, mitä mieleeni johtuu, ja käyttäessäni siinä vain omia ja luontaisia keinojani, minulle tapahtuu, niinkuin usein käy, että sattumalta tapaan hyvien kirjailijain teoksissa nämä samat aiheet, joita olen ryhtynyt käsittelemään, niinkuin vastikään tapasin Plutarkhoksella hänen esityksensä mielikuvituksen voimasta, niin säälin tahi halveksin itseäni tuntiessani itseni niin heikoksi ja heiveröiseksi, niin kömpelöksi ja unteloksi noihin miehiin verraten; kuitenkin onnittelen itseäni siitä, että mielipiteilläni on kunnia usein käydä yhteen heidän mielipiteittensä kanssa, ja että edes kaukana kuljen heidän jäljissään yhtyen heidän sanoihinsa, ja myöskin siitä, että vaikka osaankin (mitä kaikki eivätkä tee) huomata suunnattoman eroituksen heidän ja minun välilläni, siitä huolimatta päästän julkisuuteen niin heikot ja halvat keksintöni semmoisinaan, paikkailematta ja parsimatta puutteellisuuksia, jotka tämä vertailu on minulle niissä paljastanut. Täytyy olla aika vankkaselkäinen ryhtyäkseen astumaan rinnan noiden miesten kanssa. Meidän aikakautemme häikäilemättömät kirjailijat, jotka mitättömiin teoksiinsa sirottelevat kokonaisia otteita muinaisajan kirjailijain teoksista, lisätäkseen kunniaansa, saavat sillä aikaan aivan päinvastaisen vaikutuksen: sillä tuo ääretön kiiltojen erilaisuus saa sen, mikä on heidän omaansa, näyttämään niin kalpealta, niin himmeältä ja niin rumalta, että he sillä menettävät paljoa enemmän kuin voittavat.

Seuraavassa esimerkki kahdesta vastakkaisesta ajatustavasta: filosofi Khryssippos ei liittänyt

kirjoihinsa vain kohtia toisten kirjailijain teoksista, vaan kokonaisia teoksia, esimerkiksi erääseen Euripideen Medean; ja Apollodoros sanoi, että jos niistä karsisi pois sen, mikä oli muiden omaa, niin hänelle ei jäisi muuta kuin tyhjä paperi. Epikuros sitävastoin ei ollut pannut ainoatakaan lainausta niihin kolmeensataan niteeseen, jotka hän jätti jälkeensä.

Satuin tässä eräänä päivänä tapaamaan tuollaisen kohdan: olin raukeana seurannut ranskalaisia sanoja, niin verettömiä, niin laihoja, niin sisällyksettömiä ja merkityksettömiä, että ne todellakaan eivät olleet muuta kuin ranskalaisia sanoja; pitkän ja ikävän matkan taivallettuani sattui eteeni ylevä, uhkea, jopa pilviin saakka kohoava lainakohta: jos rinne olisi tuntunut loivalta ja nousu vähän verkkaiselta, niin asia olisi ollut anteeksi annettavissa; mutta siinä oli niin pysty ja äkkinäinen jyrkkä, että kuudesta ensi sanasta huomasi olevani lentämässä toiseen maailmaan; sieltä näin lokalätäkön, josta tulin, niin alhaalla ja niin syvässä, etten sitten enää koskaan rohjennut jälleen laskeutua siihen. Jos pukisin jonkin esityksistäni moisiin upeisiin lainakoriin, niin se valaisisi liiaksi muiden kohtien typeryyttä.

Että moitin omia virheitäni muissa, se ei minusta näytä sopimattomammalta kuin että moitin muiden virheitä itsessäni, niinkuin usein teen. Niitä tulee syyttää kaikkialla eikä suoda niille missään tyyssijaa. Tiedän kyllä, kuinka suurta uskallusta minulta itseltäni vaatii yritys vetää joka hetki vertoja niille kohdille, jotka olen ryöstänyt muilta, pysytellä niiden tasalla, uhkarohkeasti toivoen voivani pimitää tuomarien silmät sellaisia kohtia eroittamasta; mutta yritän sitä yhtä paljon ponnistuksieni kuin kekseliäisyyteni ja kykyäni avulla. Ja sitten en painiskele niiden vanhojen mestarien kanssa rutosti, enkä sylipainia, vaan moneen otteeseen, pienin ja kepein hyökkäyksin; en täyttä totta hyökkää heidän kimppuunsa, minä vain tunnustelen heitä, enkä niin paljon käy päälle kuin hankin päällekkäystä. Jos voisni pitää puoleni heille, niin olisinpa aika mies: sillä käyn käsiksi vain heidän vahvimpiin puoliinsa. Tehdä niinkuin olen huomannut muutaman tekevän: peittää itsensä toisten aseilla niin tyystin, ettei näytä edes omien sormiensa päitäkään, kehittää suunnitelmaansa (niinkuin on helppo taitavien tehdä, kun sisällyks on yleistä laatua) vanhojen keksintöjen varassa, paikaten näitä sieltä täältä, sellainen on niiden taholta, jotka tahtovat niitä peitellä ja esittää ominaan, ensiksikin vääryyttä ja raukkamaisuutta, koska he, kun ei heillä ole mitään omaperäistä, millä esiintyä, koettavat tehdä itsensä huomatuiksi yksinomaan muiden ansioilla, ja toiseksi suurta typeryyttä, joka tyytyy petkuttamalla hankkimaan tietämättömän alhaisen hyväksymisen, mutta joutumaan huonoihin kirjoihin asian ymmärtäjien taholla, jotka halveksivat tuollaisia lainakoristeita; ja he ovat kuitenkin ainoat, joiden kiitos jotakin painaa. Minä puolestani tahdon kaikkein vähimmän menetellä niin. Käytän toisten sanoja vain lausuakseni sitä paremmin omat ajatukseni. Tämä ei koske otekoelmia, jotka julkaistaan sen nimisinä: ja sellaisia olen, paitsi muinaisaikuisia, nähnyt sangen näppäriä omalta ajaltani, muiden muassa erään, jonka on julkaissut Capilupi.^[40] Tekijät ovat älykkäitä miehiä ja todistavat sen sekä muilla teoksillaan että näillä, kuten esim. Lipsius^[41] tuolla oppineella ja huolellisesti rakennetulla *Valtio-opillaan*.

Oli miten oli, tarkoitan, ja olivatpa nämä mietelmäni millaisia jaarituksia tahansa, en ole päättänyt salata niitä, enempä kuin salaisin kaljupäistä ja harmahtavaa kuvaani, johon maalari ei olisi pannut ihanteellisia kasvoja, vaan minun kasvoni. Sillä nämä ovat myöskin minun mielialojani ja mielipiteitäni; esitän niillä sitä, mikä on minun uskoni, en sitä, mitä muiden tulee uskoa; tarkoitukseni tässä on vain näyttää oma itseni, joka mahdollisesti jo huomenna on toinen, jos uusi kokemus minut muuttaa. Minulla ei ole sitä arvovaltaa, että minua uskottaisiin, enkä sitä pyydäkään, koska tunnen olevani liian vähän oppinut opettaakseni muita.

Eräs henkilö siis, joka oli nähnyt edellä olevan kirjoitelman, sanoi minulle kotonani tässä eräänä päivänä, että minun pitäisi hiukan laajemmin esittää käsitykseni lasten kasvatuksesta... Totta puhuen en ymmärrä siitä muuta kuin että inhimillisen tieteen suurin vaikeus ja tärkeys näyttää olevan tuolla alalla, joka käsittelee lasten kasvatusta ja opetusta... Heidän taipumuksensa näyttävät tuolla varhaisella iällä niin heikosti ja hämärästi, lupaukset ovat niin epävarmoja ja pettäviä, että on vaikea niistä päättää mitään varmaa. Katsokaa Kimonia, katsokaa Themistoklesta ja tuhansia muita, kuinka suuresti alkuperäisestä poikkeavaan suuntaan he ovat kehittyneet. Karhujen ja koirien pennut näyttävät luontaisen kehityssuuntansa, mutta ihmiset, omaksuen heti tottumuksia, mielipiteitä, lakeja, muuttuvat helposti tahi pukeutuvat valepukuun. Kuitenkin on vaikea voittaa luontaisia taipumuksia. Siitä johtuu, että kun ei ole oikein valittu lasten uraa, nähdään usein turhaa vaivaa ja kulutetaan paljon aikaa harjaannuttaessa heitä sellaiseen, missä he eivät voi menestyä, joka tapauksessa olen tästä vaikeasta kysymyksestä sitä mieltä, että heidät on aina suunnattava parhaaseen ja hyödyllisimpään, eikä ole pantava varsinkin paljon huomiota noihin herkkiin ennustuksiin ja arvelmiin, joihin heidän lapsuutensa oireet antavat meille aihetta. Platon näyttää minusta *Valtiossaan* antavan niille liiaksi arvoa.

Tiede on jalo kaunistus, rouvani, ja ihmeen tehokas väline nimenomaan niin korkeassa asemassa oleville henkilöille kuin te olette. Oikeastaan sitä eivät halvat ja alhaiset kädet voi oikein käyttää; se on paljon ylpeämpi antaessaan apuaan sodan johtamiseen, kansan hallitsemiseen, jonkun ruhtinaan tahi vieraan kansakunnan ystävyuden hankkimiseen kuin dialektisen todistelun laatimiseen, tahi valitusasian ajamiseen tahi pillerilääkkeen määräämiseen. Siispä, rouvani, koska uskon että te ette unohda tätä puolta omaistenne kasvatuksesta, te joka olette maistanut sen makeutta ja olette kirjallisella alalla toiminutta sukua (onhan meillä vielä kirjoitelmia noilta vanhoilta de Foixin kreiveiltä, joista Herra Kreivi teidän puolisonne ja te polveudutte, ja François Monsieur de Candale, teidän setänne, luopi niitä joka päivä toisia, jotka ulottavat tiedon tästä sukunne ominaisuudesta useampiin vuosisatoihin), tahdon esittää teille siitä yhden ainoan käsitystavan, joka minulla on ja joka on päinvastainen kuin tavalliset. Siinä kaikki, millä voin teitä palvella tässä asiassa.

Sen opettajan toimessa, jonka pojallenne annatte ja jonka valinnasta riippuu koko hänen

kasvatuksensa tulos, on useita muita tärkeitä puolia, mutta niihin en koske, kun en tiedä niistä sanoa mitään arvokasta; ja mitä tulee tähän asiaan, josta ryhdyn antamaan hänelle neuvoja, uskokoon hän minua, mikäli katsoo sanani todenmukaisiksi.

Tahtoisin, että ylhäissukuiselle lapselle, joka pyrkii kirjalliseen sivistykseen ei ansion vuoksi (sillä niin halpamainen tarkoituserä ei ole runotarten armon ja suosion arvoinen, ja sitäpaitsi se tarkoittaa toisia ja on riippuvainen toisista), eikä niin paljon vierasten etuja kuin omiansa varten ja sisällisesti siitä rikastuakseen ja kaunistuakseen, haluten sen avulla kehittää itsensä pikemmin taitavaksi kuin oppineeksi mieheksi, tahtoisin, että hänelle myöskin huolellisesti valittaisiin ohjaaja, joka olisi pikemmin älykäs kuin tietorikas, ja että siihen vaadittaisiin kumpiakin, mutta enemmän siveellisiä ominaisuuksia ja ymmärrystä kuin tietoja, ja että hän toimessaan noudattaisi uutta menettelytapaa.

Lakkaamatta huudetaan korviimme, niinkuin kaadettaisiin suppiloon, ja meidän tehtävänämme on vain toistaa, mitä meille on sanottu; tahtoisin, että hän korjaisi tämän kohdan ja heti alun alkaen, ohjattavansa henkisten kykyjen mukaan, ryhtyisi panemaan ne koetukselle, antaen hänen itsensä päästä asiain makuun, valita ja eroitella ne, joskus avaten hänelle tietä, joskus antaen hänen itsensä avata sen. En tahdo, että hän yksin esittää omia ajatuksiaan ja puhuu; tahdon, että hän kuuntelee, kuinka hänen oppilaansa vuorostaan puhuu. Sokrates ja sittemmin Arkhesilaos^[42] panivat ensin oppilaansa puhumaan ja puhuivat sitten heille. *Obest plerumque iis, qui discere volunt, auctoritas eorum, qui docent.*^[43] On hyvä, että hän panee hänet ravaamaan edessään, voidakseen arvostella hänen juoksuaan ja päättää, kuinka pitkälle hänen tulee alentua, asettuakseen hänen kykynsä kannalle. Jollemme vaarinota tätä suhdetta, niin turmelemme kaikki; ja osata määrätä se ja noudattaa sitä hyvin täsmällisesti, se on vaikeimpia tehtäviä mitä tunnen; ja etevän ja voimakkaan hengen osoituksena on osata alentua noiden lapsellisten elkeiden tasalle ja ohjata niitä. Minä astun vakavammin ja varmemmin ylä- kuin alamäkeä.

Ei ole kumma, jos ne, jotka, niinkuin meillä tavallisesti tehdään, ryhtyvät samalla opetuksella ja samanlaisella menetelmällä ohjaamaan useampia niin erimittaisia ja -muotoisia henkiä, kokonaisuudessa tuskin tapaavat pari kolme, jotka saavat jotakin oikeata hyötyä heidän opetuksestaan. Älköön opettaja vaatiko oppilaalta tiliä vain opetuksensa sanoista, vaan myöskin sen ajatuksesta ja sisällyksestä, ja älköön hän arvostelko hänen edistystään hänen muistinsa, vaan hänen elämänsä antaman todistuksen mukaan. Pankoon hän oppilaan muuntelemaan vasta oppimansa sataan muotoon ja soveltamaan sen yhtä moneen eri aiheeseen, nähdäkseen, tokko hän vielä on sen hyvin käsittänyt ja hyvin omaksunut, ottaen ohjeen työnsä kululle Platonin kasvatusopillisista mielipiteistä. Ruuan purkaminen takaisin sisästä sellaisena, kuin sen on niellyt, on ruuan sulamattomuuden ja huonon sulatuskyvyn merkki; vatsa ei ole tehnyt tehtäväänsä, jos se ei ole saanut sitä, mikä sen sulatettavaksi on annettu, muuttamaan näköä ja muotoa. Meidän sielumme liikkuu vain toisten turvissa, sidottuna ja pakoitettuna jäljittelemään toisten ajatuksia, heidän opetuksensa mahdin orjana ja vankina; meidät on siihen määrään totutettu talutusnuoriin, ettemme enää osaa liikkua vapaasti; meidän voimamme ja vapautemme on riutunut. *Numquam tutelae suae fiunt.*^[44]

Seurustelin hänen kodissaan Pisassa erään henkilön kanssa, joka oli hieno mies, mutta niin jyrkkä aristotelikko, että hänen yleisin uskonkappaleensa oli, "että kaikkien paikkansa pitävien ajatusten ja kaiken totuuden koetuskivi ja ojennusnuora on niiden yhtäpitävyisyys Aristoteleen opin kanssa, että sen ulkopuolella on vain harhakuvitelmia ja tyhjyyttä, että hän on kaikki huomannut ja kaikki sanonut". Kun tätä hänen väittämänsä oli tulkittu vähän liian laajasti ja väärin, joutui hän taannoin ja jäi pitkäksi aikaa rettelöihin inkvisitsionin kanssa Roomassa.

Pankoon opettaja oppilaan tyystin seulomaan kaikki älköönkä ajako mitään hänen päähänsä vain mahtisanalla ja uskonkappaleena. Aristoteleen perusajatuksukset älkööt olko hänelle perusajatuksia enempiä kuin stoalaisten ja epikurolaistenkaan. Esitettäköön hänelle nämä eri mielipiteet; hän saa valita, jos voi; jollei, niin jääköön hän niistä epäilevälle kannalle:

Che, non men che saver, dubbiar m'aggrada.^[45]

Sillä jos hän omaksuu Xenophonin ja Platonin mielipiteet oman päättelynsä nojalla, niin ne eivät enää ole heidän mielipiteitään, ne ovat hänen. Ken seuraa toisen mielipiteitä, se ei seuraa mitään, ei löydä mitään, eipä edes etsikään mitään. *Non sumus sub rege; sibi quisque se vindicet.*^[46] Tietäköön hän ainakin tietävänsä. Hänen tulee imeä itseensä heidän henkensä, mutta ei oppia heidän sääntöjensä; ja unohtakoon hän rohkeasti, jos tahtoo, mistä hän on ne saanut, mutta osatkoon omistaa ne omiksensa. Totuus ja järkipuhe ovat yhteisiä kaikille, eivätkä enemmän sen omia, joka ne ensiksi on sanonut, kuin sen, joka sanoo ne jäljestäpäin: sehän ei tapahdu enemmän Platonin mukaan kuin minun mukaani, koskapa hän ja minä ymmärrämme ja tuomaamme asian yhtäläillä. Mehiläiset kokoavat mettä siellä täältä kukkasista, mutta sitten ne hekevät siitä hunajaa, joka on kokonaan heidän omaansa; se ei ole enää ajuruohoa eikä meiramia. Niinpä hänkin muodostelee ja sulattaa yhteen toisilta lainaamansa ainekset, tehdäkseen niistä teoksen, joka on kokonaan hänen, nimittäin oman ymmärryksensä. Hänen kasvatuksensa, työnsä ja opiskelunsa tarkoittavat vain sen kehittämistä. Salatkoon hän kaiken sen, mistä hän on saanut avustusta, ja tuokoon julki vain sen, mitä hän siitä on tehnyt. Ryöstäjät, lainanottajat näyttävät rakennuksiaan, ostoksiaan, eivätkä sitä, mitä ottavat toisilta; te ette näe hovioikeuden jäsenen saamia palkkioita: te näette ne naimisliitot ja kunniasijat, jotka hän on toimittanut lapsilleen. Ei kukaan pane julkiseen tiliin sitä, minkä on saanut lahjaksi; jokainen panee siihen sen, mitä on ansainnut. Opiskelusta saamamme hyöty on siinä, että siitä olemme tulleet paremmiksi ja viisaammiksi. Ymmärrys, sanoi Epikharmos,^[47] se näkee ja kuulee, ymmärrys se hyötty kaikesta, järjestää kaikki, toimii, hallitsee ja vallitsee; muu kaikki on sokeaa, kuuroa ja sielutonta.

Tosiaanakin me teemme sen orja- ja pelkurimaiseksi, kun emme anna sille vapautta tehdä mitään omintakeisesti.

Kuka on koskaan kysynyt oppilaaltansa, mitä hän ajattelee retoriikasta ja kieliopista, siitä ja siitä Ciceron mietelauseesta? Ne isketään muistiimme täysin valmiina, kuin oraakelin vastaukset, joissa kirjaimet ja tavut ovat asiallista sisällystä. Ulkoa osaaminen ei ole tietämistä, se on sen omistamista, mitä on antanut muistinsa säilytettäväksi. Mitä todella tietää, sitä voi vapaasti käyttää, katsomatta malliin, kääntämättä silmiään kirjaansa kohti. Pelkkä kirjanmukainen taitaminen ei ole kehuttavaa taitamista. Toivon, että sellainen saa olla koristuksena, ei perustana, Platonin mielipiteen mukaisesti, kun hän sanoo "vakavuuden, tunnollisuuden, tunnollisuuden olevan oikean filosofian; muiden ja muuta tarkoittavien tieteiden olevan vain ulkokiiltoa". Tahtoisinpa, että le Paluël tahi Pompée, nämä minun aikani hienot tanssijat, opettaisivat tanssihyppäyksiä antamalla meidän vain katsella, kuinka niitä tehdään, liikahtamatta paikaltamme, niinkuin nämä tahtovat opettaa meidän järkeämme panematta sitä liikkeelle; tahi että meitä opetettaisiin käsittelemään hevosta tahi keihästä tahi luuttua tahi ääntä, harjoittamatta meitä siihen, niinkuin nämä tahtovat opettaa meitä oikein arvostelemaan ja hyvin puhumaan, harjoittamatta meitä puhumaan tahi arvostelemaan. Nythän tuollaisessa harjoittelussa kaikki, mikä sattuu silmäimme eteen, käy riittävästi kirjan verosta: hovipojan oveluus, palvelijan typeruus, jokin pöytäpuhe, ne ovat kaikki uusia harjoitusaiheita.

Siitä syystä ihmisten seura ja vierailu mailla matkustaminen ovat siihen ihmeesti omiaan; ei palataksemme sieltä tietäen vain, kuten meidän ranskalaiset aatelisemme, montako porrasta on *Santa Rotondassa* tahi, kuten toiset, paljonko pitemmät tahi leveämmät Neron kasvot ovat jonkin vanhan raunion kuvapatsaassa kuin jossakin samaa kuvaavassa mitalissa; vaan palataksemme sieltä tuntien ennen kaikkea noiden kansojen luonnonlaadut ja tavat, ja hieroaksemme ja hioaksemme aivojamme toisten aivoja vastaan. Tahtoisin, että alettaisiin antaa pojan jo varhaisessa lapsuudessaan liikkua, ja ensiksi, toimittakseen yksin tein kaksi asiaa, niiden naapurikansain keskuudessa, missä kieli poikkeaa enemmän meidän kielestämme ja on sellaista, että kieli ei voi siihen kääntyä, jollei sitä ajoissa siihen taivuteta.

Myöskin on yleisesti hyväksytty mielipide, ettei ole järkevää kasvattaa lasta sen vanhempien povella: tuo luontainen rakkaus tekee heidät liian helliksi ja pehmeiksi, vieläpä järkevimmätkin; he eivät raahdi kurittaa häntä hänen vioistaan eivätkä nähdä hänen saavan yksinkertaista ruokaa, niinkuin pitää, ja mitä milloinkin sattuu; he eivät voi sietää, että hän palaa hikisenä ja pölyisenä ruumiinharjoituksistaan, että hän juopi lämmintä, juopi kylmää, eivätkä voi nähdä häntä vikurin hevosen selässä tahi floretti kädessä kovaa miekkailijaa vastassa tahi ensi kertaa pyssy kourassa. Sillä siitä ei päästä: jos mieli tehdä hänestä kelpo mies, niin täytyy epäilemättä olla häntä säälittelemättä tällä nuorella iällä ja useinkin rikkoa lääketieteen sääntöjä:

Vitamque sub dio et trepidis agat in rebus.^[48]

Ei riitä, että karaistaan hänen sielunsa; täytyy myöskin terästä hänen lihaksensa; sielu rasittuu liaksi, jollei sitä avusteta, ja sillä on liian paljon tehtävää, jos sen yksin täytyy toimittaa kahta virkaa. Tiedän, kuinka kovasti oma sieluni ponnistelee, yhtyneenä niin hentoon, niin arkatuntoiseen ruumiiseen, joka niin kovin turvautuu siihen; ja usein huomaan lueskellessani, että mestarini kirjoitelmissaan kiittelevät uljaan mielen ja suuren rohkeuden osoituksina esimerkkejä, jotka helposti todistavat pikemmin paksunahkaisuutta ja luiden kovuutta. Olen nähnyt miehiä, naisia ja lapsia, jotka piittaavat selkäsaunasta vähemmän kuin minä luunapista, jotka eivät hiisku sanaakaan, eivätkä rypistä kulmiaan, kun heitä lyödään. Kun atleetit kilpailevat filosofien kanssa kestävyudessa, niin se on pikemmin hermojen kuin hengen voimaa. Mutta tottuminen kestämiin työt on tottumista kestämiin tuskaa: *labor callum obducit dolori.*^[49] Täytyy totuttaa lapsi ruumiinharjoitusten vaivaan ja ankaruuteen, harjoittakseen häntä jäsenen nyrjähdysten, vatsanväänneiden, vetoaavan ja myöskin vankilan ja kidutuksen vaivaan ja ankaruuteen. Sillä näille viimeksi mainituillekin hän voi olla alttiina, koskapa ne tällaisena aikana uhkaavat hyviä niinkuin pahojakin. Me elämme koettelemuksen aikaa; jokainen, joka vastustaa lakeja, uhkaa kunnon ihmisiä ruoskilla ja hirttonuoralla.

Ja sitäpaitsi vanhempien läsnäolo keskeyttää ja ehkäisee kasvattajan arvovaltaa, jonka lapsen nähden tulee olla ehdoton; lisäksi tulee vielä, että talonväen lapselle osoittama huomio, tietoisuus hänen sukunsa varallisuudesta ja ylhäisyydestä ovat mielestäni tuntuja vastuksia tällä iällä.

Tuossa ihmisten seuran koulussa olen usein huomannut sen vian, että me, sensijaan että pyrkisimme tutustumaan muihin, koetamme vain tutustuttaa muita itseemme, ja näemme enemmän vaivaa saadaksemme tavaramme kaupaksi kuin hankkiaksemme uutta: vaihtelo ja vaatimattomuus ovat sangen edullisia ominaisuuksia seurustelussa. Opetettakoon tätä lasta käyttämään säästeliäästi ja tarkasti tietojaan, kun hän on ne hankkinut, olemaan pahastumatta tyhmyyksistä ja jutuista, joita kerrotaan hänen läsnä ollessaan: sillä on epähienoa tungettelevaisuutta törmätä kaiken sellaisen kimppuun, mikä ei ole meidän makumme mukaista. Tyytyköön hän ojentamaan itse itsensä, älköönkä näyttäkö moittivan toisia kaikesta, mitä hän itse ei tahdo tehdä, eikä jyrkästi eroavan kaikesta, mikä on yleisenä tapana: *licet sapere sine pompa, sine invidia.*^[50] Karttakoon hän noita maailmaa mestaroivia ja epähienoja esikuvia ja tuota lapsellista halua, että tahtoo näyttää hienommalta siksi, ettei ole niinkuin muut ja, ikäänkuin moitiskelut ja uutuuksien tavoittelu olisi vaikeasti saatavaa tavaraa, tahtoo niiden höykällä saada sen nimen, että muka on jotakin aivan erikoista. Samoin kuin vain suurten runoilijain sopii sallia itselleen taiteellisia vapauksia, samoin on vain ylevien ja loistavien henkien suvaittava anastaa itselleen etuoikeuksia yli sen, mikä on tapana. *Si quid Socrates et Aristippus contra mores et consuetudinem fecerunt, idem sibi ne arbitretur licere: magnis enim illis et divinis bonis hanc licentiam assequabantur.*^[51] Opetettakoon hänet puuttumaan keskusteluun ja väittelyyn vain

siinä, missä näkee mestarin, joka on arvokas painiskelemaan hänen kanssaan ja siinäkin olemaan käyttämättä kaikkia temppuja, jotka voivat häntä hyödyttää, ja käyttämään vain niitä, jotka voivat hyödyttää häntä eniten. Opetettakoon hänet tarkaksi perusteittensa valinnassa ja valikoimisessa, sekä asiallisuutta ja siis myöskin lyhyttä rakastavaksi. Opetettakoon hänet ennen kaikkea antautumaan ja laskemaan aseensa totuuden edessä, niin pian kuin hän sen havaitsee, olkoonpa että se näyttäytyy hänen vastustajansa käsissä tahi hänessä itsessään jonkin mielipiteenmuutoksen johdosta: sillä häntä ei panna saarnastuoliin latelemaan jotakin ennakkolta kirjoitettua roolia, eikä häntä sido mihinkään asiaan mikään muu kuin se, että hän sen hyväksyy, eikä hän kuulu tuohon ammattikuntaan, jossa myydään puhtaalla käteisellä vapaus voida katua erehdystään ja oikaista itsensä: *neque, ut omnia, quae praescripta et imperata sint, defendat, necessitate ulla cogitur.*^[52]

Jos hänen kasvattajansa on yhtä mieltä minun kanssani, niin hän kehittää hänessä tahdon olla ruhtinaansa sangen vilpitön, sangen harras ja sangen uljas palvelija, mutta laimentaa hänen haluaan sitoa itsensä häneen muilla kuin julkisen velvollisuuden siteillä. Puhumatta useista muista tuollaisten yksityisten velvoitusten tuottamista haitoista, jotka vahingoittavat vapauttamme, niin joko palkatun ja ostetun miehen arvostelu ei ole täysin turmeltumaton ja vapaa tahi moititaan häntä epäviisaaksi ja kiittämättömäksi. Puhtaalla hovimiehellä ei voi olla oikeutta eikä tahtoa puhua ja ajatella muutoin kuin suosiollisesti herrasta, joka on valinnut hänet niin monien tuhansien muiden alamaisten joukosta elättääkseen ja korottaakseen hänet omalla kädellään: tämä suosio ja etu lahjoo jonkinlaisella oikeutuksella hänen vapautensa ja sokaisee hänet; siitpä syystä onkin tavallinen ilmiö, että noiden ihmisten puhe eroaa kaikista muista puheentavoista valtiossa ja on siinä suhteessa varsin vähän luotettava.

Hänen vilpittömyytensä ja hyveellisyytensä loistakoot hänen puheestaan, ja olkoon niillä järki ainoana ohjaajana. Hänet on saatava ymmärtämään, että erehdyksen tunnustaminen, jos hän sellaisen huomaa omissa väitteissään, vaikkapa sitä ei huomaisi kukaan muu kuin hän, osoittaa arvostelukykyä ja vilpittömyyttä, jotka juuri ovat tärkeimmät avut, mitä hän tavoittelee; että itsepäisyys ja vastaanväittäminen ovat halpoja ominaisuuksia, sitä silmäänpistävämpiä, kuin halpamaisempia ovat sielut; että erehdyksensä huomaaminen ja itsensä oikaiseminen, väärästä kannasta luopuminen keskellä väittelyn kiivautta, ovat harvinaisia, voimakkaita ja filosofisia ominaisuuksia. Neuvottakoon häntä seurassa ollessaan suuntaamaan katseensa kaikkialle, sillä mielestäni ylimmillä istuimilla tavallisesti eivät istu etevimmät miehet ja ylhäinen asema tuskin on yhtyneenä kykyyn. Olen nähnyt pöydän alapäässä menevän hukkaan paljon kauniita neronvälähdyksiä, sillävälän kun yläpäässä puheltiin jonkin kuruompeluksen kauneudesta tahi muskottiviinin mausta. Tunnustelkoon hän, mitä kukin on miehiään: härkärenkiä, muuraria, ohikulkijaa, kaikkia pitää käyttää hyväkseen ja lainata kultakin hänen tavaransa mukaan, sillä kaikki on taloudessa tarpeen; jopa toisten typeryys ja heikkouskin on oleva hänelle opiksi. Tarkkaamalla itse kunkin viehättäviä puolia ja esiintymistapoja hän herättää itsessään miellyttävän käytöksen harrastusta ja epämiellyttävän inhoa.

Herätettäköön hänen mielessään rehellinen halu hankkia tietoja kaikesta; käyköön hän katsomassa kaikkea, mitä hänen ympärillään on merkillistä: rakennusta, suihkukaivoa, ihmistä, muinaisen taistelun paikkaa, tietä, jota on kulkenut Caesar tahi Kaarle Suuri,

*quae tellus sit lenta gelu, quae putris ab aestu,
ventus in Italiam quis bene vela ferat.*^[53]

Tiedustelkoon hän tämän ja tuon ruhtinaan tapoja, varoja ja liittosuhteita: ne ovat seikkoja, jotka ovat sangen huvittavia oppia tuntemaan ja sangen hyödyllisiä tietää.

Mitä tulee tuohon seurusteluun ihmisten kanssa, niin tarkoitan, että luetaan niihin kuuluviksi, ja vieläpä etupäässä, ne, jotka elävät enää vain kirjojen välittämässä muistossa: seurustelkoon hän historiateosten avulla noiden suurten henkien kanssa, jotka ovat eläneet parhaina aikakausina. Se on turhaa opiskelua, jos niin tahtoo; mutta, myöskin jos niin tahtoo, se on arvokasta ja hyödyllistä opiskelua, ja ainoa opiskelu, kuten Platon sanoo, jonka lakedaimonilaiset olivat varanneet itselleen. Kuinka hyödyllistä hänelle onkaan tällä alalla meidän Plutarkhoksemme elämäkertojen lukeminen? Mutta muistakoon tarkoitamani opettaja, mihin hänen tehtävänsä tähtää, älköönkä painako oppilaansa mieleen niin paljon Karthagon hävityksen päivämäärää kuin Hannibal ja Scipion luonteet, eikä niin paljon sitä, missä Marcellus kuoli, kuin sen, miksi ei ollut hänen velvollisuutensa arvon mukaista, että hän kuoli siellä. Älköön hän opettako hänelle niin paljon historiallisia tapahtumia kuin niiden arvostelemista. Se on luullakseni kaikista aineista se, johon hengenlahjamme soveltuvat erilaisimmassa määrässä: olen lukenut Titus Liviuksen teoksesta satoja asioita, joita moni muu ei ole siitä lukenut; Plutarkhos on lukenut siitä satoja niiden lisäksi, jotka minä olen osannut siitä lukea, ja ehkä niidenkin lisäksi, jotka tekijä on siihen pannut; eräille ihmisille se on puhtaasti kielellistä opiskelua, toisille filosofian anatomiaa, jonka avulla voi tunkeutua luontomme hämärimpiin sopukkoihin. Plutarkhoksen teoksissa on monista seikoista laajoja esityksiä, jotka hyvin ansaitsevat, että ne osaamme, sillä hän on mielestäni mestari sillä alalla; mutta on tuhansia asioita, joita hän on vain yksinkertaisesti koskettanut: hän vain viittaa sormellaan, mitä tietä meidän on kuljettava, jos haluamme, ja tyytyy joskus antamaan vain sysäyksen keskellä mitä vilkkainta kertomusta. Ne täytyy ottaa siitä irralleen ja panna hyvin runsaaseen valaistukseen; niinpä esimerkiksi tuo hänen sanansa, että Aasian asukkaat olivat yhden ainoan miehen orjia senvuoksi, etteivät osanneet lausua yhtä ainoata tavua, joka kuuluu "ei", ehkä antoi La Boétielle aineen ja aiheen hänen teokseensa *Vapaaehtoisesta orjuudesta*. Kun näkee hänen valikoivan ihmisen elämästä vähäisen teon tahi sanan, joka ei näytä olevan niin merkillinen, niin jo sekin on pitkän opettavan puheen veroista. Vahinko, että älykkäät ihmiset pitävät niin paljon lyhykäisyydestä; epäilemättä heidän maineensa siitä kostuu, mutta me

menetämme siten paljon arvokasta. Plutarkhos tahtoo mieluummin, että me kiitellemme hänen älyään kuin hänen tietojaan; hän tahtoo mieluummin jättää meihin itsensä kaipuun kuin kyllästyksen itseensä. Hän tiesi, että hyvistäkin asioista voi puhua liiaksi, ja että Alexandridas syystä moittien lausui sille, joka piti eforeille hyviä, mutta liian pitkiä puheita: "Oi muukalainen, sinä sanot oikean asian väärällä tavalla." Ne, joilla on hoikka ruumis, pullistavat sitä täyhteillä; ne, joilla on niukalti puheen ainetta, paisuttavat sitä sanoilla.

Seurustelusta ihmisten kanssa saapi ihmisen äly ihmeellistä selvyyttä; me olemme kokonaan sulkeutuneet ja patoutuneet itseemme, emmekä näe nenämme päätä edemmäksi. Sokrateelta kysyttiin, mistä hän oli; hän ei vastannut: "Atheenasta", vaan: "maailmasta"; hän, jolla oli rehevämpi ja avarampi mielikuvitus, omaksui koko maailman kotikaupungiksensa, jakeli tietonsa seuransa ja myötätuntonsa koko ihmisluvulle, eikä ollut niinkuin me, jotka katsomme vain jalkoihimme. Kun halla vie viiniköynnökset kylässäni, niin pappini siitä päättää Jumalan vihan painavan koko ihmiskuntaa ja arvelee, että ihmissyöjätkin sen johdosta jo kärsivät janoa. Kuka meidän kansalaisotamme nähdessään ei huudahda, että tämä maailma on mullin mallin ja että tuomiopäivä on kintereillämme, ajattelematta, että paljon pahempaakin on nähty ja että kymmenillä tuhansilla tahoilla maailmaa samaan aikaan edelleen pidetään hyviä päiviä; minä puolestani, katsoen sen esteettömyyteen ja rankaisemattomuuteen, kummastelen, että se on niinkin lievää ja laimeata. Kenen päälle sataa rakeita, se luulee koko pallonpuoliskon olevan myrskyn ja rajuilman kourissa; ja sanoihan entinen savoyilainen, että jos Ranskan kuningas houkka olisi osannut oikein olla oman onnensa seppä, niin hän olisi mies pääsemään hänen herttuansa hovimestariksi; hän ei voinut kuvailla mielessään mitään ylhäisempää arvoa kuin hänen herransa. Huomaamattamme olemme kaikki samassa harhaluulossa, josta on suuret seuraukset ja paljon haittaa. Mutta ken luopi silmänsä eteen ikäänkuin tauluun tuon luontoaitimme suuren kuvan hänen täydessä majesteettiudessaan, ken lukee hänen kasvoiltaan niin yleisen ja pysyvän moninaisuuden, ken huomaa siinä itsensä, eikä vain itsensä, vaan kokonaisen kuningaskunnan, ikäänkuin hyvin hienon piirtimen vetämänä viivana, se yksin arvostelee kaikkea olevaista sen oikean suuruuden mukaisesti.

Tämä suuri maailma, jonka eräät vielä katsovat yhdessä useampien samanlaisten kanssa kuuluvan lajina yhteen luokkaan, on se peili, josta meidän tulee katsoa itseämme, oppiaksemme tuntemaan itseemme oikealta kannalta. Lyhyesti: tahdon, että se on oleva oppilaani kirjana. Niin monet luonnonlaadut, uskonlahkot, katsantokannat, mielipiteet, lait ja tavat opettavat meitä arvostelemaan terveesti omiamme ja opettavat ymmärrystämme huomaamaan puutteellisuutensa ja luonnollisen heikkoutensa, eikä se ole mikään vähäarvoinen opetus; niin monet valtiolliset mullistukset ja kansojen onnenvaiheet neuvovat meitä olemaan tekemättä suurta ihmettä omastamme; niin monet nimet, niin monet unhoon vaipuneet voitot ja valloitukset tekevät naurettavaksi toivon ikuistuttaa nimeimme ottamalla vangiksi kymmenen ratsastavaa pyssymiestä ja valtaamalla linnoituspahasen, joka ei ole tunnettu muusta kuin valtauksestaan; niin monen ulkomaisen riemusaaton kopeus ja ylpeys, niin monen hovin ja mahdin pöyhkeä majesteettius vahvistaa ja lujittaa näköämme kestäämään omiemme loistoa silmiämme räpäyttämättä: niin monet miljoonat ennen meitä haudatut ihmiset rohkaisevat meitä pelkäämättä liittymään niin hyvään seuraan; ja niin edespäin. Meidän elämämme, sanoi Pythagoras, muistuttaa Olympisten kisojen suurta ja lukuisaa väenkokousta: toiset siellä harjoittavat ruumistaan, voittaakseen siten kisojen tuottaman kunnian; toiset vievät sinne tavaroita kaupaksi, ansaitakseen; on niitä, eivätkä he ole pahimmat joukossa, jotka eivät siellä tavoittele muuta hyötyä kuin saada katsella, miten ja miksi mitään tehdään, ja olla näkemässä toisten ihmisten elämää, arvostellakseen ja mukauttaakseen sen mukaan omansa.

Esimerkkeihin voidaan sopivasti liittää kaikki filosofian hyödyllisimmät opetukset, jolla tulee koetella ihmisten tekoja ja jonka tulee olla niiden ojennusnuorana. Sanottakoon hänelle,

*quid fas optare, quid asper
utile nummus habet; patria? carisque propinquis
quantum elargir deceat, quem te Deus esse
jussit, et humana qua parte locatus es in re,
quid sumus, aut quidnam victuri gignimur;*^[54]

mitä on tietäminen ja tietämättömyys; mikä tulee olla opiskelun tarkoituksena; mitä on urheus, itsensä hillitseminen ja oikeudenmukaisuus; mikä on eroitus kunnianhimon ja saituuden, orjuuden ja alamaisuuden, mielivallan ja vapauden välillä; mistä merkeistä tunnetaan tosi ja luja tyytyväisyys; missä määrin tulee pelätä kuolemaa, tuskaa ja häpeää;

et quo quemque modo fugiatque feratque laborem;^[55]

mitkä ne pontimet ovat, jotka panevat meidät liikkeelle, ja mikä meille antaa niin paljon erilaisia virikkeitä: sillä minusta näyttää, että ensimmäisinä niistä opetuksista, jotka pitää saada imeytymään hänen mieleensä, tulee olla niiden, jotka määräävästi vaikuttavat hänen luonteeseensa ja ajatustapaansa, jotka opettavat hänet tuntemaan itsensä ja oikein kuolemaan ja oikein elämään. Alkakaamme sillä vapaista tieteistä, joka tekee meidät vapaiksi: kaikki ne tosin jollakin tavoin tietopuolisesti ja käytännöllisesti palvelevat elämäämme, kuten kaikki muukin tavallaan sitä palvelee; mutta valitkaamme se, joka palvelee sitä suoranaisesti ja ikäänkuin viran puolesta. Jos ymmärtäisimme supistaa elämämme toimet oikeihin ja luonnollisiin rajoihinsa, niin huomaisimme, että suurimmasta osasta käytännössä olevia tieteitä ei ole meidän käytettäviksemme, ja että niissäkin, jotka ovat meitä varten, on sangen hyödyttömiä aloja ja syvyyksiä, ja että tekisimme oikeammin, jos jättäisimme ne sikseen ja Sokrateen opetuksen mukaan lopettaisimme oppimäärämme näissäkin tieteissä siihen, mistä ei ole hyötyä.

*Sapere aude,
incipi: vivendi recte qui prorogat horam,
rusticus exspectat, dum defluat amnis; at ille
labitur et labetur in omne volubilis aevum.*^[56]

On hyvin typerää opettaa lapsillemme

*quid moveant Pisces, animosaque signa Leonis,
Lotus et Hesperia quid Capricornus aqua.*^[57]

tähtien tiedettä ja kahdeksannen taivaanpiirin liikkeitä ennenkuin heidän omiaan:

Τι Πλειαδεσσι καμοι;
τι δ' αστρασι Βωωτωω;^[58]

kirjoittihan Anaximenes Pythagoraalle: "Mitä järkeä saattaa olla siinä, että kulutan aikaani tutkimaan tähtien salaisuuksia, kun minulla joka hetki on kuolema tahi orjuus silmäini edessä?" Siihen aikaan näet Persian kuninkaat hankkivat sotaa hänen maatansa vastaan. Jokaisen tulee sanoa näin: "Kun minua ahdistaa kunnianhimo, saituus, hurjapäisyys, taikausko, ja kun minulla on sisimmässäni monta muuta elämäni vihollista, ryhtyisinkö silloin miettimään maailman menoa?"

Sittenkun hänelle on opetettu sitä, mikä on omansa tekemään hänet viisaammaksi ja paremmaksi, puhuttakoon hänelle siitä, mitä on logiikka, fysiikka, geometria, retoriikka; ja minkä tieteen hän valitsee, kun hänellä jo on kehittynyt ymmärryskyky, sen perille hän piankin pääsee. Annettakoon opetus hänelle milloin keskustelemalla, milloin kirjan avulla; milloin hänen opettajansa luettaa hänelle itse kirjailijaa, joka on omansa tätä hänen opetuksensa tarkoituksensa varten, milloin hän antaa hänelle siitä ytimen ja parhaan sisällön valmiiksi pureskeltuna; ja jos hän itse ei ole kylliksi perehtynyt kirjoihin, löytääkseen niistä niitä monia kauniita esityksiä, joita niissä on, hänen tarkoituksensa toteuttamista varten, niin voidaan antaa hänelle avustajaksi joku kirjallisuuden tuntija, joka aina tarvittaissa hankkii välttämättömät tarpeet hänen jaeltavakseen ja anniskeltavakseen kasvatillensa. Ja että tämä opetus on helpompaa ja luonnollisempaa kuin Gazan,^[59] kukapa sitä voi epäillä? Jälkimmäisen säännöt ovat visaisia ja vastenmielisiä, sen sanat tyhjiä ja kuivakiskoisia, eikä niissä ole mitään tehoa eikä mitään herättävää hengelle; tästä sitävästoin saa sielu jotakin suuhunsa, jotakin ravinnoksensa. Tämä hedelmä on verrattoman paljon suurempi ja niinikään se on oleva aikaisemmin kypsä.

On merkillistä, että asiat meidän aikanamme ovat sillä kannalla, että filosofia, vieläpä älykkäillekin ihmisille, on tyhjä ja eriskummainen nimi, joka ei mihinkään kelpaa eikä ole minkään arvoinen, ei ihmisten ajatuksissa eikä todellisuudessa. Luulen, että siihen ovat syynä ne rikkiviisaat saivartelut, jotka ovat vallanneet siihen johtavat tiet. Tehdään aivan väärin, kun kuvataan se lasten luoksepääsemättömäksi ja juron, ankaran ja peloittavan näköiseksi; kuka liekään sen kasvoille pannut tuon valheellisen, kalpean ja inhoittavan naamarin? Se on iloisinta, pirteintä, hilpeintä ja sanoisinpa melkein veikeintä, mitä olla saattaa; se on aina juhlamielellä ja auringonpaisteisella tuulella; surullinen ja jäyhä ulkomuoto osoittaa, ettei sillä siinä ole tyssijaansa. Tavatessaan Delphoin temppeleissä joukon filosofeja istumassa yhdessä, sanoi grammatikko Demetrius heille: "Ellen erehdy, niin teillä, päättäen rauhallisesta ja iloisesta olennostanne, ei ole tärkeätä sanottavaa toisillenne"; tähän eräs heistä, megaralainen Herakleon, vastasi: "Se on niiden asia, jotka tutkivat, onko Βαλλω verbin futurimuodossa kaksi λ:αα, tahi jotka etsivät Χείρων ja Βελτιον komparatiivien ja Χειριστων ja Βελτιστων superlatiivien johtoperää, että heidän täytyy olla otsa rypyssä keskustellessaan tieteestään; filosofisten keskustelukysymysten sitävästoin on tapana ilahduttaa ja huvittaa niitä, jotka niitä pohtivat, eikä tehdä heitä nyrpeiksi ja surullisiksi."

*Deprendas animi tormenta latentis in aegro
corpore; deprendas et gaudia: sumit utrumque
inde habitum facies.*^[60]

Sielun, johon filosofia on asettunut asumaan, pitää terveydellään tehdä terveeksi ruumiskin; sen tulee saada loistamaan ulos asti levollisuutensa ja mielihyvänsä, sen tulee muodostaa oman mallinsa mukaiseksi ulkonainen esiintyminen ja niinmuodoin antaa sille miellyttävä uljuus, tarmokas ja reipas ryhti ja tyytyväinen ja sävyisä luonne. Viisauden varmin merkki on tasainen hilpeämielisyys; sen olotila on, kuten kuun yläpuolella olevan maailman, aivan tyyni ja kirkas; Baroco ja Baralipton^[61] ne tekevät alamaisensa noin likaisiksi ja savuttuneiksi, eikä filosofia; he eivät tunne sitä muuten kuin kuulopuheista. Kuinka? Pitäähän se tehtävänänsä tynnyttää mielen myrskyt ja opettaa nälkää näkevät ja kuumetautisetkin nauramaan, ei minkään kuviteltujen kuvioiden avulla, vaan luonnollisten ja kouraantuntuvien perusteiden nojalla; sillä on silmämääränään hyve, joka ei ole, niinkuin skolastikot sanovat, istutettuna jyrkän, koleisen ja luoksepääsemättömän vuoren huipulle; ne, jotka ovat sitä lähestyneet, väittävät päinvastoin sen asuvan kauniilla, hedelmällisellä ja kukoistavalla tasangolla, josta se hyvin näkee kaikki allansa; ja sinne voi myöskin päästä, jos vain tietää osoitteen, siimeisiä ja sulotuoksuisia nurmikkoteitä pitkin, jotka ovat loivasti ja tasaisesti viettäviä kuin taivaan holvit. Kun he eivät olleet tutustuneet tähän korkeimpaan, kauniiseen, voitonriemuiseen, rakastavaan, yhtä suloiseen kuin uljaaseen hyveeseen, joka on katkeruuden, mielipahan, pelon ja pakon leppymätön ilmivihollinen, jolla on oppaana luonto ja seuralaisina onni ja nautinto, niin he heikkoudessaan menivät ja tekaisivat tuon typerän, ikävän, riitaisen, äreän, uhkaavan ja tuimisteleavan kuvan ja asettivat sen yksinäiselle kalliolle ohdakkeiden keskelle: siinä kummitus, ihmisten oudostella.

Tarkoittamani kasvattaja, joka tietää, että hänen tulee täyttää oppilaansa tahto yhtä paljon tahi enemmän rakkaudella kuin kunnioituksella hyvettä kohtaan, osaa kyllä sanoa hänelle, että tosi hyveen arvo ja aateluus on sen noudattamisen helppoudessa, hyödyllisyydessä ja hauskuudessa; sen noudattaminen on niin kaukana vaikeudesta, että lapset kykenevät siihen niinkuin miehetkin, yksinkertaiset niinkuin rikkiviisaatkin. Ohjauksen on sen toimintaväline, ei voimakeinot. Sokrates, sen ensimmäinen lemmikki, luopuu tietoisesti väkivoimasta, muodostaakseen edistymisemme siinä yksinkertaisen luonnolliseksi ja vaivattomaksi. Se on inhimillisten nautintojen kasvatusäiti: tehden ne kohtuullisiksi, se tekee ne vaarattomiksi ja puhtaiksi; hilliten ne, se pitää ne voimissa ja vireillä; karsien pois ne, joita se ei salli, se kannustaa meitä niihin, jotka se meille jättää; ja se jättää meille äidin tavoin runsaasti kaikkia sellaisia, jotka luonto sallii, vieläpä kyllyyteen, joskaan ei tympeyteen asti: jollemme ehkä tahdo sanoa, että säännöstely, joka pakottaa juojan lakkaamaan ennen päihtymistä, syöjän ennen ruuansulatuksen häiriytymistä, on nautinnoillemme vihamielinen. Jos tavallinen onni sen pettää, niin se pakenee sen käsistä tahi tulee toimeen ilman sitä ja luopi itselleen toisen, aivan omansa, joka ei enää ole häilyvä ja epävakainen. Se osaa olla rikas ja mahtava ja oppinut ja maata myskintuoksuisten patjojen peitossa; se rakastaa elämää, se rakastaa kauneutta ja kunniaa ja terveyttä; mutta sen ominaisena ja erikoisena toimena on osata käyttää kaikkea tuota hyvää kohtuullisesti ja osata menettää se masentumatta, jollainen toimi on paljoo pikemmin jalo kuin ankara; jota ilman jokainen elämänkulku on luonnoton, levoton ja muodoton ja sellainen, että siihen voi katsoa kuuluviksi nuo kompastuskivet, nuo ryteiköt ja nuo hirviöt.

Jos tuo oppilas sattuu olemaan niin omituista laatua, että hän mieluummin kuuntelee tarua kuin kertomusta kauniista matkasta tahi viisasta puhetta, joka on hänen käsitettävissään; että hän toveriensa nuorta innostusta säestävän tamburiinin soidessa kääntyy pois toisen puoleen, joka kutsuu häntä silmäinkääntäjäin temppuja katselemaan; että hän omasta mielestään ei pidä hauskempana ja suloisempana palata pölyisenä ja voittajana taistelusta kuin palkinnonsaajana pallopelistä tahi tanssiaisista, niin en tiedä siihen muuta apua kuin että hänet pannaan leipuriksi johonkin hyvään kaupunkiin, olkoonpa hän vaikka herttuan poika, Platonin ohjeen mukaan, "että tulee toimittaa lapsille paikka heidän sielunsa kykyjen eikä heidän isänsä varojen mukaan".

Koska juuri filosofia opettaa meitä elämään, ja koska lapset siitä saavat opetusta niinkuin muunikäisetkin ihmiset, niin miksi heitä ei päästetä siitä osallisiksi?

Udum et molle lutum est: nunc, nunc properandus et acri fingendus sine fine rota.^[62]

Meitä opetetaan elämään, kun elämä on kulunut... Cicero sanoi, että vaikka hän eläisi kahden miehen iän, niin hän ei ottaisi itselleen aikaa tutkia lyyrillisiä runoilijoita, ja minusta ovat nämä saivartelijat vielä surkeamman hyödyttömät. Meidän lapsellamme on paljoo kiireempi: hänen ei tule uhrata kasvatukselle muuta kuin viisi-, kuusitoista ensimmäistä ikävuottansa; loput tarvitaan toimintaan. Käyttäkäämme niin lyhyt aika tarpeellisten asiain opettamiseen. Pois kaikki nuo dialektiikan pulmalliset ongelmat, joista elämämme ei voi tulla paremmaksi, niiden opettaminen on epäkohta; ottakaa sijalle filosofian yksinkertaiset opetukset, ymmärtäkää valita ne ja käsitellä niitä sopivasti; ne ovat helpommat käsittää kuin jokin Boccaccion kertomus; lapsi kykenee siihen jo imettäjältä päästyään paljoo paremmin kuin oppimaan lukemaan ja kirjoittamaan. Filosofialla on opetettavaa lapsille niinkuin raihnaisille vanhuksillekin.

Luulen, kuten Plutarkhos, että Aristoteles ei kuluttanut suuren oppilaansa aikaa niin paljoo konstikasten päätelmäin laatimistaidon hankkimiseen tahi geometrian alkeisiin kuin antaakseen hänelle hyviä opetuksia miehekkyydestä, urhoudesta, jalomielisyydestä ja itsensä hillitsemisestä ja järkähtämättömästä pelottomuudesta; ja näillä eväillä hän lähettää hänet vielä lapsena valloittamaan maailmanvaltakuntaa 30000 jalkamiehellä, 4000 ratsumiehellä ja vain 42000 taalerilla. Muita taiteita ja tieteitä, sanoo hän, Aleksanteri kyllä kunnioitti ja kiitteli niiden etevyyttä ja ylevyyttä, mutta joskin hän niistä iloitsi, niin hän ei ollut herkkä antamaan niiden harjoittamisen harrastuksen yllättää itseään.

Petite hinc juvenesque senesque finem animo certum, miserisque viatica canis.^[63]

Sitähän sanoo Epikuroskin alussa kirjettään Menikeukselle: "Älköön nuorinkaan karttako filosofoimista, älköönkä vanhinkaan siihen väsykö". Ken tekee toisin, näyttää sanovan, joko ettei vielä ole tahi ettei enää ole aika elää onnellisesti. Kaikesta tästä huolimatta en tahdo, että tuota poikaa pidetään kuin vankina; en tahdo, että hänet jätetään alttiiksi vimmastuneen koulunopettajan suuttumukselle ja kättyisyydelle; en tahdo turmella hänen henkeään pitämällä häntä, kuten muut tekevät, kidutuksessa ja työssä neljä-, viisitoista tuntia vuorokaudessa, niinkuin rantajätkeä; ja jos hänet, jonkinlaisen erakkomaisen ja raskasmielisen luonnonlaadun vaikutuksesta, huomattaisiin taipuvaiseksi antautumaan liian yksipuolisella harrastuksella kirjoja lukemaan, niin en pitäisi suotavana, että tuota harrastusta hänessä ylläpidettäisiin; sellainen tekee heidät kelvottomiksi seuraelämään ja vieroittaa heidät paremmista askareista. Ja kuinka monta yltiöpäisen opinhiimon tylsyttämää miestä olenkaan eläissäni nähnyt? Karneadeen se oli hullaannuttanut siihen määrään, ettei hänellä enää ollut aikaa ajaa partaansa eikä leikata kynsiänsä. En myöskään tahdo pilata hänen hienoja tapojaan toisten epähienoudella ja raakamaisuudella. Ranskalaisesta hyväntapaisuudesta oli ennen muinoin sananpartena, että se alkoi varhain, mutta ei juuri ollut kestävä. Itse asiassa näemme vieläkin, että pienet lapset Ranskassa ovat kilteimpiä, mitä olla voi; mutta tavallisesti he pettävät ne toiveet, joita heistä on ollut; ja varttuneina miehinä heissä ei huomaa mitään erinomaista. Olen kuullut ymmärtäväisten ihmisten olevan sitä mieltä, että nuo lukiot, joihin heidät lähetetään ja joita on kosolta, niin

raaistuttavat heidät.

Meidän lapsellemme olkoot kamari, puutarha, ruokapöytä ja vuode, yksinäisyys ja seura, aamu ja ilta, kaikki päivän ajat yhtä, kaikki paikat olkoot hänelle työhuoneita: sillä filosofialla, joka, älyjen ja luonteiden kehittäjänä, on oleva hänen tärkein opittavansa, on se etuoikeus, että se saa tuppautua kaikkialle. Jokaisen mielestä oli puhuja Isokrates, kun häntä eräissä pidoissa pyydettiin puhumaan taiteestaan, oikeassa vastatessaan: "Ei ole nyt sen aika, mitä minä osaan tehdä, ja se, minkä aika nyt on, sitä en osaa tehdä." Sillä puhetaidetta koskevain puheiden ja väittelyjen esittäminen seuralle, joka on kokoontunut iloa pitämään ja syömään herkkuruokia, olisi kovin ristiriitaisten ainesten sekoittamista; ja samaa voisi sanoa kaikista muista tieteistä. Mutta mitä tulee siihen filosofian osaan, joka käsittelee ihmistä ja hänen velvollisuksiensa, ovat kaikki viisaat olleet yhtä mieltä siitä, että siltä, sen puheiden miellyttävyyden vuoksi, ei pitänyt kieltää pääsyä pitoihin eikä leikkeihin. Ja kun Platon on kutsunut sen Pitoihinsa, niin näemme, kuinka se puhelee läsnäolijain kanssa viehkeästi ja ajan ja paikan mukaisella tavalla, vaikka puhe onkin sen vlevimmistä ja terveellisimmistä opetuksista.

*Aeque pauperibus prodest, locupletibus aeque
et neglecta aeque puetis senibusque nocebit.*^[64]

Niin ollen oppilaamme epäilemättä on viettävä vähemmän joutopäiviä kuin muut. Mutta samoin kuin askeleet, jotka astumme kävellessämme jossakin pylväskäytävässä, vaikka niitä on kolme kertaa enemmän, eivät väsytä meitä niinkuin ne, jotka käytämme jonkin määrätyn matkan kulkemiseen, samoin meidän opetuksemme, tapahtuen ikäänkuin sattumalta, olematta sidottuna määräraikaan tahi paikkaan ja liittyen kaikkiin tekoihimme, luistaa käymättä rasittavaksi; leikit ja ruumiinharjoitukset ovat myöskin melkoisena osana opinnoista, juoksu, paini, musiikki, tanssi, metsästys, ratsastus ja miekkailu. Tahdon, että ulkonainen hieno säädyllyisyys ja käyttäytymistaito ja ruumiin hallinta kehittyvät samalla kuin sielukin. Ei kasvateta vain sielua, eikä vain ruumista, vaan ihmistä; siitä ei pidä tehdä kahta; ja, kuten Platon sanoo, ei pidä kasvattaa toista ilman toista, vaan tulee ohjata niitä yhdessä, niinkuin parihevosta, valjastettuina saman väliaisan ääreen; ja eikö hän, sanoistaan päättäen, näytä panevan enemmän aikaa ja huolta ruumiin harjoituksiin ja olevan sitä mieltä, että sielu niistä harjaantuu samalla, eikä päinvastoin?

Muutoin tätä kasvatusta tulee hoitaa ankaralla lempeydellä, eikä niinkuin nyt on laita: sen sijaan että houkuteltaisiin lapsia kirjallisiin opintoihin, ei heille itse asiassa tarjota muuta kuin peloitusta ja julmuutta. Poistakaa väkivalta ja voimakainot; ei mikään luullakseni vaikuta niin alentavasti ja tylsyttävästi jaloön luonnonlaatuun. Jos tahdotte saada hänet pelkäämään häpeää ja rangaistusta, niin älkää paaduttako häntä niitä kestäväksi; karaiskaa hänet kestäväksi hiekiä ja vilua, tuulta, auringonpaahdetta ja vaaroja, joita hänen tulee halveksia; älkää salliko hänelle mitään hemmoittelua ja vaateliaisuutta vaatteisiin, vuoteeseen, ruokaan ja juomaan nähden; totuttakaa hänet kaikkeen; älköön hän olko mikään hienostelija ja keikari, vaan reipas ja roteva poika. Lapsena, vanhana miehenä, olen aina ollut samassa uskossa ja samalla kannalla. Mutta muun muassa tuo useimpien lukioittemme kurinpitäjärjestelmä on aina ollut minulle vastenmielinen: olisi luultavasti tehty vähemmän vahingollinen erehdys, jos olisi kallistettu lempeämmälle kannalle. Se on oikea orjuutetun nuorison vankila: nuoriso tehdään siellä irستاaksi rankaisemalla sitä siitä, ennenkuin se on sellaista. Saapukaapa sinne heidän työaikanaan: ette kuule muuta kuin huutoja, sekä lasten, joita rangaistaan, että vihan vimmastuttamien opettajien. Mikä kumma tapa herättää harrastusta heidän opittavaansa näissä hennoissa ja pelokkaissa sieluissa, opastaa heitä siihen peloittavalla naamalla, raipat käsissä! Oikeutta loukkaava ja turmiokas menetelmä! Lisäksi tulee, mitä Quintilianus tässä kohden on sangen oikein huomauttanut, että kopeasta arvovallasta johtuu vaarallisia seurauksia, eritoten meidän käyttämämme rangaistuslajin vuoksi. Kuinka paljon sopivampaa olisikaan, että heidän luokissaan olisi siroiteluina kukkia ja lehviä kuin verisiä pajunvitsan palasia! Minä hankkisin niihin Ilon ja Hilpeiden ja Floran ja sulottarien kuvat, niinkuin filosofi Speusippos^[65] teki koulussaan. Niin että siellä, missä heidän hyötynsä on, siellä olisi myöskin heidän huvikkeensa. Tulee sokeroida ne ruuat, jotka ovat lapselle terveellisiä, ja tehdä karvaanmakuisiksi ne, jotka ovat hänelle vahingollisia. On ihmeellistä, kuinka hyvää huolta Platon *Laeissaan* näyttää pitävän valtionsa nuorison iloisuudesta ja ajanvietteistä, ja kuinka paljon huomiota hän panee heidän kilpajuoksuihinsa, leikkeihinsä, lauluihinsa, hyppyihinsä ja tansseihinsa, joiden johdon ja suojelusherruuden hän sanoo muinaisajan uskoneen itse jumalille, Apollolle, Runottarille ja Minervalle: hän luettelee laajasti tuhannet ohjeet ruumiinharjoitus-laitoksiaan varten; kirjallisissa opinnoissa taas hän viipyy varsin vähän, eikä näytä suositteluvan erikoisesti runoutta muuten kuin musiikin vuoksi.

Kaikenlaista eriskummaisuuutta ja omituisuutta tavoissamme ja ominaisuuksissamme on vältettävä, se kun on haitallista yhdyselämälle. Kuka ei kummastelisi Demophonin, Aleksanterin hovimestarin luontoa, hän kun hikoili varjossa ja värisi päivänpaisteessa? Olen nähnyt niitä, jotka pakenevat omenain hajua pahemmin kuin kiväärinlaukauksia; toisia, jotka pelästyvät hiirtä; toisia, jotka antavat ylen nähdessään kermaa; toisia, joiden käy samoin, kun näkevät pudisteltavan höyhenpatjaa; niinkuin Germanicus ei sietänyt nähdä kukkoja eikä kuulla niiden laulua. Mahdollisesti tuollainen voi perustua johonkin salattuun erikoisominaisuuteen; mutta luullakseni tämä olisi tukahdutettavissa, jos siihen ryhdyttäisiin hyvissä ajoin. Kasvatus on minussa saanut aikaan sen (totta kyllä, että se vaati jonkin verran huolenpitoa), että ruokahaluni mukautuu eroituksesta kaikkeen, mitä käytetään ravintona, lukuunottamatta olutta.

Ruumis on vielä notkea; senvuoksi pitää sitä taivutella kaikkiin kuoseihin ja tapoihin; ja kunhan vain voidaan pitää aisoissa himot ja tahto, niin tehtäköön pelkäämättä nuori mies soveliaaksi kaikkien kansakuntain keskuuteen ja kaikkiin seuroihin... Harjaantukoon hän kaikkeen, mikä on

tavanmukaista: osatkoon hän tehdä kaikkea, mutta älköön mielellään tehkö muuta kuin sitä, mikä on hyvää. Filosofitkaan eivät pidä kiitettävänä Kallistheneessa sitä, että hän menetti herransa, suuren Aleksanterin, suosion, syystä ettei hän tahtonut juoda yhtä paljon kuin tämä... Tahdon, ettei hän jätä tekemättä sitä, mikä on pahaa, voiman eikä taidon puutteesta, vaan tahdon puutteesta: *multum interest, multum peccare aliquis nolit aut nesciat...*^[66] Olen usein suuresti ihailleen pannut merkille Alkibiadeen ihmeellisen luontaisen kyvyn mukautua niin helposti niin erilaisiin elintapoihin, vahingoittamatta terveyttään, vieden voiton milloin persialaisista ylellisyydessä ja komeudessa, milloin lakedaimonilaisista kieltäytymisessä ja yksinkertaisuudessa, yhtä ankaran siveänä Spartassa kuin hekumallisena Ioniassa.

Omnis Aristippum decuit color et status et res.^[67]

Sellaiseksi tahtoisin kehittää oppilaani.

*Quem duplici panno patientia velat,
mirabor, vitae via si conversa decebit,
personamque feret non inconcinnus utramque.*^[68]

Tässä nyt ovat neuvoni: ken niitä noudattaa, on niistä paremmin hyötynyt kuin ken ne vain tietää. Jos hänet näette, niin hänet kuulette; jos hänet kuulette, niin hänet näette. Älköön jumala koskaan suoko, sanoo joku eräässä Platonin dialogiassa, että filosofoiminen olisi monien asiain oppimista ja taiteiden käsittelemistä. *Hanc amplissimam omnium artium, bene vivendi disciplinam vita magis quam litteris persecuti sunt.*^[69] Kun Leon, phliasilaisten ruhtinas, tiedusteli Heraklides Pontikukselta, mitä tiedettä tahi taidetta tämä ammattinaan harjoitti, vastasi tämä: "En osaa mitään taidetta enkä tiedettä, mutta olen filosofi." Diogenesta moitittiin siitä, että hän ollen oppimaton, puuttui filosofiaan: "Sitä paremmin sopii minun siihen puuttua", sanoi hän. Hegesias pyysi häntä lukemaan itselleen jotakin kirjaa. "Te olette lystikäs", vastasi hän hänelle, "te valitsette oikeita ja luonnollisia viikunoita, ettekä maalattuja; miksette myöskin valitse luonnollisia, oikeita älynne harjoituksia, eikä kirjoitettuja?"

Oppilaamme suorittaa läksynsä pikemmin teoissa kuin suu sanallisesti. Hän kertoo sen toiminnassaan: voidaan nähdä onko järkevyyttä hänen yrityksissään, onko hyvyttä, oikeudenmukaisuutta hänen käytöksessään, onko älyä ja viehätystä hänen puheessaan, onko hänessä elinvoimaa taudeissa, kohtuullisuutta leikeissä, itsensähillintää nautinnoissa, järjestystä talousasioissa, maittaako häntä yhtä hyvin liha, kala, viini ja vesi. *Qui disciplinam suam non ostentationem scientiae, sed legem vitae putet; quique obtemperet ipse sibi, et decretis pareat.*^[70] Opetustemme oikea peili on elämämme kulku. Zeuxidamos vastasi eräälle, joka kysyi häneltä, mikseivät lakedaimonilaiset laatineet kirjallisesti urhoollisuuden sääntöjä ja antaneet niitä nuorten miestensä lukea, että niin oli laita siksi, että he tahtoivat totuttaa heitä tekoihin, eikä sanoihin. Verratkaapa viiden-, kuudentoista vuoden kuluttua tähän poikaan jotakuta noista lukioittemme latinanlukijoista, joka on käyttänyt yhtä paljon aikaa oppiakseen yksinkertaisesti vain puhumaan. Maailma on pelkkää puhetta, enkä ikänäni ole nähnyt miestä, joka ei puhu pikemmin enemmän kuin vähemmän kuin hänen pitäisi. Kuitenkin puolet ikäämme kuluu siihen: meitä pidetään neljä viisi vuotta kuulemassa sanoja ja sommittelemassa niitä lauseiksi; vielä yhtä monta vuotta rakentelemassa niitä suureksi sopusuhtaiseksi kokonaisuudeksi, joka laajenee neljään viiteen osaan; vielä vähintään toiset viisi oppimassa lyhykäisesti sekoittamaan ja punomaan ne toisiinsa jollakin hienolla tavalla: jättäkäämme sellainen niille, jotka sitä harjoittavat nimenomaisena ammattinansa.

Matkustaessani eräänä päivänä Orleansiin, tapasin sillä tasangolla, joka on Cléryn tällä puolen, kaksi opettajaa, jotka tulivat Bordeauxiin, noin 50 askeleen päässä toisistaan; kauempana heidän takanaan näin sotaväenosaston ja sen etunenässä johtajan, joka oli herra kreivi de la Rochefoucault-vainaja. Eräs palvelijoistani kysyi ensimmäiseltä noista opettajista, kuka oli tuo aatelismies, joka tuli hänen jäljessään; hän, joka ei ollut huomannut takanaan seuraavaa miesjonoa ja luuli tarkoitettavan hänen toveriaan, vastasi leikkillisesti: "Hän ei ole aatelismies, hän on grammaatikko, ja minä olen loogikko." Mutta me, jotka koetamme tässä, päinvastoin, kasvattaa, emme grammaatikkoa emmekä loogikkoa, vaan aatelismiestä, antakaamme heidän käyttää väärin aikaansa: meillä on muuta tehtävää. Kunhan vain oppilaamme on hyvin varustettu sanottavalla, niin sanat kyllä seuraavat perästä liiankin hyvin: jolleivät ne tahdo seurata, niin hän vetää ne väkisin perässään. Kuulen erästen puolustelevan itseään sillä, että muka eivät osaa lausua niitä selvästi julki: se on narripeliä. Tiedättekö, miten tuon laita minun luullakseni on? Ne ovat varjoja, jotka heille johtuvat jonkinlaisista vielä valmiiseen muotoon kehittymättömistä käsitteistä, joita he eivät osaa selvittää eivätkä kirkastaa sisässänsä, eivätkä siis myöskään esittää ulospäin; he eivät vielä itse ymmärrä itseänsä; ja katsokaahan hiukan, kuinka he änkyttävät synnyttämisen hetkellä, niin voitte päättää, ettei heidän työnsä ole lapsenpäästön, vaan hedelmöitymisen asteella, ja että he vasta vain nuolevat tuota keskentekoista ainemassaa. Minä puolestani olen sitä mieltä, ja Sokrates päättää, että kellä on jostakin elävä ja selvä kuva mielessään, hän sen lausuu ilmi, vaikkapa Bergamon murteella tahi kasvojen eleillä, jos hän on mykkä:

Verbaque provisam rem non invita sequentur.^[71]

Ja niinkuin tuo kirjailija yhtä runollisesti sanoi proosakielellään: *quum res animum occupavere, verba ambiunt;*^[72] ja tämä toinen: *ipsae res verba rapiunt.*^[73] Hän ei tiedä mitään ablatiivista, konjunktiiivista, substantiivista eikä kieliopista; ei sitä myöskään tee hänen lakeijansa, eikä joku *Petit Pontin* kalaeukko; ja kuitenkin he, jos haluatte, puhelevat teille niin paljon kuin jaksatte

kuulla, ja horjahtavat yhtä vähän syrjään kiellensä säännöistä kuin Ranskan paras filosofiantohtori. Hän ei osaa retoriikkaa eikä osaa aluksi tavoitella puolueettoman lukijan suosiota, eikä hän välitä sen osaamisesta. Itse asiassa yksinkertaisen ja koruttoman totuuden loiste saattaa helposti varjoo koko tuon kauniin väriprameuden; nuo näppärät temput ovat omiaan vain huvittamaan alhaisoa, joka ei kykene nauttimaan jyrkempää ja vahvempaa ravintoa; niinkuin Afer varsin selvästi osoittaa Tacituksen dialogissa. Samoksen lähetit olivat tulleet Spartan kuninkaan Kleomeneen luo, valmistettuaan kauniin ja pitkän puheen, saadakseen hänet yllytetyksi sotaan tyranni Polykratesta vastaan; annettuaan heidän rauhassa puhua hän vastasi heille: "Mitä tulee alkulauseeseen ja johdantoonne, niin en niitä enää muista, enkä siis myöskään keskikohtia; ja mitä tulee johtopäätökseenne, niin en tahdo sen johdosta mitään tehdä." Siinä mielestäni oiva vastaus ja aika nolaus puhujille. Entäs tämä toinen: Athenalaisten oli valittava toinen kahdesta arkkitehdistä johtamaan erästä suurta rakennustyötä; ensimmäinen, teeskentelevämpi, esitti itsensä kauniilla, ennakoita valmistetulla, tätä työtä koskevalla puheella ja koetti saada kansan päätöksen kallistumaan omaksi edukseen; mutta toinen lausui parilla sanalla: "Herrat athenalaiset, mitä tuo mies on puhunut, sen minä teen." Ciceron kaunopuheisuuden parhaina hetkinä monet alkoivat ihailia sitä, mutta Cato vain nauroi sille ja sanoi: "Meillä on lystikäs konsuli." Hyödyllinen mietelause, kaunis neronvälähdys on aina paikallaan, olipa se edellä tahi jäljessä: jolle se soveluu hyvin siihen, mikä käy edellä, eikä siihen, mikä seuraa jäljessä, niin se on hyvä itsessään. En ole niitä, jotka katsovat, että kunhan riimi on hyvä, niin runokin on hyvä: antakaa runoilijan pitentää lyhyt tavu, jos tahtoo; siinä suhteessa ei mitään pakkoa; jos mielikuvitus siinä on rehevä, jos nero ja järki ovat hyvin tehneet tehtävänsä, niin sanon: kas siinä hyvä runoilija, mutta huono riimiseppä.

Emuncts naris, durus componere versus.^[74]

Antakoon runoilija teoksensa menettää kaikki osiensa liitokset ja mittasuhteet,

*tempora certa modosque, et, quod prius ordine
verbum est, posterius facias, praeponens ultima primis.
inventas etiam disjecti membra poetae,*^[75]

se ei silti joudu häpeään: sen osatkin ovat silti kauniita. Niinhän vastasi Menander, kun häntä, sen päivän lähestyessä, joksi hän oli luvannut erään huvinäytelmän, nuhdeltiin siitä, ettei hän vielä ollut ryhtynyt sitä kirjoittamaan: "Se on seipitetynä ja valmiina; siitä ei enää puutu muuta kuin runopuku." Kun hänellä oli sisällys ja ainekset järjestettyinä päässään, ei hän pitänyt paljoa lukua muusta. Siitä lähtien kun Ronsard ja du Bellay ovat kohottaneet arvoon meidän ranskankielisen runoutemme, en näe niin vähäpätöistä aloittelijaa, joka ei käyttäisi mahtipontisia sanoja, joka ei sommittelisi loppusäkeitä jokseenkin niin kuin he: *Plus sonat quam valet.*^[76] Suuren yleisön mielestä ei ole koskaan ollut niin paljon runoilijoita; mutta yhtä helppoa kuin heidän on ollut mukaila noiden rivejä, yhtä vähän he pystyvät jäljittelemään toisen uhkeita kuvauksia ja toisen hienoa mielikuvitusta.

Totta kyllä; mutta mitä hän tekee, jos häntä ahdistetaan jollakin sofistisen ongelmallisella päätelmällä? Esimerkiksi: "Kinkku pakoittaa juomaan; juominen sammuttaa janon: siis kinkku sammuttaa janon." Naurakoon hän sellaiselle: sukkelampaa on nauraa sille kuin vastata siihen; lainatkoon hän Aristippokselta seuraavan lystikkään vastaongelman: "Minkätähden kirvoittaisin auki nuo solmusananne, koska ne solmuissaankin ovat minulle vastuiksi?" Joku esitti Kleantoksen ratkaistaviksi dialektisia ongelmia; hänelle sanoi Khryssippos: "Leikittele noilla silmäinkääntäjän tempuilla lasten kanssa, äläkä käännä moiseen ikämiehen vakavia ajatuksia." Jos noiden typeräin saivartelujen, *conforta et aculeata sophismata*,^[77] on sallittu saada hänet uskomaan valhetta, niin se on vaarallista; mutta jos ne jäävät vaikutusta vaille ja vain saavat hänet nauramaan, niin en käsitä, miksi hänen pitäisi varoa itseään niiltä. On niin typeriä ihmisiä, että he poikkeavat neljännespenikulman päähän aineestaan, tavoitellessaan jotakin sanasutkausta: *aut qui non vetba rebus aptant, sed res extrinsecus arcessunt, quibus verba convenient;*^[78] ja toinen: *qui alicujus verbi decoreplacentis vocentur ad id, quod non proposuerant scribere.*^[79] Minä muutan paljoa mieluummin hyvää mietelauseetta, sovittaakseni sen teokseen, kuin puran suunnitelmaani, mennäkseni sitä etsimään. Päinvastoin, sanojen tulee palvella ja seurata; ja tulkoon gascognelainen käytäntöön, jos ranskalainen ei voi siihen soveltua. Tahdon, että ajatukset kohoavat valta-asemaan ja täyttävät kuulijan mielikuvituksen niin, ettei hän lainkaan muista sanoja. Puheentyyli, josta minä pidän, on yksinkertainen ja koruton tyyli, samanlainen paperilla kuin suupuheessakin, mehevä ja ponteva, lyhykäinen ja kokoonpuserrettu, pikemmin kiivas ja jyrkkä kuin hienotuntoinen ja silosanainen;

haec demum sapient dictio, quae feriet;^[80]

pikemmin vaikeatajuinen kuin ikävyyttävä, teeskentelemätön, säännöistä välittämätön, hajanainen ja uskallettu; jokainen palanen muodostakoon siinä oman kokonaisuutensa; älköön se olko pedanttimaista, eikä saarnaajamunkkimaista, eikä asianajajamaista, vaan pikemmin sotilasmaista, jollaiseksi Svetonius sanoo Julius Caesarin tyyliä, ja kuitenkin en oikein käsitä, miksi hän sitä sellaiseksi nimittää.

Olen kernaasti jäljitellyt tuota vallattomuutta, jota näkee nuorisossamme siihen katsoen, miten se pitää vaatteitaan: viitta pidetään vyöhikön tapaan, huppukaulus toisella olkapäällä, sukka löyhällä; se osoittaa ylimielisyyttä, joka halveksii noita ulkonaisia koristeita eikä välitä taiteellisuudesta; mutta mielestäni se on vielä paremmin paikallaan esitystavan muotoon nähden. Kaikenlainen teeskentely, eritoten iloisessa ja vapaassa Ranskassa, soveltuu huonosti

hovimiehelle; ja monarkiassa tulee jokaista aatelmista kasvattaa hovimiehen ryhtiin: senvuoksi teemme oikein, jos kallistumme hiukan luonnolliseen ja ylimieliseen päin. En pidä teoksen rakenteesta, jossa liitokset ja saumat näkyvät, yhtä vähän kuin kauniissa ruumiissa tulee voida laskea luut ja suonet. *Quae veritati operam dat oratio, incomposita sit et simples.*^[81] *Quis accurate loquitur, nisi qui vult putide loqui.*^[82] Kaunopuheinen muoto, joka kääntää huomionsa herättää huomiota jollakin erikoisella ja tavallisuudesta poikkeavalla kuosilla, samoin johtuu kielenkäytössä uusien lauseparsien ja outojen sanojen tavoittelu koulupoikamaisesta ja lapsellisesta kunnianhimosta: jospa voisin käyttää vain sellaisia, joita käytetään halleissa Pariisissa. Grammaatikko Aristophanes oli aivan väärässä moittiessaan Epikuroksen sanojen yksinkertaisuutta ja hänen puhujataiteensa tarkoituspää, joka oli vain esityksen selvyys. Kokonaiselta kansalta luonnistuu heti puheentylyn jäljittely, koska se on helppoa: arvostelun, mielikuvituksen jäljittely ei käy niin nopeasti. Suurin osa lukijoita on siinä varsin väärässä luulossa, että kun he ovat keksineet samanlaisen vaateparren, heillä myöskin on samanlainen ruumis. Voimaa ja hermoja ei voi saada lainaksi; korut ja päällysviitan voi saada lainaksi. Seurapiirissäni puhuvat useimmat ihmiset niinkuin *Tutkielmani*, mutta en tiedä, ajattelevatko he samoin. Athenalaisilla, sanoo Platon, on erikoisharrastuksenaan tyylin rikkauden ja siirouden, lakedaimonilaisilla lyhykäisyyden ja kreetalaisilla pikemmin aatteiden hedelmällisyyden kuin kielellisen muodon huoltaminen; viimeksimainitut ovat asetettavat etusijalle. Zenon sanoi, että hänellä on kahdenlaisia oppilaita: toiset, joille hän antoi nimen φιλολογοι, halukkaita oppimaan asiat, ja nämä olivat hänen lempioppilaitaan; toiset, λογοφιλοι, jotka eivät välittäneet muusta kuin kielestä. Ei suinkaan sovi sanoa, ettei puhetaide olisi jotakin kaunista ja hyvää, mutta ei niin hyvää kuin miksi se tehdään; ja mielestäni on ikävää, että elämämme käytetään kokonaan sen saavuttamiseen. Tahtoisin ennen kaikkea osata hyvin omaa kieltäni ja naapurieni kieltä, joiden kanssa olen tavallisimmin tekemisissä.

Kreikka ja latina ovat epäilemättä kaunis ja suurenmoinen koristus, mutta se ostetaan liian kalliilla hinnalla. Kerron tässä erään tavan hankkia niiden taitoa tavallista helpommalla hinnalla, tavan, jota on koeteltu minuun itseeni: käyttäköön sitä ken hyväksi näkee. Isävainajaani, joka kaikin mahdollisin tavoin oli oppineilta ja järkeviltä miehiltä tiedustellut parasta kasvatustapaa, varoitettiin tuosta epäkohdasta, joka vallitsi tavanmukaisessa opetuksessa; ja hänelle sanottiin, että se pitkä aika, jonka me käytämme niiden kielten oppimiseen, joiden oppiminen ei tuottanut mitään vaikeuksia muinaisille kreikkalaisille ja roomalaisille, on ainoana syynä siihen, ettemme voi saavuttaa heidän henkistä etevyyttään ja tietorikkauttaan. En usko, että se on ainoana syynä siihen. Oli miten oli; keino, jonka isäni siihen keksi, oli se, että hän vielä imeltäjällä ollessani ja ennen kieleni kannan ensimmäistä kirpoamista antoi minut opetettavaksi erälle saksalaiselle, joka sittemmin kuoli kuuluisana lääkärinä Ranskassa. Hän ei ensinkään osannut meidän kieltämme, mutta oli sangen hyvin perehtynyt latinaan. Tämä, jonka isäni vartavasten oli kutsunut palvelukseensa ja joka sai sangen kalliin palkan, kanniskeli minua alituisesti sylissään. Paitsi häntä oli vielä kaksi muuta vähemmän oppinutta henkilöä aina minua seuraamassa ja avustamassa ensin mainittua: nämä eivät puhuneet minulle muuta kieltä kuin latinaa. Mitä muuhun talonväkeen tulee, niin oli rikkomatta noudatettavana sääntönä, että ei isäni eikä äitini, ei palvelija eikä kamarineiti puhunut minun seurassani muuta kuin sen verran latinaa, minkä olivat oppineet solkatakseni minun kanssani. On ihmeellistä kuinka jokainen siinä edistyi; isäni ja äitini oppivat siten kylliksi paljon latinaa ymmärtääkseen sitä ja hankkivat siinä riittävän taidon osatakseni sitä käyttää välttämättömässä tarpeessa; samoin oli laita muun talonväen, joka erikoisemmin palveli minua. Lyhyesti, me latinaistuimme siinä määrin, että latinaa herui ympäristön kyliin saakka, joissa vieläkin on latinalaisia käsityöläisten ja työkalujen nimityksiä käytännön vakaannuttamina. Ja minä puolestani olin kuusi vuotta täyttänyt, ennenkuin ymmärsin enempää ranskaa tahi Perigordin murretta kuin arabiaa; ja ilman teennäisyyttä, ilman kirjaa, ilman kielioppia ja sääntöjä, ilman vitsaa ja ilman kyyneliä olin oppinut latinaa, aivan yhtä puhdasta kuin opettajanikin taisi, sillä en voinut oppia sitä sekoitettuna enkä vääreennettynä. Jos minulle koetteeksi tahdottiin antaa kirjallinen käännöstehtävä, kuten lukioissa on tapana, niin se täytyi minulle antaa huonolla latinankielellä, käännettäväksi hyvälle, kun se muille annetaan ranskankielellä. Ja Nicolas Grouchy, joka on kirjoittanut *De Comitibus Romanorum*, Guillaume Guérente, joka on selitellyt Aristotelesta, Georges Buchanan, tuo suuri skotlantilainen runoilija, Marc-Antoine Muret, jonka Ranska ja Italia tunnustaa aikamme parhaaksi puhujaksi, kaikki kotiopettajani ovat usein sanoneet minulle, että minulla lapsuudessani oli tämä kieli niin valmiina ja niin vallassani, että he pelkäsivät puhutella minua. Buchanan, jonka sittemmin näin herra marsalkka de Brissac vainajan seurueessa, sanoi minulle olevansa parastaikaa kirjoittamassa tutkimusta lasten kasvatuksesta ja ottavansa minun kasvatukseni esikuvaksi; hänellä näet oli silloin opetettavanaan kreivi de Brissac, jonka sittemmin olemme nähneet niin urhoollisena ja kelpo miehenä.

Mitä tulee kreikankieleen, jota tuskin ensinkään ymmärrän, oli isäni aikonut opetuttaa sitä minulle kielimestarilla, mutta uutta menetelmää noudattaen, nimittäin leikittelyn ja harjoittelun muodossa: me leikittelimme taivutusmuodoilla niinkuin palloilla, samaan tapaan kuin ne, jotka oppivat aritmetiikkaa ja geometriaa eräänlaisen shakkipelin avulla. Sillä häntä oli muun muassa neuvottu herättämään minussa mieltymystä tieteeseen ja velvollisuudenharrastusta vapaasta tahdostani ja omasta halustani, ja kasvattamaan sieluni kaikella lempeydellä ja kaikessa vapaudessa, ilman ankaruutta ja pakoitusta; ja tätä hän noudattikin siihen määrään tunnollisesti, että koska muutamat ovat sitä mieltä, että lasten hentojen aivojen kehitystä häiritsee se, että heidät aamuisin kavahdutetaan hereille ja yhtäkkiä rajusti temmataan unesta (johon he ovat vaipuneet paljoa syvemmin kuin me), niin hän heräytti minut jonkin soitimen sävelillä, ja hänellä oli aina palveluksessaan mies, joka niitä minulle kaiutteli.

Tämä esimerkki riittää, voidakseen arvostella kaikkea muuta ja myös kiitellä niin hyvän isän järkevää huolenpitoa ja hellyyttä; eikä häntä sovi moittia, jos hän ei ole saanut korjata mitään hedelmiä, jotka vastaisivat niin hienonhienoa viljelystapaa. Kaksi seikkaa oli siihen syynä; ensinnäkin hedelmätön ja epäkiitollinen maaperä; sillä vaikka minulla oli luja ja vikaantumaton terveys ja samalla sävyisyä ja taipuisa luonnonlaatu, niin olin samalla niin hidas, veltto ja untelo, ettei minua voitu saada ravistetuksi toimettomuudestani, ei edes leikkimäänkään. Minkä käsitin, sen käsitin hyvin, ja tuon hitaan luontoni kuoren alla asui minussa rohkeita mielikuvitelmiä ja ikääni nähden kypsyyttä mielipiteitä. Hidas oli järkeni, ja se kulki vain sikäli kuin sitä kuljetettiin, vitkallinen käsityskykyäni, saamaton kekseliäisyyteni, ja päälle päätteeksi uskomattoman puutteellinen muistini. Eipä ihme, jos hän ei osannut saada tuosta kaikesta mitään arvokasta syntymään. Toiseksi ukko, joka kovin pelkäsi sellaisen sydämenasian menevän häneltä myttyyn, lopulta taipui yleiseen mielipiteeseen, joka aina, kuten kurjet, seuraa niitä, jotka kulkevat edellä, ja mukautui yleiseen tapaan — samoin kuin kiihkeän paranemishalun ajamat ihmiset helposti antautuvat noudattamaan kaikenlaisia neuvoja —, hänellä kun ei enää ollut ympärillään niitä, jotka olivat antaneet hänelle nuo ensimmäiset, hänen Italiasta tuomansa ohjeet, ja lähetti minut noin kuusivuotiaana Guyennen lukioon, joka siihen aikaan oli sangen kukoistavassa tilassa ja Ranskan paras; ja siellä hän piti mahdollisimman täydellisen huolen sekä kykenevien yksityisopettajien valikoimisesta minulle että muista kasvatustani koskevista seikoista, jota varten hän varasi useita erikoistoimenpiteitä, vastoin sitä, mikä lukioissa on tavallista; mutta kuitenkin kaikitenkin se oli joka tapauksessa lukio. Latinani huonontui heti, ja sittemmin olen harjoituksen puutteessa kokonaan menettänyt sen taidon; eikä tuo tavallisesta poikkeava opetustapani tuottanut minulle muuta hyötyä, kuin että heti lukioon saavuttuani saatoin hypätä yli ensimmäisten luokkien; sillä päästessäni 13 vuotiaana lukioista, olin päättänyt (niinsanotun) oppimääräni, mutta itse asiassa ilman mitään hyötyä, jonka nyt voisin merkitä tiliini.

Ensimmäinen mieltymys kirjoihin heräsi minussa nautinnosta, jonka minulle tuottivat Ovidiuksen *Metamorphosien* tarut; sillä noin 7-tahi 8-vuotiaana heitin kaikki muut huvitukset lueskellakseni niitä, semminkin kun niiden kieli oli omaa äidinkieltäni ja kun ne sisällyksensä vuoksi olivat helpoin ja hennolle iälleni soveliaain kirja, mitä tunsin; sillä kirjoja sellaisia kuin *Lancelot du Lac*, *Amadis*, *Huon de Bordeaux* ynnä muita tusinakirjoja, jotka huvittavat lapsia, en tuntenut edes nimeltä, enkä vielääkään tunne niiden sisällystä; niin tarkka oli opetussuunnitelmani. Siitä kävin huolimattomammaksi muiden määräläksyjeni lukemisessa. Siinä kohdin oli minulle erinomaisen onnellista, että opettaja, jonka kanssa olin tekemisissä, oli järkimies, joka ymmärsi taitavasti ummistaa silmänsä näkemästä tätä vallattomuuttani ja muita samanlaisia; sillä siten sain yhteen menoon lukea läpi Vergiliuksen *Aeneidin*, sitten Terentiuksen, sitten Plautuksen ja italialaisia huvinäytelmiä, viehättävän sisällyksen yhäti houkuttelemana. Jos hän olisi ollut siksi hullu, että olisi tehnyt lopun tuosta menosta, niin luulenpa, etten olisi vienyt mukanani lukiosta muuta kuin kirjojen vihan, niinkuin tekee melkein pätevä koko aatelistomme. Hän menetteli siinä älykkäästi, ollen olevinaan mitään näkemättä; hän kiihoitti nälkääni, sallien minun vain salaa ahmia noita kirjoja ja lempeästi pakoittaen minut tekemään velvollisuuteni muihin, säännöllisiin opintoihini nähden; sillä pääominaisuudet, joita isäni kysyi niiltä, joiden hoidettaviksi hän minut uskoi, olivat sävyisyys ja hyväluontoisuus. Toiselta puolen ei minun luonossani ollut muuta vikaa kuin tarmottomuus ja laiskuus: vaara ei ollut siinä, että tekisin pahaa, vaan siinä, etten tekisi mitään; ei kukaan ennustanut, että minusta tulisi paha ihminen, vaan hyödytön; aavistettiin, että minusta tulisi tyhjäntoimittaja, mutta ei häijy. Tunnen, että niin on käynyt. Valitukset, jotka soivat korvissani, ovat tämäläisiä: Hän on toimeton, kylmäkiskoinen ystävyiden ja sukulaisuuden velvoituksille, ja kansalaisvelvollisuuksiin nähden liiaksi itseensä sulkeutunut, liian halveksivainen. Eivät edes pahimmat haukkujani sano: "Miksi hän otti? miksi hän ei maksanut?" vaan: "Miksi hän ei jätä anteeksi velkaa? miksei hän anna?" Pitäisin suosionosoituksena, että minulta ei vaadittaisi muuta kuin tällaisia ylimääräisen hyväntahtoisuuden osoituksia. Mutta he eivät ole oikeudenmukaisia vaatiessaan minulta sitä, mihin en ole velvollinen, paljoa ankarammin kuin vaativat itseltään sitä, mihin ovat velvolliset. Tuomitessaan minut siinä kohdin, he pyyhkivät pois teon palkitsemisen ja kiitollisuuden, joka minulle olisi tuleva: koskapa aktiivisen hyväntuon minun tekemänäni pitäisi painaa enemmän, katsoen siihen, ettei luonossani ole minkäänlaista passiivista hyväntekeväisyyttä. Voin sitäkin vapaammin määrätä omaisuuteni käytön, kun se on enemmän omani, ja omat tekoni, koska olen enemmän oma herrani. Joka tapauksessa, jos olisin karkäs ylistelemään omia tekojani, niin ehkäpä hyvinkin voisin torjua nuo syytökset ja muutamille osoittaa, etteivät he ole niinkään loukkaantuneet siitä, etten tee kylliksi, kuin siitä, että voisin tehdä paljon enemmän kuin mitä teen.

Sielussani oli kuitenkin samaan aikaan, kenenkään huomaamatta, voimakkaita liikkeitä ja varmoja selviä arvosteluja asioista, jotka se tunsin; ja se sulatti ne yksin, ilman minkäänlaista yhteyttä muiden ihmisten kanssa; ja muun muassa luulen todellakin, että sitä olisi ollut kerrassaan mahdoton taivuttaa voiman ja väkivallan alaiseksi. Otanko lukuun sen lapsuuteni kyvyn, että saatoin arastelematta esiintyä, ja että minulla oli taipuisa ääni ja notkeat eleet, eläytyessäni rooleihin, jotka otin esittäkseni? Sillä ennen täysi-ikäisyyttäni,

alter ab undecimo tum me vix ceperat annus.^[83]

näyttelin päähenkilöitä Buchananin, Guérenten ja Muretin latinaisissa murhenäytelmissä, joita esitettiin arvokkaasti Guyenne-lukiossamme. Siinä suhteessa, kuten kaikissa muissakin virkansa tehtävissä, oli rehtorimme Andreas Goveanus verrattomasti etevin rehtori Ranskassa; ja minua pidettiin sillä alalla mestarina. Se on harjoitus, jota varsin hyvin voin suositella nuorille säätyläislapsille; ja olenpa sittemmin nähnyt itsensä ruhtinastemmekin antautuvan siihen, erästen muinaisajan ruhtinasten esikuvan mukaan, hienosti ja kiitettävästi. Olipa muinoin,

varsinkin Kreikassa, arvohenkilöille luvallista harjoittaa sitä ammattinaankin; *Aristoni, tragico actori, rem aperit; huic et genus et fortuna honesta erant; nec ars, quia nihil tale apud Graecos pudori est, ea deformabat.*^[84] Sillä olen aina syyttänyt erehdyksestä niitä, jotka tuomitsevat tällaiset hauskuutukset, ja kohtuuttomuudesta niitä, jotka kieltävät pääsyn hyviin kaupunkeihimme sen ansaitsevilta näyttelijöiltä eivätkä suo kansalle tällaisia julkisia huvituksia. Hyvin järjestetyt yhteiskunnat pitävät huolen kansalaisten kokoamisesta ja yhteenliittämisestä, niin vakaviin hartaudenharjoituksiin kuin myöskin ruumiinharjoituksiin ja leikkeihin; yhteistunto ja ystävyys siitä karttuu, ja sitäpaitsi heille ei voi sallia paremmin järjestyksenmukaisia ajanvietteitä kuin ne, jotka tapahtuvat kaikkien läsnäollessa, vieläpä esivallankin nähden; ja pitäisinpä järkevänä, että ruhtinas omalla kustannuksellaan joskus lahjoittaisi niitä yhteiskunnalle, ikäänkuin isällisestä rakkaudesta ja hyvyydestä, ja että väkirikkaissa kaupungeissa olisi näitä näytäntöjä varten määrättyjä ja järjestettyjä paikkoja: jonkinlaisena vieroittimena pahemmista ja salaisista teoista.

Palatakseni aineeseen, ei ole toista sen vertaista keinoa kuin halun ja harrastuksen herättäminen; muutoin kehitetään vain kirjoilla lastattuja aseja; heille annetaan raipaniskuilla heidän mittansa täysi tiedettä säilytettäväksi; mutta oikein menetelläkseen sitä ei pidä ottaa vain asumaan luonansa, se pitää ottaa puolisokseen.

>7

LA BOÉTIEN "VAPAAEHTOINEN ORJUUS" (I, 27).

... Se on eräs esitys, jolle hän pani nimeksi "Vapaaehtoinen orjuus", mutta ne, jotka eivät sitä tienneet, ovat hyvin sattuvasti sittemmin ristineet sen "Yhdenvastustajaksi". Hän kirjoitti sen harjoitelmana varhaisessa nuoruudessaan, vapauden kunniaksi tyranneja vastaan. Se on jo kauan aikaa kierrellyt asianymmärtäjain käsissä, saavuttaen sangen suurta suosiota, sillä se on mitä viehättävintä ja sisällysrikkainta laatua; kuitenkin on sanottava, ettei se ole parasta, mitä hän osasi kirjoittaa; ja jos hän sillä kehittyneemmällä iällä, jolloin minä hänet tunsin, olisi ryhtynyt samanlaiseen hankkeeseen kuin minä, panemaan paperille mietelmiänsä, niin saisimme nähdä useita harvinaisia tuotteita, sitä laatua, että ne lähentelisivät varsin likelle muinaisajan kunniakkaita saavutuksia; sillä nimenomaan tällä luonnonlahjojen alalla en tunne ketään, joka olisi verrattavissa häneen. Mutta häneltä ei ole jäänyt muuta kuin tämä esitys, ja sekin vain sattumalta (ja luulenpa, ettei hän sitä koskaan nähnyt siitä pitäen, kuin se lähti hänen käsistään), sekä muutamia kansalaissoittemme johdosta kuuluksi tullutta tammikuun julistusta^[85] koskevia Muistelmia, jotka ehkä vielä saavat sijansa muualla. Siinä kaikki hänen jälkeenjättämänsä, mitä olen voinut löytää (minä, jonka hän niin rakkautta uhkuvalla suosittelulla jätti kuolinhetkellään testamenttinsa nojalla kirjastonsa ja paperiensa perijäksi), paitsi sitä pientä hänen teoksensa sisältävää kirjaa, jonka olen julkaissut. Ja niinpä olen erikoisesti kiitollisuudenvelassa tälle kirjoitelmalle, varsinkin kun se oli ensimmäisen tutustumisemme välittäjänä; se näytettiin näet minulle kauan aikaa ennenkuin olin hänet nähnyt ja antoi minulle ensimmäisen tiedon hänen nimestään, valmistuen siten tietä sille ystävyydelle, joka välillämme vallitsi, niin kauan kuin Jumala salli, niin eheänä ja täydellisenä, että sellaisesta varmaan tuskin saa lukea kirjoissa, ja aikalaistemme keskuudessa niistä ei näe jälkeäkään elämässä. Sen rakentamiseen tarvitaan niin paljon sattuman suosiota, että on jo paljon, jos onni saa sen syntymään kerran kolmessa vuosisadassa...

Koska olen huomannut, että ne, jotka yrittävät mullistaa ja muuttaa hallitusmuotoamme, välittämättä siitä, parantavatko sitä, ovat sittemmin julkaisseet tämän teoksen, ja pahassa tarkoituksessa, yhdessä muiden, omien kyhäämiensä kirjoitelmien kanssa, niin olen luopunut aikeestani suoda sille tilaa tässä. Ja jotta tekijän muisto ei joutuisi kärsimään niiden taholla, jotka eivät ole voineet oppia läheltä tuntemaan hänen mielipiteitään ja tekojaan, niin saatan heidän tietoonsa, että hän käsitteli tätä aihetta poikavuosinaan, ainoastaan harjoitukseksi, tavallisena ja tuhansissa kirjojen kohdissa pohdittuna aineena. En ensinkään epäile, etteikö hän uskonut, mitä kirjoitti, sillä hän oli siksi tunnollinen, ettei valehdellut, ei edes leikilläänkään; ja tiedän sitäpaitsi, että jos hän olisi saanut valita, niin hän mieluummin olisi syntynyt Venetsiassa kuin Sarlacissa, ja hyvällä syyllä. Mutta hänellä oli toinen periaate painettuna korkeimpana mieleensä, nimittäin totella ja noudattaa sangen tunnontarkasti niitä lakeja, joiden alaisena hän oli syntynyt. Ei ole koskaan ollut parempaa kansalaista, joka lämpimämmin olisi harrastanut maansa rauhaa ja ollut vihamielisempi aikansa mullistuksille ja kumouspyrkimyksille; hän olisi paljoa mieluummin käyttänyt kykynsä tukahduttaakseen ne kuin antaakseen niille vielä enemmän yllykettä; hänen henkensä oli muovailtu toisten aikakausten malliin kuin näiden nykyisten.

8

YSTÄVYYDESTÄ (I, 27)

Mitä tavallisesti sanomme ystäviksi ja ystävydeksi, ne ovat vain tuttavuus- ja seurustelusuhteita,

johtuneita jostakin sattumasta tai edusta, jonka välityksellä sielumme pysyvät toisiinsa liittyneinä. Siinä ystävydessä, josta minä puhun, ne yhtyvät ja sulautuvat toisiinsa niin täydellisesti, että poistavat tuntumattomiin sen sauman, joka ne on liittänyt yhteen, eivätkä löydä sitä enää. Jos minua vaaditaan sanomaan, miksi häntä rakastin, niin tunnen että sitä ei voi lausua muutoin kuin vastaamalla: "Siksi, että se oli hän; siksi, että se olin minä." Yli sen, mitä yleensä voin sanoa selvittää, ja mitä erikoisesti siitä voin sanoa, on jonkinlainen selittämätön ja kohtalontapainen voima ollut välittämässä tätä liittoa. Me etsimme toisiamme, ennenkuin olimme nähneet toisemme, ja sen johdosta, mitä olimme kuulleet toisistamme kerrottavan; ja se teki myötätuntoisiin mieliimme voimakkaamman vaikutuksen kuin noiden kuulopuheiden järjellisesti piti tehdä; jostakin taivaan sallimasta, luulen ma. Me syleilimme toisiamme jo toistemme nimet kuullessamme; ja ensi kerran tavatessamme, mikä tapahtui sattumalta eräässä suuressa kaupunkilaisten juhlassa ja seurassa, olimme niin mieltyneet toisiimme, niin tutut, niin kiintyneet toisiimme, että siitä pitäin ei mikään ollut meitä niin lähellä kuin me itse toinen toistamme. Hän kirjoitti oivallisen, sittemmin julkaistun latinankielisen runopakinan, jossa hän puolustaa ja selittää meidän äkillistä, niin nopeasti täydelliseksi kehittyntä liittoamme. Kun se oli oleva niin lyhytaikainen ja oli alkanut niin myöhään (sillä olimme molemmat täysikäisiä miehiä, ja hän muutamia vuosia vanhempi), niin sen ei sopinut hukata aikaa eikä noudattaa laimeiden ja säännöllisten ystävyysliittojen mallia, joiden täytyy turvautua niin moniin pitkän valmistelevan seurustelun varokeinoihin. Tällä ei ole muuta esikuvaa kuin itsensä, eikä se voi riippua muusta kuin itsestään. Ei yksi erityinen näkökohta, eikä kaksi, eikä kolme, eikä neljä, eikä tuhat, vaan jonkinlainen hienoin maku koko tästä sekoituksesta valtasi kaiken tahtoni ja sai sen sukeltamaan ja hukkumaan hänen tahtonsa, valtasi kaiken hänen tahtonsa ja sai sen sukeltamaan ja hukkumaan minun tahtooni yhtä halukkaasti ja kilvan; sanon: hukkumaan, täydellä todella, sillä se ei jättänyt meille mitään omaksemme, ei mitään sellaista, mikä olisi ollut hänen tahi minun...

Kun Lelius Rooman konsulien edessä, jotka tuomittuaan Tiberius Gracchuksen vainosivat kaikkia hänen liittolaisinaan olleita, kuulusteli Caius Blossiusta (hänen huomattavinta ystäväänsä), kysyen, kuinka paljon tämä olisi tehnyt hänen puolestaan, ja sai vastaukseksi: "Kaikki", jatkoi hän: "Kuinka niin, kaikki? Entä jos hän olisi käskenyt sinun polttaa temppelemme?" — "Sitä hän ei koskaan olisi käskenyt", vastasi Blossius. — "Mutta jos hän olisi niin tehnyt?" toisti Lelius. — "Minä olisin totellut", myönsi Blossius...

Tämä vastaus ei muuten kuulu paremmalta kuin minun vastaukseni kuuluisi, jos sille, joka kysyisi minulta: "Jos tahtonne käskisi teitä surmaamaan tyttärenne, niin tekisittekö sen?" vastaisin myöntävästi; sillä se ei mitenkään todista suostumista sitä tekemään, koska en ole epävarma tahdostani, aivan yhtä vähän kuin sellaisen ystävän tahdosta. Eivät mitkään puheet maailmassa ole kylliksi mahtavia järkyttämään sitä varmuutta, joka minulla on ystäväni oikeista ja mielipiteistä; ei ainoatakaan hänen teoistaan voitaisi minulle esittää, olipa se minkä näköinen tahansa, niin etten heti löytäisi sen vaikutinta. Meidän sielumme kulkivat niin sopuisasti yhdessä, ne tarkastelivat toisiansa niin hehkuvalta rakkaudella ja samalla rakkaudella paljastivat itsensä sydämen sisintä sopukkaa myöten toinen toiselleen, etten ainoastaan tuntenut hänen sieluansa niinkuin omaani, vaan olisin varmaan itseäni koskevilla asioilla mieluummin luottanut häneen kuin itseäni.

Älköön pantako tämän rinnalle muita tavallisia ystävyys-suhteita; tunnen ne yhtä hyvin kuin joku toinenkin, vieläpä täydellisimmät laatuaan, mutta neuvon olemaan sekoittamatta niiden lakeja; siinä erehdyttäisiin. Noissa muissa ystävyysliitoissa täytyy kulkea ohjaket kädessä, viisaasti ja varovasti: yhdysside ei ole solmittu niin, ettei sitä mitenkään tarvitsisi epäillä: "Rakastakaa häntä", sanoi Khilon, "niinkuin tulisi teidän jonakin päivänä häntä vihata; vihatkaa häntä, ikäänkuin tulisitte häntä rakastamaan". Tätä neuvoa, joka on niin inhoittava tässä korkeimmassa ja valtaisessa ystävydessä, on terveellistä jokapäiväisten ja tavallisten ystävyksien noudattaa, joihin täytyy soveltaa se sana, jota Aristoteles sangen usein käytti: "Oi ystävät, ei ole yhtään ystävää." Tässä jalossa yhdyselämässä ei palveluksia ja hyviätoita, jotka ylläpitävät toisia ystävyysliittoja, edes kannata ottaa lukuun; tämä tahtojemme niin täydellinen yhteensulautuminen on siihen syynä: sillä aivan samoin kuin ystävyys, jota tunnen itseäni kohtaan, ei lainkaan kartu siitä avusta, jota tarvittaissa annan itselleni, sanokoot stoalaiset mitä tahansa, ja samoin kuin en tunne mitään kiitollisuutta itselleni palveluksesta, jonka itselleni teen, samoin sellaisten ystävien yhteys, ollen todella täydellinen, poistaa heistä sellaisten velvollisuuksien tunnon ja saa heidät vihaamaan noita hajaannuksen ja eroituksen sanoja: hyvätyö, kiitollisuudenvelka, kiitollisuus, pyyntö, kiitos, y.m. sellaisia, ja karkoittamaan ne keskuudestaan. Kun kaikki todenteolla on heille yhteistä: tahdot, ajatukset, mielipiteet, tavarat, kunnia ja elämä, ja kun heille on ominaista se, että he ovat yksi sielu kahdessa ruumiissa, kuten Aristoteleen sangen sattuva määritelmä kuuluu, niin he eivät voi lainata eivätkä antaa toisilleen mitään. Siitäpä syystä lakien laatijat, korottaakseen avioliiton siihen kunniaan, että sillä olisi jotakin kuviteltua yhtäläisyyttä tämän jumalaisen liiton kanssa, kieltävät aviomiehen ja vaimon väliset lahjoitukset, tahtoen sillä viitata siihen, että kaiken tulee olla heidän molempien omaa, ja ettei heillä ole mitään keskenään jaettavaa eikä ositeltavaa.

Jos siinä ystävydessä, josta puhun, toinen voisi antaa toiselle, niin se, joka saisi nauttia tuon hyväntuon, velvoittaisi toverinsa kiitollisuuteen: sillä kun molemmat ennen kaikkea tahtovat tehdä toisilleen hyvää, niin antajana on se heistä, joka tarjoaa siihen aiheen ja tilaisuuden, suoden ystävälleen sen ilon, että tämä saa tyydyttää häneen nähden hartaimman halunsa...

Muinaisajan kirjailija Menander sanoi onnelliseksi sitä, joka oli voinut löytää edes ystävän varjonkin: hän oli varmaan oikeassa niin sanoessaan, varsinkin jos hän sitä oli kokenut. Sillä todella, jos vertaan koko muuta elämäni, vaikka Jumalan armosta olen saanut viettä sen suloisesti, ilman vaikeuksia ja, lukuunottamatta sellaisen ystävän menettämistä, vapaana

raskaasta surusta, häiriytymättömässä mielenrauhassa, tyytyväinen kun olen ollut luonnollisiin ja alkuperäisiin etuihini, tavoittelematta toisia; jos sitä vertaan, sanon ma, kokonaisuudessaan niihin neljään vuoteen, joina minun sallittiin nauttia tuon henkilön suloista toveruutta ja seuraa, niin se on vain savua, se on vain pimeätä ja ikävää yötä. Siitä päivästä alkaen, jolloin menetin hänet,

*quem semper acerbum,
semper honoratum (sic, Di, voluistis!) habebo.*^[86]

vietän vain raihnaista ja riutuvaa elämää: ja nautinnotkin, jotka minulle tarjoutuvat, vain tekevät minulle kahta katkerammaksi surun hänen menettämisen johdosta, sen sijaan että minua lohduttaisivat. Me panimme kaikki tasan; minusta tuntuu, että riistan häneltä hänen osansa,

*nec fas esse ulla me voluptate hic frui
decrevi, tantisper dum ille abest meus particeps.*^[87]

Olin jo niin oppinut ja tottunut olemaan toisena kaikkialla, että minusta tuntuu kuin olisin enää vain puoliksi olemassa.

*Illam mes si partem animae tulit
maturior vis, quid moror altera,
nec carus aequae, nec superstes
integer? Ille dies utramque
duxit ruinam.*^[88]

Ei ole sitä tekoa tahi ajatusta, jossa en häntä kaipaisi, niinkuin hänkin olisi tehnyt minuun nähden; sillä samoin kuin hän oli ärettömästi minua etevämpi kaikessa muussa kyvyssä ja hyveessä, samoin myöskin ystävyden velvollisuuteen nähden.

Quis desiderio sit pudor aut modus tam car; capitis?^[89]

*O misero frater adempte mihi!
Omnia tecum una perierunt gaudia nostra,
quae tuus in vita dulcis alebat amor.
Tu mea, tu moriens fregisti commoda, frater;
tecum una tota est nostra sepulta anima;
cujus ego interitu, tota de mente fugavi
haec studia, atque omnes delicias animi.
Alloquar? audiero nunquam tua verba loquentem?
Nunquam ego te, vita frater amabilior,
adspiciam posthac? At certe semper amabo.*^[90]

9 VOITTOISAT TAPPIOT (I, 30)

Taakkain kantajalle, vaan ei urholle, on ansioksi, että hänellä on tanakammat käsivarret ja sääret; voimakkuus on kuollut ja ruumiillinen ominaisuus; on onnenpotkaus saada vihollisensa kompastumaan ja sokaista häneltä silmät auringon valolla; on taitoa ja oppia kysyä konsti, joka voi sattua pelkurimaisen ja mitättömän miehen osalle, olla etevä miekkailija. Ihmisen arvo ja merkitys on sydämessä ja tahdossa; siinä piilee hänen tosi kunniansa. Urhoollisuus, se ei ole säärien ja käsivarsien, vaan rohkeuden ja mielen lujutta; se ei ole hevosemme eikä aseittemme, vaan meidän omassa uljuudessaamme. Ken kaatuu järkähtämättömänä rohkeudessaan, *si succiderit, de genu pugnat*,^[91] ken läheisen kuolemanvaaran vuoksi ei menetä hitustakaan levollisuudestaan, ken vielä henkensä heittäessäänkin katsoo vihollistaan lujalla ja halveksivalla katseella, hänet lannistaa, emme me, vaan kohtalo; hänet surmataa, mutta häntä ei voiteta; urhoollisimmat ovat joskus onnettomimmat. Niinpä onkin tappioita, jotka ovat yhtä voittoisia kuin voitot. Nuo neljä sisarusvoittoa, kauneimmat, mitkä aurinko koskaan on silmillään nähnyt: Salaminin, Plataian, Mykalen, Sicilian, eivät koskaan ole uskaltaneet korottaa koko yhteistä kunniaansa kuningas Leonidaan ja hänen miestensä Thermopylain solassa kärsimän täydellisen tappion kunnian rinnalle... Onko mitään voittajille tarkoitettua voitonmerkkiä, jota eivät paremmin ansaitsisi nämä voitetut? Todellinen voittaminen näyttäytyy taistelussa eikä sen menestyksessä, ja urhouden kunnia on taistelemisen eikä vastustajansa lannistaminen.

10 CATO RUNOILIJAIN YLISTÄMÄNÄ (I, 36)

Minulla ei tässä ole tilaisuutta käsitellä tätä runsasta ainetta; tahdon vain panna kilpailemaan keskenään viiden latinalaisen runoilijan nerokkaat, Catoa ylistävät lausumat, sekä Caton kunniaksi että siinä sivulla myöskin heidän kunniaksensa. Nyt ovat varmaankin hyvin kasvatetun nuorukaisen mielestä molemmat ensimmäiset toisiin verraten laimeita, kolmas mehevämpi, mutta liikanaisen voimansa heikontama. Hän varmaan arvelee, että siinä olisi sijaa vielä yhdelle tai parille kekseliäisyyden asteelle, ennenkuin se kohoaisi neljännen tasolle, joka panee hänet ristimään kätensä ihailusta. Viimeinen, joka on ensimmäisenä jonkin matkaa muista edellä, mutta niin kaukana, että hän voisi vannoa minkään ihmisneron olevan kykenemättömän sitä välimatkaa täyttämään, panee hänet hämmästyttämään, tyrmistymään.

Seuraava seikka on ihmeellinen: meillä on paljon enemmän runoilijoita kuin runouden arvostelijoita ja selittäjiä. On helpompi sepittää sitä kuin olla sen ymmärtäjä. Sen ollessa tietyllä alhaisella kehitysasteella sitä voi arvostella sääntöjen ja teorian avulla. Mutta hyvä, korkein, jumalainen runous on sääntöjen ja järjen yläpuolella. Ken eroittaa sen kauneuden varmalla ja tyynellä silmällä, hän ei sitä näe, yhtä vähän kuin hän näkee salaman kirkkautta: se ei vähitellen suostuttele arvosteluamme, se tempaa ja ryöstää sen mukaansa. Raju innostus kannustaa sitä, joka osaa sen täysin tajuta, ja valtaa vielä kolmannenkin, joka kuulee hänen sitä käsittelevän ja lausuvan. Niinkuin magneetti ei ainoastaan vedä neulaa puoleensa, vaan vuodattaa siihen vielä kykynsä vetää puoleensa toisia; ja selvemmin näkee teattereissa, että Runotarten pyhä innostus, joka ensiksi on kiihoittanut runoilijan suuttumukseen, suruun, vihaan, ja saanut hänet suunniltaan, kuten he tahtovat, valtaa runoilijan välityksellä vielä näyttelijän, ja näyttelijän välityksellä yhtäjaksoisesti kokonaisen kansan: se on äskeisten, toisistaan kiinni riippuvien neulojen sarja. Jo varhaisesta lapsuudestani saakka on runoudella ollut minuun läpituokeva ja hurmaava vaikutus; mutta erilaiset muodot ovat eri lailla koskettaneet sangen eloisaa luontaista tunnettani, ei niinkään korkeammat ja alhaisemmat muodot (sillä esillä olivat aina korkeimmat muodot kutakin lajia) kuin väritykseltään erilaiset: ensin hilpeä ja älykäs sujuvuus, sitten käskevä ja lennokas terävyys, vihdoin kypsä ja tasainen voima. Esimerkki sanoo sen paremmin: Ovidius, Lucanus, Vergilius. Mutta kas tässä ovat jo miehemme kilparadalla:

Sit Cato, dum vivit, sane vel Caesare major.^[92]

sanoo yksi;

et invictum, devicta morte Catonem.^[93]

sanoo toinen; ja kolmas, puhuen Caesarin ja Pompejuksen välisestä kansalaissodasta, lausuu:

Victrix causa diis placuit, sed victa Catoni.^[94]

Ja neljäs, Caesaria ylistäessään:

*Et cuncta terrarum subacta,
praeter atrocem animum Catonis.*^[95]

Ja kuoron mestari, komeasti lueteltuaan kuvauksessaan suurimpien roomalaisten nimet, lopettaa seuraavasti:

Mis dantem jura Catonem.^[96]

11 YKSINÄISYYDESTÄ (I, 38)

Yksinäisen elämän tarkoitus on, luulen ma, aina sama: elää siten rauhallisemmin ja vapaampana. Mutta tietä siihen ei aina etsitä oikein. Usein luulee heittäneensä huolet, kun on vain vaihtanut niitä: perheen hoitaminen tuottaa tuskin vähemmän levottomuutta kuin kokonaisen valtion. Mikä sieluamme sitoneekin, se sitoo sen kokonaan, ja joskin yksityiset tehtävät ovat vähemmän tärkeitä, eivät ne silti ole vähemmän kiusallisia. Pikemminkin, jos olemmekin irtautuneet hovista ja liikemaailmasta, emme silti ole päässeet elämämme päähuolista.

*Ratio et prudentia curas,
non locus effusi late maris arbiter, aufert.*^[97]

Kunnianhimo, ahneus, neuvottomuus, pelko ja himot eivät meitä heitä sillä, että vaihdamme olinpaikkaa;

et post equitem sedet atra cura.^[98]

Ne seuraavat meitä usein luostareihin ja filosofikouluihin asti: eivät erämaat, eivätkä kallioluolat, ei jouhipaita eivätkä paastot meitä niistä päästä:

Haeret lateri laetalis arundo.^[99]

Sokrateelle sanottiin, että eräs henkilö ei ollut lainkaan parantunut matkallaan: "Sen kyllä uskon", vastasi hän, "hän oli ottanut itsensä mukaansa".

*Quid terras alio calentes
sole mutamus? Patria quis exul
se quoque fugit?*^[100]

Jollei heti ensiksi luo niskoiltaan ja poista sielustaan sitä taakkaa, joka sitä painaa, niin liike tekee sen vain painavammaksi, niinkuin laivassa lastit haittaavat vähemmän, painuttuaan paikoilleen. Teette enemmän pahaa kuin hyvää sairaalle, muutattamalla hänellä paikkaa. Painatte kivun vain syvemmälle, liikuttelemalla sitä, samoin kuin paalut painuvat syvempään ja lujempaan, kun niitä huojutetaan ja ravistellaan. Senvuoksi ei riitä alhaisosta eristäytyminen, ei riitä paikan muuttaminen; täytyy eristäytyä meissä asuvista alhaisista ominaisuuksista, täytyy eristäytyä ja päästä voitolle itsestään.

*Rupi jam vincuta, dicas
Nam luctata canis nodum arripit; attamen illi
cum fugit, a collo trahitur pars longa catenae.*^[101]

Me tuomme kahleemme mukanaamme. Se ei ole täyttä vapautta; me käännämme vielä katseemme sitä kohti, minkä olemme jättäneet; mielikuvituksemme on sitä täynnä:

*Nisi purgatum est pectus, quae proelia nobis
atque pericula tunc ingratis insinuandum?
Quantae conscindunt hominem cuppedinis acres
sollicitum curae? quantique perinde timores?
Quidve superbia, spurcitia, ac petulantia, quantas
efficiunt clades, quid luxus desidiesque?*^[102]

Meidän tautimme paikka on sielussamme; tämä taas ei voi päästä omaa itseään pakoon:

In culpa est animus, qui se non effugit unquam.^[103]

Niinpä siis täytyy ohjata ja vetää se takaisin itseensä: siinä on oikea yksinäisyys, jota voi nauttia keskellä kaupunkia ja kuningasten hoveja, mutta mukavammin sitä nauttii syrjässä. Mutta koska nyt pyrimme elämään yksin ja tulemaan toimeen ilman seuraa, niin laittakaamme niin, että tyydytyksemme riippuu meistä itsestämme; irroittakaamme itsemme kaikista siteistä, jotka kiinnittävät meidät muihin; rohjetkaamme tietien taiten elää yksin ja elää siten vapaudessamme...

Täytyy olla vaimot, lapset, tavarat, ja ennen kaikkea terveyttä, jos mahdollista, mutta ei pidä kiinnittää itseämme niihin siinä määrin, että onnellisuutemme riippuisi niistä. Täytyy varata itsellemme peräkamari, kokonaan omamme, aivan häiritsemättä käytettävämme, johon järjestämme tosivapautemme ja päätyssijamme ja yksinäisyytemme. Siellä tulee meidän viettää jokapäiväinen puheluhetkemme kahdenkesken itsemme kanssa, ja niin yksityisesti, ettei mikään tavallinenkaan seurustelu tahi yhteys ulkomaailman kanssa siellä saa sijaa; siellä sekä mieltä vakavia asioita että pitää hauskaa, niinkuin meillä ei olisi vaimoa, lapsia, tavaroita, talonväkeä eikä palvelijoita, jotta, kun tulee aika menettää ne, meistä ei tunnu oudolta olla niitä vailla. Meillä on sielu, joka voi syventyä itseensä; se voi pitää itselleen seuraa; se kykenee hyökkäämään ja puolustamaan, ottamaan vastaan ja antamaan: älkäämme pelätkö tässä yksinäisyydessä istua kyyröttävämme ikävyyttävässä toimeettomuudessa:

In solis sis tibi turba locis.^[104]

Hyvä tyytyy itseensä, ilman neuvoja, ilman sanoja, ilman ulkonaisia vaikutuksia. Tavanmukaisissa teoissamme ei ole yhtä tuhannesta, joka tarkoittaisi meitä itseämme. Tuo mies, jonka näet kiipeävän tuon muurin raunioita ylöspäin, raivoissaan ja suunniltaan, niin monen kiväärinlaukauksen maalina, ja tuo toinen, aivan arpien peittämä, vilusta kohmettunut ja nälästä kalpea, joka on päättänyt ennemmin kuolla kuin avata hänelle ovea, luuletko, että he ovat siinä itsensä vuoksi? Eivät, vaan kenties jonkun sellaisen vuoksi, jota eivät ikinä ole nähneet ja joka ei vähäkään välitä heidän tilastaan, vaan on sillävälän antautuneena toimeettomuuteen ja hekumaan. Tuo räkänenäinen, tihrusilmäinen ja likainen mies, jonka näet jälkeen puolennyön tulevan ulos jostakin opintuhuoneesta, luuletko, että hän kirjoista etsii sitä, kuinka hänestä tulisi kunnollisempi mies, tyytyväisempi ja viisaampi? Ei puhettakaan. Vaikka henki häneltä menköön, tahtoo hän opettaa jälkimaailmalle Plautuksen värssyjen runomitan tahi jonkin latinankielisen sanan oikean kirjoitustavan. Kuka ei kernaasti vaihda terveyttä, rauhaa ja henkeään maineeseen ja kunniaan, hyödyttömimpään, väärimpään ja turhimpaan rahaan, mitä on käytettävissämme? Oma kuolemamme ei peloittanut meitä kyllyiksi: ottakaamme pelättäväksemme vielä vaimojemme, lastemme ja palvelusväkemme kuolema. Omat asiamme eivät tuottaneet meille kyllyiksi vaivaa: ottakaamme vielä kiusataksemme itseämme ja vaivataksemme päätämme naapuriemme ja ystäviemme asioilla.

*Vah? quemquamne hominen in animum instituere, aut
parare, quod sit carius quam ipse est sibi?*^[105]

Yksinäisyys näyttää minusta paremmin soveltuvan ja olevan oikeutetumpi niille, jotka ovat antaneet maailmalle toimekkaimman ja kukkeimman ikäkautensa, kuten esim. Thales. On kyllyiksi eletty toisia varten; eläkäämme itseämme varten ainakin tämä elämämme loppupää;

kohdistakaamme jälleen ajatuksemme ja tahtomme itseemme ja omaan vapauteemme. Ei ole mikään vähäpätöinen asia suorittaa poistumisensa turvallisesti; se antaa meille kylliksi työtä, vaikkemme sekoitakaan siihen muita tehtäviä; koska Jumala antaa meille aikaa järjestää poismuuttomme, niin valmistautukaamme siihen; säälikäämme kokoon matkatavaramme; sanokaamme ajoissa jäähyväiset seurалlemme; irtautukaamme noista voimakkaista kourista, jotka pitävät meitä kiinni muissa ja vieroittavat meidät itsestämme.

Täytyy hellittää nuo niin lujat velvoituksien solmut ja vastedes rakastaa sekä yhtä että toista, mutta pysyväisellä rakkaudella vain itseämme. Se on: muu olkoon meitä lähellä, mutta ei siinä määrin yhtä kanssamme ja meissä kiinni, ettei sitä voi irroittaa runtelematta nahkaamme ja repäisemällä samalla pois jotakin palasta meitä itseämme. Suuriarvoisinta maailmassa on osata omistautua itselleen.

12 TUTKIELMIENI TYYLISTÄ (I, 39)

Tiedän kyllä, että kun kuulen jonkun puuttuvan puhumaan Tutkielmieni tyylistä, niin näkisin mieluummin, että hän olisi vaiti: se on vähemmän sanojen ylistelyä kuin sisällyksen arvon polkemista, sitä purevammin, kuta epäsuoremmin. Kuitenkin, ellen erehdy, harvat muut tarjoavat sisällyksessä enemmän varteen otettavaa, eikä mikään kirjailija ole sirotellut sitä paperilleen paljoa ytimekkäämpää eikä ainakaan taajempaan, tapahtuipa se nyt sitten tässä millä tavoin tahansa, huonosti tahi hyvin. Saadakseni sitä mahtumaan enemmän, kerään kokoon vain pääajatukset; jos niihin lisäisin johtopäätökset niistä, niin tämä kirja paisuisi monin verroin laajemmaksi. Ja kuinka paljon olenkaan niihin valanut kertomuksia, jotka puhuvat itse puolestaan; ken tahtoo niitä tarkastella hiukan uteliaammin, saa niistä syntymään tutkielmia loppumattomiin. Eivät ne eivätkä sitaattini ole aina yksinkertaisesti vain esimerkkinä, todisteena tahi koristeena; en katsele niitä ainoastaan sen hyödyn kannalta, joka minulla niistä on; niistä kasvaa usein, esitykseni ulkopuolelle, runsaamman ja rohkeamman sisällyksen oras; ja usein, toiselta kannalta katsoen, hienompi äänensävy, sekä minulle, joka en tahdo sillä kohtaa lausua sen enempää, että niille, jotka ehkä yhtyvät lauluuni...

Mitä kirjeiden kirjoittamiseen tulee, tahdon sanoa sen verran, että se on kirjallisuuden ala, jolla ystäväni katsovat minun pystyvän saamaan jotakin aikaan: ja olisinkin mieluummin valinnut tämän muodon julkaistakseni päähänpistoni, jos minulla olisi ollut kelle puhua. Tarvitsin määrätyn henkilön kanssa ylläpidettyä yhteyttä, jollainen minulla oli ennen, houkuttelemaan, kannattamaan ja kohottamaan itseäni: sillä jaaritella tyhjään ilmaan, kuten muut, en voi muuten kuin unissani, enkä tekaista tyhjiä nimiä, joille puhuisin vakavista asioista, kaikenlaisen väärentelyn jyrkkä vihaaja kun olen. Olisin ollut tarkkaavampi ja varmempi asiastani, jos minulla olisi ollut ystävän osoitteen tarjoama tuki, kuin nyt, kun on otettava huomioon kokonaisen yleisön erilaiset katsantotavat, ja ellen erehdy, olisin varmaan paremmin onnistunut. Minulla on luonnostani yksinkertainen ja tavallinen tyyli, mutta sen muoto on omaperäinen, sopimaton valtiollisiin neuvotteluihin, niinkuin kielenikin joka suhteessa on, liiaksi kokoonpuserrettu, epäsäännöllinen, katkonainen, erikoinen; enkä minä ole asiantuntija kursastelevien kirjeiden alalla, jotka eivät sisällä muuta kuin kauniin sarjan kohteliaita sanoja. Minulla ei ole kykyä eikä halua moisiin pitkiin myötätunnon ja palveluksen tarjouksiin; en usko niihin kovinkaan, ja minusta on vastenmielistä ladella niitä paljon yli sen, mitä niihin uskon. Tämä kantani on hyvin kaukana nykyään vallitsevasta tavasta: sillä ei koskaan ole harjoitettu niin alhaista ja orjamaista suosiontarjousten häpeällistä kauppaa: *henki, sielu, uskollisuus, jumaloiminen, nöyrin palvelija, orja*, kaikkia tuollaisia sanoja siinä vilisee niin tavallisina, että kun tahdotaan osoittaa nimenomaisempaa ja kunnioittavampaa tahtoa, ei enää osata sitä sanoin lausua.

En kuolemaksenikaan tahdo haiskahtaa imartelijalta, ja se tekee, että omaksun luonnollisesti kuivakiskaisen, suorasukaisen ja karkean puheensävyn, joka sen mielestä, ken minua ei muutoin tunne, vivahtaa hiukan ylenkatseellisuuteen. Kunnioitan eniten niitä, joille osoitan vähimmän kunnioitusta; ja missä sieluni liikkuu suurella hilpeydellä, siinä unohdan ulkonaisen esiintymisen vaatimat askeleet ja tarjoan itseni suuritta sanoitta ja ylpeästi niille, joiden oma olen, ja suosittelen itseäni vähimmin sille, jolle olen eniten itseni antanut; minusta tuntuu, että he voinevat lukea sen sydämeistäni, ja että lausumani sanat vain vahingoittavat sisäistä ajatustani.

13 KUINKA KÄSITTELEN AIHEITANI (I, 50)

Järki on kaikkiin aiheisiin sopiva työase ja sekaantuu kaikkeen; siitä syystä käytän kaikenlaisia tilaisuuksia koetellakseni sitä näissä tutkielmissa. Jos sattuu eteeni aihe, jota en ymmärrä, niin juuri siitä syystä yritän sitä, luotien kahlauspaiikkaa jo hyvin kaukaa; ja sitten, jos huomaan sen kokoiselleni liian syväksi, pysyttelen rannalla: ja tietoisuus siitä, etten pysty pääsemään ylitse, on

merkkinä järkeni tehoisuudesta, vieläpä niitä merkkejä, joista se on eniten ylpeä. Toisen kerran taas, tyhjän ja mitättömän aiheen sattuessa, koettelen nähdäkseni, keksiikö järkeni, millä antaa sille sisällystä ja millä tukea ja pönkittää sitä; milloin taas jaloittelen sitä ylevässä ja paljon pohditussa aiheessa, joissa se ei voi keksiä mitään itsestään, koska tie siinä on niin raivattua, että se voi kulkea vain toisten jälkiä: siinä se huvitteleikse valitsemalla sen ladun, joka sen mielestä on paras, ja tuhansista poluista se sanoo tämän tahi tuon olevan parhaiten valitun. Otan umpimähkään ensimmäisen eteeni sattuvan aineen; ne ovat minulle yhtä hyviä, enkä koskaan aiokaan käsitellä niitä kokonaan; sillä en näe minkään asian kokonaisuutta; eivätpä sitä tee nekään, jotka lupaavat sen näyttää. Sadasta osasta ja puolesta, jotka jokaisella asialla on, otan yhden, milloin vain vähän maistaakseni, milloin kepeästi koskettaakseni, ja joskus nipistääkseni luuhun asti; teen siihen piston, en niin laajalti, vaan niin syvälle kuin suinkin saatan, ja useimmiten käyn niihin kernaasti käsiksi katselemalla niitä jossakin tavallisesta poikkeavassa valaistuksessa. Rohkenisin käsitellä jotakin ainetta perinpohjin, jos tuntisin itseäni vähemmin ja erehtyisin kykenemättömydestäni. Kun sirotan sanan sinne, toisen tänne, ikäänkuin kankaastaan irtileikattuja näytetilkkuja, erillisiä, suunnitelmattomia, jotka eivät mitään lupaa, niin en ole velvollinen tekemään niistä täyttä totta, enkä itse pitämään niistä kiinni, muuttamatta kantaa, kun mieleni tekee, ja antautumatta epäilykseen ja epävarmuuteen ja pääasialliseen esitysmuotooni, joka on tietämättömyys.

14 RUKOUKSISTA (I, 56)

Jumalan vanhurskaus ja mahtavuus ovat erottamattomat: turhaan me lumoaamme avuksemme hänen voimaansa huonossa asiassa. Meillä täytyy, ainakin sillä hetkellä, kun häntä rukoilemme, olla sielumme puhtaana ja vapaana paheen intohimoista, muutoin ojennamme itse hänelle vitsat, joilla hän meitä rankaisee: sen sijaan että parantaisimme vikamme, teemme sen kahta pahemmaksi näyttämällä sille, jolta meidän on pyydetävä anteeksi, sieluntilaa, joka on täynnä kopeutta ja vihaa. Siitä syystä en kernaasti kiittele niitä, joiden näen useimmin ja tavallisimmin rukoilevan Jumalaa, elleivät rukouksen läheiset teot todista minulle jotakin parannusta ja korjaantumista,

*si, nocturnus adulter,
tempora santonico velas adoperta cucullo.*^[106]

Ja sellaisen ihmisen mielentila, joka sekoittaa inhoittavaan elämään jumalallisuutta, näyttää olevan tavallaan tuomittavampi kuin ihmisen, joka on johdonmukainen ja kaikessa kevytmielinen; siitä syystä kieltää kirkkomme joka päivä osallisuutensa ja yhteytensä edun johonkin suureen pahuuteen piintyneiltä luonteilta. Me rukoilemme totutusta tavasta, tahi paremmin sanoen, me luumme tahi lausumme rukouksiamme; ne ovat lyhyesti sanoen pelkkiä ulkonaisia eleitä; ja minusta on vastenmielistä nähdä ihmisten tekevän kolme ristinmerkkiä ruokasiunausta luettaessa ja yhtä monta ruuasta kiitettäessä (sitäkin vastenmielisempää, kun se on merkki, jota kunnioitan ja alituisesti käytän, vieläpä haukotellessani), ja sillä välin, kaikkina muina päivän hetkinä, nähdä heidät vihan, ahneuden ja vääryyden töissä; aikansa paheille ja aikansa Jumalalle, ikäänkuin sovitun tasajaon nojalla. On ihmettä nähdä tehtävän peräkkäin niin erilaisia tekoja niin yhteen menoon, ettei tunnu minkäänlaista keskeytystä eikä heikkenemistä edes rajakohdilla eikä siirryttäessä toisesta toiseen. Mikä merkillinen omatunto se liekään, joka voi pysyä levollisena, vaalien samassa tyyssijassa, niin sopuisassa ja rauhallisessa seurustelussa, rikosta ja tuomaria?

Mies, jonka ajatuksia haureellisuus alati hallitsee, ja joka ymmärtää sen sangen inhoittavaksi Jumalan silmissä, mitä hän sanoo Jumalalle, puhuessaan hänelle siitä?... Entäs ne, jotka perustavat kokonaisen elämän hyödyille ja voitolle synnistä, jonka tietävät kuolemansyynniksi? Kuinka paljon meillä onkaan yleisesti hyväksytyjä ammatteja ja toimialoja, jotka sisimmältä olemukseltaan ovat paheellisia? Entäs se, joka avaten minulle sydämensä kertoi minulle tunnustaneensa ja harjoittaneensa kokonaisen ikäkauden mielestään hyljättävää ja hänen sydämensä uskon kanssa ristiriitaista uskontoa, jottei menettäisi arvoansa ihmisten silmissä ja virkojensa tuottamaa kunniaa, miten saattoi hän sydämessään suvaita moista puhetta? Millä kielellä puhuvat sellaiset moisesta asiasta vanhurskaalle Jumalalle?...

Xenophonin teoksissa on muistaakseni eräs kohta, jossa hän osoittaa, että meidän tulee harvemmin rukoilla Jumalaa, koska emme helposti voi niin usein kohottaa sieluumme siihen vakavaan, puhtaaseen ja hartaaseen tilaan, jossa sen tulee olla sitä tehdessämme: muutoin rukouksemme eivät ole vain turhia ja hyödyttömiä, vaan jopa paheellisiakin. "Anna meille syntimme anteeksi", sanomme me, "niinkuin mekin anteeksi annamme niille, jotka meitä vastaan rikkovat"; mitä me sillä sanomme muuta, kuin että tarjoamme hänelle sielumme puhtaana kostonhimosta ja vihan vimasta? Kuitenkin me pyydämme Jumalaa ja hänen apuansa yhteen juoneen syntiemme kanssa ja houkuttelemme häntä vääryyteen,

quae nisi seductis nequeas committere divis.^[107]

Saituri rukoilee häneltä turhaa ja tarpeetonta aarteittensa säilyttämistä, kunnianhimoinen voittoa ja onnensa ohjaamista; rosvo käyttää häntä avukseen voittaaksensa vaaran ja

vaikeudet, jotka ovat estämässä hänen häijyjen aikeittensa toimeenpanoa, tahi kiittää häntä saamastaan mukavasta tilaisuudesta ohikulkijan surmaamiseen; talon edessä, jonka aikovat vallata rynnäköllä tahi räjähdyttää ilmaan, he toimittavat rukouksensa, tahto ja toivo täynnä julmuutta, irstaisuutta ja ahneutta...

Todellista rukousta ja vilpittöntä sovintoa meidän ja Jumalan välillä, sitä ei voi saada aikaan saastainen ja parastaikaa Saatanan vallan alainen sielu. Ken huutaa avuksensa Jumalaa, ollessaan parastaikaa pahetta harjoittamassa, se menettelee kuin taskuvaras, joka kutsuisi avukseen oikeutta, tahi kuin ne, jotka kutsuvat Jumalan valheen todistajaksi.

*Tacito mala vota susurro
concipimus.^[108]*

15 TEKOJEMME EPÄJOHDONMUKAISUUDESTA (II, 1)

Ne, jotka koettavat arvostella ihmisten tekoja, eivät missään tapaa niin suuria vaikeuksia kuin yhdistäessään niitä yhdeksi kokonaisuudeksi ja esittäessään niitä samassa valaistuksessa: sillä tavallisesti ne ovat niin kummalla tavalla ristiriidassa keskenään, etteivät mitenkään näytä voivan olla peräisin samasta lähteestä... Kuka uskoisi, että Nero, tuo julmuuden oikea perikuva, kun hänelle lainkäyttötavan mukaan esitettiin allekirjoitettavaksi tuomitun rikollisen tuomio, olisi vastannut: "Suokoon Jumala, etten koskaan olisi osannut kirjoittaa!" — niin kovin hänen sydäntään ahdisti ihmisen tuomitseminen kuolemaan! Kaikki on niin täynnä tuollaisia esimerkkejä, vieläpä jokainen voi hankkia niitä itselleen niin paljon, että minusta tuntuu omituiselta nähdä joskus järkimiestenkin vaivautuvan saattamaan nuo palaset keskenään sopusointuun, koskapa päätösten horjuvaisuus näyttää minusta olevan luontomme tavallisin ja ilmeisin vika, kuten todistaa tuo ilveilyjen kirjoittaja Publiuksen kuuluisa säe:

Malum consilium est quod mutari non potest.^[109]

Näyttää olevan joitakin mahdollisuuksia muodostaa arvostelunsa ihmisestä hänen elämänsä tunnetuimpien piirteiden pohjalla, mutta katsoen tapojemme ja mielipiteittemme luontaiseen vaihtelevaisuuteen on minusta usein näyttänyt siltä, että hyvätkin kirjailijat tekevät väärin koettaessaan kaikin mokomin luoda meistä lujaa ja horjumatonta rakennusta. He valitsevat jonkin yleisen tyyppin ja järjestelevät ja selittelevät tämän esikuvan mukaan kaikki jonkun henkilön teot, ja jos eivät voi niitä kylliksi käänellä ja väännellä, selittävät ne teeskentelystä johtuviksi. Augustus on luistanut heidän käsistään: tämän miehen toiminnassa vallitsee näet koko hänen elämänsä ajan niin ilmeinen, äkillinen ja jatkuva vaihtelu, että rohkeimmatkin tuomarit ovat jättäneet hänen juttunsa semmoiseksi ja ratkaisematta. Vaikeampi on minun uskoa ihmisiä lujiksi päätöksissään kuin miksikään muuksi, eikä miksikään helpompi kuin horjuviksi päätöksissään. Tavallisesti menettelemme niin, että seuraamme viettimme vaihtelevia suuntia vasemmalle, oikealle, ylöspäin, alaspäin, minne sattumain tuuli meidät milloinkin viepi. Me ajattelemme, mitä tahdomme, vasta juuri sillä hetkellä, kun sitä tahdomme, ja muuttelemme itseämme niinkuin tuo eläin, joka tekeytyy sen paikan väriseksi, johon se asetetaan. Mitä nykyhetkellä olemme päättäneet, sen pian muutamme, ja pian teemme vielä kerran kokokäännöksen: kaikki on häilyvää ja epävakaisia:

Ducimur ut nervis alienis mobile lignum.^[110]

Me emme itse kulje, vaan meitä kuljetetaan, samoin kuin esineitä, jotka ajelehtivat laineilla milloin hiljalleen, milloin rajua vauhtia, mikäli virta on vuolas tahi verkkainen.

*Nonne videmus,
quid sibi quisque velit nescire, et quaerere semper
commutare locum quasi onus deponere possit.^[111]*

Joka päivä uusi päähänpisto, ja mielialamme vaihtelevat kilvan ajan hetkien kanssa:

*Tales sunt hominum mentes quali pater ipse
Juppiter auctifero lustravit lumine terras.^[112]*

Me horjumme eri mielipiteiden välillä: emme tahdo mitään vapaasti, emme mitään ehdottomasti, emme mitään pysyvästi. Ei ainoastaan tilapäisyyksien tuuli heittele minua eri suuntiinsa, vaan vielä päällisiksi häiritseä itse lepoani ja rauhaani ryhtini epävakaisuudella; ja ken katsoo tarkkaan, huomaa, että hän tuskin on kahta kertaa samassa tilassa. Muutan sieluni milloin minkin näköiseksi, sikäli kuin kallistan sen puoleen tahi toiseen. Jos puhun itsestäni eri lailla, niin se tulee siitä, että katson itseäni eri silmillä. Kaikki vastakohtat ovat siinä tavattavissa jonkinlaisessa vuorottelussa ja jossakin muodossa: olen kaino ja röyhkeä, siveä ja irstas, puhelias ja vaitelias, kömpelö ja näppärä, terävä-älyinen ja tylsä, äreä ja kiltti, valehtelija ja totuutta rakastava, oppinut ja tietämätön, ja antelias ja saita ja tuhlaileva: kaikkea tuota näen itsessäni jossakin määrin, sikäli kuin käänän eri puoliani esille; ja ken hyvänsä tutkii itseään oikein

tarkkaavasti, löytää itsessään ja vieläpä omassa arvostelussaan tätä vaihtelevaisuutta ja ristiriitaisuutta. En voi väittää itsestäni mitään ehdottomasti, yksinkertaisesti ja luotettavasti, ilman sotkua ja sekaannusta, enkä yhdellä sanalla. *Distinguo* on logiikkani yleispätevin jäsen.

16 ISÄSTÄNI (II, 2)

Hän puhui vähän ja hyvin ja liitti myöskin sanoihinsa jonkin tavallisista kirjoista, varsinkin espanjalaisista, lainaamansa koristeen: ja espanjalaisista kirjoista hän luki tavallisimmin niin sanottua *Markus-Aureliusta*.^[113] Esiintyminen oli hänellä lempeän vakavaa, yksinkertaista ja sangen vaatimatonta; erinomaista huolta hän piti ruumiinsa ja vaatteittensa nuhteettomasta ja säädyllisestä kunnosta, liikkuihan hän jalan tahi ratsain; tavaton oli hänen sanojensa luotettavuus ja ylimalkaan hänen tunnollisuutensa ja vilpittömyytensä, joka pikemmin kallistui turhantarkkuuteen kuin päinvastaiseen suuntaan. Mieheksi hän oli pieni kooltaan, reipas, suora ja hyvin sopusuhtainen vartaloltaan, miellyttävä kasvoiltaan, tummanlanta, taitava ja erinomainen kaikissa jaloissa urheiluihmissa. Muistan vielä nähneeni lyijyllä täytettyjä keppejä, joilla hänen sanotaan harjoittaneen käsivarsiaan, harjaantuakseen keihään- tahi kivenheittoon tahi miekkailuun, ja lyijypohjaisia kenkiä, joilla hän harjoitti itseään kepeäksi juoksemaan ja hyppäämään. Tasaloikkauksessa muistelivat ihmiset hänen tehneen pieniä ihmeitä; olen nähnyt hänen yli kuudenkymmenen vuoden vanhana nauravan meidän ripeysharpitoituksillemme, ponnahtavan turkisviitassaan hevosenselkään, kulkevan käsiensä varassa pöydän ympäri, aina huoneeseensa noustessaan harppaavan kolme, neljä porrasta kerrallaan. Hän otti kauan osaa Alppien tuolla puolen käytyihin sotiin, joista hän meille jätti kirjoittamansa päiväkirjan, joka kohta kohdalta seuraa sekä yleisten että häntä yksityisesti koskevain tapahtumain kulkua niissä. Hän meni naimisiin vasta ikämiehenä, vuonna 1528, joka oli hänen kolmasneljättä ikävuotensa, paluumatkallaan Italiasta.

17 AMYOTIN PLUTARKHOS-KÄÄNNÖKSESTÄ (II, 4)

Jacques Amyotille^[114] annan ymmärtääkseni syystä ennen kaikkia ranskalaisia kirjailijoitamme voitonpalmun, en vain kielen luontevuuden ja puhtauden vuoksi, jonka puolesta hän vie voiton kaikista muista, enkä hänen kestävyytensä vuoksi niin pitkällisessä työssä, enkä hänen syvällisen oppineisuutensa vuoksi, joka on osannut niin onnistuneesti selittää niin vaikeatajuisen ja visaisen kirjailijan teokset (sillä sanottakoon mitä tahansa, en ole mikään kreikankielen ymmärtäjä, mutta näen kaikkialla hänen käänöksessään niin lujaliitteisen ja yhtenäisen ajatuksenjuoksun, että joko hän on varmasti ymmärtänyt kirjailijan todellisen ajatuksen tahi juurrutettuaan pitkällisen seurustelun avulla sieluunsa elävän yleiskäsityksen Plutarkhoksen sielusta hän ei ainakaan ole sisällyttänyt hänen sanoihinsa mitään, mikä olisi ristiriidassa hänen lausumiensa kanssa tahi ei vastaisi niitä), vaan erittäinkin olen hänelle kiitollinen siitä, että hän on osannut valikoida niin ansiokkaan ja soveliaan kirjan lahjoitettavaksi maallensa. Me oppimattomat olisimme hukassa, jos tuo kirja ei olisi nostanut meitä ylös loasta: kiitos olkoon sen, uskallamme tällä hetkellä sekä puhua että kirjoittaa; sen avulla naisetkin pystyvät mestaroimaan koulunopettajia; se on meidän jokapäiväinen käsikirjamme. Jos tuo vanhus elää, suosittelen hänelle Xenophonia samoin käsiteltäväksi. Se on helpompi tehtävä ja sitäkin sopivampi hänen iälleen. Ja sitäpaitsi, vaikka hän suoriutuukin varsin lyhyesti ja puhtaasti pahastakin paikasta, niin en tiedä kuinka minusta kuitenkin tuntuu siltä, että hänen tyylinsä on paremmin omalla alallaan, kun vaikeudet eivät sitä ahdistu, vaan se saa vapaasti sujua.

18 KIDUTUKSESTA (II, 5)

Kidutukset ovat vaarallinen keksintö ja näyttävät minusta olevan keinoja pikemmin kärsivällisyyden koettelemiseksi kuin totuuden ilmisaamiseksi. Sekä se, joka voi ne kestää, salaa totuuden että se, joka ei voi niitä kestää. Sillä miksi tuska pikemmin panee minut tunnustamaan totuuden kuin puhumaan sellaista, mikä ei ole totta? Ja toiselta puolen, jos se, joka ei ole tehnyt sitä, mistä häntä syytetään, on kylliksi kärsivällinen kestääkseen nuo piinat, niin miksi ei sitä ole myöskin se, joka on sen tehnyt, kun hänellä on luvassa niin kaunis palkinto kuin hänen henkensä? Luullakseni tämä keksintö perustuu omantunnon voiman huomioon ottamiseen: sillä jos kidutettu

on syyllinen, näyttää se auttavan kidutusta saamaan hänet tunnustamaan rikoksensa ja heikontavan hänen kestämisokykyään ja toiselta puolen vahvistavan syytöntä kestämaan kidutuksen. Todellisuudessa se on sangen epävarma ja vaarallinen keino: mitä ihminen ei sanoisi, mitä hän ei tekisi välttääkseen niin kovia tuskia?

Etiam innocentes cogit mentiri dolor.^[115]

Ja siitä voi olla seurauksena, että ketä tuomari on kiduttanut, jottei tuomitsisi häntä kuolemaan viattomana, sen hän tuomitsee kuolemaan viattomana ja kidutettuna. Tuhannet ja taas tuhannet ovat senvuoksi ottaneet omalletunnolleen valheellisia tunnustuksia... Mutta oli miten oli; sanotaan, että se on pienin paha, minkä inhimillinen heikkous on osannut keksiä, minun mielipiteeni mukaan kuitenkin sangen epäinhimillisesti ja hyödyttömästi.

Useat kansat, ollen siinä suhteessa vähemmän barbaarisia kuin Kreikan ja Rooman kansat, jotka niitä barbaareiksi sanovat, pitävät kauheana ja julmana kiduttaa ja murjoa ihmistä, jonka syyllisyydestä vielä ollaan epä tietoisia. Minkäs hän mahtaa teidän tietämättömyydellenne? Ettekö loukkaa oikeutta, kun, jotta ette tappaisi häntä ilman syytä, teette hänelle pahempaa kuin jos hänet tappaisitte? Huomataksenne, että niin on laita, katsokaa, kuinka monta vertaa mieluummin hän kuolee ilman syytä kuin kestää tuon tutkinnon, joka on kuolemanrangaistusta tuskallisempi ja usein ankaruudellaan jo ennakkolta on kuolemanrangaistuksena ja panee sen toimeen.

19 ONKO SALLITTUA PUHUA ITSESTÄÄN? (II, 6)

Tämä kertomus niin vähäpätöisestä tapahtumasta^[116] on jokseenkin joutava, jollen siitä olisi saanut opetusta itselleni... Jokainen on, kuten Plinius sanoo, itselleen sangen hyväksi opiksi, jos hän vain osaa visusti tarkata itseään. Tätä taitoa minulla ei ole, vaan koetan sitä oppia; eikä se ole toisten antamaa opetusta, vaan omaani; ja senvuoksi ei pantane minulle pahaksi, jos neuvon sitä toisellekin: mikä minulle on hyödyllistä, saattaa kenties olla hyödyksi toisellekin. Muutoin en pilaa mitään, käytän vain omaani; ja jos menettelen hullusti, niin teen sen omalla kustannuksellani ja vahingoittamatta ketään; sillä se on hulluutta, mikä kuolee kanssani, jättämättä jälkeläisiä. Meillä ei ole tietoa muuta kuin parista kolmesta muinaisajan kirjailijasta, jotka ovat kulkeneet tätä uraa, emmekä kuitenkaan osaa sanoa, tapahtuiko se ensinkään samalla tavalla kuin tässä, koska emme tunne heistä muuta kuin nimet. Ei kukaan sittemmin ole seurannut heidän jälkiään. On pulmallinen tehtävä, ja pulmallisempi kuin luulisi, seurata sellaisen kulkurin jälkiä kuin sielumme on, tunkea läpi sen sisimpien sopukoiden läpikuultamattomien syvyyksien, valikoida ja kiinnittää paperille niin monta pikkupiirrettä sen liikkeistä; ja se on uutta ja tavatonta huviketta, joka vieroittaa meidät ihmisten tavallisista askareista, niin, suositteluummistakin. Moneen vuoteen ei minulla ole ollut muuta ajatusteni esinettä kuin itseni, en ole tarkannut enkä tutkinut muuta kuin itseäni; ja jos tutkin muuta, niin teen sen vain sovittaakseni sen ylleni tahi paremmin sanoen sisääni; enkä luullakseni ensinkään tee väärin, jos, niinkuin tehdään muissa verrattomasti vähemmän hyödyllisissä tieteissä, ilmoitan mitä tässä olen oppinut, jos kohta en ole kovinkaan tyytyväinen edistykseeni siinä. Ei ole toista niin vaikeata eikä varmaan niin hyödyllistä kuvausta kuin itsensä kuvaaminen: vielä täytyy paneutua koruihinsa, laitella ja järjestellä asuansa lähteäksensä ulos maailman markkinoille; mutta koristelenhan itseäni lakkaamatta, sillä kuvailen itseäni lakkaamatta. Yleinen tapa on leimannut itsestään puhumisen paheeksi ja kieltää siitä itsepintaisesti, vihaten kerskailua, joka aina näyttää olevan eroittamaton todistuksista, joita joku esittää itsestään: tämä on samaa kuin jos lapselta, kun pitäisi niistä hänen nenänsä, reväistäisiin nenä päästä pois.

In vitium ducit culpae fuga.^[117]

Minusta tuo parannuskeino tekee enemmän pahaa kuin hyvää. Mutta vaikka olisikin totta, että on ehdottomasti itserakasta puhua yleisölle itsestään, niin minä, yleisen suunnitelmani mukaisesti, en saa kieltäytyä teosta, joka osoittaa tuota sairaalloista ominaisuutta, koska se kerran minulla on, enkä saa salata tuota pahetta, jota en vain todella harjoita, vaan harjoitan varsinaisena tehtävänäni. Joka tapauksessa, sanoakseni ajatukseni siitä, tuo tapa tekee väärin tuomitessaan viinin siksi, että monet sillä päihdyttävät itsensä; väärin voidaan käyttää vain sellaista, mikä on hyvää; ja mitä tuohon sääntöön tulee, luulen, että se tarkoittaa vain tavallisia heikkoja ihmisiä. Se on noita typerien suuhun pantuja suitsia, joista eivät välitä pyhimykset, joiden kuulemme niin äänekkäästi puhuvan itsestään, eivät filosofit, eivätkä teologit, enkä välitä myöskään minä, vaikka olen yhtä vähän toista kuin toista. Jos he eivät kirjoitakaan nimenomaan siitä, niin he eivät ainakaan arastele paljastaessaan itsensä tilaisuuden tarjoutuessa hyvinkin haikailematta kaikkien katseille. Mistä puhuu Sokrates laajemmin kuin itsestään? Mihin hän useammin ohjaa oppilastensa keskustelut kuin puhumaan heistä itsestään; ei siitä, mitä heidän kirjansa heille opettaa, vaan heidän sielunsa olemuksesta ja elämästä. Me puhumme tunnollisesti itsestämme Jumalalle ja rippi-isällemme, samoin kuin naapurimme protestantit kaikille ihmisille. "Mutta", vastattaneen minulle, "me sanomme vain sen, mikä meitä soimaa". Siis me sanomme kaikki; sillä hyveemmekin on erehtyväinen ja saa katua. Minun ammattini ja taiteeni on eläminen: ken kieltää minua puhumasta siitä ymmärrykseni, kokemukseni ja käytäntöni mukaan, käsketään arkkitehtia

puhumaan rakennuksista, ei oman, vaan naapurinsa käsityksen mukaan, toisen tietojen mukaan, eikä omiensa. Jos on itserakasta ruveta itsestään kuuluttamaan julki omia ansioitaan, niin miksi ei Cicero aseta etusijalle Hortensiuksen^[118] kaunopuheisuutta ja Hortensius Ciceron? Ehkä he tarkoittavat, että minun tulee todistaa itsestäni työllä ja toimella, eikä pelkästään sanoilla. Kuvailen etupäässä ajatuksiani, muodotonta aihetta, jonka esittäminen teoilla ei saata tulla kysymykseen: töin ja tuskin voin sen sisällyttää tuohon ilmavaan kappaleeseen: ääneeni. On mitä viisaimpia ja hurskaimpia miehiä, jotka ovat eläneet karttaen kaikkia huomattavia tekoja. Teot puhuisivat enemmän sattumasta kuin minusta: ne todistavat omaa merkitystensä, eikä minun, muuta kuin arviolta ja epävarmasti, näytteitä kun ovat jostakin erikoisesta osasta minua. Minä levitän itseni nähtäväksi kokonaisuudessaani, kuin ruumiin, jossa yhdellä silmäyksellä tulevat näkyviin suonet, lihakset, jänteet, kukin osa paikallaan; yskiminen näyttäisi osan niistä, kalpeus tahi sydämentykytys toisen, ja epävarmasti. En kirjoita toimintoistani, vaan itsestäni, olemuksestani.

Olen sitä mieltä, että täytyy olla varovainen arvostellessaan itseänsä ja samoin tunnollinen todistaessaan itseänsä, yhtäläillä, tapahtuipa se sitten hiljaa tahi ääneen. Jos mielestäni olisin täysin hyvä ja viisas, niin huutaisin sen julki täyttä kurkkua. Sanoa ansioitaan pienemmiksi kuin ne ovat, se on tyhmyyttä, eikä vaatimattomuutta; pitää itseään todellista arvoaan vähemmässä arvossa, se on, Aristoteleen mukaan, miehuuttomuutta ja raukkamaisuutta: ei mikään hyve tarvitse avukseen valheellisuutta, eikä totuudesta koskaan johdu erehdystä. Sanoa ansioitaan suuremmiksi kuin ne ovat, se ei aina ole itserakkautta, sekin on usein tyhmyyttä: pitää itsestään yli sen määrän, mihin on syytä, ruveta siten sokeasti rakastamaan itseänsä, se juuri on, minun mielestäni tuolle vialle ominaista. Tehokkain keino sen parantamiseksi on tehdä aivan päinvastoin kuin ne käskevät, jotka kieltäessään ihmistä puhumasta itsestään, kieltävät häntä niinmuodoin vielä enemmän ajattelemasta itseään. Ylpeys piilee ajatuksessa; kielellä voi siinä olla vain varsin vähäpätöinen osa.

Itsensä kanssa askarteleminen näyttää heistä olevan itsestään pitämistä, itsensä kanssa seurusteleminen liikanaista itsensä rakastamista; mutta sellainen liioittelu syntyy vain niissä, jotka tutkistelevat itseään vain pintapuolisesti, jotka tarkastavat ensin liikeasioitaan ja sitten vasta itseään ja sanovat itsestään puhumista itsensä kanssa haaveilemiseksi ja tyhjäntoimittamiseksi ja henkensä rikastuttamista ja kehittämistä tuulentupain rakentamiseksi, pitäen itseään yhdentekevänä ja vieraana itselleen. Jos joku hurmaantuu omaan oppineisuuteensa, katsoen vain alas itseensä, kääntäköön hän katseensa ylöspäin, menneisiin vuosisatoihin, ja hän painaa alas päänsä tavatessaan siellä niin monia tuhansia henkiä, jotka polkevat hänet jalkoihinsa; jos hänessä herää jonkinlainen imarteleva itsekylläisyys hänen urhoutensa johdosta, niin muistakoon Scipion, Epaminondaan, niin monen armeijan, niin monen kansan elämää, jotka jättävät hänet niin kauas taaksensa. Ei mikään yksityinen avu tee ylpeäksi sitä, joka samalla ottaa huomioon niin monet muut puutteellisuutensa ja heikkoutensa ja lopuksi ihmiskohtalon mitättömyyden. Siitä syystä, että Sokrates yksin oli todenteolla tarttunut jumalansa käskyyn oppia tuntemaan itsensä ja tämän tutkistelun johdosta tullut pitämään itseään halpana, pidettiin häntä yksin viisaan nimen ansaitsevana. Ken siten oppii tuntemaan itsensä, tehköön rohkeasti itsensä muillekin tunnetuksi omalla suullaan.

20

ISIEN RAKKAUDESTA LAPSIINSA

Rouva D'Estissacille

(II, 8)

Jos minua ei pelasta asian outous ja uutuus, jotka tavallisesti määräävät asiain arvon, niin en ikinä kunnialla suoriudu tästä typerästä yrityksestä; mutta se on niin eriskummainen ja näyttää niin poikkeavalta yleisestä tavasta, että se seikka ehkä saattaa tehdä sen mukiinmeneväksi. Surunvoittainen, siis luontaiselle mielenlaadulleni aivan vastainen tunnelma, alakuloisuuden aikaansaama siinä yksinäisyydessä, johon muutamia vuosia sitten olin jättäytynyt, se ensiksi sai päähäni tuon tuuman ryhtyä kirjoittamaan. Ja sitten täydellisesti vailla ja ilman minkäänlaista muuta ainetta kun olin, tarjouduin itse itselleni esitettäväksi ja aiheeksi. Tämä on ainoa kirja laatuaan maailmassa, sen tarkoitus on hurja ja kummallinen. Ei tässä työssä myöskään ole mitään muuta huomion arvoista kuin tämä eriskummaisuus; sillä niin joutavalle ja arvottomalle sisällykselle ei paraskaan mestari maailmassa olisi osannut antaa muotoa, josta kannattaisi välittää...

Koska Jumala kerran on katsonut hyväksi lahjoittaa meille jonkinlaisen kyvyn käyttää järkeämme, jotta emme, kuten eläimet, olisi orjallisesti yleisten luonnonlakien alaisia, vaan noudattaisimme niitä omasta ymmärryksestämme ja vapaasta tahdostamme, niin tulee meidän tosin suoda jonkin verran sijaa yksinkertaiselle luonnon vaikutusvallalle, mutta ei antaa sen tyrannimaisesti temmata meitä mukaansa: järjen yksin tulee olla mielihalujemme ohjaajana. Minä puolestani olen omituisen vähän altis noille taipumuksille, jotka meissä syntyvät ilman järkemme käskyä ja välitystä.

Niinpä esimerkiksi, siinä asiassa, josta nyt puhun, en voi hyväksyä tuota intohimoista rakkautta, jota osoitetaan tuskin vielä syntyneille lapsille, joilla ei ole sielun toimintoja eikä selvää ruumiinmuotoa, joilla voisivat tehdä itsensä rakastettaviksi, enkä ole kernaasti suvainnut heitä

kasvatettavan läheisyydessäni. Oikean ja säännöllisen rakkauden pitäisi syntyä ja kasvaa sen tuntemuksen mukana, jonka saamme heistä; ja silloin, jos he ovat sen arvoisia, ja kun luontainen halu kulkisi rinnan järjen kanssa, pitäisi rakastaa heitä todella isällisellä ystävyydellä, ja samanmukaisesti arvostella heitä, jos ovat toisenlaisia, totellen aina järkeä, luonnonvoiman estämättä. Hyvin usein on laita päinvastoin, ja tavallisimmin liikuttavat meitä lastemme teqsutukset, leikit ja hupsutukset, enemmän kuin sittemmin heidän kypsyyneet toimintansa, ikäänkuin olisimme rakastaneet heitä aikamme kuluksi, kuten marakatteja, eikä niinkuin ihmisiä, ja monikin hankkii heille lapsina hyvin anteliaasti leluja, mutta kitsastelee jokaista rahanmenoa, mikä heille täysi-ikäisenä on tarpeellinen. Vieläpä näyttää siltä kuin kateus, jota tunnemme nähdessämme heidän esiintyvän ja nauttivan maailmasta silloin, kun itse olemme siitä lähtemäisilläämme, tekisi meidät niukemmiksi ja säästeliäämmiksi heitä kohtaan: meitä suututtaa, että he astuvat kantapäillemme, ikäänkuin kehoittaakseen meitä poistumaan; ja jos meidän olisi pelättävä sitä, niin meidän ei ensinkään pitäisi ottaa ollaksemme isiä, koska kerran luonnonjärjestyksen mukaista on, että he, totta puhuen, voivat olla ja elää vain meidän olemisemme ja elämämme kustannuksella.

Minä puolestani katson julmuudeksi ja vääryydeksi sitä, että heitä ei päästetä kanssamme osallisiksi omaisuuksistamme ja tovereiksemme perheasiain hoidossa, kun he siihen kykenevät, ja ettemme rajoita ja supista omia mukavuuksiamme huolehtiaksemme heidän mukavuuksistaan, koska kerran olemme heidät siittäneet sitä varten. On vääryyttä nähdä vanhan, raihnaisen ja puolikuolleen isän nauttivan yksin jossakin kodin nurkassa varoja, jotka riittäisivät useampien lasten eteenpäin auttamiseen ja ylläpitoon, ja jättävän heidät sillä välin menettämään varojen puutteessa parhaat vuotensa pääsemättä kohoamaan yhteiskunnan palvelukseen ja ihmisten tuntemiseen. Heidät ajetaan sellaiseen epätoivoon, että he koettavat keinoilla millä hyvänsä, olkootpa ne kuinka vääriä tahansa, tyydyttää tarpeensa. Niinpä esimerkiksi olen aikani nähnyt useita säätyläisnuorukaisia niin vajonneita näpistelyyn, ettei mikään kuritus voinut saada heitä siitä luopumaan.

En voi hyväksyä mitään väkivaltaisuutta kasvatettaessa tunteellista sielua, jota tahdotaan ohjata kunniaan ja vapauteen. On jotakin orjamaista ankaruudessa ja pakkokeinoissa, ja uskon, että mitä ei voi saada aikaan järkevällä, viisaalla ja taitavalla menettelyllä, sitä ei koskaan saada aikaan väkivallalla. Niin on minut kasvatettu: kertovat, että koko lapsuudessani vain kahdesti sain maistaa vitsaa, ja silloinkin sangen lievästi. Samalla tavoin olen katsonut velvollisuudekseni kohdella lapsiani. Ne kuolevat minulta kaikki jo rintalapsina, mutta Léonor, ainoa tytär, joka on välttänyt tämän onnetoman kohtalon, on päässyt enemmän kuin kuuden vuoden vanhaksi, eikä hänen ohjaamiseksi ja hänen lapsellisten rikkomustensa rankaisemiseksi ole käytetty (hänen hellämielinen äitinsä kun siihen helposti suostui) muuta kuin sanoja, vieläpä varsin lempeitä. Ja vaikka toiveeni häneen nähden pettäisivätkin, niin on kylliksi muita syitä, joihin voisi vedota, rupeamatta moittimaan kasvatusoppiani, jonka tiedän olevan oikean ja luonnollisen. Olisin ollut vielä paljoa tunnollisempi tässä suhteessa poikalapsia kohtaan, jotka ovat vähemmän luodut palvelemaan ja joiden asema on vapaampi; minulle olisi ollut rakasta täyttää heidän sydämensä tulvilleen jaloja tunteita ja suoramielisyyttä. En ole nähnyt muuta vaikutusta vitsankäytöstä, kuin että se tekee sielut pelkurimaisemmiksi tahi vielä ovelammin itsepäisiksi.

Jos tahdomme, että lapsemme meitä rakastavat, jos tahdomme riistää heiltä aiheen toivottamaan meidän kuolemaamme (vaikkakaan ei mikään aihe niin kauheaan toivomukseen voi olla oikeutettu eikä anteeksiannettava, *nullum scelus rationem habet*),^[119] niin olkaamme järkeviä ja tehkäämme heidän elämänsä niin rikkaaksi kuin voimme. Sitä varten meidän ei pitäisi mennä naimisiin niin nuorina, että joudumme olemaan melkeinpä samanikäisiä kuin he, sillä tästä epäkohdasta johtuu meille monia suuria vaikeuksia, tarkoitan erikoisesti aatelistolle, joka on sellaisessa asemassa, että se voi olla joutilaana, ja joka, kuten sanotaan, elää vain koroillaan; sillä muissa yhteiskunnan luokissa, joissa eletään ansiota varten, on lasten lukuisuus ja mukana olo taloudellinen etu: kukin heistä on uusi rikastumisen apukeino ja väline...

Vihaan tuota tapaa, joka kieltää lapsia käyttämästä puhuttelusanaa "isä" ja käskee heitä käyttämään muokalaista sanaa, muka kunnioittavampana, ikäänkuin luonto ei oikein riittävästi olisi pitänyt huolta meidän arvovallastamme. Me nimitämme kaikkivaltiasta Jumalaa isäksi emmekä siedä, että lapsemme nimittävät meitä samoin. Olen korjannut tämän erehdyksen perheessäni. On myöskin hulluutta ja vääryyttä olla sallimatta asianmukaisessa iässä olevien lasten seurustella tavallisesti isiensä kanssa ja koettaa yhä osoittaa heitä kohtaan tönkyä ja ylenkatseellista kopeutta, toivoen siten voivansa pitää heitä pelonalaisina ja tottelevaisina: sillä se on sangen hyödytöntä ilveilyä, joka tekee isät ikäviksi ja, mikä on pahempaa, naurettaviksi lapsille. Heillä on hallussa nuoruus ja voimat ja siis myöskin maailman kannatus ja suosio, ja he ottavat ivallisesti vastaan nuo ynseät ja tyrannimaiset ilmeet mieheltä, jolla ei ole enää verta sydämessä eikä suonissa: ne ovat oikeita linnunpelättimiä. Vaikka voisinkin tehdä itseni pelätyksi, niin tahtoisin kuitenkin mieluummin tehdä itseni rakastetuksi; vanhuudella on niin monenmoisia puutteellisuuksia, niin paljon heikkoutta, se on niin omansa halveksittavaksi, että parasta, mitä se voi voittaa, on omaistensa myötätunto ja rakkaus; komentaminen ja pelko eivät enää ole sen aseita.

Olen nähnyt erään, joka nuoruudessaan oli ollut ankara komentamaan; kun on tullut vanhuus, niin hän, vaikka elääkin niin terveenä kuin mahdollista on, lyö, puree, kiroilee, on tuijuttavasti isäntä koko Ranskassa; hän kuluttaa itsensä huolenpidolla ja valppaudella. Mutta tuo kaikki ei muuta ole kuin ilveilyä, jossa perhekin salaa vehkeilee mukana; ullakon, kellarin, jopa hänen kukkaronsakin käyttö on parhaasta päästä muiden hallussa, hän vain vaalii pussissaan niiden avaimia hellemmmin kuin silmäteränsä. Hänen tyytyessään säästeliääseen ja niukkaun ruokakomentoonsa, vallitsee hänen talonsa eri kolkissa täysi mässäily, peli ja tuhlailu; siellä

kaikki latelevat toisilleen juttuja hänen tyhjänpäiväisestä kiukustaan ja valvonnastaan. Jokainen pitää vahtia häntä vastaan; jos joku palvelijapoloinen sattuu mieltymään häneen, niin yks kaks tehdään tämä hänen epäluulonsa alaiseksi, johon ominaisuuteen vanhuus niin helposti itsestään piintyy. Kuinka monet kerrat hän onkaan kerskaillut minulle, miten hän piti väkeään aisoissa ja miten tarkasti nämä häntä tottelivat ja kunnioittivat; kuinka selvillä hän olikaan asioistaan!

Me solus nescit omnia.^[120]

Kun herra marsalkka de Montluc vainaja oli menettänyt poikansa, joka kuoli Madeiran saarella ja oli todella urhea aatelismies sekä antoi suuria toiveita itsestään, puhui hän minulle paljon paitsi muista suruistaan siitä mielipahasta ja sydänsurusta, jota hän tunsu sen johdosta, ettei koskaan ollut avannut sydäntänsä pojalleen. Tämän isällisen arvokkuuden ja teennäisyyden oikun vuoksi hän oli menettänyt otollisen tilaisuuden oppia pitämään pojastaan ja oikein tuntemaan hänet ja myöskin ilmaista hänelle, kuinka äärettömän lämmintä hän tunsu ystävyttä hän tunsu häntä kohtaan ja kuinka suuren arvon hän antoi hänen miehuudellensa. "Ja tuo poika parka", sanoi hän, "ei nähnyt minusta muuta kuin töykeän ja hyvin halveksivaisen käytöstävän ja lähti luotani siinä luulossa, etten osannut häntä rakastaa enkä pitää hänen ansionsa mukaisessa arvossa. Kenen ilmaistavaksi jätin tuon tavattoman hellyyden, jota tunsin sielussani häntä kohtaan? Eikö juuri hänen pitänyt saada siitä koko ilo ja koko kiitollisuus? Pakoitin ja piinasin itseäni pitämään kasvoillani tuota joutavanpäiväistä naamaria ja menetin siten hänen seuransa tuottaman ilon ja samalla hänen rakkautensa, jota hän saattoi tuntea minua kohtaan vain varsin laimeasti, hän kun ei koskaan ollut saanut minulta muuta kuin tyylyttä eikä tuntenut minun taholtani muuta kuin tyrannimaista kohtelua."

Mielestäni tämä valitus oli perusteltu ja järkevä; sillä, niinkuin tiedän liiankin varmasta kokemuksesta, ystävämme menetettyämme ei ole toista niin suloista lohdutusta kuin se, jonka meille tuottaa tietoisuus siitä, ettemme ole mitään unohtaneet sanoa heille ja että olemme avanneet heille sydämemme täydellisesti ja kokonaan. Oi ystäväni! Olenko tullut paremmaksi siitä, että minulla on ollut hän, vai huonommaksi? Varmaan paljon paremmaksi. Hänen kaipuunsa on minulle lohdutukseksi ja kunniaksi. Eikö ole elämäni hurskas ja mieluisa tehtävä viettää ainaisesti hänen hautajaisiaan? Onko tämän vaillaolon vertaista nautintoa? Avaan sydämeni omaisilleni mikäli voin ja ilmaisen heille sangen kernaasti myötätuntoisen mieleni ja arvosteluni heistä kuten kaikista muista; kiiruhdan paljastamaan itseni, sillä en tahdo, että siitä erehdytään suuntaan tahi toiseen.

21 ERI KIRJAILIJOISTA (II, 10)

En ensinkään epäile, että usein joudun puhumaan asioista, joita mestarit alallaan ovat käsitelleet paremmin ja oikeammin. Koettelen tässä pelkästään luontaisia kykyjäni, enkä ensinkään hankittuja; ja ken saa minut kiinni tietämättömydestä, se ei tee mitään minulle vastenmielistä, sillä vaikea olisi minun vastata puheistani toisille, kun en vastaa niistä itsellenikään, enkä ole niihin tyytyväinen. Ken on tiedettä etsimässä, hän myöskin urkkikoon sitä sieltä, missä se asustaa; minä tunnustan kaikkein vähimmin sen erikoisalakseni. Nämä ovat omia mietteitäni, joilla en koeta tehdä tunnetuksi asioita, vaan itseni: ne tulen ehkä kerran tuntemaan, tahi olen ne ennen tuntenut, sikäli kuin sattuma on ohjannut minut niihin kohtiin, joissa ne olivat selvitettyinä; mutta en muista niitä enää, ja jos olenkin yhtä ja toista lukenut, niin minussa ei ole miestä pitämään mitään muistissani: siispä en varmasti takaa mitään muuta kuin osoittavani, mihin määrään nousee nykyhetkellä tieto, joka minulla niistä on. Älköön kiinnitettäkö huomiota sisällykseen, vaan muotoon, jonka sille annan: nähtäköön siitä, mitä lainaan, olenko osannut valita sellaista, mikä on omansa korottamaan tahi tukemaan näkökohtaa, joka aina on minun omaani; sillä panen toiset sanomaan, en ennenkuin olen puhunut, vaan sen jälkeen, mitä kieleni tahi ymmärrykseni heikkouden vuoksi en itse osaa niin hyvin sanoa. En laske lainausteni lukumäärää, vaan punnitsen ne; ja jos olisin tahtonut saada ne vaikuttamaan lukumäärällään, niin olisin esittänyt niitä kahta vertaa enemmän. Ne ovat kaikki, tahi varsin vähää vaille, niin kuuluisilta ja vanhoilta kirjailijoilta, että ne minusta tuntuvat puhuvan kylliksi itse puolestaan, ilman minun suositustani.

Mitä tulee perusteluihin, vertauksiin ja todisteihin, jos siirrän jonkin sellaisen omaan maaperääni ja sulatan sen omiini, niin jätän tahallani sen tekijän mainitsematta, hillitänkseni noita kypsymättömiä ja häikäilemättömiä arvostelijoita, jotka hyökkäävät kaikenlaisten, varsinkin uudempien kirjoitelmien kimppuun, jotka ovat vielä elävien miesten kirjoittamia ja alhaisen kielellä, mikä seikka tekee kaikille mahdolliseksi niistä puhumisen ja näyttää takaavan niissä vallitsevan käsitystavan ja niiden tarkoituserän niinikään alhaisomaisiksi: tahdon, että he antavat minulle tarkoitettun näpiuvin Plutarkhokselle ja polttavat näppinsä haukuessaan Senecaa minussa. Minun täytyy kätkeä heikkouteni näiden suurten auktoriteettien turviin. Olin iloinen, jos joku osaisi eroittaa puvussani nuo lainahöyhenet, tarkoitan yksinomaan ajatuksen selvyuden ja esityksen suuremman voiman ja kauneuden nojalla, sillä minä itse, joka muistin puutteessa tuon tuostakin olen kykenemätön eroittelemaan niitä niiden alkuperän mukaan, osaan mittaamalla voimani varsin hyvin huomata, että maaperäni ei mitenkään kykene tuottamaan eräitä liian uhkeita kukkasia, joita siinä tapaan siellä täällä, ja että kaikki kotikasvuiset hedelmäni

eivät voi niitä korvata.

Seuraavasta olen vastuunalainen: jos olen sekava omissa esityksissäni, jos esityksissäni on itserakkautta ja paheellisuutta, jota en huomaa, tahi en kykene huomaamaan sitä harkitessani; useinhan silmämme eivät näe virheitä, mutta arvostelukyvyyn sairaus on siinä, ettemme kykene niitä huomaamaan, kun toinen ne meille paljastaa. Tieto ja totuus voivat asua meissä ilman arvostelukykyä, ja arvostelukyky voi myöskin olla meissä ilman ensinmainittuja; vieläpä tietämättömyyden tunnustaminen mielestäni on kauneimpia ja varmimpia arvostelukyvyyn todisteita. Minulla ei ole muuta joukkojeni järjestäjää kuin sattuma: sikäli kuin ajatuksia minulle tulee, kasaan ne kokoon; milloin ne tundeskelevat taajaan joukkona, milloin liikkuvat verkalleen rivissä peräkkäin. Tahdon, että nähdään luontainen ja tavallinen käyntini, niin säännötöntä kuin se onkin; menen menoani sellaisena kuin olen; myöskään eivät nämä ole asioita, joista ei olisi lupa olla tietämätön ja puhua epävarmasti ja järjestelmättä. Toivoisin, että minulla olisi täydellisempi asiain ymmärtämys, mutta en tahdo sitä ostaa niin kalliista hinnasta kuin minkä se maksaa. Tahdon viettää lopun elämäni levossa enkä vaivaloisessa työssä: ei ole mitään, minkä vuoksi haluaisin vaivata päätäni, en edes tieteen vuoksi, olkoonpa se niin suuriarvoinen kuin onkin.

Kirjoista en etsi muuta kuin nautintoa hienostuneen huvikkeen muodossa: tahi, jos harjoitan opintoja, en etsi niistä muuta kuin sitä tiedettä, joka käsittelee oman itseni tuntemista ja opettaa minut oikein kuolemaan ja oikein elämään.

Has meus ad metas sudet oportet equus.^[121]

Jos tulee eteeni vaikeuksia lukiessani, niin en niillä rasita ajatuksiani: jätän ne sikseen käytyäni kerran tahi pari niiden kimppuun. Jos takertuisin niihin, niin olisin hukassa ja hukkaisin aikani; sillä mielelläni ei ole malttia pitkiin mietteisiin; mitä en huomaa ensi silmäyksellä, sen huomaan vielä vähemmin, jos itse pintaisesti sitä katsoa tuijotan. En saa mitään aikaan ilman hilpeyttä, ja liikanainen pitkittäminen ja jännittäminen häikäisee älyltäni silmät, tekee sen alakuloiseksi ja väsyttää sen. Se tekee näköni epäselväksi ja suuntaa sen hajalle; minun täytyy kääntää katseeni pois ja suunnata ne siihen jälleen kuuroittain: aivan samoin kuin meitä neuvotaan, arvostellaksemme heleämpunaisen kankaan kiiltoa, kuljettamaan katseitamme sitä pitkin, luoden siihen eri silmäyksiä, äkkiä ja useampia kertoja peräkkäin. Jos tämä kirja tuntuu minusta vastenmieliseltä, niin otan toisen, enkä puutu ensinmainittuun muuta kuin hetkinä, jolloin toimettomuudesta johtuva ikävä alkaa vallata mieleni. En juuri ryhdy uudenaikaisiin kirjoihin, koska muinaisaikaiset tuntuvat minusta sisällyserikkaammilta ja voimakkaammilta, en myöskään kreikkalaisiin, koska älyni ei voi tyytyä lapselliseen ja hutilusmaiseen ymmärtämiseen.

Pelkästään hauskoista kirjoista pidän uudenaikaisten joukosta Boccaccion *Decameronea*, Rabelaisia ja Jean Secondin *Baisers* nimisiä runoja, jos sopii laskea ne kuuluviksi tähän ryhmään, sopivina huvikseen lukea. Mitä tulee *Amadikseen* ja muihin sellaisiin kyhäelmiin, niin en edes lapsuudessani ole katsonut niitä mielenkiintoa ansaitseviksi. Sanonpa vielä sen, olkoonpa se uskaliasta tahi häikäilemätöntä, että tätä vanhaa, raskasta sieluani ei enää kykene hivelemään Ariosto eikä edes tuo kunnan Ovidiuskaan; hänen sulavuutensa ja kuvitelmansa, jotka ennen hurmasivat minut, tuskin huvittavat minua nyt enää. Sanon vapaasti mielipiteeni kaikista asioista, niistäkin, jotka mahdollisesti ovat ymmärrykseni yläpuolella ja joiden en mitenkään katso kuuluvan ratkaistaviini: mitä niistä lausun, tarkoittaakin vain minun selvänäköisyyteni määrän ilmaisemista, ei asiain arvostelemista.

Kun Platonin *Axiokhe*^[122] ei minua miellytä, koska se on heikko teos sellaisen tekijän luomaksi, niin arvostelukykyäni ei luota itseensä: se ei ole niin itsekylläinen, että se asettuisi vastustamaan niin monien muiden kuuluisain muinaisaikaisten arvostelijain auktoriteettia, joita se pitää opettajinaan ja mestareinaan ja joiden kanssa yhdessä se pikemmin kernaasti erehtyy; se syyttää itseänsä ja tuomitsee itsensä joko siitä, että pysähtyy ulkokuoreen, voimatta tunkeutua ytimeen saakka, tahi siitä, että katselee asiaa jossakin väärässä valaistuksessa. Se tyytyy vain turvaamaan itsensä sekaisuudelta ja hillittömyydeltä; heikkoutensa se kernaasti myöntää ja tunnustaa. Se luulee osaavansa oikein selittää käsitystapansa huomaamat piirteet; mutta ne ovat heikot ja epätäydelliset.

Suurin osa Aisopoksen taruja voidaan käsittää ja selittää useammalla eri tavalla: ne, jotka selittävät ne mytologisesti, valitsevat niistä yhden puolen, joka soveltuu tarun sisällyksen kanssa hyvin yhteen; mutta useimmiten se on vain ensiksi silmään pistävä ja päällimmäinen puoli; niitä on niin monta muuta elävämpää, olennaisempaa ja syvällisempää, joihin saakka he eivät ole osanneet tunkeutua: samoin on minunkin laitani.

Mutta, mennäkseni eteenpäin, minusta on aina näyttänyt siltä, että runouden alalla Vergilius, Lucretius, Catullus ja Horatius ovat aivan verrattomasti ensi sijalla, ja varsinkin Vergilius *Georgica*-runoissaan, joita pidän runouden täydellisimpänä tuotteena; siihen verraten voi helposti huomata, että *Aeneidissä* on kohtia, joita tekijä vielä jonkin verran olisi hionut, jos hänellä olisi ollut siihen aikaa; ja viides kirja näyttää minusta *Aeneidissä* täydellisimmältä. Pidän myöskin Lucanuksesta ja Lueskelen häntä kernaasti, en niinkään hänen tyyliänsä kuin hänen sisäisen arvonsa ja hänen mielipiteittänsä ja arvostelujensa totuuden vuoksi. Mitä tulee kunnan Terentiukseen, latinankielen herttaisimpaan ja viehättävimpään edustajaan, niin pidän häntä ihmeteltävän taitavana kuvaamaan elävästi sielun liikkeitä ja luonteittemme laatua; joka hetki tekemme johtavat ajatukseni häneen; en voi häntä lukea niin usein, etten löytäisi hänestä jotakin uutta kauneutta ja viehätystä.

Vergiliuksen aikalaiset valittivat, että eräät pitivät Lucretiusta hänen vertaisenaan; olen sitä mieltä, että se todella onkin epätasainen vertaus; mutta minulla on aika tekeminen pysyäkseeni

varmana tässä uskossa, kun olen kiinni jossakin Lucretiuksen kauneista kohdista. Jos he panivat pahakseen tuon vertauksen, niin mitä he sanoisivat niiden hienostumattomasta yksinkertaisuudesta ja typeryydestä, jotka vertaavat häneen nykyaikana Ariostoa?

O saeclum insipiens et inficetum!^[123]

Arvelen, että muinaisajan ihmisillä oli vielä enemmän syytä olla tyytymättömiä niihin, jotka asettivat Plautuksen Terentiuksen rinnalle (jälkimmäinen tuntuu paljoa enemmän aatelismieheltä), kuin niihin, jotka pitivät Lucretiusta Vergiliuksen veroisena. Terentiuksen arvostamiseen ja etusijalle asettamiseen on paljon vaikuttanut se seikka, että hän on ainoa arvoluokastaan, jonka sanoja roomalaisen kaunopuheisuuden isä niin usein lainaa; samoin se arvostelu, jonka roomalaisten runoilijain ensimmäinen arvostelija antaa toveristaan.

Usein on tullut mieleeni, kuinka nykyaikaiset huvinäytelmän kirjoittajat (kuten esimerkiksi italialaiset, jotka siinä onnistuvat jotenkin hyvin) käyttävät kolme neljä Plautuksen tahi Terentiuksen komediain aihetta tehdäkseen niistä yhden omansa; he kasaavat yhteen ainoaan komediaan viisi kuusi Boccaccion kertomusta. Puuttuva luottamus kykyynsä pitämään puolensa omin viehätysvoimin panee heidät ahtamaan kappaleensa noin täyteen sisällystä: heidän täytyy saada jotakin tukea, mihin nojautua; ja kun ei heillä omassa varastossaan ole kylliksi millä kiinnittää mieltämme, tahtovat he huvittaa meitä kappaleen juonella.

Äsken mainitun kirjailijan laita on aivan päinvastainen: hänen sanontansa ansiot ja kauneudet riistävät meiltä mielenkiinnon hänen aineeseensa; hänen siroutensa ja herttaisuutensa kiehtovat meidät kaikkialla; hän on aina niin hauska,

liquidus, puroque simillimus amni,^[124]

ja täyttää mieleemme omalla viehätöksellään siihen määrään, että siltä unohdamme hänen näytelmänsä juonen viehätöksen.

Tämä sama havainto vie minut askeleen eteenpäin: huomaa, että hyvät ja vanhat kirjailijat eivät ole vältäneet vain espanjalaisten ja Petrarcan jäljittelijain eriskummaisen suurisanaisuuden, vaan vieläpä niiden lievempien ja hillitympien hienouksien tavoittelua ja haeskelua, jotka ovat koristamassa kaikkia seuraavien vuosisatojen runoteoksia. Kuitenkaan ei ole sitä hyvää arvostelijaa, joka kaipaisi niitä näillä muinaisajan kirjailijoilla ja joka ei ihailisi verrattoman paljon enemmän tuota Catulluksen epigrammien tasaista hioutuneisuutta, ainaista viehkeyttä ja kukkeata kauneutta kuin kaikkia pistosanoja, joilla Martialis tekee epigrammiensa kärjen niin teräväksi. Syy on tuo sama, jonka vastikään mainitsin, kuten Martialis sanoo itsestään, *minus illi ingenio laborandum fuit, in cuius locum materia successerat.*^[125]

Nuo ensin mainitut tekevät kylliksi tuntevan vaikutuksen saattamatta mieltänsä kuohuksiin ja kiihoittamatta itseään; heillä on naurun aihetta kaikkialla, heidän ei tarvitse kutkuttaa itseään; jälkimmäiset tarvitsevat apua ulkoapäin; he nousevat hevosen selkään, koska eivät ole kylliksi voimakkaita omilla jaloillaan: aivan samoin kuin meidän tanssiaisimmme nähden nuo halpasäätyiset miehet, jotka pitävät tanssikoulua, kun eivät osaa jäljitellä aatelistemme ryhtiä ja hienoa esiintymistapaa, koettavat suositella itseään vaarallisilla hypyillä ja muilla oudoilla ja ilveilijämäisillä liikkeillä, ja naisille tekevät vähemmän vaikeuksia heidän asentonsa tansseissa, joissa on erilaisia ruumiinväännähdyksiä ja kiivaita liikkeitä, kuin eräänlaisissa toisissa paraatitansseissa, joissa heidän ei tarvitse muuta kuin yksinkertaisesti kävellä luonnollisin askelin ja näyttää teeskentelemätöntä ryhtiä ja tavallista viehätyskykyään; ja samoin kuin olen nähnyt myöskin oivallisten näyttelijäin jokapäiväisissä pukimissaan ja tavallisessa olennossaan valmistavan meille kaiken sen nautinnon, jota heidän taiteensa voi tarjota; aloittelijain sitävastoin, jotka eivät ole niin oppineita, tarvitsevan jauhota kasvonsa, pukeutua valepukuun, teeskennellä liikkeitä ja hurjia virnistyksiä saadakseen meidät nauramaan. Tämän minun käsitykseni huomaa oikeaksi paremmin kuin missään muualla verratessa *Aeneidia* ja *Raivoavaa Rolandia*: edellisen näkee lentävän nopein siivin, korkealla ja varmasti, yhä jatkaen omaan suuntaansa; jälkimmäisen lentelevän ja hyppelevän kertomuksesta kertomukseen, ikäänkuin oksalta oksalle, luottamatta siipiinsä muuta kuin aivan lyhyttä taipaletta varten, ja laskeutuvan jaloilleen tuon tuostakin, peläten hengästyvänsä ja voimainsa pettävän:

Excursusque breves tentat.^[126]

Siinä siis, mitä tämäntapaisiin aineisiin tulee, ne kirjailijat, jotka minua eniten miellyttävät.

Mitä tulee muihin lukuihini, joissa yhdistän vähän enemmän hyötyä huviin ja joiden avulla opin järjestämään mielipiteeni ja elämänkatsomukseni, niin ne kirjat, joita tähän tarkoitukseen käytän, ovat Plutarkhos, siitä pitäin kun hänen teoksensa on käännetty ranskaksi, ja Seneca. Niillä on molemmilla minun luonnonlaadulleni se huomattava etu, että oppi, jota niistä etsin, niissä on käsiteltyä erillisissä palasissa, jotka eivät vaadi pitkälistä työtä, jollaiseen olen kykenemätön: niin on laita Plutarkhoksen Pikkuteosten ja Senecan Kirjeiden, jotka ovat kaunein ja hyödyllisin osa heidän kirjoitelmiaan. Ei tarvita suurta rohkeutta niihin ryhtyäkseni, ja heidän ne taas milloin mieleni tekee, sillä ne eivät ole yhtäjaksoisia eivätkä toisistaan riippuvaisia. Useimmat hyödylliset ja oikeat mielipiteet ovat näillä kirjoilla yhteiset, niinkuin heidän kohtalonsa myöskin salli heidän syntyä suunnilleen samalla aikakaudella; kumpikin oli yhden Rooman keisarin opettaja; molemmat olivat vieraasta maasta kotoisin, molemmat rikkaita ja mahtavia.

Heidän oppinsa on filosofian hienointa mehua, ja se esitetään yksinkertaisesti ja asiallisesti. Plutarkhos on yksikantaisempi ja yhdenmukaisempi, Seneca ikäänkuin huojuvampi ja vaihtelevampi. Jälkimmäinen vaivaa itseänsä, terästäytyy ja ponnistelee nostaakseen hyveen

aseisiin heikkoutta, pelkoa ja paheellisia pyyteitä vastaan, toinen ei näytä arvioivan niiden voimaa niin suureksi eikä huolivan niiden vuoksi kiirehtiä askeleitaan eikä ruveta varuilleen, Plutarkhoksella on platonilaiset mielipiteet, lempeät ja yhteiskunnalliseen yhdyselämään soveltuvaiset; toisella stoalaiset ja epikurolaiset, vähemmän omiaan yleiseen käytäntöön, mutta mielestäni mukavimmat yksityiselle ja lujemmat. Näyttää siltä kuin Seneca tekisi jonkin verran myönnetyksiä aikuistensa keisarien tyranniudelle, sillä pidän varmana, että se arvostelu, jolla hän tuomitsee Caesarin jalomieliset murhaajat, on pakosta annettu; Plutarkhos on kaikissa suhteissa vapaa. Seneca on täynnä hienouksia ja älyvälähdyksiä, Plutarkhos on täynnä asiallista sisällystä. Edellinen kiihoittaa meitä enemmän ja liikuttaa mieltämme, jälkimmäinen tyydyttää meitä enemmän ja palkitsee meidät paremmin; hän opastaa meitä, toinen meitä kannustaa.

Mitä Ciceroon tulee, niin hänen teoksistaan voivat tarkoitustani palvella ne, jotka käsittelevät erikoisesti moraalifilosofiaa. Mutta tunnustaakseni rohkeasti totuuden (kun näet kerran on astunut häpeämättömyyden rajojen yli, niin ei enää mikään ole pidättämässä), hänen kirjoitustapansa, niinkuin jokainen muu samanlainen, tuntuu minusta ikävältä: sillä hänen esipuheensa, määritelmänsä, jaoittelunsa ja etymologiansa nielevät suurimman osan hänen teostansa; mikä on elävää ja ydintä, se tukahtuu noihin pitkäveteisiin valmisteluihin.

Kun olen tunnin ajan häntä lukenut, mikä minulle on paljon, ja palautan mieleeni, mitä mehua ja ydintä olen siitä saanut irti, niin enimmäkseen en löydä siitä muuta kuin tyhjää; sillä hän ei vielä ole päässyt esitystensä tukeviin todisteihin eikä perusteihin, jotka varsinaisesti koskevat etsimääni ydinkohtaa. Minulle, joka en muuta pyydä kuin tulla viisaammaksi, oppineemmaksi enkä kaunopuheisemmaksi, eivät nuo logiikan ja Aristoteleen mukaiset määritelmät ole omiaan; tahdon, että aloitetaan pääkohdasta; ymmärrän tarpeeksi hyvin, mitä on Kuolema ja Nautinto, jottei tarvitse vitkastella niiden perinpohjaisessa määrittelemisessä. Etsin, ja heti alun alkaen, hyviä ja vankkoja perusteita, jotka opettaisivat minut kestämään niiden hyökkäyksen; eivät kieliopilliset rikkiviisaudet eikä sanojen ja todistelujen taidokas sommittelu ole siihen omiaan. Haluan esitystä, joka tekee ensi rynnäkön suoraan epäilyksenalaisen asian pahimpaan paikkaan; hänen esityksensä herpoutuu itse ydinkohdan ympärille; se on omansa kouluja varten, oikeudenkäyntejä ja saarnoja varten, joissa meillä on aikaa torkkua, ja olemme vielä neljänneštunnin kuluttua kyllin ajoissa paikalla päästäksemme taas esityksen juoneen käsiksi. On tarpeellista puhua siten tuomareille, jotka tahtoo voittaa puolelleen vääryydellä tahi oikeudella, lapsille ja alhaisolle, joille täytyy sanoa kaikki ja katsoa, mikä tepsii. En tahdo, että koettamalla koetetaan herättää tarkkaavaisuuttani, ja että minulle sen seitsemänkymmentä kertaa huudetaan: "Kuulkaa nyt!" niinkuin tekevät meidän airueemme. Roomalaiset sanoivat jumalanpalveluksessaan *Hoc age*,^[127] minkä me sanomme omassamme *Sursum corda*.^[128] ne ovat aivan tarpeettomia sanoja minulle; olen jo kotonani kylliksi valmistautunut. En tarvitse houkutteluja enkä höysteitä; syön kyllä lihan pelkältäänkin; ja sen sijaan että tuollaiset valmistelut ja asianalkajaiset kiihoittaisivat ruokahaluani, ne väsyttävät sitä ja tympäisevät.

Kelvanneeko aikani vallaton henki puolustukseksi siitä pyhää loukkaavasta julkeudesta, että pidän yhtä pitkäveteisinä jopa Platoninkin dialogeja, hän kun ei päästä ainettaan tarpeeksi oikeuksiinsa, ja valitan, että mies, jolla oli niin paljon parempaa sanottavana, panee niin paljon aikaa noihin pitkiin, turhiin ja valmisteleviin puheluihin. Puuttuva kielitaitoni on minulla parempana puolustuksena sille seikalle, etten huomaa mitään hänen kielensä kauneudesta. Haluan ylimalkaan kirjoja, jotka soveltavat käytäntöön tieteitä, en sellaisia, jotka rakentelevat järjestelmiä. Molemmat ensinmainitut ja Plinius ja heidän kaltaisensa eivät sano *Hoc age*; he tahtovat olla tekemisissä ihmisten kanssa, jotka ovat hoksanneet sen itsestään; tahi jos he niin sanovat, niin se on itse aineen lausuma *Hoc age*, jolla on oma erikoinen sisällyksensä.

Luen myöskin kernaasti Kirjeitä Atticukselle, en vain siksi, että ne sisältävät sangen runsaasti tietoja hänen aikansa historiasta ja valtiollisista asioista, vaan paljon enemmän senvuoksi, että löydän niistä hänen yksityisen luonnonlaatunsa: olen näet, kuten toisessa kohdin jo olen sanonut, erikoisen utelias oppimaan tuntemaan kirjailijoitteni sielun ja vilpittömät mielipiteet. Sopii kyllä arvostella heidän taitoaan, mutta ei heidän luonnettaan eikä heitä itseään sen nojalla, mitä osoittavat ne heidän teoksensa, jotka he levittivät nähtäviksi maailman näyttämölle. Olen tuhannesti valittanut, että olemme menettäneet kirjan, jonka Brutus oli kirjoittanut "hyveestä", sillä on hyvä oppia teoria niiltä, jotka hyvin osaavat käytännön. Mutta koska saarna on toista kuin saarnaaja, niin näen Brutuksen yhtä kernaasti Plutarkhoksen teoksissa kuin hänen omassaan: tahtoisin mieluummin todella tietää, mitä pakinoita hän piti teltassaan jollekin yksityiselle ystävälleen jonkin taistelun aattoiltana, kuin mitä hän puhui seuraavana päivänä armeijalleen; ja mitä hän teki työhuoneessaan ja kamarissaan mieluummin kuin mitä hän teki torilla ja senaatissa.

Mitä Ciceroon tulee, olen samaan mieltä, mitä yleensä ollaan, että paitsi tietoja ei ollut paljon etevyyttä hänen sielussaan: hän oli kelpo kansalainen, hyväluontoinen, niinkuin helposti ovat lihavat ja leikkisät miehet, jollainen hän oli; mutta pehmeyttä ja kunnianhimoista itserakkautta, sitä hänessä valehtelematta oli paljon. Niinpä en tiedä, miten antaa hänelle anteeksi, että hän katsoi runojansa julkaisemisen arvoiseksi; huonojen runojen sepittäminen ei ole suuri puutteellisuus, mutta puutteellisuutta on, ettei hän ole tuntenut, kuinka sopimattomia ne olivat hänen kunniaakaan nimensä arvolle. Mitä hänen kaunopuheisuuteensa tulee, niin se on aivan vertojaan vailla; en usko, että kukaan koskaan vetää hänelle vertoja.

Kun Cicero nuorempi, joka ei ollut isänsä kaltainen muuta kuin nimeltään, oli sotajoukon johtajana Aasiassa, oli eräänä päivänä hänen ruokapöydässään useampia muukalaisia, muiden muassa Caestius, joka oli istunut alapäähän pöytää, niinkuin ihmisiä usein luiskahtaa mukaan ylhäisten yleisten ruokapöytien ääreen. Cicero kysyi eräältä palvelijaltaan kuka hän oli. Tämä sanoi hänelle hänen nimensä. Mutta kun hänen ajatuksensa olivat muualla ja hän unohti mitä hänelle vastattiin, niin hän kysyi sitä häneltä vielä pari kolme kertaa. Jottei hänen tarvitsisi

vaivautua toistamaan hänelle niin usein samaa asiaa, ja saadakse häneltä huomaamaan sen jonkin erikoisneuvon avulla, sanoi palvelija hänelle: "Se on se Caestius, josta teille on kerrottu, ettei hän pidä suuresti arvossa isäntänsä puhetaitoa omaansa verraten." Siitä äkkiä loukkaantuneena Cicero käski ottaa kiinni tuon Caestius paron ja pieksetti häntä itsensä nähden oikein aikalailla. Kas siinä epäkohtelias isäntä!

Niidenkin joukossa, jotka ovat pitäneet hänen kaunopuheisuuttansa kaiken kaikkiaan verrattomana, on ollut niitä, jotka eivät ole jättäneet huomauttamatta sen puutteellisuuksia; niinpä tuo suuri Brutus, hänen ystävänsä, sanoi, että se oli särkynyttä ja rampautunutta (*fractam et elumbem*) kaunopuheisuutta. Hänen aikuisensa puhujat moittivat hänessä myöskin tuota omituista, eräänlaisen pitkän loppusäkeen tavoittelua hänen periodiansa lopussa ja panivat merkille sanat *esse videatur*,^[129] joita hän siinä niin usein käyttää. Minä puolestani pidän enemmän loppusäkeestä, joka päättyy lyhyemmin, jakautuen jambeihin. Kuitenkin hän joskus, mutta harvoin, panee rytmeihinsä hyvinkin koleaan sävyn; minun korviini kuuluu sellaiselta seuraava merkille panemani kohta: *Ego vero me minus diu senem esse mallem, quam esse senem antequam essem*.^[130]

Historioitsijat ovat parhaat valttini, sillä ne ovat huvittavia ja helppoja lukea; ja samalla ihminen ylimalkaan, jonka tuntemista tavoittelen, ilmenee heidän teoksissaan elävämpänä ja eheämpänä kuin missään muualla: hänen sisällisten ominaisuuksiensa moninaisuus ja todellinen laita sekä suurin piirtein että yksityiskohdissa, hänen henkisen rakenteensa ja sitä uhkaavien tilapäisvaikutusten erilaiset mahdollisuudet. Mutta elämäkertain kirjoittajat ovat minulle sitäkin enemmän omiaan, kun heitä huvittavat enemmän henkilöiden aivoitukset kuin niiden tulokset, enemmän se, mikä lähtee sisästä, kuin se, mikä tapahtuu ulkopuolella: siitäpäästä Plutarkhos on kaikin puolin minun mieheni. Olen hyvin pahoillani, ettei meillä ole tusinaa Diogenes Laërtiuksia tahi ettei hänen teoksensa ole laajempi, tahi ettei sitä ymmärretä paremmin: sillä olen yhtä utelias tuntemaan noiden maailman suurten opettajain kohtalot ja elämänvaiheet kuin heidän erilaiset oppinsa ja mielipiteensä. Tähän tapaan historiaa tutkiessa täytyy selailta eroituksesta kaikenlaisia kirjailijoita, vanhan ja uuden ajan, vieraskielisiä ja ranskalaisia, oppiakseen asiat, joita he eri tavoin käsittelevät.

Mutta erikoisesti näyttää minusta Caesar ansaitsevan tutkimista, ei vain historiatieteen, vaan itsensä vuoksi: niin paljon täydellisempi ja etevämpi hän on kaikkia muita, vaikka Sallustiuskin luetaan mukaan. Luen todella tätä kirjailijaa hiukan hartaammin kunnioittaen kuin ihmisten teoksia yleensä luetaan, milloin katsellen häntä itseään hänen teoissaan ja hänen suuruutensa ihmettä, milloin hänen kielensä puhtautta ja verratonta hioutuneisuutta, joka on vienyt voiton ei vain kaikista historioitsijoista, kuten Cicero sanoo, vaan ehkäpä Cicerosta itsestäänkin. Hän on vihollisistaan puhuessaan niin vilpittömän lausunnoissaan, että lukuunottamatta pettäviä värejä, joilla hän kokee peittää asiansa väärästä ja ruttomaisen kunnianhimonsa saastaisuutta, luulen, että siinä yksin voi hänessä löytää moitteen sijaa, että hän on puhunut liian niukasti itsestään; sillä niin monia suurtoimia ei ole voitu hänen toimestaan suorittaa niin, etteivät ne olisi kysyneet hänen henkilökohtaisesta toimintaansa paljoka enemmän kuin mitä hän näyttää niihin panevan.

Pidän joko sangen yksinkertaisista tahi erinomaisen etevistä historiankirjoittajista. Yksinkertaiset, joilla ei ole mitään omaansa lisättävänä esitykseensä, ja jotka siinä osoittavat vain huolellisuutta ja tarkkuutta, kooten kaikki mitä tulee heidän tietoonsa ja merkiten muistiin hyvässä uskossa kaikki asiat valikoimatta ja lajittelematta, jättävät totuuden huomaamista varten tarpeellisen arvostelemisen kokonaan meidän asiaksemme: sellainen on muiden muassa esimerkiksi tuo kelpo Froissart, joka tehtävässään on menetellyt niin avomielisen vilpittömästi, että hän, jos on tehnyt virheen, ei mitenkään pelkää sen tunnustamista ja korjaamista siinä, missä hänelle on sitä huomautettu, ja joka meille esittää jopa erilaiset liikkeellä olleet huhutkin ja erilaiset kuulemansa kertomukset: siinä on historian aineisto kaikessa alastomuudessaan ja muodottomuudessaan; kukin voi käyttää sitä hyväkseen ymmärryksensä mukaan.

Erinomaisen etevät kykenevät valikoimaan sen, mikä on tietämisen arvoista, osaavat erottaa kahdesta selonteosta sen, joka on todenmukaisempi; ruhtinasten olosuhteiden ja luonnonlaadun nojalla he tekevät johtopäätöksiä heidän aikeistaan ja panevat heidän suuhunsa asianmukaiset sanat; heillä on oikeus anastaa se arvovalta, että he tahtovat taivuttaa meidän mielipiteemme omansa mukaiseksi; mutta tietysti sellainen ei sovi monellekaan miehelle. Keskinertaiset (jollaiset ovat tavallisimpia) pilaavat meiltä kaikki; he tahtovat pureksia kaikki meille valmiiksi; he anastavat oikeuden arvostella ja siis myöskin suunnata historiaa mielensä mukaan; sillä niin pian kuin arvostelu kallistuu tietylle taholle, ei voi varjella itseään kääntämisestä ja vääntämisestä kertomusta siihen suuntaan; he ryhtyvät valikoimaan tietämisen arvoiset asiat ja salaavat meiltä usein sen ja sen sanan, sen ja sen yksityisen teon, joka olisi meidän parempi tietää; he jättävät mainitsematta, muka mahdottomina uskoa, sellaiset, mitä eivät ymmärrä, ja ehkä vielä monen seikan siksi, etteivät osaa sanoa sitä hyvällä latinan- tahi ranskankielellä. Näytelköt he vain pelkäämättä puhe- ja esitystaitoan, arvostelkoot vain mielensä mukaan; mutta jättäköt myöskin meille mahdollisuuden arvostella heidän jälkeensä älköötäkään lyhentelemällä ja valikoimalla muuttako tahi katsoko joutavaksi mitään aineiston kokonaisuudesta, vaan siirtäköt sen meille puhtaana ja eheänä kaikissa suhteissa.

Useimmiten valitaan tähän tehtävään, ja varsinkin näinä aikoina, henkilöitä alhaisen riveistä, huomioon ottaen ainoastaan, että heillä on hyvä puhetaito, ikäänkuin koettaisimme heiltä oppia kielioppia; ja heillä puolestaan, kun ovat palkatut vain sitä varten ja ovat tarjonneet kaupaksi vain jaaritustaitonsa, on oikeus myöskin välittää etupäässä vain siitä puolesta asiaa; niinpä he, säästämättä kauniita sanoja, punovat meille kauniin kudoksen huhuista, joita ovat kadunkulmista haalineet. Ainoat hyvät historiateokset ovat niiden itsensä kirjoittamat, jotka johtivat valtioasioita tahi olivat mukana niitä johtamassa tahi joiden ainakin on ollut suotu johtaa toisia

samanlaatuista; sellaisia ovat melkein kaikki kreikkalaiset ja roomalaiset; sillä kun useimmat silminnäkijät ovat kirjoittaneet samasta asiasta (niinkuin siihen aikaan oli laita, että ylhäinen asema ja tiedot tavallisesti sattuivat yhteen), niin erehdyksen, jos sellainen on olemassa, täytyy olla ihmeen vähäpätöinen ja koskea sangen epävarmaa syrjäseikkaa. Mitä voi toivoa lääkäriä, joka käsittelee sotaa, tahi koulupojalta, joka kirjoittaa ruhtinasten suunnitelmista?

Jos tahdomme huomata, kuinka tunnontarkkoja roomalaiset olivat siinä suhteessa, niin siitä ei tarvita muuta kuin seuraava esimerkki: Asinius Pollio^[131] huomasi Caesarinkin historiateoksissa jonkin erehdyksen, jonka tämä oli tullut tehneeksi senvuoksi, ettei ollut voinut luoda katseitaan joka kohtaan armeijaansa, vaan oli uskonut yksityisiä henkilöitä, jotka usein kertoivat hänelle asioita, jotka eivät olleet kylliksi tarkistettuja, tahi myöskin senvuoksi, että hänen sijaisensa eivät olleet antaneet hänelle kyllin tarkkoja tietoja hänen poissa ollessaan hoitamistaan asioista.

Onko tämä totuuden etsintä vaikeaa, sen voi huomata siitä, että esimerkiksi johonkin taisteluun nähden ei voi luottaa sen tietoihin, joka on ollut sitä johtamassa, eikä sotamiehiin siihen nähden, mitä on tapahtunut heidän läheisyydessään, ellei, kuten tuomarin valmistavassa tutkinnossa, kuulustella todistajia vastakkain ja saada kuulla vastaväitteitä todistettaessa jokaisen tapahtuman pikkuseikkoja. Todellakin, ne tiedot, mitä meillä on historiastamme, ovat paljoa löyhempiä; mutta tätä seikkaa on Bodin^[132] käsitellyt riittävästi ja minun käsityskantani mukaisesti.

Korvatakseni hiukan muistini petollisuutta ja puutteellisuutta, joka on niin tavaton, että minulle on useamman kerran sattunut, että olen ottanut uudestaan käsille muka uusina ja minulle tuntemattomina kirjoja, jotka olin lukenut huolellisesti muutamia vuosia aikaisemmin ja töhertänyt täyteen muistiinpanojani, olen jo jonkin aikaa pitänyt tapanani merkitä jokaisen kirjan loppuun (tarkoitin niitä, joita en tahdo käyttää kuin kerran) ajan, jolloin olen lukenut sen loppuun, ja pääpiirteittäin arvostelun, jonka olen saanut siitä muodostetuksi, jotta tuo muistuttaisi mieleeni ainakin ulkomuodon ja yleiskäsityksen, jonka olin saanut kirjailijasta häntä lukiessani. Tahdon jäljentää tähän eräitä näistä muistiinpanoistani.

Näin kirjoitin noin kymmenen vuotta sitten Guicciardini-painokseeni^[133] (puhukoot, näet, kirjani mitä kieltä tahansa, niin minä puhun niille omaani): "Hän on huolellinen historioitsija, jolta mielestäni tarkemmin kuin keltään toiselta voi saada tietää totuuden hänen aikansa valtioasioista; hän onkin useimmissa niistä ollut itse toimien mukana, vieläpä kunniakkaalla arvosijalla. Ei mitenkään näytä siltä kuin hän vihasta, suosiosta tahi itserakkaudesta olisi esittänyt asiat väärässä valossa; siitä ovat takeina ne vapaat arvostelut, joita hän antaa vallanpitäjistä, nimenomaan niistä, jotka olivat hänet korottaneet valtiotoimiin ja häntä niissä käyttäneet, esimerkiksi paavi Clemens Seitsemännestä. Mitä tulee siihen puoleen, josta hän näyttää tahtovan olla eniten ylpeä, nimittäin hänen syrjähyppäyksiinsä ja puheisiinsa, niin niitä on hyviä ja sellaisia, joissa on runsaasti kauniita kohtia, mutta hän rakastaa niitä liiaksi; sillä kun hän ei tahdo jättää mitään sanomatta ja kun hänellä on niin runsas ja laaja, melkeinpä loppumaton aine, käy hän pitkävetoiseksi ja lähentelee hiukan skolastikkojen monisanaisuutta. Olen myöskin pannut merkille sen seikan, että vaikka hän arvostelee niin monia henkilöitä ja tekoja, niin monia aloitteita ja päätöksiä, niin hän ei koskaan johda ainoatakaan hyveestä, uskonnosta ja omastatunnosta, ikäänkuin nämä tekijät olisivat hävinneet aivan olemattomiin maailmasta; ja kaikkiin tekoihin, näyttäköötpä ne itsessään kuinka kauniilta tahansa, hän etsii syyn jostakin paheellisesta aiheesta tahi jonkinlaisesta oman voiton pyynnistä. On mahdotonta ajatella, ettei tuossa äärettömässä tekojen paljoudessa, jota hän arvostelee, olisi ollut edes yhtään järjen tietä syntyntä; ei mikään turmelus ole voinut vallata ihmisiä niin yleisesti, ettei edes joku ole pelastunut tartunnasta. Tuo panee minut pelkäämään, että siinä on vähän hänen oman vaistonsa vikaa, ja se voi olla johtunut siitä, että hän on arvostellut muita itsensä mukaan."

Kappaleeseen Philippe de Commesin^[134] muistelmia on kirjoitettu seuraavaa: "Hänellä tapaa lempeää ja miellyttävää, koruttoman yksinkertaista kieltä, puhtaan kertomatyylin, josta tekijän vilpittömyys ilmeisenä loistaa esiin, ja joka on vapaa itserakkaudesta hänen puhuessaan itsestään, ja puolueellisuudesta ja kateudesta hänen puhuessaan muista; hänen puheissaan ja kehoitussanoissaan enemmän hyvää innostusta ja totuutta kuin mitään erinomaista taitavuutta; ja kaikkialla arvokkuutta ja vakavuutta, joka todistaa, että hän on hyvää syntyperää ja kasvatettu valtiomiespiireissä."

Herra du Bellayn^[135] Muistelmiin: "Aina on huvittavaa nähdä asiat niiden esittäminä, jotka ovat koettaneet, miten niitä tulee johtaa; mutta ei voi kieltää, että silminnähtävästi on huomattavissa, kuinka nämä herrat ovat menettäneet paljon sitä esitystavan suoruutta ja vapautta, joka niin loistavana näyttäytyy muinaisilla heidänlaisillaan kirjailijoilla, kuten herra de Joinvillellä, Pyhän Ludvigin palvelijalla, Eginhardilla, Kaarle Suuren kanslerilla, ja Philippe de Commesilla, joka on tuoreammassa muistissamme. Tämä on pikemmin puolustuspuhe Frans-kuninkaan puolesta keisari Kaarle Viidettä vastaan kuin historiaa. En tahdo uskoa, että he ovat mitään muuttaneet, mitä pääasiaan tulee, mutta oikein työkseen he kääntävät tapahtumain arvostelun, usein vastoin järkeä, meidän eduksemme ja jättävät mainitsematta kaikki, mikä on arkatuntoista heidän herransa elämässä, kuten näkyy esimerkiksi siitä, että herrojen de Montmorencyn ja de Brionin epäsuosioon joutumista ei ole muistettu; eipä edes madame d'Étampesin nimeäkään ole tavattavissa. Voi peitellä salaiset teot, mutta on anteeksiantamaton virhe vaieten sivuuttaa sellaista, mitä kaikki tietävät, ja asioita, joista on ollut julkisia ja niin tärkeitä seurauksia. Siis, jos tahdotaan täydellisesti oppia tuntemaan Frans-kuningas ja hänen aikansa historialliset tapahtumat, niin käännätköön toisaalle, jos minua uskotaan. Tässä teoksessa voi olla hyödyllinen se seikkaperäinen esitys, joka koskee niitä taisteluja ja sotatoimia, joissa nämä herrat ovat olleet mukana, muutamain heidän aikansa ruhtinasten yksityisiä sanoja ja tekoja sekä herra de Langeayn johtamia hankkeita ja keinotteluja; siinä on runsaasti tietämisen arvoisia asioita ja varsin hyviä puheita."

22 JULMUUDESTA (II, 11)

Mitä minussa on hyvää, se on minussa kohtalon minulle suomasta syntymästä; en ole sitä saanut lain, enkä opetuksen tahi muun opettelun avulla: minussa oleva viattomuus on luontaista viattomuutta; voimia vähän ja taitoa ei ensinkään. Vihaan muiden paheiden mukana hirveästi julmuutta, sekä luonnostani että järkeni vaatimuksesta, äärimmäisenä kaikista paheista; mutta tämä vihani menee sellaiseen hempeyteen saakka, että minusta on vastenmielistä nähdä tapettavan kanaa, enkä siedä kuulla jäniksen parkuvan koirieni hampaissa, vaikka metsästys onkin ylenmäärin hauskaa...

Oikeudessakin kaikki, mikä menee pitemmälle kuin yksinkertainen kuolema, tuntuu minusta pelkältä julmuudelta, varsinkin meidän taholtamme, joiden tulisi katsoa velvollisuudeksemme lähettää sielut iankaikkisuuteen otollisessa tilassa, mikä ei ole mahdollista, jos olemme saattaneet ne kuohuksiin ja epätoivoon sietämättömillä tuskilla...

Eräs vangittu sotamies, joka äskettäin siitä tornista, jossa häntä pidettiin, oli huomannut kansaa kokoontuvan torille ja kirvesmiesten siellä pystyttelevän laitoksiaan, luuli, että se tapahtui häntä varten. Hän päätti surmata itsensä, mutta hän ei löytänyt muuta siihen sopivaa asetta kuin vanhan ruostuneen kärrynnaulan, jonka sattumalta sai käsiinsä. Sillä hän iski itseään kovasti ensin kaksi kertaa kurkun ympärille; mutta huomattuaan, että tämä ei tehonnut, hän iski itseään pian senjälkeen kolmannen kerran vatsaan, jonne naula tarttui kiinni. Ensimmäinen hänen vartijoistaan, joka astui sisään hänen luokseen, tapasi hänet tässä tilassa, vielä hengissä, mutta maaten maassa ja aivan heikontuneena näistä iskuista. Käyttääkseen aikaa, ennenkuin hän heittäisi henkensä, kiiruhdettiin lukemaan hänelle hänen tuomionsa. Kuultuaan siitä, että häneltä oli tuomittu vain pää poikki, hän näytti jälleen rohkaisevan mielensä, suostui juomaan viiniä, josta ei ollut huolinut, kiitti tuomareitaan heidän odottamattoman lempeästä tuomiostaan ja kertoi päättäneensä surmata itsensä, tultuaan niistä valmistuksista, joita oli nähnyt torilla tehtävän, siihen luuloon, että häntä tahdottiin kiduttaa jollakin kauhealla rangaistuksella; hän näytti olevan pelastunut kuolemasta, kun se kohtasi häntä toisessa muodossa...

Elän aikana, jolloin meillä on yllinkyllin uskomattomia esimerkkejä tästä paheesta hillittömien kansalaisotiemme vuoksi; muinaisajan historiateoksissa ei tapaa mitään pahempia äärimmäisyyksiä kuin mitä me saamme kokea joka päivä; mutta se ei ole minua mitenkään totuttanut niihin. Tuskin saatoin uskoa, ennenkuin olin sen nähnyt, että olisi olemassa niin viljejä sieluja, että he, pelkämästä murhan tuottamasta nautinnosta, tahtoisivat sen tehdä: silpoa ja katkoa toisten jäseniä, kannustaa älyään keksimään harvinaisia kidutuksia ja uusia kuolemanlajeja, vihaamalla, tavoittelematta mitään hyötyä, yksinomaan vain huvikseen katsellaksensa tuskissaan kuolevan ihmisen säälittäviä eleitä ja liikkeitä, nauttiakseen hänen vaikeroimisistaan ja valitushuudoistaan. Sillä se on äärimmäinen huippu, johon julmuus voi kohota: *ut homo hominem non iratus, non timens, tantum spectaturus occidat.*^[136] Minä puolestani en ole voinut mielipahaa tuntematta nähdä edes ajettavan takaa ja tapettavan viatonta eläintä, joka ei voi puolustautua ja joka ei tee meille mitään pahaa; ja tuo tavallinen tapahtuma, että hirvi, joka tuntee hengästyneensä ja uupuneensa ja jolla ei enää ole muuta keinoa, kääntyy takaisin ja antautuu meille, jotka sitä ajamme takaa, pyytäen meiltä armoa kyynelillään,

*questuque cruentus
atque imploranti similis,*^[137]

on minusta aina tuntunut hyvin vastenmieliseltä näyltä. Tuskin saan kiinni elävän eläimen, jota en päästä jälleen irti; Pythagoras osteli niitä kalastajilta ja linnustajilta tehdäkseen samoin;

*primoque a caede ferarum
incaluisse puto maculatum sanguine ferrum.*^[138]

Luonnostaan verenhimoiset eläimiin nähden osoittavat luontaista taipumusta julmuuteen. Sittenkun Roomassa oli totuttu näkemään eläinten tappoja, tuli ihmisten ja gladiaattorien vuoro. Pelkäänpä, että luonto itse on istuttanut ihmiseen jonkinlaisen epäinhimillisyystvaiston. Ei ketään huvita katsella, kuinka eläimet leikkivät keskenään ja hyväilevät toisiansa; ja kaikkia huvittaa katsella, kuinka ne raatelevat ja silpovat toisiaan. Ja jottei pilkattaisi tuota myötätuntoa, jota tunnen niitä kohtaan, huomautan, että teologiakin velvoittaa meidät osoittamaan niille jonkinlaista armeliaisuutta; ja koska sama herra on sijoittanut meidät tähän palatsiinsa häntä palvelemaan, ja koska ne, niinkuin mekin, ovat hänen perhettänsä, niin se on oikeassa vaatiessaan meiltä jotakin arvonantoa ja myötätuntoa niitä kohtaan.

23 RAIMOND DE SEBONDIN PUOLUSTUS (II, 12)

Tiede on todella jotakin sangen hyödyllistä ja suurta. Sen halveksijat todistavat riittävästi typeryytensä. Mutta en kuitenkaan anna sille niin äärettömän suurta arvoa kuin muutamat ihmiset, esimerkiksi filosofi Herillus, joka piti sitä korkeimpana hyvänä ja oli sitä mieltä, että se kykeni tekemään meidät viisaiksi ja tyytyväisiksi. Sitä minä en usko, enkä sitäkään, mitä toiset ovat sanoneet, että tiede on muka kaikkien hyveitten äiti, ja että kaikki paheet johtuvat tietämättömydestä. Jos se on totta, niin se kaippaa pitkiä selityksiä.

Taloni on jo ammoon ollut avoinna oppineille miehille ja on heidän piireissään hyvin tunnettu; isäni näet, joka siinä isännöi viisikymmentä vuotta ja kauemminkin, kannatti lämpimästi tuota uutta harrastusta, jolla kuningas Frans I suosi tieteitä ja taiteita ja korotti ne arvoon, ja hän etsi hyvin halukkaasti ja suurin kustannuksin oppineitten miesten seuraa, vastaanottaen heitä talossaan kuin pyhiä henkilöitä, joiden suusta jollakin erikoisella tavalla puhui jumalallisen viisauden henki, kokoillen heidän lausumiaan ja puheitaan kuin oraakkelin vastauksia, ja sitä syvemmin kunnioittaen ja hartaammin, mitä vähemmin hän oli pätevä niitä arvostelemaan; hän näet ei ollut saanut minkäänlaista opillista sivistystä, enempää kuin hänen esi-isänsäkään. Minä kyllä pidän oppineista, mutta en heitä jumaloi.

Muitten muassa Pierre Bunel, aikoinaan suuressa oppineen maineessa ollut mies, joka oli jäänyt muutamiksi päiviksi Montaigneen isäni seuraan yhdessä toisten hänenlaistensa miesten kanssa, lahjoitti hänelle lähtiessään erään kirjan, jonka nimi on *Theologia naturalis, sive Liber creaturarum, magistri Raimondi de Sebonde*.^[139] Ja koska isäni oli perehtynyt italian- ja espanjankieleen, ja tämä kirja on kirjoitettu latinaisin päättein solkatulla espanjankielellä, niin Bunel toivoi, että isäni varsin vähällä avulla voisi käyttää sitä hyväkseen, ja suositteli sitä hänelle hyvin hyödyllisenä ja sen ajan mukaisena kirjana, jolloin hän sen hänelle antoi: se tapahtui siihen aikaan, jolloin Lutherin uudet aatteet alkoivat päästä arvoon ja järkyttää monin paikoin meidän vanhaa uskoamme. Ja siinä hän oli varsin oikeassa, aavistaen järkensä ajatuksella oikein, että tuo alkava tauti helposti äityisi inhottavaksi ateismiksi. Sillä kun kerran kansan, joka ei kykene arvostelemaan asioita itsenäisesti, vaan antautuu sattuman ja näennäisyyksien valtoihin, on sallittu julkeasti halveksia ja mestaroida niitä aatteita, joita se oli mitä hartaimmin kunnioittanut, kuten esimerkiksi sen sielun autuutta koskevia, ja kun kerran on pantu epäilyksenalaisiksi ja horjumaan eräitä sen uskonkappaleita, niin se helposti piankin katsoo yhtä epävarmoiksi kaikki muutkin uskonsa kappaleet, joilla sen käsityksessä ei ollut suurempaa mahtiarvoa eikä lujempaa perustusta kuin niillä, joita on järkytetty, ja ravistaa niskoiltaan, kuten tyrannimaisen ikeen, kaikki lakien arvovalan ja vanhan tavan kunnioituksen siihen tekemät vaikutukset,

nam cupide conculcatur nimis ante metutum,^[140]

päätäten olla siitä lähtien suvaitsematta mitään, mihin se ei ole painanut hyväksymisensä leimaa ja antanut nimenomaista suostumustaan.

Sitten, muutamia päiviä ennen kuolemaansa, isäni oli sattumalta löytänyt tuon kirjan monien muiden hylkypaperien joukosta ja käski minun kääntää sen itselleen ranskaksi. Ei ole vaikea kääntää tämántapaisia kirjailijoita, joiden teoksissa tuskin on muuta jäljiteltävää kuin sisällus; mutta sellaisiin, jotka ovat panneet paljon huolta kielen kauniiseen ja siroon asuun, on vaarallista ryhtyä, varsinkin jos mieli siirtää heidän kirjoitelmansa jollekin varoiltaan köyhemmälle kielelle. Se oli minulle varsin outoa ja uutta tehtävää, mutta kun minulla silloin sattui olemaan hyvää aikaa, enkä voinut kieltäytyä täyttämästä mitään käskyä, jonka oli antanut parhain isä, mitä koskaan on ollut olemassa, niin suoritin sen niin hyvin kuin taisin. Se ilahdutti häntä erittäin suuresti, ja hän määräsi, että käännös painatettaisiin, mikä tehtiinkin hänen kuoltuaan.

Mielestäni tämän kirjailijan ajatukset olivat kauniita, hänen teoksensa rakenne johdonmukainen ja hänen tarkoituseränsä hartaasti uskonnollinen. Koska monet ihmiset lukevat sitä kernaasti, varsinkin naiset, joille meidän tulee tehdä enemmän palveluksia, olen usein ollut lähtemäisilläni heille avuksi, vapauttamaan heidän kirjansa kahdesta pääsyytöksestä, jotka sitä vastaan tehdään. Sen tarkoitus on uskalias ja rohkea; se näet ottaa inhimillisillä ja luonnollisilla järkiperusteilla tukeaksensa ja todistaaksensa ateisteja vastaan kaikki kristinuskon opinkappaleet, ja sen se todella mielestäni tekeekin niin vankasti ja menestyksellisesti, etten luule mahdolliseksi käsitellä tätä ainetta paremmin, enkä usko kenenkään vetäneen sen tekijälle vertoja.

Kun tämä teos näytti minusta liian runsasoppiselta ja kauniilta kirjailijan sepittämäksi, jonka nimi on niin vähän tunnettu ja josta me emme tiedä muuta kuin että hän oli espanjalainen, joka noin kaksisataa vuotta sitten harjoitti lääkäriammattia Toulousessa, niin tiedustelin kerran Adrianus Turnebukselta,^[141] joka tiesi kaikki asiat, kuinka tämän kirjan laita oikein oli. Hän vastasi minulle luulevansa, että se oli jonkinlainen ydinmehu pyhän Tuomas Aquinolaisen opeista; sillä todellakin ainoastaan tuo henki, rajattoman oppinut ja ihmeteltävän terävä-älyinen, kykeni lausumaan sellaisia ajatuksia. Se vain on varmaa, että olipa sen tekijä tahi keksijä kuka tahansa (eikä ole syytä riistää ilman enempää aihetta Sebondelta tätä nimeä), hän oli perin etevä mies, jolla oli useita oivallisia kykyjä.

Ensimmäinen moite, joka lausutaan hänen teoksestaan, on se, että kristityt tekevät väärin itseään kohtaan tahtoessaan lukea uskontoansa inhimillisillä järkiperusteilla, se kun on käsitettävissä vain uskolla ja Jumalan armon erikoisen vaikutuksen avulla. Tässä vastaväitteessä näyttää olevan jonkinlaista harrasta uskonnollisuutta, ja tästä syystä meidän täytyy sitä maltillisemmin ja kunnioittavammin koettaa tyydyttää niitä, jotka sen tuovat esiin. Se sopisi paremmin jumaluusoppiin perehtyneen miehen tehtäväksi kuin minun, jolla siinä ei ole mitään tietoja; olen kuitenkin sitä mieltä, että niin suuressa ja jumalallisessa asiassa, joka on niin korkealla ihmisen ymmärryksen yläpuolella kuin on tuo Totuus, jolla Jumala hyvydessään on suvainnut meitä valaista, on varsin tarpeellista, että hän ylenpalttisesta ja erikoisesta suosiosta vielä antaa meille

apunsa, voidaksemme sen käsittää ja omaksua; enkä usko, että puhtaasti inhimilliset keinot mitenkään siihen kykenevät; ja jos ne kykenisivät, niin muinaisten vuosisatain niin lukuisilta harvinaisilta ja erinomaisilta ja niin runsailla luontaisilla kyvyillä varustetuilta hengiltä ei olisi jäänyt saavuttamatta tämä tietämys heidän järkensä avulla. Usko yksin käsittää elävästi ja varmasti uskontomme ylevät salaisuudet, mutta silti ei ole sanottu, että ei ole sangen kaunis ja sangen kiitettävä yrittäjä käyttää uskomme hyväksi myöskin niitä luonnollisia ja inhimillisiä apuneuvoja, jotka Jumala on meille antanut.

Se on epäilemättä kunniakkain tapa, millä voimme niitä käyttää, eikä ole olemassa kristityn ihmisen arvon mukaisempaa tehtävää eikä tarkoitusta kuin pyrkiä kaikilla tutkimuksillaan ja ajatuksillaan kaunistamaan, laajentamaan ja kartuttamaan uskonsa totuutta. Me emme tyydy palvelemaan Jumalaa hengellämme ja sielullamme; me olemme hänelle velkaa ja osoitamme hänelle myöskin ruumiillista kunnioitusta; käytämme jäseniämmekin ja liikkeitämme ja ulkonaisia esineitä osoittaaksemme hänelle kunniaa; samoin tulee tässä tehdä ja tukea uskoamme kaikella järjellä, mikä meissä on, mutta aina varoen, ettemme luule sen riippuvan meistä emmekä omien ponnistustemme ja johtopäätöstemme voivan saavuttaa niin yliluonnollista ja jumalallista tietämystä. Jos aivan erikoinen ilmestys ei vuodata sitä meihin, jos se meissä syntyy, en tahdo sanoa vain järjen avulla, vaan yleensä inhimillisin välinein, niin se ei ole meissä oikeassa arvossaan eikä loistossaan; ja pelkäänpä todella kuitenkin, että pääsemme nauttimaan sitä vain tätä viimeksi mainittua tietä.

Jos yhdyssiteenäimme Jumalaan olisi elävä usko, jos meidät sitoisi Jumalaan hän itse, emmekä me itse, jos meillä olisi jumalallinen pohja ja perustus, niin ihmiselämän sattumat eivät voisi horjuttaa meitä niinkuin ne voivat, linnoituksemme ei olisi taipuvainen antautumaan niin heikosta pommituksesta, uutuuksien halulla, ruhtinasten pakotuksella, puolueen menestyksellä, mielipiteittemme yltiöpäisellä ja satunnaisella vaihdoksella ei olisi voimaa järkyttää ja turmella uskoamme; emme antaisi uuden todistuskeinon emmekä minkään puhetaidon maailmassa vakuuttelukyvyllään sitä mielin määrin häiritä, vaan kestäisimme sellaiset hyökyaallot horjumattoman ja järkähtämättömän lujina:

*Illis fluctus rupes ut vasta refundit
et varias circum latrantes dissipat undas
mole sua.^[142]*

Jos tuo Jumaluuden säde meitä mitenkään koskettaisi, niin se näkyisi meissä kaikkialla; ei vain sanoissamme, vaan myöskin teoissamme ilmenisi sen valo ja kirkkaus; kaikki, mikä meistä lähtisi, olisi tuon jalon loisteen kirkastamaa. Meidän tulisi hävetä sitä, että kun ihmisten perustamisessa laškoissa ei ole koskaan ollut jäsentä, joka, sisälsipä hänen oppinsa mitä vaikeuksia ja eriskummaisuuksia tahansa, ei jossakin määrin olisi käytöksessään ja elämässään mukautunut sen mukaan, niin sitävästoin niin jumalallisessa ja taivaallisessa laitoksessa (kuin krist. kirkossa) ei näy kristillisyyttä muussa kuin sanoissa! Jos tahdotte huomata sen, niin verratkaa meitä elintapoihimme nähden muhamettilaiseen, pakanaan, ja te jäätte aina alakynteen, vaikka meidän, katsoen uskontomme etevämmyyteen, pitäisi loistavasti kunnostautua, olla äärettömästi ja verrattomasti edellä; ja tekisipä mieli sanoa: "Ovatko he niin oikeudentuntoisia, niin lähimmäistään rakastavia, niin hyviä? Hehän siis ovat kristityitä."

Kaikki muut ulkonaiset puolet ovat yhteisiä kaikille uskonnoille: toivo, luottamus, ihmetapahtumat, juhlamenot, katumus, marttyyrit; meidän Totuutemme erikoisena merkinä pitäisi olla meidän hyveemme, niinkuin se on myöskin taivaallisin ja vaikeimmin saavutettava merkki, ja niinkuin se on Totuuden arvokkain tuote. Hyvä kuninkaamme Ludvig Pyhä oli kuitenkin oikeassa hartaasti kehoittaessaan tuota tataarilaiskuningasta, joka oli kääntynyt kristinuskoon ja aikoi tulla Lyoniin suutelemaan paavin jalkoja ja näkemään siellä sitä pyhyyttä, jonka hän toivoi tapaavansa meidän tavoissamme, luopumaan tästä aikeesta, hän kun pelkäsi, että meidän irstailevat elintapamme päinvastoin vieroittaisivat hänet niin pyhästä uskosta; niin kokonaan toisin kuin kävikin sen toisen, joka, mentyään samassa tarkoituksessa Roomaan ja nähdessään siellä senaikuisen papiston ja kansan kevytmielisyyden, kiintyi sitä lujemmin meidän uskontoomme, ottaen huomioon, kuinka voimakas ja jumalallinen se kaiketi oli, koska pystyi ylläpitämään arvonsa ja loistonsa keskellä niin suurta turmelusta ja niin paheellisissa käsissä.

Jos meissä olisi hitunenkaan uskoa, niin me siirtäisimme vuoret sijoiltaan, sanoo pyhä sana; meidän tekomme, joita Jumala ohjaisi ja joiden mukana hän olisi, eivät olisi yksinkertaisesti inhimillisiä, vaan niissä olisi jotakin ihmemäistä, kuten uskossammekin. *Brevis est institutio vitae honestae beataeque, si credas.*^[143] Toiset uskottelevat maailmalle uskovansa mitä eivät usko; toiset, ja niitä on enemmän, uskottelevat sitä itselleen, kun eivät osaa täysin käsittää, mitä uskominen on; ja me oudoksumme sitä, että sodissa, jotka nykyään rasittavat valtiotamme, näemme tulosten häilyvän ja vaihtelevan niinkuin yleensä tavallista on; se tulee siitä, ettemme tuo niihin mukaamme mitään muuta kuin omaamme. Oikeus, joka on toisessa puolueista, on siinä vain koristeena ja ulkoverhona; siinä vedotaan kyllä siihen, mutta se ei ole siinä omaksuttuna, ei kotiutuneena eikä siihen vihittynä; se on siinä kuin asianajajan suussa, ei niinkuin asianosaisen sydämessä ja rakkaudessa.

Jumalan tulee antaa erityistä apuaan uskolle ja uskonnolle, ei meidän intohimoillemme; ihmiset ovat siinä sodassa johtajina ja käyttävät tarkoituksiinsa uskontoa; sen pitäisi olla aivan päinvastoin. Katsokaa, emmekö me omin käsin sitä muovaile. Milloin on paremmin kuin Ranskassa meidän päivinämme nähty, kuinka niin selvästi ja varmasta opista muodostetaan, niinkuin vahasta, niin paljon toisilleen vastakkaisia kuvia? Ne, jotka ovat katsoneet sitä vasemmalta, ne, jotka ovat katsoneet sitä oikealta, ne, jotka sanovat sitä mustaksi, ne, jotka sanovat sitä valkeaksi, käyttävät sitä niin yhtäläisesti väkivaltaisiin ja kunnianhimoisiin

yrityksiinsä ja menettelevät niissä niin yhdenmukaisen mielivaltaisella ja oikeutta loukkaavalla tavalla, että tekevät epäilyksenalaseksi ja vaikeaksi uskoa, että heidän mielipiteensä ovat niin erilaiset kuin he väittävät, asiassa, josta riippuu elämämme ohjaus ja laki. Voiko samasta koulusta ja opista nähdä lähtevän yhdenmukaisempia, yhtäpitävämpiä tapoja? Katsokaa, kuinka hirvittävän häpeämättömästi me heittelemme palloa jumalallisilla totuuksilla, ja kuinka epäuskonnollisesti olemme ne sekä hyljänneet että jälleen omaksuneet, aina sen mukaan, minne onni on meitä heitellyt näissä valtiollisissa myrskyissä.

Kun niin juhlallisesti kysyttiin: "Onko alamaisen lupa ryhtyä kapinaan ja tarttua aseisiin ruhtinastaan vastaan puolustaakseen uskontoa?" muistakaa, millaisten ihmisten suussa myöntävä vastaus siihen oli takavuosina erään puolueen tukipylväänä, ja minkä toisen puolueen tukipylväänä oli kieltävä vastaus, ja kuulkaa, miltä taholta nyt kuuluu toisen niinkuin toisenkin ääni ja ohje, ja kalskahtavatko aseet vähemmän jälkimmäisen kuin edellisen asian puolustukseksi. Me poltamme ihmiset, jotka sanovat, että tulee antaa Totuuden taipua meidän tarpeemme ikeen alle, mutta kuinka paljon pahempaa tehdäänkään Ranskassa kuin mitä se on, että niin sanotaan? Tunnustakaamme totuus: jos valikoitaisiin vieläpä laillisestakin armeijasta ne, jotka siinä marssivat yksinomaan hartaasta uskonnollisesta innosta, ja vielä ne, jotka pitävät silmämääränään vain maansa lakien suojelemista tahi ruhtinaan palvelemista, niin ei voitaisi niistä saada kokoon edes yhtäkään täyttää komppaniaa sotamiehiä. Mistä johtuu, että on niin harvoja, jotka ovat pysyttäneet pyrkimyksensä ja toimintatapansa muuttamatta valtiollisissa levottomuuksissamme, ja että näemme heidän milloin ajavan vain käymäjalkaa, milloin karauttavan täyttää laukkaa, ja samojen miesten turmelevan asiaamme milloin rajuudellaan ja kiihkollaan, milloin kylmäkiskoisuudellaan, velttoudellaan ja hitaudellaan, ellei se johdu siitä, että heitä niissä ovat ajamassa yksityiset ja satunnaiset näkökohdat, joiden erilaisuuden mukaan he liikkuvat?

Minusta on silmännähtävää, ettemme tee kernaasti uskonnollisuudelle muita palveluksia kuin sellaisia, jotka hivelevät intohimojamme. Ei ole toista niin erinomaista vihamielisyyttä kuin kristillinen: intomme saa aikaan ihmeitä, kun se edistää taipumustamme vihaan, julmuuteen, kunnianhimoon, ahneuteen, parjaamiseen, kapinaan; päinvastoin se ei liikuta jäsentäkään hyvyyteen, hyväntahtoisuuteen, itsensä hillitsemiseen päin, ellei jokin harvinainen luonnonlaatu ikäänkuin ihmeen kautta sitä niihin vie. Uskontomme on tarkoitettu kitkemään pois paheet; se peittelee niitä, ylläpitää niitä, yllyttää niitä. Ei pidä laittaa olkipartaa Jumalalle,^[144] kuten sananlasku sanoo. Jos uskoisimme häneen, en tahdo sanoa uskonnollisella, vaan edes tavallisellakaan uskolla, vieläpä (ja sanon sen suureksi nöyryytykseksemme) jos uskoisimme häneen ja tuntisimme hänet niinkuin uskomme minkä tahansa kertomuksen, niinkuin uskomme johonkin toveriimme, niin rakastaisimme häntä yli kaiken muun sen äärettömän hyvyyden ja kauneuden tähden, joka hänessä loistaa; ainakin olisi hän yhtä arvokkaana rakkaudemme esineenä kuin rikkauudet, nautinnot, kunnia ja ystävämme. Paraskaan meistä ei pelkää loukata häntä, niinkuin hän pelkää loukata naapuriansa, sukulaistansa, herraansa. Onko niin yksinkertaista ymmärrystä, että se, jos sillä olisi toisella puolella jonkin paheellisen nautintomme esine ja toisella yhtä tunnettuna ja vakuutettuna kuolemattoman kunnian tila, olisi kahdenvaiheilla, valitako toinen vai toinen? Ja kuitenkin me hylkäämme sen usein pelkästä ylenkatseesta; sillä mikä halu meitä vetää herjaamaan Jumalaa, jollei ehkä juuri synnin halu?

Kun filosofi Antisthenes sai perehtyä Orfeuksen salaoppiin, ja pappi sanoi hänelle, että ne, jotka omaksuivat tämän uskonnon, pääsivät kuoltuaan nauttimaan iankaikkista ja täydellistä onnea, sanoi hän papille: "Mikset sitten, jos sen uskot, itse kuole?" Diogenes lausui tilymmin, tavalliseen tapaansa, ja syrjemässä nyt puheena olevasta asiasta, papille, joka samoin saarnaili hänelle, että hänen piti ruveta hänen veljeskuntansa jäseneksi, päästäkseen osalliseksi haudantakaisen maailman onnesta: "Etkö tahdo minua uskomaan, että Agesilaus ja Epaminondas, nuo suuret miehet, joutuvat kadotukseen, ja sinä, joka et ole muuta kuin tomppeli etkä saa mitään arvokasta aikaan, tulet autuaaksi, siksi että olet pappi?" Jos vastaanottaisimme nuo ikuisen autuuden suuret lupaukset yhtä luotettavina kuin filosofisen puheen, niin kuolema ei meitä kammottaisi niin kuin se tekee:

*Non iam se moriens dissolvi conqueretur,
sed magis ire foras, vestemque relinquere, ut anguis,
gauderet, pvaelonga senex aut cornua cervus.*^[145]

"Tahdon hajota alkuaineisiini", sanoisimme, "ja olla Jeesuksen Kristuksen kanssa". Platonin voimakas puhe sielun kuolemattomuudesta ajoi kyllä eräät hänen oppilaistansa kuolemaan, päästäkseen nopeammin nauttimaan niiden toiveiden täyttymisestä, jotka hän heille antoi.

Tuo kaikki on hyvin selvänä merkinä siitä, että otamme vastaan uskontomme vain omalla tavallamme ja omin käsin, emmekä toisin kuin muut uskonnot otetaan vastaan. Olemme sattuneet joutumaan maahan, jossa se oli käytännössä; joko katsomme sen iäkkyyteen, tahi niiden miesten arvollisuuteen, jotka ovat pitäneet sen voimassa, tahi pelkäämme uhkauksia, jotka se lausuu väärauskaisille, tahi toimimme sen lupausten mukaan. Tällaisia näkökohtia tulee tosin sovittaa uskomme, mutta vain apuvälineinä; ne ovat inhimillisiä siteitä meidän kiinnostamisksemme siihen; toisenlainen uskonto, toiset todistajat, samanlaiset lupaukset ja uhkaukset voisivat juurruttaa meihin samaa tietä päinvastaisen uskon.

Olemme kristittyjä samasta syystä kuin olemme perigordilaisia tahi saksalaisia. Ja mitä tulee Platonin sanaan, että on vain harvoja ihmisiä, jotka ovat niin lujia ateismissaan, ettei läheltä uhkaava vaara pakottaisi heitä jälleen tunnustamaan Jumalan mahtavuutta, niin tuollainen tilanne ei koske tosikristittyä; kuolevaisten ja inhimillisten uskontojen arvon mukaista on, että ne omaksutaan inhimillisellä käytöstavalla. Millaista lieneekään se usko, jonka miehuuttomuus ja

rohkeuden puute istuttavat ja vakaannuttavat meihin? Lystikästä uskoa, joka uskoo uskomansa vain siksi, ettei rohkene olla sitä uskomatta! Voiko epäterve mielentila, kuten häilyväisyys ja hämmästys, synnyttää sieluissamme mitään kelvollista? He päättävät, sanoo hän, järkensä esittämällä perusteilla, että se, mitä kerrotaan manalasta ja tulevista rangaistuksista, on luuloteltua; mutta kun tarjoutuu tilaisuus käytännössä kokea se, kun vanhuus tahi taudit vievät heidät lähelle kuolemaa, niin sen kammo täyttää heidät, heidän tulevan kohtalonsa pelosta, uudella uskolla. Ja koska sellaiset vaikutelmat tekevät mielet pelokkaiksi, kieltää hän laeissaan kokonaan tekemästä tunnetuksi sellaisia uhkauksia ja vakuuttamista, että jumalilta voi tulla ihmiselle jotakin pahaa, paitsi hänen suuremmaksi hyväkseen, kun niin sattuu, ja parantavaa vaikutusta varten.

Kerrotaan Bionista, että hän Theodoruksen ateististen aatteiden saastuttamana kauan oli pilkkaillut uskonnollisia ihmisiä, mutta kuoleman yllättämänä antautui äärimmäiseen taikauskoon; ikäänkuin jumalat poistuisivat ja palaisivat sikäli kuin Bionin asia sitä vaatii. Platon ja nämä esimerkit tahtovat tehdä sen johtopäätöksen, että joko järki tahi pakko ajaa meidät uskomaan Jumalaan. Kun ateismi on ikäänkuin luonnonvastainen ja hirviömäinen oppi, myöskin vaikea ja työläs vakaannuttaa ihmishenkeen, niin röyhkeä ja omavaltainen kuin tämä saattaaakin olla, niin on nähty moniakkin, jotka itserakkaudesta ja ylpeillen siitä, että heillä on tavallisista poikkeavat ja maailmaa parantavat mielipiteet, ovat kärkeä sitä tunnustamaan julki ulkonaisen tehon vuoksi, mutta, jos ovatkin kyllin huimapäisiä, eivät ole niin voimakkaita, että olisivat voineet juurruttaa sen omaantuntoonsa; siksi he kyllä korottavat ristityt kätensä taivasta kohti, jos annatte heille kelpo miekaniskun rintaan; ja kun pelko tahi tauti on masentanut ja herpautunut tuon huikentelevaisen luonnon vallattoman innon, niin he kyllä malttavat mielensä ja antavat kaikessa hiljaisuudessa pidellä itseään yleisten uskonkäsitysten ja esikuvain mukaan. Toista on täydellä todella sulatettu uskonkappale, toista nuo pintapuoliset vaikutelmat, jotka, syntyneinä tolaltaan joutuneen hengen hillittömyydestä, uiskentelevat yltiöpäisinä ja häilyvinä mielikuvituksessa. Perin viheliäisiä ja mielettömiä, nuo ihmiset, jotka koettavat olla pahempia kuin voivat!

Pakanuuden erehdys ja meidän pyhän totuutemme tuntemattomuus saattoi Platonin suuren hengen, jonka suuruus kuitenkin oli vain inhimillistä, joutumaan vielä siihen toiseen läheiseen harhaluuloon, että "lapset ja vanhukset ovat taipuvaisempia uskontoon", ikäänkuin se syntyisi ja saisi vaikutusvoimansa meidän heikkoudestamme. Se side, jonka tulisi kiinnittää ymmärryksemme ja tahtomme, köyttää ja yhdistää sielumme luojaamme, sen pitäisi olla side, joka saa mutkansa ja voimansa ei meidän näkökohdistamme, järkisyistämme ja intohimoistamme, vaan jumalallisesta ja ylikuonnollisesta kiinnikkeestä, jolla on vain yksi muoto, yksi näkö ja yksi loiste, nimittäin jumalan mahtavuus ja armo.

Mutta jos sydäntämme ja sieluamme hallitsee ja johtaa usko, niin on oikein, että se vetää tarkoitustaan palvelemaan kaikki muutkin elimemme, niiden kyvyn mukaan. Ja mahdotonta onkin uskoa, että koko tähän koneistoon ei olisi painunut eräitä tuon suuren arkkitehdin käden jälkiä, ja että maailman esineissä ei olisi mitään kuvaa, joka jollakin tavoin muistuttaa tekijää, joka on ne rakentanut ja muodostanut. Hän on jättänyt näihin yleisiin luomiin jumaluutensa leiman, ja vain meidän tylsyytemme tekee, ettemme voi sitä huomata: sanoohan hän itse meille, että "hän näyttää meille näkymättömät tekonsa näkyvien avulla".

Sebond on ponnistanut voimansa tähän arvokkaaseen tutkimukseen ja näyttää meille, ettei ole sitä maailman kappaletta, joka ei tunnustaisi tekijäänsä. Tapahtuisi vääryys Jumalan hyvyttä kohtaan, jos maailmankaikkeus ei olisi sopusoinnussa uskomme kanssa; taivas, maa, alkuaineet, ruumiimme ja sielumme, kaikki kappaleet yhtyvät sitä tukemaan; tarvitsee vain keksiä keino käyttääkseen niitä hyväkseen; ne opettavat meitä, jos kykenemme ymmärtämään; sillä tämä maailma on sangen pyhä temppele, johon ihminen viedään katselemaan kuvapatsaita, ei kuolevaisen käden tekemiä, vaan sellaisia, jotka Jumalan ajatus on tehnyt aisteilla havaittaviksi, aurinkoa, tähtiä, vesiä ja maata, kuvataksaan meille yliaistillisia asioita. Jumalan näkymättömät luomat, sanoo Pyhä Paavali, näyttäytyvät maailman luomisen kautta, jos katselee hänen ikuista viisauttaan ja hänen jumaluuttaan hänen teoissansa:

*Atque adeo faciem coeli non invidet orbi
ipse Deus, vultusque suos, corpusque recludit
semper volvendo; seque ipsum inculcat et offert:
ut bene cognosci possit, doceatque videndo
qualis eat, doceatque suas attendere leges.*^[146]

Mutta meidän inhimilliset järkiperustemme ja puheemme, ne ovat kuin raskas ja hedelmätön aine; Jumalan armo on sen muoto; se sille antaa leiman ja arvon. Aivan niinkuin Sokrateen ja Caton hyveelliset teot jäivät turhiksi ja hyödyttömiksi, koska niillä ei ollut tarkoitustansa, eivätkä ne tarkoittaneet kaiken olevaisen oikean luojan rakastamista ja tottelemista, eivätkä tunteneet Jumalaa, samoin on laita meidän ajatustemme ja puheitemme: niissä on jonkin verran ainesisällystä, mutta se on muodoton massa, muokkaamaton ja selvyyttä vailla, jolleivät usko ja Jumalan armo ole niihin yhtyneet. Kun nyt usko yhtyy vartittamaan ja valaisemaan Sebondin todisteluja, niin se tekee ne lujiksi ja vankoin: ne kykenevät olemaan valmistuksena ja ensimmäisenä oppaana aloittelijalle, ohjaamassa häntä tämän tuntemuksen tielle, ne kehittävät häntä jonkin verran ja tekevät hänet kykeneväksi vastaanottamaan Jumalan armon, jonka avulla uskomme sitten lopullisesti valmistuu ja muodostuu.

Tiedän erään arvollisen miehen, opillisesti sivistyneen, joka on tunnustanut minulle Sebondin todistelujen palauttaneen hänet oikealle tielle epäuskon erehdyksistä. Ja vaikka niiltä riistettäisiinkin tämä kaunistus ja uskon apu ja hyväksymys, ja ne käsitettäisiin pelkiksi

inhimilliseksi ajatuksiksi, joilla tahdotaan taistella niitä vastaan, jotka ovat syöstyvät uskottomuuden hirveään ja kammottavaan pimeyteen, niin ne vielä sittenkin ovat yhtä lujat ja yhtä vankat kuin mitkä tahansa muut samanlaatuiset, jotka voidaan panna niiden rinnalle, jotenka siis voimme lopullisesti sanoa vastustajillemme:

Si melius quid habes, arcesse; vel imperium fer.^[147]

Alistukoot he meidän todistustemme voiman alaisiksi, tahi näyttäkööt meille muualta ja jotakin toista aihetta koskevia paremmin kokoon sommiteltuja ja paremmista aineista tehtyjä. Huomaamattani olen jo puoliksi joutunut puhumaan toisesta vastaväitteestä, johon olin aikonut vastata Sebondin puolesta.

Eräät sanovat, että hänen todisteensa ovat heikkoja ja kelpaamattomia näyttämään toteen, mitä hän tahtoo todistaa, ja ottavat niitä helposti kolhiakseen. Näitä täytyy ravistella vähän ankarammin, sillä he ovat vaarallisempia ja häijympiä kuin ensimmäiset... Keino, jonka valitsen taltuttaakseni tämän vimman, ja joka minusta näyttää sopivimmalta, on se, että muserran ja poljen maahan pöyhkeyden ja ihmisylpeyden, että panen heidät huomaamaan ihmisen mitättömyyden, turhuuden ja tyhjyyden, että tempaan heidän käsistensä heidän järkensä heikot aseet, että pakotan heidät painamaan päänsä alas ja suutelemaan maata Jumalan majesteetin mahtavuuden edessä ja sitä kunnioittaen. Sillä yksin on tieto ja viisautus, se yksin voi itsenäisesti arvostella jotakin, siltä me riistämme sen hinnan, jonka itsellemme laskemme, ja sen arvon, jonka itsellemme annamme. *ου γαρ εα ιφρονεειν μεγα ο θεος αλλον η εαυτον.*^[148] Masentakaamme tämä ylpeys, pahanhengen tyrannivallan ensimmäinen perustus. *Deus superbis resistit, humilibus autem dat gratiam.*^[149] Äly asuu kaikissa jumalissa, sanoo Platon, eikä ensinkään tahi vain vähän ihmisissä. Mutta on kuitenkin kristitylle ihmiselle sangen lohdullista nähdä kuolevaisten ja katoavaisten apuneuvojemme soveltuvan niin hyvin yhteen pyhän ja jumalallisen uskomme kanssa, että kun ne sovelletaan luonnostaan kuolevaisiin ja katoovaisiin aiheisiin, niin ne eivät sovellu niihin sen sulavammin eivätkä voimakkaammin. Katsokaamme siis, onko ihmisellä vallassaan muita pätevämpiä järkiperusteita kuin Sebondin ovat, ja onko hänen edes mahdollista päästä mihinkään varmuuteen todistelulla ja järkeänsä käyttämällä...

Mitä julistaa meille Totuuden sana, kun se kehoittaa meitä karttamaan maailman filosofiaa, kun se niin usein teroittaa mieliimme, että meidän viisautemme on vain hulluutta Jumalan edessä, että kaikesta mitättömästä ihminen on mitättömin, että tiedoistaan liikoja luuleva ihminen ei edes tiedä, mitä tietäminen on, ja että ihminen, joka ei ole mitään, pettää itsensä ja erehtyy, jos hän luulee jotakin olevansa? Nämä Pyhän Hengen sanat ilmaisevat niin selvästi ja elävästi sen, mitä minä tahdon väittää, etten tarvitsisi mitään muuta todistusta henkilöitä vastaan, jotka kaikessa nöyryydessä ja tottelevaisuudessa alistuisivat sen arvovallan alaisiksi; mutta nämä tahtovat saada ruoskaa omaksi vahingokseen, eivätkä tahdo suvaita, että heidän järkeänsä vastaan taistellaan muulla aseella kuin sillä itsellään.

Tarkastelkaamme siis hetkinen ihmistä yksinään, ilman ulkoapäin tulevaa apua, vain omilla aseillaan varustettuna ja vailla Jumalan armoa ja tietämistä, jossa on koko hänen kunniansa, hänen voimansa ja hänen olemuksensa perustus: katsokaamme, paljonko hänellä on ryhtiä tässä hienossa asussa. Selittäköön hän minulle, mille perusteille hän on rakentanut nuo suuret etuisuudet, jotka hän luulee itsellään olevan muihin luontokappaleisiin verraten. Kuka hänelle on vakuuttanut, että tuo taivaanholvin ihmeteltävä liike, noiden soihtujen ikuinen valo, jotka niin ylväinä kiertävät hänen päänsä päällä, tuon rannattoman meren peloittavat liikkeet ovat luodut ja jatkuvat niin monta vuosisataa hänen mukavuudekseen ja hänen palvelukseksi? Onko kuviteltavissa mitään naurettavampaa, kuin että tuo viheliäinen ja heiveröinen olento, joka ei edes ole oma herransa, ja on alttiina loukkauksille joka taholta, sanoo itseänsä maailman herraksi ja valtiaaksi, maailman, jonka pienintäkään osaa hän ei kykene oppimaan tuntemaan, puhumattakaan sen hallitsemisesta? Ja tuon etuoikeuden, jonka hän katsoo omakseen, olla tässä suuressa rakennuksessa ainoa, joka kykenee huomaamaan sen kauneuden ja sen osat, ainoa, joka voi osoittaa siitä kiitollisuutta sen arkkitehdille ja pitää kirjaa maailman tuloista ja menoista, kuka hänelle on sinetillään vahvistanut sen? Näyttäköön hän meille valtakirjan tuohon hienoon ja ylhäiseen virkaan! Onko se annettu vain viisaille suosion osoitteeksi! Silloin se ei koske moniakaan ihmisiä. Ovatko houkkiot ja ilkiöt niin tavattoman suosion arvoiset, he jotka ovat maailman huonoin osa, että heitä pidetään kaikkia muita parempina? Uskommeko tuota, joka sanoo: *Quorum igitur causa quis dixerit effectum esse mundum? Eorum scilicet animantium, quae ratione utuntur; hi sunt dii et homines, quibus profecto nihil est melius.*^[150] Emme koskaan voi kylliksi pilkata tuota häpeämätöntä rinnastamista. Mutta, tuo raukka, mitä sellaisen edun arvoista hänellä on itsessään? Ja jos ajattelemme tuota taivaankappalten katoamatonta elämää, niiden kauneutta, niiden niin säännöllisesti jatkuvaa liikettä:

*quum suspicimus magni coelestia mundi
templa super, stellisque micantibus aethera fixum
et venit in mentem lunae solisque viarum;*^[151]

jos ajattelemme sitä valtaa ja mahtia, mikä noilla kappaleilla on ei vain elämäämme ja kohtalomme laatuun,

facta etenim et vitas hominum suspendit ab astris;^[152]

vaan jopa taipumuksiimme, puheisiimme ja tahdonilmauksiihmemkin nähden, joita ne ohjaavat, sysäävät toimimaan ja liikuttavat vaikutustensa voimalla, niinkuin järkemme sen meille ilmoittaa ja havaitsee:

*speculataque longe
deprendit tacitis dominantia legibus astra,
et totum alterna mundum ratione moveri,
fatorumque vices certis discurrere signis;*^[153]

jos näemme, kuinka ei vain yksityinen ihminen, joku kuningas, vaan kokonaiset monarkiat, keisarikunnat ja koko tämä matala maailma liikkuu vähäisimpienkin taivaan liikkeiden sysäyksestä,

*quantaque quam parvi faciant discrimina motus...
tantum est hoc regnum, quod regibus imper at ipsis;*^[154]

jos hyveemme, paheemme, kykymme ja tietomme, ja vieläpä tämä puhekin, jota pidämme taivaankappalten voimasta, ja tämä niiden vertaaminen itseemme syntyy, kuten järkemme päättää, niiden välityksellä ja suosiosta:

*Furit alter amore,
et pontum tranare potest et vertere Troiam;
alterius sors est scribendis legibus apta.
Ecce patrem nati perimunt, natosque parentes;
mutuaque armati coeunt in vulnera fratres.
Non nostrum hoc bellum est; coguntur tanta movere
inque suas ferri paenas, lacerandaque membra.*

— — — — —
Hoc quoque fatale est, sic ipsum expendere fatum;^[155]

jos olemme saaneet taivaan lahjana sen vähän järjen, mitä meillä on, niin kuinka se voi katsoa meitä yhdenvertaisiksi taivaan kanssa? Kuinka se voi pitää sen olemusta ja ominaisuuksia meidän tietämisesemme määrättävinä? Kaikki, mitä näemme noissa kappaleissa, hämmästyttää meitä: *quae molitio, quae ferramenta, qui vectes, quae machinae, qui ministri tanti operis fuerunt.*^[156] Miksi luulemme niiden olevan sielua ja elämää ja järkeä vailla? Olemmeko huomanneet niissä jotakin liikkumatonta ja tunteetonta typeryyttä, me, joilla ei ole mitään muuta yhteyttä niiden kanssa kuin totteleminen? Sanommeko, ettemme ole nähneet missään muussa luontokappaleessa kuin ihmisessä järjellä varustettua sielua? Entäpä sitten? Olemmeko nähneet mitään muuta auringon kaltaista? Onko se olematon siksi, ettemme ole nähneet mitään sen kaltaista, ja ovatko sen liikkeet olemattomat siksi, ettei ole toisia samanlaisia? Jos se, mitä emme ole nähneet, on olematonta, niin tietomme on ihmeellisen rajoitettua: *quae sunt tantae animi angustiae.*^[157] Eikö se ole inhimillisen itserakkauden unelmia, kun kuusta tehdään taivaalla liikkuva maa, kun kuvitellaan siellä olevan vuoria, laaksoja, kuten Anaxagoras, kun sijoitetaan sinne ihmisasuntoja ja perustetaan sinne siirtoloita meidän mukavuudeksemme, kuten tekevät Platon ja Plutarkhos, ja meidän maastamme tehdään valaiseva ja loistava taivaankappale? *Inter caetera mortalitatis incommoda et hoc est, caligo mentium; nec tantum necessitas errandi, sed errorum amor. Corruptibile corpus aggravat animam, et deprimit terrena inhabitatio sensum multa cogitantem.*^[158]

Itserakkaus on meidän luontainen, meidän peritautimme. Viheliäisin ja raihnaisin kaikista luontokappaleista on ihminen, ja samalla myöskin ylpein. Hän tuntee ja näkee itsensä sijoitetuksi tänne maailman rapaan ja lokaan, köytetyksi ja naulatuksi pahimpaan, kuolleimpaan ja alhaisimpaan maailmankaikkeuden osaan, asunnon viimeiseen ja taivaan holvista etäisimpään kerrokseen, yhteen eläinten kanssa, jotka ovat kolmesta eläinlajista^[159] pahinta; mutta mielikuvituksessaan hän menee ja asettuu kuun radan yläpuolelle ja panee taivaan jalkojensa alle. Tällä samalla itserakkaalla mielikuvituksellaan hän korottaa itsensä Jumalan vertaiseksi, anastaa itselleen jumalalliset ominaisuudet, valikoi ja eroittaa itsensä toisten luontokappalten suuresta joukosta, jättää eläimet, veljensä ja toverinsa, vähille osille ja jakelee niille sen verran kykyjä ja voimia kuin hyväksi näkee. Kuinka hän älynsä voimalla saattaa tuntea eläimissä toimivat sisäiset ja salaiset liikevoimat? Mistä vertailusta niiden ja meidän välillä hän päättää niiden olevan niin typeriä kuin miksi hän niitä luulee? Kun leikittelen kissani kanssa, niin kuka tietää, eikö se katso minua hauskuttajakseen enemmän kuin minä sitä? Me huvitamme toisiamme molemminpuolisilla apinanilveillä. Jos minulla on oma aikani, milloin alan tahi lakkaan, niin sillä on myöskin omansa.

Kuvaillessaan Saturnuksen aikuista kultaista aikakautta mainitsee Platon silloisen ihmisen tärkeimpien etujen joukossa seurustelun eläinten kanssa, joilta kuulustelemalla ja hankkimalla tietoja hän oppi tuntemaan niiden todelliset ominaisuudet ja eroitukset, joten hän saavutti sangen täydellisen älykkyyden ja järkevyyden, ja ohjasi siten elämänsä paljoa onnellisemmin kuin me voimme sen tehdä. Tarvitsemmeko parempaa todistusta ihmisten häpeämättömyydestä eläimiin nähden? Tuo suuri kirjailija on ollut sitä mieltä, että siihen ruumiinmuotoon nähden, jonka luonto on niille antanut, se on enimmäkseen pitänyt silmällä vain niitä enteitä, jotka niistä saatiin hänen aikanaan. Tuo puutteellisuus, joka estää yhteyden niiden ja meidän välillä, mistä tiedämme, ettei se ole yhtä paljon meissä kuin niissä? Ei ole suinkaan ratkaistu, kenen on syy siihen, ettemme ymmärrä toisiamme: me näet emme ymmärrä niitä enempää kuin ne meitä; yhtä hyvällä syyllä ne voivat pitää meitä eläiminä kuin me niitä. Ei ole mikään suuri ihme, ettemme niitä ymmärrä; emmehän ymmärrä baskejakaan emmekä troglodyyttejä. Kuitenkin muutamat ovat kehuneet ymmärtävänsä niitä, esimerkiksi Apollonius Tyaneus, Melampus, Teiresias, Thales ynnä muut. Ja jos kerran on niin kuin kosmografrit sanovat, että on kansakuntia, jotka ottavat koiran kuninkaaksensa, niin täytynee kai heidän jollakin määrätyllä tavalla käsittää sen ääni ja liikkeet.

Meidän tulee huomata välillämme vallitseva yhtäläisyys: me voimme jotenkin likimäärin ymmärtää, mitä ne tahtovat sanoa, samoin eläimet, mitä me tahdomme, suunnilleen samassa määrässä; ne mielistelevät meitä, uhkaavat ja pyytävät meitä, samoin me niitä. Muutoin huomaamme ilmeisesti, että niiden välillä vallitsee täydellinen yhteys, ja että ne ymmärtävät toisiaan, eivät vain saman lajin eläimet, vaan myöskin eri lajeihin kuuluvat:

*Et mutae pecudes et denique secla ferarum
dissimiles suerunt voces variasque ciere,
quum metus aut dolor est, aut quum iam gaudia gliscunt.*^[160]

Hevonen tuntee, että eräänlaisessa koiran haukunnassa on vihaisuutta; erästä sen toisenlaista ääntä se ei pelästy ensinkään. Niistä keskinäisistä palveluksista, joita näemme sellaisenkin eläinten, joilla ei ole ääntä, tekevän toisilleen, voimme helposti päättää, että niillä on jokin toinen tiedottamisväline: ne puhuvat ja sopivat asiansa liikkeillään:

*Non alia longe ratione atque ipsa videtur
protrahere ad gestum pueros infantia lingua.*^[161]

Miksi eivät? Aivan yhtä hyvin kuin meidän mykkämme väittelevät, todistelevat ja kertovat juttuja merkkien avulla; olen nähnyt heitä niin liukkaita ja harjaantuneita siihen, ettei heiltä todellakaan puuttunut mitään täydellisestä taidosta tehdä itsensä ymmärretyksi. Rakastavaiset suuttuvat toisiinsa, sopivat jälleen, rukoilevat toisiansa, kiittävät toisiansa, kutsuvat toisiansa lemmenkohtauksiin, lyhyesti, sanovat kaikki asiat silmillään:

*E'l silenzio ancor suole
aver prieghi e parole.*^[162]

Entä käsillä? Me anomme, lupaamme, kutsumme, hyvästelemme, uhkaamme, pyydämme, rukoilemme, epäämme, kieltäydymme, kysymme, ihailemme, laskemme lukua, teemme tunnustuksia, kadumme, pelkäämme, häpeämme, epäilemme, opetamme, käskemme, kiihoitamme, rohkaisemme, vannomme, todistamme, syytämme, tuomitsemme, vapautamme, herjaamme, halveksimme, uhmailemme, kiukuttelemme, imartelemme, osoitamme suosiota, siunaamme, nöyryytämme, pilkkaamme, rakennamme sovintoa, suosittelimme, ylistämme, juhlimme, iloitemme, valitsemme, suremme, masennumme, olemme epätoivoissamme, hämmästyimme, huudahdamme, vaikenemme ja mitä kaikkea teemmekään? Ilmaisemme yhtä erilaisia ja moninaisia seikkoja kuin kielellämme. Päällämme me kutsumme luoksemme, käskemme luotamme, myönnämme, hylkäämme, väitämme vastaan, toivotamme tervetulleeksi, osoitamme kunnioitusta, halveksimista, pyydämme, epäämme, ilahdutamme, valitamme, hyväilemme, nuhtelemme, lannistamme, uhmaamme, kehoitamme, uhkaamme, vakuutamme, kysymme. Entä kulmakarvoillamme? Entä olkapäillämme? Ei ole sitä liikettä, joka ei puhuisi, vieläpä kieltä, joka on ymmärrettävissä ilman opetusta, yleiskieltä; ja se tekee, katsoen toisten kielten erilaisuuteen ja erikoiseen käytäntöön, että tätä viimeksimainittua pikemminkin tulee katsoa ihmisluonnon ominaiseksi kieleksi.

Jätän syrjään, mitä välttämättömyys erikoistapauksissa siitä opettaa niille, jotka sitä tarvitsevat, ja sormiaakkoset ja elekieliopit ja tieteet, joita harjoitetaan ja lausutaan julki vain näiden avulla, ja kansat, joilla Plinius ei sano olevan muuta kieltä. Eräs Abderan kaupungin lähetti, kaupan puhuttuaan Spartan Agis-kuninkaalle, kysyi häneltä: "No, herra, minkä vastauksen tahdot minun viemään kansalaisilleni?" — "Että olen antanut sinun sanoa kaikki, mitä olet tahtonut, ja puhua niin paljon kuin olet tahtonut, sanomatta ainoatakaan sanaa." Eikö se ollut puhuvaa ja hyvin ymmärrettävää vaihioloa?

Sitäpaitsi, mitä kyvyistämme emme tapaa eläinten toiminnassa? Onko säännöllisemmin järjestettyä, eri virkojen ja tointen puolesta vaihtelevampaa ja lujemmin ylläpidettyä valtiota kuin mehiläisten? Voimmeko ajatella tätä niin järjestettyä tekojen ja toimien jakoa pidettävän voimassa ilman järkeä ja viisasta huolenpitoa?

*His quidam signis atque haec exempla secuti,
esse apibus partem divinas mentis et haustus
aethereos dixere.*^[163]

Pääskysel, joitten näemme kevään tullen pujahtelevan kaikissa talojemme nurkissa, etsivätkö ne arvostelukyvyyttä ja valitsevatko ne umpimähkään tuhannesta paikasta sen, joka on niille mukavin asunnoksi? Ja voivatko linnut tuossa rakennustensa kauniissa ja ihmeteltävässä kokoonpanossa käyttää mieluummin nelikulmaista muotoa kuin pyöreätä, mieluummin tylsää kulmaa kuin suoraa, tuntematta niiden ominaisuuksia ja vaikutuksia? Ottavatko ne milloin vettä, milloin savea, voimatta päättää, että se, mikä on kovaa, pehmenee kostuttamalla? Panevatko ne palatsinsa lattian sammalista tahi untuvista, tietämättä edeltäpäin, että niiden pienokaisten hentojen jäsenten on niillä pehmeämpi ja mukavampi olla? Suojaavatko ne itsensä sateiselta tuulelta ja sijoittavat majansa itäänpäin, tuntematta noiden tuulien eri ominaisuuksia ja ottamatta huomioon, että toinen on niille terveellisempi kuin toinen? Minkätähden hämähäkki toisin paikoin taajentaa, toisin paikoin harventaa verkkoaan, käyttää milloin tällaista solmua, milloin tuollaista, jos sillä ei ole sekä harkinta- että ajatus- ja päättämiskykyä?

Huomaamme kyllä useimmista eläinten töistä, kuinka paljon ne ovat meitä etevämpiä, ja kuinka heikko meidän taitomme on niitä jäljittelemään. Näemme kuitenkin omista kömpelömmistäkin töistämme, kuinka paljon kykyjä niihin saamme käyttää, ja että sielumme niissä panee kaikki

voimansa liikkeelle. Miksi emme luule samaa niistä? Miksi luemme jonkinlaisen luontaisen ja orjallisen vaiston ansioksi teokset, jotka vievät voiton kaikesta, mihin me kykenemme luonnon ja opin avulla? Ja siinä me huomaamattamme myönnämme niille suuren edun itsemme rinnalla, otaksuessamme, että luonto äidillisen hellästi seuraa ja opastaa niitä ikäänkuin kädestä kaikkiin niiden elämän tekoihin ja mukavuuksiin, mutta jättää meidät sattuman ja oman onnemme nojaan ja hankkimaan omalla taidollamme sen, mikä on välttämätöntä säilymisellemme, kieltäen meiltä samalla mahdollisuudet voida millään opetuksella ja henkemme ponnistuksella saavuttaa eläinten luonnollista kykyä, jotenka niiden eläimellinen typeryys vie kaikkiin etuisuuksiin nähden voiton kaikesta, mihin kykenee meidän jumalallinen älymme. Toden totta, jos niin olisi, saisimme täydellä syyllä sanoa sitä sangen väärämieliseksi äitipuoleksi. Mutta niin ei ole laita; maailmanjärjestyksemme ei ole niin muodoton eikä epäsuhtainen.

Luonto on sulkenut syliinsä poikkeuksetta kaikki luomansa, eikä ole niistä ainoatakaan, jota se ei olisi varsin runsaasti varustanut kaikilla sen elämän säilyttämiseksi välttämättömillä välineillä. Sillä nuo tavalliset valitukset, joita kuulen ihmisten suusta (heidän vallattomat mielipiteensä kun milloin korottavat heidät pilvien yläpuolelle, ja sitten taas polkevat heidät alas antipodeihin asti): että me olemme ainoa hyljätty eläin, alaston alastomalla maalla, sidottu, kireälle köytetty, vailla muuta asetta ja suojavarusta kuin minkä se toisilta ryöstää, kun luonto sitävastoin on verhonnut kaikki muut luontokappaleet kilvillä, kotoilla, kuorella, karvoilla, villoilla, okailla, vuodilla, untuvilla, höyhenillä, suomuilla, taljoilla ja harjaksilla, niiden elämän tarpeen mukaan, aseistanut ne kynsillä, hampailla, sarvilla, hyökkäystä ja puolustusta varten, ja itse opettanut ne siihen, mikä niille on ominaista: uimaan, juoksemaan, lentämään, laulamaan, kun sitävastoin ihminen ei osaa astua, ei puhua, ei syödä, eikä muuta kuin itkeä, olematta opissa...

Sellaiset valitukset ovat valheellisia; maailmanjärjestyksessä vallitsee suurempi tasapuolisuus ja yhdenmukaisempi suhde. Meidän ihomme on varustettu yhtä lujaksi kuin niiden kestävänsä ilman tylyä kohtelua, kuten todistavat useat kansat, jotka eivät ole vielä päässeet vaatteiden käytön makuun: muinaisilla gallialaisillamme oli tuskin ensinkään vaatteita, eikä niitä ole naapureillamme irlantilaisilla niin kylmässä ilmastossa; mutta sen voimme paremmin päättää omasta itsestämme: sillä kaikki ruumiimme kohdat, jotka tahdomme paljastaa tuulelle ja ilmalle, kykenevät sen kestävänsä, kasvot, jalat, kädet, sääret, olkapäät, pää, aina sen mukaan kuin tapa meitä siihen vaatii; sillä jos mikään ruumiimme osista on heikko ja sellainen, että sen näyttää täytyvän olla arka kylmälle, niin se kai olisi vatsa, jossa ruuansulatus tapahtuu; esi-isämme pitivät sitä paljaana, ja naisemme, niin hemmoittelevia ja arkahermoisia kuin ovatkin, käyvät joskus avopukuisina aina napaan asti.

Lasten siteet ja kapalot eivät myöskään ole välttämättömiä, ja lakedaimonilaiset äidit kasvattivat lapsensa antaen niiden täysin vapaasti liikutella jäseniään, sitomatta tahi taivuttamatta niitä. Meidän itkumme on yhteinen useimmille muille eläimille, ja niitä on tuskin sellaisia, joiden ei näe valittelevan ja voihkivan kauan aikaa syntymisensä jälkeen, varsinkin kun sellainen menettely soveltuu hyvin siihen heikkouteen, jossa ne tuntevat olevansa.

Mitä tulee syömisen tapaan, niin se on meillä samoin kuin niilläkin luontainen eikä tarvitse oppimista;

sentit enim vim quisque suam, quam possit abuti.^[164]

Kuka epäilee, että lapsi, päästyään kyllin vauraaksi ravitakseen itsensä, ei osaisi etsiä ravintoansa? Ja maa tuottaa ja tarjoo sitä hänelle hänen tarpeeseensa riittävästi viljelemättä ja ilman keinotekoista apua; ja jollei se niin teekään kaikin ajoin, ei se niin tee eläimillekään, kuten todistavat ne varastot, joita näemme muurahaisten ynnä muiden kokoilevan hedelmättömien vuodenaikojen varalle.

Nuo vasta löydetty kansakunnat, jotka ovat niin runsaasti varustetut luonnollisella syötävällä ja juotavalla, heidän tarvitsemattaan siitä huolehtia tahi sitä valmistaa, ovat opettaneet meille, että leipä ei ole ainoa ravintomme, ja että maanviljelyksettäkin luontoaitimme oli varustanut meidät runsaasti kaikella, mitä tarvitsimme, vieläpä, kuten todennäköistä on, runsaammin ja rikkaammin kuin se tekee nyt, kun me olemme sekaantuneet asiaan keinotekoisin välineinemme,

*et tellus nitidas fruges vinetaque laeta
sponte sua primum mortalibus ipsa creavit,
ipsa dedit dulces faetus et pabula laeta;
quae nunc vix nostro grandescunt aucta labore,
conterimusque boves et vires agrorum.*^[165]

meidän rajattomaan ja hillittömään ruokahaluamme kun eivät tepsivät mitkään keinot, jotka keksimme sen tydyttämiseksi.

Aseita taas meillä on luonnon antamia enemmän kuin useimmilla muilla eläimillä, enemmän jäsenten eri liikkeitä, ja me käytämme niitä paremmin hyödyksemme luonnostamme ja opetuksesta; niiden eläinten, joita viehättää alastomina taistelemisen, nähdään antautuvan samanlaisiin vaaroihin kuin mihin me antaudumme; jos jotkut eläimet vievät meistä voiton tässä suhteessa, niin me viemme voiton useista muista. Ja taito vahvistaa ruumista ja suojella sitä keinotekoisesti on meillä vaistomainen ja luonnon neuvoon perustuva; että niin on, näkyy siitä, että norsu teroittaa ja hioo hampaitaan, joita se käyttää sodassa (sillä näet on erikoiset hampaat tätä tarkoitusta varten, joita se säästää, eikä käytä mitenkään toisiin tarpeisiinsa); lähtiessään taisteluun sirottelevat härät multaa ympärilleen; metsäkarjut teroittavat hampaitaan, ja kun faaraokissan on ryhdyttävä otteluun krokodiilin kanssa, varustaa se ruumiinsa, sivelee ja päällystää sen yltympärinsä hyvin tiivillä ja hyvin vanutetulla liejulla, kuten

haarniskalla. Miksi emme sano, että meidän on yhtä luonnollista varustautua puu- ja rauta-aseilla?

Mitä puhekykyyn tulee, niin on varmaa, että jollei se ole luonnonomainen, niin se ei ole tarpeellinen. Ainakin luulen, että lapsella, joka olisi kasvatettu täydellisessä yksinäisyydessä, eristettynä kaikesta seurasta (vaikeasti suoritettava koe), olisi jonkinlainen puhekyky ajatustensa ilmausumista varten, eikä ole uskottavaa, että luonto olisi kieltänyt meiltä tuon useille muille eläimille antamansa keinon; sillä mitä muuta kuin puhekykyä on tuo kyky, jonka huomaamme niillä olevan, valittaa, iloita, kutsua toisiaan apuun, houkutella toisiaan rakkauteen, niinkuin ne tekevät äänillään? Kuinka ne eivät puhuisi keskenään? Puhuvathan ne meille ja me niille. Kuinka monin tavoin puhummekaan koirillemme? Ja ne vastaavat meille. Toisin kielin, toisin huudoin puhelemme niille kuin linnuille, sioille, härille, hevosille. Vaihdamme kieltä aina eläinlajin mukaan.

Lactantius näyttää minusta katsovan, ettei eläimillä ole vain puhekyky, vaan myöskin naurun kyky. Ja kielellinen eroavaisuus, joka huomataan meidän välillämme eri seutujen mukaan, tavataan myöskin saman lajin eläinten välillä. Aristoteles viittaa tässä kohdin peltopyiden erilaiseen lauluun eri paikoissa:

*Variaeque volucres...
longe alias alio iaciunt in tempore voces...
et partim mutant cum tempestatibus una
raucisonos cantus.*^[166]

Mutta tietämätöntä on, mitä kieltä tuo lapsi puhuisi; ja mitä siitä arvaamalla sanotaan, se ei ole kovinkaan todennäköistä. Jos minulle tätä mielipidettä vastaan huomautetaan, että luonnostaan kuurot eivät puhu, niin vastaan, että niin ei ole laita vain siksi, etteivät he ole voineet korviensa avulla vastaanottaa puhumisen opetusta, vaan pikemminkin siksi että kuuloaisti, jota he ovat vailla, on yhteydessä puhekyvyn kanssa, ja että ne kuuluvat luonnollisella tavalla yhteen, niin että meidän täytyy puhua se, mitä puhumme, ensiksi itsellemme, ja antaa sen kaikua sisässämme omiin korviimme ennenkuin päästämme sen kaikumaan muitten korviin.

Olen sanonut kaiken tämän tukeakseni käsitystä tuosta yhtäläisyydestä, joka vallitsee luonnossa, ja palauttaakseni ja yhdistääkseni meidät luontokappalten suureen joukkoon: me emme ole muiden ylä- emmekä alapuolella. Kaikki, mitä taivaan alla on, sanoo Salomo, on saman lain ja kohtalon alaista:

indupedita suis fatalibus omnia vinclis.^[167]

on jonkinlaista eroitusta, on luokkia ja asteita, mutta yhden ja saman luonnon puitteissa:

*Res ... quaeque suo ritu procedit; et omnes
faedere naturae certo discrimina servant.*^[168]

Täytyy pitää aisoissa ihminen ja osoittaa hänelle määrätty paikkansa tämän luonnonjärjestyksen rajoissa. Tuo onneton ei kykene tosiseossa hyppäämään niiden yli: hän on kytkettyä ja sidottuna, saman veloituksen kahlehtimana kuin muut hänen luokkansa luontokappaleet, ja sangen keskinkertaisessa asemassa, ilman minkäänlaista etuoikeutta, ilman todellista ja oleellista etevämmyyttä. Siinä etevämmyydessä, jonka hän luulottelee ja kuvittelee itsellään olevan, ei ole mitään tosisisällystä eikä makua. Ja jos niin on, että hänellä yksin kaikista eläimistä on tuo mielikuvituksen vapaus ja ajatusten hillitön lento, jolla hän kuvailee mielessään, mitä on olemassa, mitä ei ole, mitä hän tahtoo, mikä on valheellista ja totta, niin se on etu, joka on käynyt hänelle sangen kalliiksi ja josta hänen on varsin vähän syytä kerskailla, sillä se on niiden onnettomuuksien päälähde, jotka häntä rasittavat: synti, tauti, horjuvaisuus, levottomuus, epätoivo.

Väitän siis, palatakseni aineeseen, ettei ole todennäköinen se arvelu, että eläimet tekevät luontaisesta ja pakollisesta vaistosta samaa, mitä me teemme vapaasta valinnastamme ja omalla taidollamme. Meidän tulee päättää samanlaisista vaikutuksista samanlaiset kyvyt, ja runsaammista vaikutuksista runsaammat kyvyt, ja tunnustaa niinmuodoin, että tämä sama järki, tämä sama apuneuvo, joka meillä on toimimista varten, on myöskin eläimillä, tahi jokin toinen parempi. Miksi kuvittelemme niissä tuota luontaista pakkoa, me, jotka emme itse tunne mitään samanlaista? Sitäpaitsi on kunniaikkaampaa ja enemmän Jumalan puoleen lähentävää olla luontaisen ja pääsemättömän kohtalon ajama ja velvoittama toimimaan säännöllisesti kuin toimia säännöllisesti hurjapäisen ja satunnaisen vapauden perusteella, ja varmempaa jättää luonnolle kuin itsellemme käytöksemme ohjat. Turhamainen itserakkautemme tekee, että mieluummin kiitämme kyvystämme omia voimiamme kuin luonnon anteliaisuutta ja koristamme muut eläimet luontaisilla avuilla tahi riistämme niitä niiltä saadaksemme itsellemme kunniaa ja aateluutta muka itse hankkimillamme avuilla, sangen yksinkertaisessa mielessä, kuten minusta näyttää: sillä puolestani pitäisin yhtä suuressa arvossa kokonaan omiani ja synnynnäisiä avuja kuin sellaisia, joita olisin ollut kerjäämässä ja haalimassa kokoon opettelemalla. Meidän vallassamme ei ole hankkia parempaa suositusta kuin se, että olemme Jumalan ja luonnon suosimia.

Niinpä esimerkiksi, jos näkisimme, kuinka kettu — jota Thrakian asukkaat käyttävät tahtoessaan lähteä kulkemaan jonkin jäätyneen joen poikki, ja jonka he tätä varten laskevat menemään edellään — veden reunalla painaa korvansa hyvin lähelle jäätä, koettaakseen kuuleeko se alla virtaavan veden solisevan pitkän vai lyhyen matkan päässä ja sikäli kuin se siten huomaa jään olevan paksumpaa tahi ohuempaa, peräytyy tahi lähtee kulkemaan edelleen, niin emmekö olisi

oikeassa päättäessämme, että sen päässä liikkuu sama järki, joka liikkuisi meidän päässämme, ja että siinä tapahtuu seuraava luontaisesta ymmärryksestä johtunut päätelmän muodostus ja johtopäätöksen teko: "Mikä kohisee, se liikkuu; mikä liikkuu, se ei ole jäässä; mikä ei ole jäässä, se on juoksevaa, ja mikä on juoksevaa, se antaa perään painon alla?" Sillä houretta on, eikä voi pistää päähämme, katsoa tuota vain kuulosta herkkyyden ansioksi, ilman järkeä ja päätteliskykyä. Samaa on ajateltava niin monista viekkaista tempuista, joilla eläimet torjuvat hankkeitamme niitä vastaan.

Ja jos tahdomme lukea itsellemme joksikin eduksi sen, että vallassamme on ottaa ne kiinni, käyttää niitä hyväksemme ja menetellä niiden kanssa niinkuin tahdomme, niin se on vain sama etu, joka meillä on toinen toisiimme nähden; sellainenhan on meidän orjiemme kohtalo; ja eivätkö klimakiidit Syyriassa olleet vaimoja, joita, kun he olivat laskeutuneet nelin ryömin maahan, ylhäiset naiset käyttivät astuimenaan ja portaanaan noustakseen vaunuihin? Ja useimmat vapaat ihmiset jättivät hyvin vähäpätöisistä eduista henkensä ja elämänsä toisen valtaan; thrakialaisten vaimot ja jalkavaimot käräjöivät siitä, kuka valitaan surmattavaksi puolisonsa haudalla; eivätkö tyrannit aina ole löytäneet kylliksi miehiä, jotka ovat antautuneet heidän uskollisiksi palvelijoikseen, vaikka eräät heistä ovat vielä lisäksi asettaneet sen vaatimuksen, että heitä ehdottomasti on ollut seurattava kuolemaan, niinkuin elämässäänkin? Kokonaiset armeijat ovat siten sitoneet itsensä päällikköihinsä; valankaava tuossa ankarassa gladiaattorien koulussa sisälsi seuraavat lupaukset: "Vannomme antavamme kahlehtia, polttaa, piestä itsemme ja surmata itsemme miekalla ja kärsivämme kaikki, mitä varsinaiset gladiaattorit kärsivät herraltaan", velvoittaen siten sangen tunnollisesti sekä ruumiin että sielun hänen palvelukseensa:

*Ure meum, si vis, flamma caput, et pete ferro
corpus, et intorto verbere terga seca.*^[169]

se oli todellinen velvoitus, ja kuitenkin oli monenakin vuonna kymmenen tuhatta miestä, jotka menivät tuohon kouluun ja siellä tuhoutuivat.

Kun skythalaiset hautasivat kuninkaansa, surmasivat he hänen ruumiinsa päälle hänen juomanlaskijansa, tallimestarinsa, kamariherransa, kamaripalvelijansa ja kokkinsa; ja hänen kuolemansa vuosipäivänä he tappoivat viisikymmentä hevosta, joiden selässä istui viisikymmentä hovipoikaa, ja näiden selkärangan läpi he olivat pistäneet seipään kurkkuun asti ja jättivät heidät siihen, paraatijärjestykseen haudan ympärille.

Ihmiset, jotka meitä palvelevat, tekevät sen helpommalla hinnalla ja vähemmän huolellisella ja suosiollisella hoidolla kuin minkä annamme linnuille, hevosille ja koirille. Onko sitä huolta, johon emme pakottaisi itseämme niiden mukavuudeksi? Enpä usko halvimpainkaan palvelijain kernaasti tekevän herrojensa hyväksi, mitä ruhtinaat pitävät kunnianaan tehdä eläinten hyväksi. Nähdessään vanhempain olevan huolissaan siitä, kuinka voisivat ostaa hänet vapaaksi orjuudesta, sanoi Diogenes: "He ovat hulluja; joka minua hoitaa ja minut ruokkii, se palvelee minua." Myöskin ne, jotka hoitavat eläimiä, voivat sanoa pikemmin palvelevansa niitä, kuin että ne palvelisivat heitä. Ja ne ovatkin siinä suhteessa jalompia, että leijona ei ikinä alistu toisen leijonan orjaksi, eikä hevonen toisen hevosien orjaksi urheuden puutteesta. Niinkuin me metsästämme eläimiä, samoin tiikerit ja leijonat metsästävät ihmisiä, ja samoin menettelevät eläimet keskenään: koirat ajavat jäniksiä, hauet tuutaimia, pääskysset kaskaita, haukat rastaita ja leivosia:

*Serpente ciconia pullos
nutrit, et inventa per devia rura lacerta...
Et leporem aut capream famulae lovis et generosae
in saltu venantur aves.*^[170]

Me jaamme metsästyssaaliimme koiriemme ja lintujemme kanssa samoin kuin vaivan ja taidon, ja Amphipoliin yläpuolella Thrakiassa metsästäjät ja villit haukat jakavat saaliin tasan kahtia, niinkuin myöskin sudet Maiotilaissoiden varsilla, jollei kalastaja jätä niille rehellisesti yhtä suurta osaa saaliistansa, heti menevät ja repivät hänen verkkonsa. Ja niinkuin meillä on metsästyystapa, jossa käytetään pikemmin viekkautta kuin voimaa, kuten esimerkiksi ansoilla, ongilla ja koukuilla pyydystäminen, samoin tavataan sellaisia eläintenkin keskuudessa: Aristoteles sanoo, että läkkikala kasvattaa kaulastaan siiman pituisen suoliletkun, jonka se ojentaa ja heittää kauas ja vetää takaisin luokseen, kun tahtoo; huomattavaan jonkin pienen kalan lähestyvän, se antaa sen purra tuon letkun päätä, ollen itse piiloutuneena hiekkaan tahi mutaan, ja vetää sen vähitellen takaisin, kunnes pikku kala on niin lähellä, että se yhdellä hyppäyksellä voi siepata sen kiinni.

Mitä voimaan tulee, niin ei ole maailmassa eläintä, joka olisi alttiina niin monille loukkauksille kuin ihminen. Meille ei tarvita valaskalaa, norsua ja krokodiilia eikä muita sellaisia eläimiä, joista yksi ainoa kykenee tuhoamaan suuren joukon ihmisiä; tätä riittävät tekemään lopun Sullan diktaattorinvallasta; suuren ja voittoisan keisarin sydän ja henki on pienen matosen aamuruoka.

Minkätähden sanomme, että ihmisellä oppiin ja järkeen perustuva tieto ja tuntemus eroittaa sen, mikä on hyödyllistä hänen elämälleen ja hänen tautiensa parantamiselle, siitä, mikä ei sitä ole, ja tuntee rabarberin ja kallioimarteen vaikutuksen; mutta kun näemme Kandian vuohien, jos niitä on haavoitettu nuolella, menevän valitsemaan miljoonan yrtin joukosta dictamnium-yrtin lääkkeekseen, ja kilpikonnan, syötyään kyykäärmeen lihaa, heti etsivän meiramia perataksaan vatsansa, lohikäärmeen kiilloittavan ja kirkastavan silmänsä saksankuminalla, haikarain antavan toisilleen peräruiskeita merivedellä, norsujen vetävän pois ei vain omista ja toveriensa, vaan myöskin herrainsa ruumiista (kuten todistaa Aleksanterin voittaman Porus kuninkaan norsu) heittokeihäitä ja pistimiä, joita niihin on heitetty taistelussa, ja tekevän sen niin taitavasti, että

me emme osaa sitä tehdä niin tuskattomasti, niin miksi emme sano, että tämä samoin on taitoa ja järkevyyttä? Sillä jos niitä halventaaksemme selitämme, että ne osaavat sen vain luonnon neuvomina ja opettamina, niin emme riistä niiltä tiedon ja järkevyyden ansiota, vaan myönnämme sen niille vielä suuremmalla syyllä kuin itsellemme, niin varman opettajattaren kunniaksi.

Katsoen koiran liikkeisiin, joka jouduttuaan kolmen tien haaraukseen joko etsiessään herraansa, josta se on eksynyt, tahi ajaessaan takaa jotakin edessään pakenevaa otusta, tunnustelee tietä toisensa jälkeen, ja saatuaan varmuuden kahdesta, löytämättä niillä etsimäänsä jälkeä, kiiruhtaa arvelematta kolmannelle, on Krysippoksen, vaikka hän kaikissa muissa suhteissa ajattelee yhtä halveksivasti eläinten asemasta kuin kukaan muu filosofi, pakko tunnustaa, että tuossa koirassa tapahtuu seuraava ajatuksen juoksu: "Olen seurannut herrani jälkeä tuohon tienhaaraan saakka; hänen täytyy ehdottomasti kulkea jotakin noista kolmesta tiestä; hän ei ole kulkenut tätä eikä tuota; siis hänen täytyy ehdottoman varmasti kulkea tuota kolmatta", ja että, hankkien varmuuden tällä johtopäätöksellä ja ajatuksen kululla, se ei enää käytä vaistoaan kolmannelle tiellä, eikä enää tutki tätä, vaan antaa järjen voiman viedä itsensä sille. Eikö ole yksi ja sama, onko koira itsestään vai Trapezuntilta oppinut tuon puhtaasti dialektisen piirteen ja tuon jaettujen ja toisiinsa sidottujen arvostelmien ja osien riittävän luettelemisen käytön?

Kuitenkaan eläimet eivät ole kykenemättömiä oppimaan myös meidän tavallamme: rastaita, korppeja, harakoita, papukaijoja voimme opettaa puhumaan; ja tuo helppous, jonka huomaamme, saada valtaamme niiden niin notkea ja taipuisa ääni ja hengitys, muodostaaksemme sitä ja pakottaaksemme sen ääntämään tietyn määrän kirjaimia ja tavuja, todistaa, että niillä on sisäinen järki, joka tekee ne niin opinkykyisiksi ja -haluisiksi. Jokainen on, luulen ma, nähnyt yllin kyllin monenmoisia temppuja, joita ilveilijät opettavat koirilleen, tansseja, joissa ne eivät hairahdu ainoatakaan kertaa kuulemansa sävelen rytmistä, useita erilaisia liikkeitä ja hyppyjä, joita he niillä teettävät käskemällä niitä sanallaan.

Mutta enemmän ihmetellen panen merkille sen, mikä kuitenkin on jotenkin tavallista, miten menettelevät sokeain sekä maalla että kaupungissa käyttämät koirat: olen tarkannut, kuinka ne pysähtyvät määrättyille oville, joista ovat tottuneet saamaan almun, kuinka ne väistävät vankkurien ja rattaiden kanssa yhteen törmäämistä silloinkin, kun niitä itseään varten on kyllicki tilaa niiden kulkea ohi; olen nähnyt erään, joka kulkiessaan kaupungin vallihaudan reunaa poikkesi tasaiselta ja sileältä polulta ja valitsi huonomman, pitääkseen herransa loitomalla haudasta. Kuinka oli voitu saada tämä koira käsittämään, että sen tehtävänä oli katsoa vain herransa turvallisuutta ja halveksia omia etujaan, palvelukseen häntä? Ja kuinka se saattoi tietää, että se ja se tie tosin oli kyllicki leveä sille, mutta ei sokealle? Voiko tuon kaiken ymmärtää edellyttämättä järjen käyttöä?

Ei saa unohtaa, mitä Plutarkhos kertoo nähneensä Roomassa keisari Vespasianus vanhemman läsnäollessa Marcelluksen teatterissa erään koiran tekevän. Tuota koiraa käytti eräs silmäinkääntäjä, joka esitti moni-ilmeistä ja monihenkilöistä kuvitelmaa, ja sillä oli siinä osansa. Muun muassa sen piti olla jonkin aikaa olevinaan kuollut, koska oli syönyt erästä rohdosainetta. Nieltyään leivän, joka oli olevinaan tätä rohdosta, se pian alkoi vavista ja hoippua, niinkuin olisi huumautunut. Lopulta se oikaisi pitkäkseen ja jäykistihe kuin kuollut, antaen vetää ja laahata itseään paikasta toiseen, niinkuin näytelmän sisällyksen mukaan pitikin. Ja sitten, huomattessaan ajan olevan, se alkoi ensiksi liikutella jäseniään aivan hiljaa, kuin olisi herännyt sikeästä unesta, ja kohottaen päätään katseli sinne tänne tavalla, joka hämmästytti kaikkia läsnäolijoita.

Härät, joita käytettiin Susan kuninkaallisissa puutarhoissa niitä kasteltaessa ja kiertämään eräitä suuria vedennostopyöriä, joihin oli kiinnitetty sankoja (jollaisia näkee useita Languedocissa), oli määrätty vetämään niitä sataan kierrokseen asti päivässä, joten ne olivat niin tottuneet tähän määrään, että oli mahdoton millään voimalla saada niitä vetämään ainoatakaan kierrosta enempää; tehtyään määrättyönsä ne pysähtyivät siihen paikkaan. Me olemme nuorukaisiässä, ennenkuin osaamme laskea sataan asti, ja olemme äskettäin oppineet tuntemaan kansoja, joilla ei ole mitään tietoa luvuista.

Toisten opettaminen edellyttää vielä enemmän älyä kuin opetuksen vastaanottaminen. Mutta jättäkseni sikseen, mitä Demokritos arvelee ja todistaa, että eläimet ovat opettaneet meille useimmat taidot, esimerkiksi hämähäkki kutomisen ja ompelun, pääskynen rakentamisen, joutsen ja satakieli musiikin, ja useat eläimet esimerkiksi lääketaidon, Aristoteles katsoo, että satakielit opettavat poikasensa laulamaan ja käyttävät siihen aikaa ja huolta, josta seuraa, että ne poikaset, joita me ruokimme häkissä ja joilla ei ole ollut aikaa käydä vanhempainsa koulua, menettävät paljon laulunsa ihanuutta; siitä voimme päätätä, että se paranee ohjauksesta ja opiskelusta; ja vapaidenkaan keskuudessa se ei ole yksi ja sama; kukin on sitä oppinut kykynsä mukaan; ja mitä tulee niiden oppimiskiihkoon, niin ne ponnistelevat kilvan niin tarmokkaasti, että voitettu joskus jää kuolleena paikalle, sen hengitys kun pettää ennemmin kuin ääni. Nuorimmat hautovat mieltäväisinä mielessään eräitä laulun säejaksoja ja yrittelevät jäljitellä niitä; oppilas kuuntelee opettajansa opetusta ja tekee tiliä siitä sangen huolellisesti; ne vaikenevat, milloin toinen, milloin toinen; kuulee korjattavan virheitä ja tuntee jonkinlaisia nuhteita opettajan taholta.

Olen kerran, sanoo Arrianus, nähnyt norsun, jolla oli symbaali riippumassa kummallakin reidellään ja kolmas kiinnitettynä kärsäänsä, ja niiden soidessa kaikki toiset tanssivat piirissä, nousten ja kumartuen määrätahdissa soittimen ohjauksen mukaan; ja huvittavaa oli kuulla tuota sopusointua. Rooman teatterinäytännöissä oli tavallisesti nähtävänä norsuja, jotka oli opetettu liikkumaan ja suorittamaan laulun sävelten mukaan tansseja, joissa oli useita vaihteita, vuoroja ja eri tahtilajeja, sangen vaikeita oppia. Niiden joukossa nähtiin sellaisia, jotka itseksensä kertailivat läksyjänsä ja harjoittelivat huolellisesti ja hartaasti, jotteivät niiden isännät toruisi ja löisi niitä.

Mutta tämä toinen harakkaa koskeva juttu, josta meille vastaa itse Plutarkhos, on kummallinen.

Tämä harakka oli erään parturin liikehuoneessa Roomassa ja teki ihmeitä, matkien äänellään kaikkea, mitä kuuli. Eräänä päivänä sattui, että pysähdyttiin pitkäksi aikaa soittamaan joitakin torvia tuon huoneen edustalla. Siitäpä alkaen ja koko seuraavan päivän tuo harakka oli mietteissään, mykkänä ja surumielisenä. Kaikki ihmiset kummastelivat, ja luultiin, että torvien ääni oli sen noin huumannut ja tyrmistyttänyt, ja että kuulon mukana ääni oli samalla hävinnyt. Mutta lopulta huomattiin, että se oli syvällistä tutkistelua ja itseensä syventymistä, ja että se mielessään harjoitteli ja valmisteli ääntään esittämään niiden torvien säveliä, niin että se ensi kertaa ääntäessään mukaili täydellisesti niiden kerrot, tauot ja sävelkoristeet ja oli tämän uuden oppimansa vuoksi ylenkatsoen hyljännyt kaikki, mitä se ennen oli osannut sanoa.

En tahdo jättää mainitsematta myöskään tätä toista esimerkkiä koirasta, jonka sama Plutarkhos kertoo nähneensä (sillä mitä järjestykseen tulee, niin tunnen kyllä sekoittavana sen; mutta en noudata sitä näiden esimerkkien järjestämisessä enempää kuin koko muussakaan työssäni), ja joka oli eräessä laivassa. Kun tämän koiran oli vaikea saada öljyä, jota oli erään ruukun pohjalla, jonne se ei voinut ulottua kielellään astian suun ahtauden vuoksi, meni se etsimään pikkukiviä ja pani niitä ruukkuun, kunnes sai öljyn nousemaan lähemmäs reunaa, missä se saattoi siihen ulottua. Mitä tuo on muuta kuin sangen terävän älyn vaikutusta? Berberian korppien sanotaan tekevän samoin, kun vesi, jota ne tahtovat juoda, on liian matalalla.

Tämä teko muistuttaa tavallaan sitä, mitä norsuista kertoi eräs sikäläisen kansakunnan kuningas Juba, että kun jokin niistä metsästäjien viekkauksella on saatu menemään johonkin niistä syvistä kuopista, joita niille kaivetaan ja jotka peitetään hienoilla risuilla niiden pettämiseksi, sen toverit tuovat siihen kiireesti paljon kiviä ja puunpalasia, jotta se niiden avulla pääsisi sieltä ulos. Mutta tämä eläin on niin monessa muussa suhteessa ihmisen vertainen kyvyllään, että jos tahtoisin luetella seikkaperäisesti kaikki, mitä kokemus siitä on opettanut, niin voisin helposti todistaa, mitä tavallisesti väitän, että on monesti suurempi eroitus ihmisen ja ihmisen kuin eläimen ja ihmisen välillä. Erään norsun hoitaja eräessä yksityistalossa Syyriassa varasti joka ateria puolet sille määrätystä ruoka-annoksesta; eräänä päivänä isäntä tahtoi itse ruokkia sitä ja kaatoi sen seimeen oikean sen ruuaksi määräämänsä ohra-annoksen; norsu, joka katsoi karsaasti tuota hoitajaansa, eroitti kärsällään ja pani syrjään puolet, ilmaisten siten vääryyden, jota sille tehtiin. Ja eräs toinen, jonka hoitaja sekoitti sen ruokaan kiviä lisätäkseen sen määrää, lähestyi pataa, jossa hän keitti lihaa päivälliseksi, ja pani sen täyteen tuhkaa.

Nuo ovat yksityisiä tekoja; mutta kaikki ovat nähneet ja tietävät, että kaikissa armeijoissa, jotka marssivat Itämailta, norsut olivat yhtenä päävoimana, ja että niiden tekemä vaikutus oli verrattoman paljon suurempi kuin nykyään tykistömmä, joka jotenkin vastaa niitä järjestetyssä taistelussa (se on helppo niiden päättää, jotka tuntevat muinaisaikojen historiaa),

*siquidem Tyrio service solebant
Annibali, et nostris ducibus regique Molosso
horum maiores, et dorso ferre cohortes,
partent aliquam belli, et euntem in praelia turrim.*^[171]

Kaiketä siis oltiin varmoja ja tietoisia näiden eläinten luotettavuudesta ja ymmärryksestä, koska ne uskallettiin asettaa taistelun etunenään, missä pieninkin pysähdys, jonka ne olisivat voineet tehdä, niiden ruumiiden suuruuden ja painon vuoksi, pieninkin säikähdys, joka olisi saanut ne kääntymään päin omaan väkeensä, riitti aikaansaamaan täydellisen tappion. Ja vain harvoin on nähty tapahtuvan, että ne heittäytyivät takaisin omien joukkojensa päälle, kun sitävastoin me itse käännyimme toistemme päälle ja murramme rivimme. Niille ei annettu suoritettavaksi vain yhtä yksityistä liikettä, vaan useampia eri tehtäviä taistelussa, samoin kuin Intian uudesta valloittaessaan espanjalaiset antoivat koirille, joille he maksoivat palkkaa ja jakoivat osan saaliista; ja nuo eläimet osoittivat yhtä suurta taitoa ja älyä viemään perille ja vakiinnuttamaan heidän voittonsa, hyökkäämään ja peräytyämään olosuhteiden mukaan, eroittamaan ystävät vihollisista, kuin ne osoittivat intoa ja tuimuutta.

Me ihailimme enemmän ja pidämme suuremmissa arvossa sitä, mikä on ulkomaista, kuin sitä, mikä on meillä tavallista, ja jollei niin olisi laita, en olisi viipynyt tässä pitkässä esimerkkeluettelossa. Sillä jos tarkasti panemme merkille, mitä tavallisesti huomaamme omassa keskuudessamme elävistä eläimistä, voimme luullakseni niistä todeta yhtä ihmeteltäviä seikkoja kuin ne, joita kokoillaan ulkomailta ja toisilta aikakausilta. Yksi ja sama luonto niissä kulkee kulkuaan; ken olisi riittävästi perehtynyt sen nykyiseen tilaan, se voisi siitä varmasti päättää koko sen tulevaisuuden ja koko sen menneisyyden.

Näin ennen aikaan keskuudessamme ihmisiä, jotka oli tuotu tänne meren yli kaukaisista maista, ja kun emme ymmärtäneet lainkaan heidän kieltänsä, ja kun sitäpaitsi heidän käytös- ja esiintymistapansa ja heidän vaatteensa olivat kokonaan toisenlaiset kuin meikäläiset, niin kuka meistä ei pitänyt heitä sekä villeinä että raakoina, kuka ei pitänyt heitä typerinä ja tuhmina nähdessään, kuinka he olivat mykkiä, eivät taitaneet ranskaa, eivät tunteneet meidän kädensuutelujamme ja kiemurtelevia kumarruksiamme, meidän ryhtiämme ja käytöstämme, jonka tietenkä tulee olla ihmisluonnon mallina? Kaiken sen, mikä meistä näyttää oudolta ja mitä emme ymmärrä, me tuomitsemme. Näin käy meidän myöskin muodostaessamme käsityksemme eläimistä. Niillä on useampia ominaisuuksia, jotka lähentelevät meikäläisiä; vertaamalla voimme tehdä jonkinlaisia johtopäätöksiä näistä; mutta siitä, mikä eläimille on erikoista, mitä tiedämme siitä? Hevoset, koirat, härät, lampaat, linnut ja useimmat kotieläimemme tuntevat äänemme ja tottelevat sitä; niin teki kyllä myöskin Crassuksen ankerias ja tuli hänen luokseen, kun hän sitä kutsui; samoin tekevät Arethusan suihkuvaivan altaassakin ankeriaat, ja olen nähnyt monta kalalammikkoa, jossa kalat rientävät esille syömään, kuullessaan määrätynlaisen huudon hoitajiltaan,

Me voimme siitä tehdä päätelmiä. Voimme myöskin sanoa, että norsuilla on jonkinlaista uskontoa, koskapa voi nähdä niiden omasta luonnostaan, opettamatta ja käskevästi, useampaan kertaan peseydyttyään ja puhdistauduttuaan nostavan kärsiänsä kuin käsivarsia, ja tiettyinä päivän hetkinä silmät suunnattuina itäänpäin pysähtyvän pitkäksi aikaa mietiskelemään ja tutkistelemaan. Mutta joskaan emme muissa eläimissä näe mitään tuollaista ulkonaista ilmiötä, emme silti voi väittää niiden olevan uskontoa vailla emmekä selittää suuntaan tai toiseen sitä, mikä on meiltä salattu; samoin kuin toiselta puolen näemme jotakin seuraavassa filosofi Kleantesin huomaamassa toiminnassa, koska se muistuttaa omaamme: hän kertoo nähneensä muurahaisia lähtevän keostaan kantamaan toisen muurahaisen ruumista toiseen kekoon päin, josta useita toisia muurahaisia tuli niitä vastaan, kuin puhumaan niille; ja oltuaan yhdessä jonkin aikaa, jälkimmäiset palasivat neuvottelemaan, nähkääs, kansalaistensa kanssa; ja niin ne kulkivat edestakaisin pariin kolmeen kertaan sopimisen vaikeuden vuoksi; vihdoinkin viimeksi tulleet toivat ensinmainituille pesästään madon, ikäänkuin lunnaiksi kuolleesta, ja tuon madon ensin mainitut nostivat selkäänsä ja kantoivat kotiinsa, jättäen toisille vainajan ruumiin. Niin selittää asian Kleantes, todistaen siten, että ne eläimet, joilla ei ole ääntä, eivät silti ole vailla keskinäistä kanssakäymistä ja yhteyttä, jollaista meiltä puuttuu; ja siitä syystä teemme tyhmästi, kun rupeamme siitä mielipiteitä lausumaan.

Mutta ne kykenevät vielä muunkinlaisiin suorituksiin, joihin meidän kykymme eivät läheskään riitä, ja joita mielikuvituksellamme emme voi käsittää, puhumattakaan siitä, että voisimme jäljittelemällä ne saavuttaa. Monet ovat sitä mieltä, että siinä suuressa ja ratkaisevassa meritaistelussa, jonka Antonius menetti Augustusta vastaan, hänen päällikkökaleerinsa pysähdytti kesken sen kulkua eräs pikku kala, jolle latinaa puhuvat antavat nimen *Remora*, koska se voi pysähdyttää vaikka millaisen laivan, johon se tarrautuu kiinni. Ja kun keisari Caligula souti suurine laivastoineen Romanian rannikolle, pysähdytti tuo samainen kala äkkiä vain hänen kaleerinsa; hän otatti kiinni tuon kalan, joka oli tarttuneena hänen laivansa pohjaan, hyvin suutuksissaan siitä, että niin pieni eläin saattoi voittaa meren ja tuulet ja kaikkien hänen airojensa voiman vain tarttumalla nokastaan kiinni hänen kaleeriinsa (se näet on kuoriaiskala), ja hän kummasteli vielä hyvin hyvällä syyllä sitä, että kun se oli tuotu hänelle laivaan, sillä ei enää ollut sitä voimaa, joka sillä oli ollut sen ulkopuolella.

Eräs Kyzikos-kaupungin porvari pääsi muinoin hyvän matemaatikon maineeseen huomattuaan metsäsian elintavan: tällä on pesänsä käytäviä eri kohdilta ja eri ilmansuunnilta, ja tuntien edeltäpäin, miltä taholta tuuli on tulossa, se menee ja sulkee aukon sen tuulen puolelta; sen huomattuaan tämä porvari toi kaupunkiinsa varmoja ennakkotietoja tuulesta, joka alkaisi puhaltaa.

Kameleontti käy sen paikan väriksi, missä se on, mutta läkkikala ottaa itse minkä värin se tahtoo, olosuhteiden mukaan, piiloutuakseen siltä, mitä se pelkää, ja siepatakseen kiinni sen, mitä se pyydystää; kameleontin muuttuminen on passiivista, läkkikalan aktiivista laatua. Me muutamme joskus väriä, säikähtäessämme, suuttuessamme, hävetessämme ynnä muiden mielentilojen johdosta, jotka muuttavat kasvojemme väriä; mutta se johtuu vaikutuksen alaisuudesta, kuten kameleontilla; keltatauti kyllä vaikuttaa sen, että ihomme kellastuu, mutta sitä ei vaikuta meidän tahtomme antama määräys. Mutta nuo vaikutukset, jotka toisissa eläimissä huomaamme suuremmiksi kuin omamme ovat, todistavat niissä jotakin etevämpää kykyä, joka meiltä on salattu; samanlaisia ovat todennäköisesti useat muutkin niiden ominaisuudet ja kyvyt, joista eivät mitkään ulkonaiset merkit anna meille tietoa.

Kaikista muinaisajan ennustuksista vanhimmat ja varmimmat olivat ne, jotka perustuivat lintujen lentoon; meillä ei ole mitään sellaista eikä niin ihmeellistä. Tätä niiden siivenliikkeen säännöllisyyttä ja järjestystä, jonka nojalla tehdään johtopäätöksiä tulevista tapahtumista, täytyy kai jonkin erinomaisen voiman olla ohjaamassa niin ylevään toimintaan; sillä pintapuolista on katsoa tätä suurta vaikutusta johtuvaksi jostakin luonnon säädöksestä, ilman sen aikaansaajan ymmärrystä, suostumusta ja järkeä; se on ilmeisesti väärä luulo, että niin on.

Sähkörauskulla on se ominaisuus, ettei se ainoastaan puuduta jäseniä, jotka sitä koskettavat, vaan verkkojen ja nuotan läpikin se lähettää untelon raukeuden niiden käsiin, jotka sitä liikuttelevat ja käsittelevät; vieläpä sanotaan lisäksi, että jos kaataa vettä sen päälle, niin tuntee, kuinka tuo vaikutus nousee käteen asti ja puuduttaa tuntoaistin veden läpi. Tämä voima on ihmeellinen; mutta se ei ole hyödytön sähkörauskulle: se tuntee sen ja käyttää sitä, niin että näkee sen, siepatakseen kiinni saaliin, jota se pyydystää, lymyävän pohjamutaan, jotta toiset kalat, liukuessaan sen ylitse, tämän sen kylmyyden koskettamina ja puuduttamina joutuvat sen valtaan.

Kurjet, pääskyt ja muut muuttolinnot, jotka vaihtavat asuinpaikkaa vuodenaikojen mukaan, osoittavat varsin hyvin tuntevansa ennustuskykynsä ja käyttävät sitä.

Metsästäjät vakuuttavat meille, että valitakseen koiranpentujen joukosta sen, joka tulee jättää eloon parhaana, tarvitsee vain antaa emän itsensä valita se: esimerkiksi, jos vie ne pesästä pois, niin ensimmäinen, jonka se kantaa sinne takaisin, on aina paras; tahi jos on piirittävinään joka taholta niiden makuuksen tulella, niin paras on se pennuista, jonka avuksi emä ensin kiiruhtaa. Tästä näkyy, että niillä on jokin ennakkolta tuntemisen taito, jota meillä ei ole, tahi jokin toinen ja tehokkaampi kyky arvostella poikasiaan kuin meillä.

Kun se tapa, millä eläimet syntyvät, sikiävät, liikkuvat, elävät ja kuolevat, on meidän omaamme niin lähellä, niin kaikki, mitä otamme pois niiden vaikuttimista ja lisäämme omaan luontoomme,

korottaaksemme sen niiden luonnon yläpuolelle, ei voi mitenkään johtua järkemme vaatimuksesta. Terveytämme ohjeeksi lääkärit asettavat esikuvaksemme eläinten elämän ja tavat; sillä seuraava sananparsa on ammoisista ajoista ollut kansan suussa:

*Tenez chaulds les pieds et la teste;
au demourant, vivez en beste.*^[173]

Jos oikeudenmukaisuus on siinä, että antaa kullekin, mitä hänelle tulee, niin eläimet, jotka palvelevat, rakastavat ja puolustavat hyväntekijöitään ja vainoovat ja häpäisevät vieraita ja niitä, jotka tekevät niille pahaa, jäljittelevät siten tavallaan meidän oikeudenmukaisuuttamme; samoin myöskin, noudattamalla hyvin oikeudenmukaista tasapuolisuutta jaellessaan pienokaisilleen omaisuuttaan. Mitä ystävyyteen tulee, niin se on niillä verrattoman paljon elävämpi ja uskollisempi kuin ihmisillä. Hyrcanus, Lysimakhos-kuninkaan koira, pysyi herransa kuoltua itsepintaisesti hänen vuoteensa päällä, juomatta ja syömättä; ja sinä päivänä, jolloin hänen ruumiinsa poltettiin, se lähti juoksemaan ja heittäytyi tuleen, jossa hänet poltettiin; samoin teki myöskin erään Pyrrhos nimisen miehen koira: se näet ei liikahtanut herransa vuoteen päältä hänen kuolemansa jälkeen, ja kun hänet kannettiin pois, antoi se viedä itsensäkin pois samalla ja heittäytyi lopuksi roviolle, jolla sen herran ruumis poltettiin.

On eräänlaisia taipumuksia kiintymykseen, jotka syntyvät meissä joskus ilman järjen neuvoa ja johtuvat satunnaisesta mielenpuuskasta, jota eräät sanovat myötätunnoksi; ne voivat vallata eläimet niinkuin meidätkin: näemme hevosten rupeavan läheisiin tuttavuussuhteisiin määrättyjen toisten kanssa, jopa siihen määrään, että meidän on vaikea saada niitä elämään ja matkustamaan erillään toisistaan; näkee niiden kohdistavan mieltymyksensä johonkin tiettyyn toveriensa väriin, ikäänkuin määrättyihin kasvoihin, ja missä tahansa ne sen tapaavat, liittyvän siihen riemastuneina ja suosionosoituksin ja rupeavan inhoamaan ja vihaamaan mitä tahansa muuta muotoa. Eläimiä johtaa, niinkuin meitäkin, valinta niiden rakkaussuhteissa, ne valikoivat jollakin tavoin naaraansa; ne eivät ole vailla meidän mustasukkaisuudentunteitamme eivätkä äärimmäisen kovia ja leppymättömiä vihantunteita.

Halut ovat joko luonnollisia ja välttämättömiä, kuten juominen ja syöminen, tahi luonnollisia, mutta eivät välttämättömiä, kuten naarasten lähenteleminen, tahi eivät luonnollisia eivätkä välttämättömiä. Tätä viimeksi mainittua laatua ovat melkeinpä kaikki ihmisten halut; ne ovat aivan tarpeettomia ja teennäisiä, sillä ihmeellistä on, kuinka vähän luonto tarvitsee tyytyäksensä, kuinka vähän se on jättänyt meille kaivattavaa. Meidän keittiöittemme valmistetut eivät kuulu sen järjestykseen; stoaalaiset sanovat, että ihminen voisi tulla toimeen yhdellä oliivilla päivässä; meidän herkkuiset viinimme eivät ole sen neuvomia, eikä se liioittelu, jonka me lisäämme lemmenpyyteisiin:

*Neque illa
magno prognatum deposcit consule cunnum.*^[174]

Nämä luonnolle vieraat halut, jotka hyvän tietämättömyys ja väärä luulo ovat meihin valaneet, ovat niin lukuisat, että ne karkoittavat melkein kaikki luonnonmukaiset; ei enempää eikä vähempää kuin jos jossakin kaupungissa olisi niin suuri määrä ulkomaalaisia, että ne ajaisivat sieltä ulos luonnolliset asukkaat tahi tekisivät lopun heidän arvovalloistaan ja mahdollistaan, anastaen ja vallaten sen kokonaan. Eläimet ovat paljon hillitympiä kuin me, ja pysyttäytyvät kohtuullisempina luonnon meille määräämien rajojen piirissä; eivät kuitenkaan niin tarkasti, ettei niillä tavattaisi myöskin jotakin meidän kohtuuttomuuttamme vastaavaa.

Ja aivan samoin kuin on ollut hurjia himoja, jotka ovat ajaneet ihmisiä rakastamaan eläimiä, samoin eläimetkin joskus on vallannut rakkaus ihmisiin, ja on syntynyt luonnottomia rakkaussuhteita molempien lajien välillä, kuten todistaa tuo norsu, joka oli grammaatikko Aristophaneen kilpailijana erään nuoren, Aleksandrian kaupungissa asuvan kukkastytön rakkaudesta eikä mitenkään ollut häntä huonompi hyvin intohimoisen kosijan toimissa; sillä kävellen torilla, missä myytiin hedelmiä, se otti niitä kärsällään ja kantoi hänelle; se jätti hänet näkyvistään niin vähän kuin mahdollista, ja joskus se pisti kärsänsä hänen poveensa hänen kaulurinsa alitse ja koetteli hänen rintojaan.

Kerrotaan myöskin eräästä lohikäärmeestä, että se rakastui erääseen tyttöön, ja eräästä hanhesta, joka rakastui erääseen lapseen Asopin kaupungissa, ja eräästä pässistä, joka oli viulunsoittajatar Glaucian palvelijana; ja joka päivä näkee apinoita, jotka ovat hurjasti rakastuneet naiseen. Näkee myöskin erästen koiraseläinten antautuvan oman sukunsa koirasten rakastettaviksi. Oppianus ja muut kertovat eräitä esimerkkejä todisteiksi siitä kunnioituksesta, jota eläimet avioliitoissaan osoittavat sukulaisuutta kohtaan, mutta kokemus näyttää meille varsin usein päinvastaista:

*Nec habetur turpe juvencae
ferre patrem tergo; fit equo sua filia conjux;
quasque creavit init pecudes caper, ipsaque cuius
semine concepta est, ex illo concipit ales.*^[175]

Mitä ovelaan sukkeluuteen tulee, niin onko selvempää sellaista kuin filosofi Thaleen muulin osoittama? Kulkiessaan joen poikki suolataakka selässään ja sattumalta kompastuttuaan, niin että sen kantamat säkit aivan kastuivat, ja huomattuaan, että siten sulanut suola oli keventänyt sen kuormaa, se ei koskaan, tavatessaan jonkin puron, jättänyt painautumatta siihen kuormineen, kunnes sen herra huomasi sen juonen ja käski panemaan sen kuormaksi villoja: kun se siten huomasi pettyneensä laskuissaan, lakkasi se enää käyttämästä tuota temppeä.

On useita eläimiä, jotka näyttävät kaikessa viattomuudessaan jäljittelevän meidän saituuttamme, sillä niiden näkee äärettömän halukkaasti sieppaavan haltuunsa kaikki mitä voivat, ja huolellisesti piilottavan sen, vaikkeivät sitä ensinkään käytä. Taloudenhoidossa ne eivät vain vie meistä voittoa sillä toimellisuudella, millä ne kokoilevat ja säästävät tulevaa aikaa varten, vaan niillä on myöskin useita sitä varten välttämättömiä taitoja: muurahaiset levittävät luhan ulkopuolelle jyvänsä ja siemenensä, tuulettaakseen, puhdistaaakseen ja kuivatakseen ne, peläten niiden pilaantuvan ja mätänevän, kun ne huomaavat niiden alkavan homehtua ja haista härskiltä. Mutta se ehkäisevä varovaisuus, jota ne osoittavat jyrssiessään vehnänjyviä, vie voiton kaikesta kuviteltavasta ihmisten varovaisuudesta: kun vehnä ei pysy aina kuivana ja pilaantumattomana, vaan pehmenee, sulaa ja liukenee ikäänkuin maidoksi, pyrkien itämään ja kasvamaan, niin ne jyršivät sitä päätä, mistä itu tavallisesti pistää esiin, peläten vehnän muuttuvan siemeneksi ja menettävän luontonsa ja ominaisuutensa, joka sen tekee sopivaksi olemaan niiden ruokavarastona.

Mitä tulee sotaan, joka on suurin ja uhkein ihmisen toiminnoista, niin tahtoisinpa tietää, haluammeko käyttää sitä osoitteena jostakin etevämmyydestä, vai päinvastoin heikkoutemme ja puutteellisuutemme todisteena, koska toistemme voittamisen ja surmaamisen, oman sukumme tuhoamisen ja hävittämisen taito ei totta tosiaan näytä olevan kovinkaan toivottava eläimille, joilla sitä ei ole:

*Quando leoni
fortior eripuit vitam leo? Quo nemore umquam
expiravit aper maioris dentibus apri?*^[176]

Mutta ne eivät kuitenkaan ole aivan yleisesti sitä vailla, kuten todistavat mehiläisten raivoiset kahakat ja molempain vastakkaisten armeijain päämiesten hankkeet:

*Saepe duobus
regibus incessit magno discordia motu;
continuoque animos vulgi et trepidantia bello
corda licet longe praesciscere.*^[177]

Joka kerta kun silmäilen tätä jumalaista kuvausta, tuntuu minusta kuin siinä lukisin kuvattuna ihmisten typeryyden ja ylpeyden; sillä nuo sotaisat liikkeet, jotka tempaavat meidät mukaansa kauhullaan ja hirmullaan, tuo äänten ja huutojen myrsky,

*fulgur ubi ad coelum se tollit, totaque circum
aere renidescit tellus, subterque virum vi
excitur pedibus sonitus, clamoreque montes
icti rejectant voces ad sidera mundi.*^[178]

tuo niin monen tuhannen aseistetun miehen peloittava jono, tuo niin kova raivo, into ja rohkeus, on huvittavaa huomata, kuinka joutavista syistä se syttyy, ja kuinka vähäpätöisistä syistä se sammuu:

*Paridis propter narratur amorem
Oraecia Barbariae diro collisa duello.*^[179]

Koko Aasia menehtyi ja riutui sodissa Pariksen lemmenvehkeiden vuoksi; yhden ainoan miehen mieliteko, kiukku, huvi, kotoinen mustasukkaisuus, syyt, joiden ei pitäisi saada kahta kalauekkoa kynsimään toisiansa, siinä koko tämän suuren melskeen sielu ja lähtökohta... Mutta tuo suuri ruumis, niin monine kasvoineen ja liikkeineen, jotka näyttävät uhkaavan taivasta ja maata:

*quam multi Libyco volvuntur marmore fluctus,
saevus ubi Orion hibernis conditur undis;
vel quam sole novo densae torrentur aristae
aut Hermi campo aut Lyciae flaventibus arvis;
scuta sonant, pulsuque pedum tremunt excita tellus.*^[180]

tuo raivoisa hirviö, niin monikäsiartinen ja -päinen, se on sittenkin ihminen, heikko, surkea ja viheliäinen; se on vain levoton ja kiihtynyt muurahaiskeko;

it nigrum campis agmen.^[181]

vastatuulen henkäys, korppiparven vaakkuminen, hevosen kompastuminen, kotkan satunnainen ohilentäminen, jokin uni, ääni, merkki, aamuinen usva riittää lyömään sen nurin ja kaatamaan sen maahan. Pistäkää sitä vain auringon säteellä kasvoihin, niin se heti sulaa ja raukeaa tyhjiin; viuhtokaa sille vain vähän pölyä silmiin, kuten runoilijamme mehiläisille, niin kaikki meidän komppiamme, legionamme ja tuo suuri Pompeiuskin niiden etunenässä ovat lyötyinä murskaksi; sillä hänethän muistaakseni Sertorius voitti Espanjassa näillä kauneilla aseilla, joita myöskin Eumenes käytti Antigonusta ja Surena Crassusta vastaan:

*Hi motus animorum, atque haec certamina tanta
pulveris exigui jactu compressa quiescent.*^[182]

Usutettakoon vain meidänkin mehiläisiämme sen kimppuun, niillä kyllä on voimaa ja rohkeutta lyödä se hajalle.

Vielä on tuoreessa muistissa, kuinka portugalilaisten piirittäessä Tamlyn kaupunkia Xiatinen

alueella tämän asukkaat kantoivat muurille suuren joukon mehiläispesä, joita heillä on runsaasti, ja ajoivat tulella mehiläiset niin kiivaasti vihollistensa kimppuun, että nämä luopuivat yrityksestään, kun eivät voineet kestää niiden hyökkäyksiä ja pistoja; niin jäi voitto ja heidän kaupunkinsa vapaus tälle uudelle apujoukolle, vieläpä niin onnellisesti, että taistelusta palattaessa niistä ei puuttunut ainoatakaan.

Keisarien ja rajasuutarien sielut ovat valetut samaan kaavaan. Ajatellessamme ruhtinasten tekojen tärkeyttä ja painavaa merkitystä, me luulemme varmasti, että ne ovat yhtä painavista ja tärkeistä syistä johtuneet; me erehdymme; heitä ajavat eteen- ja taaksepäin heidän liikkeissään samat ponttimet kuin meitäkin omissamme; sama syy, joka saa meidät torailemaan naapurimme kanssa, syyttää ruhtinasten välille sodan; sama syy, joka panee meidät pieksämään lakeijaamme, saa, sattuaan ruhtinaalle, hänet hävittämään kokonaisen maakunnan; heidän tahtonsa on yhtä kevytmielinen kuin meidän, mutta heidän mahtinsa on suurempi; samat pyyteet ajavat liikkeelle juustopunkin ja norsun.

Mitä uskollisuuteen tulee, niin ei ole maailmassa eläintä, joka olisi niin petollinen kuin ihminen. Historiamme kertovat, kuinka innokkaasti eräät koirat ovat valvoneet herrainsa kuoleman kostetuksi tulemista. Kun Pyrrhos kuningas kerran oli tavannut koiran vartioimassa miehen ruumista ja kuullut, että se oli jo kolme päivää niin tehnyt, käski hän haudata ruumiin ja otti koiran mukaansa. Eräänä päivänä, hänen ollessaan sotaväkensä yleiskatselmuksessa, tämä koira huomasi herransa murhaajat ja hyökkäsi niiden kimppuun kovasti haukkuen ja ankaran vihaisena, pannen tällä ensimmäisellä ilmiannolla alkuun tuon murhan koston, joka pian senjälkeen saatiin laillista tietä toimeen.

Samoin teki viisaan Hesiodoksen koira, joka sai naupaktolaisen Ganyktorin lapset todistettua syytäkseen herransa murhaan. Eräs toinen koira, joka oli vartioimassa erästä temppeleä Athenassa ja huomasi kirkonvarkaan vievän mennessään kauneimmat kalleudet, rupesi tätä haukkumaan minkä jaksoi; mutta kirkonisännät kun eivät siitä heränneet, niin se alkoi seurata häntä, ja kun tuli päivä, pysytteli vähän etäämmällä hänestä, päästämättä häntä koskaan näkyvistään; jos hän tarjosi sille syötävää, niin se ei siitä huolinut, mutta toisille kulkijoille, jotka tulivat sitä tiellä vastaan, se heilutti iloisesti häntäänsä ja otti heidän käsistään, mitä he antoivat sille syödä; jos sen varas pysähtyi nukkumaan, pysähtyi sekin samalla ja samaan paikkaan. Kun tieto tuosta koirasta oli tullut kirkon isännille, alkoivat he seurata sen jälkiä, tiedustellen senkarvaista koiraa, ja tapasivatkin sen vihdoinkin Kromyonin kaupungissa ja myöskin varkaan, jonka he toivat takaisin Athenaan, missä hän sai rangaistuksensa. Ja kiitollisuuden osoitteeksi tästä hyvästä palveluksesta tuomarit määräisivät yleisestä varastosta tietyn määrän viljaa eläkkeeksi koiralle ja papit pitämään siitä huolta. Plutarkhos todistaa tämän kertomuksen hyvin uskottavaksi ja hänen aikanaan tapahtuneeksi asiaksi.

Mitä kiitollisuuteen tulee (sillä minusta tuntuu, että meidän on syytä nostaa tämä sana arvoon), riittäköön tämä ainoa esimerkki, jonka Apion kertoo omin silmin näkemänään. Eräänä päivänä, sanoo hän, kun Roomassa annettiin kansan huvikseen katsella useiden ulkomaisten eläinten ja erittäinkin harvinaisen suurten leijonain taistelua, oli niiden joukossa eräs, joka raivoisalla käytöksellään, jäsentensä voimalla ja koolla ja ylpeällä ja peloittavalla kiljunnallaan veti kaikkien läsnäolijain huomion puoleensa. Orjain joukossa, jotka esitettiin kansalle tässä eläintaistelussa, oli eräs dakialainen Androdus, jonka omisti ylhäinen roomalainen, arvoltaan konsuli. Kun tuo leijona huomasi hänet kaukaa, pysähtyi se ensin äkkiä, kuin ihmeissään, ja lähestyi sitten aivan hiljaa, lempeästi ja rauhallisesti, ikäänkuin tunnustellakseen häntä. Sen tehtyään, ja saatuaan varmuuden siitä, mitä se tahtoi tietää, se alkoi heiluttaa häntäänsä, niinkuin koirat liehitellessään isäntäänsä, ja nuolla ja suudella tuon kurjan raukan käsiä ja reisiä, joka oli tyrmistyneenä kauhasta ja aivan suunniltaan. Kun leijonan hyvänsävyisyys oli saanut Androduksen toipumaan pelostaan ja hänen näkönsä oli siksi rauhoittunut, että hän saattoi katsella sitä ja tuntea sen, niin oli omituinen nautinto nähdä, kuinka nämä molemmat hyväilivät toisiaan ja osoittivat toisilleen iloaan.

Kun kansa sen johdosta päästi ilohuutoja, kutsutti keisari orjan eteensä, kuullakseen häneltä, kuinka niin outo tapahtuma oli mahdollinen. Tämä kertoi hänelle uuden ja ihmeellisen tarinan. "Herrani ollessa prokonsulina Afrikassa", sanoi hän, "pakotti se julmuus ja ankaruus, jolla hän minua kohteli, pieksättäen minua joka päivä, minut karkaamaan hänen luotaan ja pakenemaan; ja piiloutuakseni varmasti henkilöltä, jolla oli niin suuri valta maakunnassa, pidin parhaana mennä tuon maan erämaihin ja hiekkaisiin ja asumattomiin seutuihin, päätettyäni jollakin tavalla surmata itseni, jos minulle ei kävisi mahdolliseksi löytää ravintoa. Auringonpaahde kun oli äärettömän ankara keskipäivällä ja kuumuus sietämätön, niin lyyhistyin eräaseen näkymättömään ja luoksepääsemättömään luolaan ja heittäydyin siihen sisälle. Vähää myöhemmin tuli sinne tuo leijona, yksi kypälä verissä ja haavoitettuna, aivan vaikeroiden ja vinkuen tuskista, joita se tunsii siinä. Sen saapuessa pelästyin kovin, mutta nähdessään minut piiloutuneena pesänsä nurkkaan, se lähestyi aivan hiljaa minua, ojentaen minulle loukkautuneen kypälänsä ja näyttäen sitä minulle, kuin apua pyytäkseen. Otin silloin siitä pois suuren tikun, joka oli tunkeutuneena siihen, ja totuttuani leijonaan jonkin verran, pusertelin sen haavaa ja sain siitä lähtemään pois lian, jota oli siihen kokoontunut, pyyhin ja puhdistin sen niin siistiksi kuin vain saatoin. Tuntien päässeensä vammastaan ja saaneensa lievitystä tuskaansa, leijona rupesi lepäämään ja nukkumaan, pitäen yhä kypälänsä käsissään. Siitä lähtien se ja minä elimme yhdessä tuossa luolassa kolme kokonaista vuotta samoista ruokavaroista, sillä pyydystysretkillään tappamistaan eläimistä se toi minulle parhaat palaset, jotka minä tulen puutteessa paahdatin auringolla ja käytin ravinnokseni. Ajan oloon ikävystytyäni tähän petomaiseen ja villiin elämään, lähdin pois eräänä päivänä, kun leijona oli mennyt tavalliselle pyydystysretkelleen; ja kolmannella päivämatkallani minut yllättivät sotilaat, jotka toivat minut Afrikasta tähän kaupunkiin herralleni, joka äkkiä tuomitsi minut

kuolemaan ja petojen raadeltavaksi. Mutta nähtävästi tuo leijona joutui myöskin kiinni pian sen jälkeen ja tahtoi nyt palkita minulle sen hyväntuon ja lääkäriänsä, jonka se oli minulta saanut."

Siinä tarina, jonka Androdus kertoi keisarille ja jonka hän pani kulkemaan suusta suuhun kansan keskuudessa; sen johdosta hänet kaikkien yhteisestä anomuksesta päästettiin vapaaksi ja vapautettiin tuosta tuomiosta; ja kansan määräyksestä lahjoitettiin hänelle tuo leijona. Siitä lähtien näimme, sanoo Apion, Androduksen kävelevän ravintolasta toiseen Roomassa, taluttaen tuota leijonaa aivan pienestä talutusnuorasta ja ottaen vastaan rahaa, jota hänelle annettiin, leijonan antavan peittää itsensä kukilla, joita sille heitettiin; ja jokainen sanoi tavatessaan heidät: "Kas tuossa on leijona, jonka luona ihminen asui; kas tuossa on mies, joka oli leijonan lääkäriänsä."

Itkemme usein rakastamiemme eläinten kuolemaa; samoin ne surevat meidän kuolemaamme:

*Post bellator equus, positus insignibus, Aethon
it lacrymans, guttisq̄ue humectat grandibus ora.*^[183]

Niinkuin toiset kansakunnistamme pitävät vaimoja yhteisinä, toisten keskuudessa taas kukin mies pitää omaansa, niin eikö eläinten keskuudessa myöskin näe sellaista ja avioliittoja pidettävän pyhempinä kuin meidän? Mitä tulee seuroihin ja yhdistyksiin, joita ne muodostavat liittyäkseen yhteen ja auttaakseen toisiaan, niin huomaa härästä, sioista ja muista eläimistä, että kun se, jolle teette pahaa, päästää huutoja, niin koko joukko rientää sen avuksi ja yhtyy sitä puolustamaan.

Kun kiiski on niellyt kalastajan koukun, niin sen toverit kokoontuvat joukoittain sen ympärille ja jyräivät siimaa, ja jos joku niistä on sattunut joutumaan rysään, niin toiset ulkoapäin pistävät sille pyrstönsä, ja se puree sitä hampaillaan minkä jaksaa; siten ne vetävät sen ulos ja vievät mukanaan. Kun joku partakalain tovereista on tarttunut koukkuun, niin ne panevat siiman selkäänsä vastaan ja pistävät siitä ulos piikin, joka on hammaslaitainen kuin saha, ja sillä ne sahaavat poikki siiman.

Mitä tulee erikoisiin palveluksiin, joita me saamme toisiltamme elämän tarpeissa, niin näkee eläinten keskuudessa useita esimerkkejä sellaisista. Väitetään, että valaskala ei liiku koskaan, ellei sillä ole edessään eräs pieni kivikalan näköinen kala, jota senvuoksi sanotaan Oppaaksi; valaskala seuraa sitä, antaen ohjata ja kääntää kulkuansa yhtä helposti kuin peräsin kääntää laivaa; ja palkinnoksi sitten myöskin, — sen sijaan että kaikki muu, olkoonpa eläin tahi laiva, mikä joutuu tuon hirviön kidan kauheaan rotkoon, heti on hukassa ja nielaistaan, — tuo pikku kala vetäytyy sinne vahvaan rauhaan ja nukkuu siellä; ja sen nukkuessa valas ei liikahda; mutta kohta kun se lähtee ulos, alkaa valas seurata sitä lakkaamatta; ja jos se sattuu eksymään siitä, niin se harhailee sinne tänne ja usein ruhjoo itseään kallioihin, niinkuin laiva, joka on menettänyt peräsimensä; sen Plutarkhos todistaa nähneensä Antikyran saarella.

Samanlainen yhdyselämä on olemassa hippikerttu nimisen pikkulinnun ja krokotiilin välillä; hippikerttunen tekee vahtipalvelusta tuolle suurelle eläimelle; ja jos faaraokissa, sen vihollinen, lähestyy taistellakseen sen kanssa, niin tuo pikku lintu, peläten, että se yllättää krokotiilin nukkumasta, menee ja herättää sen ja ilmoittaa sille vaaran laulullaan ja nokkimalla sitä; se elää tuon pedon jätteistä, joka päästää sen ystävällisesti suuhunsa ja sallii sen nokkia leukaperissään ja hampaitensa välissä, poimiakseen sieltä sinne jääneitä lihanpalasia; ja jos krokotiili tahtoo sulkea suunsa, niin se ensin käskee sitä lähtemään sieltä pois sulkemalla sitä vähitellen, pusertamatta ja loukkaamatta lintua.

Se simpukka, jota sanotaan helmiäiseksi, elää myöskin siten yhdessä pinnoterin kanssa, joka on pieni ravunsukuinen eläin ja palvelee sen oven- ja portinvartijana, istuen tuon simpukan suussa, jota se pitää alati raollaan, kunnes se näkee jonkin niiden saaliiksi sopivan pikkukalan tulevan sinne sisään; sillä silloin se menee tuon simpukan sisään ja nipistää sen lihaa ja pakottaa sen sulkemaan kuorensa; silloin ne molemmat yhdessä syövät linnaansa suljetun saaliin. Tonnokalojen elintavassa huomaa matematiikan kolmen osan erinomaista tuntemista: mitä astrologian tulee, niin ne opettavat sitä ihmiselle, sillä ne pysähtyvät siihen paikkaan, missä talvi-päivänseisähdys ne yllättää, eivätkä liiku siitä seuraavaan päiväntasaukseen saakka; siitäpä syystä Aristoteleskin kernaasti myöntää niiden tuntevan tuon tieteen; mitä taas geometriaan ja aritmetiikkaan tulee, niin ne aina muodostavat joukkueensa kuution muotoiseksi, neliömäiseksi joka suuntaan, ja rakentavat sen vankaksi pataljoonaksi, joka on yltyleensä suljettu ja ympäröity ja jossa on kuusi aivan yhtä suurta pintaa; sitten ne uivat tässä neliömäisessä järjestyksessä, joka on yhtä leveä takaa kuin edestä, niin että jos näkee ja laskee siitä yhden rivin, voi helposti laskea koko joukkueen, koskapa lukumäärä on syvyydelleen sama kuin leveydelleen ja leveydelleen sama kuin pituudelleen.

Mitä mielen uljuuteen tulee, niin ei ole helppo osoittaa sitä ilmeisemmin kuin tuo suuri koira, joka lähetettiin Intiasta kuningas Aleksanterille: sille tarjottiin vastustajaksi taistelussa ensin hirvi, sitten metsäkarju ja sitten karhu; se ei niistä välittänyt eikä viitsinyt liikkua paikaltaan; mutta nähdessään leijonan se nousi heti, osoittaen ilmeisesti julistavansa vain tämän arvokkaaksi ryhtymään taisteluun kanssansa. Katumukseen ja vikojensa tuntoon nähden kerrotaan eräästä norsusta, että se, vihan vimmassa surmattuaan ohjaajansa, rupesi sitä niin äärettömästi suremaan, ettei se enää koskaan tahtonut syödä, vaan heitti henkensä. Mitä armahtavaisuuteen tulee, niin kerrotaan eräästä tiikeristä, kaikkein julimmasta pedosta, että kun sille oli luovutettu vuoheen karitsa, niin se kärsi kaksi päivää nälkää, ennenkuin tahtoi tehdä sille pahaa, ja kolmantena päivänä se särki häkin, johon se oli suljettuna, mennäkseen etsimään muuta syötävää, se kun ei tahtonut käydä karitsan, ystävänsä ja vieraansa, kimppuun. Ja mitä yhdyselämän luoman tuttavallisuuden ja sovinnaisuuden oikeuksiin tulee, niin eihän ole mitään tavatonta, että kasvatamme yhdessä kissoja, koiria ja jäniksiä.

Mutta mitä kokemus opettaa niille, jotka matkustavat merillä, erittäinkin Sisilian merellä, jäälintujen elämästä, se voittaa kaikki, mitä ihminen voi ajatella. Minkä eläinlajin lapsivuodetta, syntymistä ja sikiönsaamista luonto on koskaan pitänyt niin suurella kunnialla? Sillä runoilijat tosin kertovat, että yksi ainoa saari, Delos, joka ennen oli liikkuva, pysähtyi liikkumattomaksi Latonan synnytystä varten, mutta Jumala on tahtonut, että koko meri seisahtuu, tyyntyy ja tasoittuu laineettomaksi, tuulettomaksi ja sateettomaksi siksi aikaa kuin jäälintu tekee poikasensa, mikä tapahtuu juuri päivänseisähdyspäivän, vuoden lyhyimmän päivän aikana; ja sen nauttiman etuoikeuden nojalla meillä on talvisydännä seitsemän päivää ja seitsemän yötä, joina voimme vaaratta kulkea merillä.

Niiden naaraat eivät tunne muuta koirasta kuin kukin omansa; sen seurassa ne elävät koko elämänsä, koskaan sitä hylkäämättä; jos se käy heikoksi ja raihnaaksi, niin ne ottavat sen hartioilleen, kantavat sitä kaikkialle ja palvelevat sitä sen kuolemaan saakka. Mutta mikään kyky ei ole vielä voinut saada tietoonsa sitä ihmeellistä tekotapaa, millä jäälintu rakentaa pesän poikasilleen, eikä arvata sen rakennusainetta. Plutarkhos, joka oli niitä nähnyt ja käsitellyt useampia, arvelee, että ne ovat jonkin kalan ruodoista, joita se liittää ja sitoo yhteen, punoen ne toisiinsa, toiset pitkin-, toiset poikkipäin, ja käyristäen ja pyöristäen niitä niin, että se lopulta muodostaa niistä pyöreän aluksen, joka voi pysyä veden päällä. Kun se sitten on rakentanut sen valmiiksi, niin se kantaa sen meren aallokkoon, sellaiseen paikkaan, missä meri, tuuditellen sitä aivan hiljaa, opettaa linnun korjaamaan sen, mikä ei ole hyvin saumattua, ja paremmin vahvistamaan niitä kohtia, joissa se huomaa meren aaltojen saavan sen rakennuksen peittämään ja hölyntämään; ja päinvastoin ne kohdat, jotka ovat liittyneet lujiksi, ne meren aallokko nivoo ja pusertaa kireälle, niin ettei niitä voi särkeä eikä hajoittaa eikä runnella kivittämällä eikä rauta-aseilla muutoin kuin suurin vaivoin.

Ja mikä on vielä ihmeteltävämpää, se on sen sisäisen ontelon koko ja muoto; se näet on rakennettu ja soviteltu sellaiseksi, ettei siihen mahdu eikä sovi muuta kuin lintu, joka sen on rakentanut, sillä kaikelle muulle se on pääsemätön, salvattu ja suljettu, niin ettei siihen pääse mikään, ei edes meren vesi. Kas siinä varsin selvä ja hyvästä lähteestä saatu kuva tuosta rakennuksesta; kuitenkin minusta tuntuu, ettei se vielä riittävästi selvitä meille tuon rakennustavan vaikeutta. Mutta kuinka itserakkaita olemmekaan sijoittaessamme alapuolellemme ja arvostellessamme halveksivasti sellaista, mitä emme voi jäljitellä emmekä ymmärtää!

Seuratakseni vielä vähän pitemmälle tätä meidän ja eläinten välistä yhtäläisyyttä ja vastaavuutta, niin se etuoikeus, josta meidän sielumme ylpeilee, että se mukauttaa oman luontonsa mukaiseksi kaikki, mistä se muodostaa itselleen mielikuvan, että se riisuu pois katoavaiset ja aineelliset ominaisuudet kaikesta, mitä se ottaa vastaan, että se pakottaa esineet, jotka se katsoo tutustumisen arvoisiksi, riisumaan ja jättämään häviäväiset ominaisuutensa ja heittämään pois, niinkuin tarpeettomat ja arvottomat vaatteet, paksuuden, pituuden, syvyyden, painon, värin, hajun, karheuden, sileyden, kovuuden, pehmeiden ja kaikki aisteilla havaittavat satunnaiset olomuodot, sovittaakseen ne kuolemattoman ja henkisen luontonsa mukaisiksi, niin että se Rooma ja Pariisi, joka minulla on sielussani, se Pariisi, jonka kuvailen mielessäni, sen kuvailen ja tajuun vailla suuruutta ja paikallisuutta, vailla kiviä, katukiviyttä ja puistoja: tämä sama etuoikeus, sanon minä, näyttää aivan ilmeisesti olevan eläimilläkin. Sillä torven toivotuksiin, pyssyjen paukkeeseen ja taisteluihin tottunut hevonen, jonka näemme nukkuessaan, loikoessaan pahnoillaan vavahtelevan ja värähtelevän, kuin jos se olisi taistelun temmellyksessä, varmaa on, että se kuvailee mielessään äännettömän rummunsävelen, aseettoman ja ruumiittoman armeijan:

*Quippe videbis equos fortes, quum membra jacebunt
in somnis, sudare tamen spirareque saepe,
et quasi de palma summas contendere vires.[184]*

Se jänis, jonka jäniskoiraa näkee unissaan, jonka jäljessä näemme sen läähättävän nukkuessaan, ojentaen häntänsä, ravistellen polvitaiteitaan ja jäljitellen täydellisesti juoksuunsa liikkeitä, se jänis on karvaton ja luuton:

*venantumque canes in molli saepe quiete jactant crura tamen subito,
vocesque repente mittunt, et crebras reducunt naribus auras, ut
vestigia si teneant inventa ferarum; expergefactive sequuntur inania
saepe cervorum simulacra, fugae quasi dedita cernant, donec discussis
redeant erroribus ad se.[185]*

Kun usein näemme talonkoirien unissaan murisevan ja sitten oikein haukkuvan ja kavahtavan hereille, kuin huomaisivat jonkun vieraan tulevan, niin tuo vieras, jonka niiden sielu näkee, on henkinen ja aisteilla havaitsematon ihminen, vailla ulottuvaisuutta, väriä ja tosioloisuutta:

*Consueta domi catulorum blanda propago
degere, saepe levem ex oculis volucremque soporem
discutere et corpus de terra corrípere instant,
proinde quasi ignotas facies atque ora tuantur.[186]*

Mitä ruumiin kauneuteen tulee, niin pitäisi minun, ennenkuin jatkan, tietää, olemmeko yksimielisiä sen määritelmästä. On todennäköistä, että tuskin tiedämme, mitä kauneus itsessään ja yleisesti on, koskapa annamme niin monta eri muotoa ihmisen kauneudelle, omalle kauneudellemme; jos siitä olisi olemassa jokin luonnollinen määritelmä, niin tajuaisimme, mitä se yleensä on, niinkuin tajuamme tulen lämmön. Me kuvittelemme sen muodot millaisiksi mieleemme

tekee:

turpis romano belgicus ore color;^[187]

intialaiset kuvaavat sen tummaksi ja ruskettuneeksi, paksu- ja pöhöhuuliseksi, litteä- ja leveänenäiseksi, ja ripustavat suuria kultarenkaita sierainten väliseen rustoon, antaen niiden riippua suuhun asti; samoin myöskin huuliin paksuja jalokivillä koristettuja renkaita, jotka riippuvat heidän leuallaan; ja heistä on kaunista näyttää hampaitaan juurien alapuolelle asti. Perussa pidetään korvia sitä kauniimpina, mitä suuremmat ne ovat, ja niitä venytetään keinotekoisesti niin paljon kuin mahdollista; ja eräs aikalaisemme kertoo nähneensä erään itämaisen kansan keskuudessa tuota tapaa suurentaa korvat ja ripustaa niihin raskaita koristeita pidettävän niin suuressa arvossa, että hän milloin tahansa saattoi pistää käsivartensa hihoineen korvalehteen tehdyn reiän läpi.

Toisaalla on kansakuntia, jotka mustaavat hampaansa hyvin huolellisesti ja halveksien katselevat niitä, jos ne ovat valkeat; toisaalla värjätään ne punaisen värisiksi. Eivät vain baskien maassa naiset pidä itseään kauniimpina, jos heidän hiuksensa on ajeltu, vaan useissa muissakin ja, mikä on merkillisempää, eräissä kylmissäkin maissa, kuten Plinius kertoo. Meksikon naiset pitävät kauniina otsan kapeutta, ja kun he ajavat karvat kaikkialta muualta ruumiistaan, kasvattavat he niitä otsaansa ja tuuhentavat niitä keinotekoisesti; ja rintojen suuruutta he pitävät niin suuressa arvossa, että toivovat voivansa antaa rintaa lapsilleen olkapäänsä ylitse; me pitäisimme sellaista muotoa rumana. Italialaisten mielestä tulee kaunottaren olla kookas ja roteva, espanjalaisten mielestä hoikka ja hento, ja meillä toinen pitää kauniina vaaleaveristä, toinen tummaveristä, toinen pehmeätä ja hentoa, toinen tanakkaa ja rotevaa; ken vaatii kaunottarelta herttaisuutta ja suloa, ken taas ylvästä ryhtiä ja majesteettisuutta.

Aivan saman etusijan kauneuden puolesta, jonka Platon antaa pallon muodolle, antavat epikurolaiset pikemminkin pyramidin tahi neliön muodolle eivätkä voi suvaita pallonmuotoista jumalaa. Mutta oli miten oli, luonto ei ole antanut meille tässä suhteessa suurempia etuoikeuksia kuin muutoinkaan yleisiin lakeihinsa nähden, ja jos arvostelemme itseämme oikein, niin huomaamme, että jos on eräitä eläimiä, jotka tässä suhteessa ovat vähemmin suosittuja kuin me, niin on taas toisia ja sangen lukuisia, jotka ovat suositumpia, *a multis animalibus decore vincimur*,^[188] vieläpä maaeläimiäkin, meidän maalaisiamme; sillä mitä merieläimiin tulee, niin olemme paljon niistä jäljessä, jos emme puhu ruumiinmuodosta, jota ei voi verrata, niin toisenlainen se on, värin, puhtauden, kiillon ja näppäryyden puolesta; ja yhtä paljon olemme kaikissa suhteissa jäljessä ilman eläimistä. Ja tuo etuisuus, jota runoilijat niin painokkaasti huomauttavat, että ruumiimme asento on pysty ja katselee taivasta, alkuperäänsä, kohti,

*pronaque quum spectent animalia cetera terram,
os homini sublime dedit caelumque tueri
jussit et erectos ad sidera tollere vultus;*^[189]

se on tosiaankin pelkkää runoutta; sillä on useita pikku elukoita, joiden silmät ovat kokonaan käännetty taivasta kohti, ja kamelioiden ja kamelikurkien kaulan asento näyttää minusta vielä pystymmältä ja suuremmalta kuin meidän. Millä eläimillä ei ole kasvot ylhäällä ja edessä, mitkä eivät katso suoraan eteensä ja näe, oikeassa asennossaan, yhtä paljon taivasta ja maata kuin ihminen? Ja mitkä Platonin tahi Ciceron mainitsemat ruumiimme rakenteen ominaisuudet eivät ole lukemattomien eläinten käytettävissä? Ne eläimet, jotka ovat eniten näköisiamme, ovat rumimmat ja halveksittavimmat koko joukosta, sillä ulkonäköön ja kasvojen muotoon nähden ne ovat marakatit:

simia quam similis, turpissima bestia, nobis!^[190]

sisäisiin ja jaloimpiin elimiin nähden sika. Totta tosiaan, kun ajattelen ihmistä aivan alastomana (niin, sitäkin sukupuolta, joka näyttää saaneen osakseen enemmän kauneutta), hänen vikojaan, hänen luontaista avuttomuuttaan ja hänen puutteellisuuksiaan, niin tuntuu minusta siltä, että meillä on ollut enemmän syytä verhota itseämme kuin millään muulla eläimellä. On ollut anteeksi annettavaa, että olemme ottaneet avuksemme ne eläimet, joita luonto siinä suhteessa oli suosinut enemmän kuin meitä, koristaaksemme itseämme niiden kauneudella ja piiloutuaksemme niiltä riistämiemme villojen, höyhenten, karvojen, silkin suojaan. Huomatkaamme sitäpaitsi, että me olemme ainoa eläin, jonka puutteellisuus loukkaa omia tovereitamme, ja ainoat, joiden täytyy luonnollisissa toimituksissaan piiloutautua omalta lajiltaan. Huomiota ansaitseva seikka on todella myöskin, että ammatin mestarit määräävät lääkkeeksi rakkauden intohimoille sen ruumiin täydellisen ja vapaan näkemisen, jota himoitsee, ja että rakkauden jäähdyttämiseksi tarvitsee vain vapaasti nähdä se, mitä rakastaa:

*Ille quod obscaenas in aperto corpore partes
viderat, in cursu qui fuit, haesit amor.*^[191]

Mutta vaikkapa tuo lääkemääräys saattaakin ehkä johtua jonkin verran vaateliaasta ja kylmenneestä mielestä, niin on kuitenkin ihmeellinen heikkoutemme merkki se, että tottumus ja tuntemus kyllästyttävät meidät toisiimme. Ei niinkään häveliäisyys kuin oveluus ja varovaisuus saa naiseksemme niin arasti kieltämään meiltä pääsyn heidän pukuhuoneisiinsa, ennenkuin he ovat maalatut ja koristetut näyttäytyäkseen julkisesti:

*nec Veneres nostras hoc fallit; quo magis ipsae
omnia summopere nos vitae postscenia celant,*

kun sitä vastoin useissa eläimissä ei ole mitään, mistä emme pitäisi ja mikä ei miellyttäisi aistejämme, niin että me niiden jättestäkin ja ulostuksista saamme emme vain herkullista syötävää, vaan myöskin uhkeimmat koristeemme ja hyväthajumme. Se, mitä tässä olen sanonut, koskee ainoastaan tavallista keskitasoamme eikä pyri siihen määrään herjaamaan sitä, mikä on pyhää, että se tahtois lukea tuohon keskitasoon kuuluviksi ne jumalalliset, yliluonnolliset ja harvinaiset kaunottaret, joiden joskus näkee loistavan keskuudessamme kuin tähtien, ruumiillisessa ja maallisessa verhossa.

Muuten se osuus, jonka eläimille vapaaehtoisesti myönnämme luonnon suosionosoituksista, on niille sangen edullinen: me omaksumme itsellemme epätodellisia ja kuviteltuja avuja, tulevia ja olemattomia avuja, joista ihmiskyky ei itsestään voi itselleen vastata, tahi avuja, jotka omaksumme vääryydellä, vallattomassa luulottelussamme, kuten järjen, tiedon ja kunnian, ja niiden osaksi jätämme tosioloisia, käsin koeteltavia ja kouraantuntuvia etuja, rauhan, levon, turvallisuuden, viattomuuden ja terveyden, sanon, kauneimman ja runsaimman lahjan, minkä luonto saattaa meille antaa. Niin että filosofit, vieläpä stoalaisetkin, uskaltavat hyvinkin sanoa, että jos Herakleitos ja Pherekydes olisivat voineet vaihtaa viisautensa terveyteen ja tällä kaupalla päästä toinen vesitaudista, toinen täitaudista, joka häntä vaivasi, niin he olisivat tehneet hyvän kaupan.

Tässä he kuitenkin vielä antavat suuremman arvon viisaudelle, verraten sitä terveyteen ja pannen sen tälle vastapainoksi, kuin seuraavassa toisessa myöskin heidän esittämässään väitteessä: he sanovat, että jos Kirke olisi tarjonnut Odysseukselle kaksi juomaa, joista toinen olisi muuttanut ihmisen hupsusta viisaaksi, toinen viisaasta hupsuksi, niin Odysseuksen olisi pitänyt mieluummin valita hupsuksi tekevä juoma kuin antaa Kirken muuttaa hänen ihmismuotonsa eläimen muodoksi, ja väittävät, että viisaus itse olisi puhunut hänelle tähän tapaan: "Heitä minut, jätä minut mieluummin kuin sijoitat minut asumaan aasin muodossa ja ruumiissa." Mitä! Tuon suuren ja jumalaisen viisaudenko siis filosofit heittävät tämän ruumiillisen ja maallisen verhon vuoksi? Emme siis enää olekaan eläimiä etevämmät järkemme, ymmärryksemme ja sielumme puolesta, vaan kauneutemme, kauniin hipiämme ja jäsentemme kauniin sijoituksen puolesta, jonka vuoksi meidän tulee luopua älystämme, järkevyydestämme ja kaikesta muusta. Mutta minä hyväksyn tuon suoran ja avomiellisen tunnustuksen; varmaankin he ovat havainneet, että nuo avut, joista me niin iloitsimme, ovat vain tyhjää luulottelua. Vaikka eläimillä siis olisi kaikki stoalainen hyve, tieto, viisaus ja kyky, niin ne olisivat kuitenkin eläimiä, eivätkä silti olisi verrattavissa kurjaan, häijyyen ja mielettömään ihmiseen. Sillä lyhyesti sanoen, kaikki mikä ei ole niinkuin me, ei ole minkään arvoista, ja Jumalankin, päästäkseen arvoon, täytyy olla meidän kaltaisemme, kuten kohta osoitamme. Tästä näkyy, ettei todellinen ymmärrys saa meitä pitämään itseämme eläimiä parempina ja eroittamaan itseämme niiden tilasta ja yhteydestä, vaan mieletön ylpeys ja itsepäisyys.

Mutta palatakseni aineeseen, meillä on osanamme epävakaisuus, neuvottomuus, epävarmuus, suru, taikausko, tulevaisuuden, vieläpä elämämme jälkeisenkin pelko, kunnianhimo, saituus, mustasukkaisuus, kateus, hurjat, raivoisat ja hillittömät himot, sota, valhe, epärehellisyys, parjaus ja uteliaisuus. Totta tosiaan, olemme maksaneet kumman paljon liikoja tuosta kauniista järjestä, josta ylpeilemme, ja tuosta arvostelu- ja havaintokyvystä, jos olemme sen ostaneet tuon äärettömän intohimojen paljouden hinnasta, joiden vallassa lakkaamatta olemme; ellemme halua vielä alleviivata, kuten Sokrates kyllä tekee, sitä huomattavaa etuoikeuttamme muiden eläinten rinnalla, että kun luonto niille on määrännyt vissit syyt ja rajat lihallselle hekumalle, niin se sitä vastoin meille on siinä suhteessa antanut vapaat ohjat joka hetki ja missä tilaisuudessa tahansa. *Ut vinum aegrotis, quia prodest raro, nocet saepissime, melius est non adhibere omnino, quam, spe dubiae salutis, in apertam perniciem incurrere: sic haud scio, an melius fuerit, humano generi motum istum celerem cogitationis, acumen, solertiam, quam rationem vocamus, quoniam pestifera sint multas, admodum paucis salutaria, non dari omnino, quam tam munifice et tam large dari.*^[193] Mitä hyötyä voimme katsoa olleen Varrolla ja Aristoteleella niin monien asiain ymmärtämisestä? Onko se vapauttanut heidät ihmiselämän vaivaloisuuksista? Onko se pelastanut heidät onnettomuuksista, jotka ahdistavat kuormain kantajaa? Ovatko he logiikasta saaneet jotakin lievitystä leinille? Ovatko he sitä tunteneet vähemmin siksi, että tiesivät, kuinka tuon taudin neste kokoontuu niveliin? Ovatko he tyytyneet kuolemaan siksi, että tiesivät erästen kansakuntain siitä iloitsevan, tahi aviopetokseen siksi, että tiesivät vaimojen muutamien seuduin olevan yhteisiä? Päinvastoin, vaikka he olivat tiedoissa ensi sijalla, toinen roomalaisten, toinen kreikkalaisten keskuudessa, vieläpä aikana, jolloin tieteen kukoistus oli kauneimmillaan, niin emme ole kuitenkaan kuulleet, että heidän elämänsä olisi millään tavoin ollut erikoisen erinomaista; onpa kreikkalaisella päinvastoin täysi tekeminen puhdistautuessaan eräistä merkittävistä tahoista omassa elämässään. Onko huomattu, että aistien nautinto ja terveys ovat maukkaampia sille, joka osaa astrologiaa ja kielioppia ... ja häpeä ja köyhyys vähemmän kiusallisia?

*Scilicet et morbis et debilitate carebis,
et luctum et curam effugies, et tempora vitae
longa tibi post haec fato meliore dabuntur.*^[194]

Olen nähnyt aikananani lukemattomia käsityöläisiä, lukemattomia maanviljelijöitä, jotka ovat olleet viisaampia ja onnellisempia kuin yliopiston rehtorit, ja joiden kaltainen mieluummin tahtoisin olla. Oppineisuudella, niin minusta tuntuu, on paikkansa elämälle tarpeellisten asiain joukossa, sellaisten kuin kunnia, aateluus, arvokkuus, tahi korkeintaan kauneus, rikkaus ynnä muut sellaiset ominaisuudet, jotka siinä tosin ovat hyödylliset, mutta eivät välittömästi, ja pikemmin

meidän käsitystapamme vuoksi kuin luonnon säädöksestä. Me tuskin tarvitsemme enemmän velvollisuuksia, sääntöjä ja lakeja elääksemme yhdyskunnassamme kuin kurjet ja muurahaiset omassaan; ja siitä huolimatta näemme, että ne käyttäytyvät siinä sangen järjestyksenmukaisesti ilman oppineisuutta. Jos ihminen olisi viisas, niin hän määräisi jokaiselle asialle sen tosiarvon sen mukaan, kuinka hyödyllinen ja omansa se on hänen elämälleen. Ken meitä arvostelee tekojemme ja huonojen tekojemme mukaan, se tapaa suuremman joukon erinomaisia oppimattomien kuin oppineiden keskuudessa: tarkoitan kaikenlaisiin hyveisiin nähden. Vanhalla Roomalla näyttää minusta olleen niitä arvokkaampia sekä rauhan että sodan toimissa kuin tuolla oppineella Roomalla, joka itse tuhosi itsensä. Vaikka kaikki muu olisikin samanarvoista, niin jäisi kuitenkin rehellisyys ja viattomuus vanhan puolelle, sillä se viihtyy erinomaisen hyvin yhdessä yksinkertaisuuden kanssa. Mutta jätän tämän aiheen, joka veisi minut pitemmälle kuin tahtoisin mennä. Sanon vain vielä sen, että ainoastaan vaatimattomuus ja nöyryys saattaa luoda kunnan miehen. Ei tule jättää jokaisen itsensä arvosteltavaksi, mikä hänen velvollisuutensa on; se pitää hänelle määrätä, eikä antaa hänen valita sitä ymmärryksensä mukaan; muutoin me, niin äärettömän heikkoja ja vaihtelevia kuin järkisyyimme ja mielipiteemme ovat, lopulta keksimme itsellemme velvollisuuksia, jotka panisivat meidät syömään toinen toisemme, kuten Epikuros sanoo.

Ensimmäinen laki, minkä Jumala koskaan antoi ihmiselle, se oli puhtaan tottelemisen laki; se oli yksinkertaisesti vain käsky, johon nähden ihmisellä ei ollut mitään päätösvaltaa eikä sanomista, koska totteleminen on luonnollinen velvollisuus järkevälle mielelle, joka tunnustaa taivaallisen korkeamman ja hyvää tekevän olennon. Tottelemisesta ja taipumisesta syntyvät kaikki muut hyveet, niinkuin mielen ylpeydestä kaikki synti. Ja päinvastoin, ensimmäinen viettelys, joka kohtasi ihmissuontoa paholaisen taholta, hänen ensimmäinen myrkkynsä, hiipi meihin niistä tiedon ja tuntemuksen lupauksista, jotka hän meille antoi: *Eritis sicut dii, scientes bonum et malum.*^[195] Ja vietelläkseen Odysseuksen ja houkutellakseen hänet vaarallisiin ja tuhoisiin pauloihinsa, tarjoavat sireenit Homeroksen runoissa hänelle lahjaksi tiedon. Ihmisen turmio on siinä, että hän luulee tietävänsä. Siitähän syystä uskontomme meille niin suosittelee tietämättömyyttä, että se on uskon ja tottelevaisuuden olennainen osa. *Cavete ne quis vos decipiat per philosophiam et inanes seductiones, secundum elementa mundi.*^[196] Siitä ovat kaikki kaikkien oppisuuntien filosofit yhtä mieltä, että korkein hyvä on sielun ja ruumiin rauha; mutta mistä sen saamme?

*Ad summum, sapiens uno minor est Jove, dives,
liber, honoratus, pulcher, rex denique regum,
praecipue sanus, nisi quum pituita molesta est.*^[197]

Näyttää todellakin siltä, kuin luonto ei olisi antanut meille lohdutukseksi viheliäisessä ja surkeassa tilassamme muuta kuin itseviisautemme. Siitähän sanoo Epiktetoskin, että "ihmisellä ei ole mitään varsinaisesti omaansa muuta kuin luulojensa käyttö". Meillä ei ole osanamme muuta kuin tyhjää ilmaa ja savua. Jumalilla on terveys olemuksenaan ja sairaus vain ajateltavissa, ihmisellä päinvastoin on onnensa vain mielikuvituksessaan, kärsimykset tosiolemuksenaan. Olemme olleet oikeassa kehuessamme mielikuvituksemme voimaa, sillä kaikki, mitä meillä on hyvää, on olemassa vain unelmissamme. Kuulkaapa, kuinka tuo viheliäinen eläinparka uhmailee. "Ei ole mitään niin suloista", sanoo Cicero, "kuin työskentely tieteiden alalla, noiden tieteiden, sanon, joiden avulla kaiken olevaisen äärettömyys, luonnon mittaamaton suuruus, taivas jo tässä maailmassa ja maat ja meret meille avautuvat; ne ne ovat opettaneet meille uskonnon, itsemme hillinnän, mielen uljuuden ja nostaneet sielumme pimeydestä, näyttääkseen sille kaikki, mikä on ylhäistä, alhaista, ensimmäistä, viimeistä ja keskimmäistä; ne ne tekevät meille mahdolliseksi elää hyvin ja onnellisesti, ja opastavat meitä viettämään elämämme päivät ilman mielipahaa ja ilman vääräyttä". Eikö tämä mies näytä puhuvan elävän ja kaikkivaltiaan Jumalan tilasta? Ja mitä todellisuuteen tulee, niin tuhannet pikku naiset maakylissä ovat eläneet tasaisempaa, suloisempaa ja varmempaa elämää kuin hänen elämänsä oli:

*Deus ille fuit, deus, inclute Memmi,
qui princeps vitae vationem invenit eam, quae
nunc appellatur Sapientia, quique per artem
fluctibus e tantis vitam, tantisque tenebris,
in tam tranquilla et tam clara luce locavit.*^[198]

Kas siinä sangen komeita ja kauniita sanoja; mutta varsin vähäpätöinen sattuma pani tuon miehen ymmärryksen huonompaan kuntoon kuin mitättömimmän paimenen ymmärryksen, huolimatta tuosta opettavasta jumalasta ja jumalaisesta viisaudesta. Yhtä julkea on tämä Demokritoksen kirjan lupaus: "Tulen puhumaan kaikista asioista", ja tuo typerä nimikirjoitus "Kuolevaisista jumalista", jonka tapaamme Aristoteleella, ja tuo Krysippoksen arvostelma, että "Dion oli yhtä hyveellinen kuin Jumala"; ja minun Senecani sanoo tunnustavansa, että Jumala on antanut hänelle elämän, mutta väittää, että elämisen taito on hänen omansa; samoin kuin tämä toinen: *In virtute vere gloriamur; quod non contingeret, si id donum a deo, non a nobis haberemus.*^[199] Seuraava väite on myös Senecan: että viisaan uljuus on yhtä suuri kuin Jumalan, mutta inhimillisessä heikkoudessa, joten se on hänellä suurempi kuin Jumalalla. Ei mikään ole tavallisempaa kuin että tapaa moisia yltyöpäisyyden piirteitä. Ei kukaan meistä loukkaudu niin suuresti nähdessään itsensä korotetuksi Jumalan vertaiseksi kuin nähdessään itsensä alennetuksi toisten eläinten tasolle; niin paljon arempia olemme omasta arvostamme kuin luojamme arvosta.

Mutta täytyy polkea maahan tämä typerä itserakkaus ja järkyttää voimakkaasti ja rohkeasti niitä naurettavia perustuksia, joille nämä väärät luulot rakentuvat. Niin kauan kuin ihminen luulee

itsellään olevan jotakin kykyä ja voimaa itsestään, niin kauan hän ei koskaan ole tunnustava, mitä hän on velkaa herrallensa; hän on aina tekevä kärpäsistä härkäsiä, kuten sanotaan; hänet täytyy panna puille paljaille. Katsokaamme eräitä huomattavia esimerkkejä hänen filosofiansa vaikutuksesta.

Kun Posidoniusta vaivasi niin tuskallinen tauti, että se pani hänet vääntelemään käsivarsiaan ja kiristämään hampaitaan, luuli hän oikein näyttävänsä pitkää nenää tuskalle, huutaessaan sille: "Turhaan itseäsi vaivaat; en kuitenkaan sano sinua pahaksi." Hän tuntee samoja tuskia kuin minun lakeijani, mutta uhmailee sillä, että pitää ainakin kielensä koulukuntainsa lakien alaisena: *re succumbere non oportebat, verbis gloriantem*.^[200] Kun Arkesilaos poti leiniä, niin Karneades, joka tuli häntä tervehtimään, palasi hänen luotaan aivan pahoillaan. Arkesilaos kutsui hänet takaisin ja sanoi hänelle, osoittaen jalkojaan ja rintaansa: "Tuolta ei ole mitään päässyt tänne." Tämä jälkimmäinen on jonkin verran miellyttävämpi, sillä hän tuntee tuskaa ja tahtoisi siitä päästä, mutta tämä tuska ei kuitenkaan masenna eikä lannista hänen mieltään; edellinen pysyy jäykkänä enemmän sanoissa, pelkään mä, kuin tositeossa. Ja Dionysius Herakleoteen, jota rasitti ankara silmien polte, oli pakko luopua stoalaisista periaatteistansa.

Mutta jos tietäminen todella vaikuttaisikin sen, mitä he sanovat, nimittäin vaimentaisi ja lieventäisi meitä vaivaavien onnettomuuksien katkeruutta, niin mitä se tekisi muuta kuin samaa, mitä tietämättömyys tekee paljoa puhtaammin ja ilmeisemmin? Satuttuaan merellä joutumaan kovaan myrskynpuuskaan, ei filosofi Pyrrholla ollut parempaa esikuvaa tarjottavana seuralaistensa noudatettavaksi kuin se levollisuus, jota osoitti eräs sika, joka matkusti heidän mukanaan ja katseli tuota myrskyä pelkäämättä.

Ohjeittensa lopuksi filosofia neuvoa meitä noudattamaan esikuvina voimailijaa ja muulinajajaa, joilla tavallisesti näkee paljoa vähemmän mielenkarvautta kuoleman, tuskan ja muiden vaikeuksien johdosta ja enemmän lujutta kuin mitä tiede koskaan antaa kellekään, joka ei ole niihin syntynyt ja valmistunut itsestään luonnollisella tottumisella. Mikä muu kuin tietämättömyys tekee, että lapsen hentoja jäseniä ja hevosen raajoja on helpompi leikellä ja viileskellä kuin meidän jäseniämme? Kuinka monta ihmistä on pelkkä mielikuvituksen voima tehnyt sairaaksi? Näemme usein sellaisia, jotka iskettävät suontansa, perkauttavat vatsansa ja lääkitsevät itseänsä parantaakseen tauteja, joita tuntevat vain kuvittelussaan. Kun meiltä puuttuu todellisia tauteja, niin tiede lainaa meille omansa: "Tuo ihonväri ennustaa teille jotakin katarrintapaista röhkää; tämä lämmin vuodenaika uhkaa teitä kuumeenluontoisella kiihtymyksellä; tämä vasemman kätenne elämänviivan leikkaus tietää teille jotakin merkittävää ja läheistä pahoinvointia"; ja lopulta se käy haikailematta itse terveydenkin kimppuun: "Tämä nuoruuden reippaus ja rotevuus ei voi pysyä aisoissa; siltä täytyy ottaa verta ja voimaa, koska on pelättävä, että se muutoin kääntyy teitä itseänne vastaan."

Verratkaa moisten mielikuvitelmain orjana olevan ihmisen elämää peltomiehen elämään; jälkimmäinen noudattaa luonnollista haluaan, arvostelee asioita vain sen mukaan, miltä ne nykyhetkellä todella tuntuvat, ilman tiedettä ja ilman ennusteita, ja tuntee kipuja vain silloin, kun hänellä todella niitä on, kun sitävastoin edellisellä usein on kivitauti sielussaan ennenkuin munuaisissaan; ikäänkuin ei olisi kylliksi aikaista kärsiä tuskaa sitten, kun se on tullut, omaksuu hän sen ennakoita mielikuvituksessaan ja rientää sitä vastaan.

Se, mitä sanon lääketieteestä, voi soveltua esimerkiksi yleensä kaikesta tieteestä. Siitä on johtunut tuo niiden filosofien muinainen mielipide, jotka pitivät korkeimpana hyvänä meidän ymmärryksemme heikkouden tunnustamista. Tietämättömyyteni tarjoaa minulle yhtä paljon tilaisuutta toivoon kuin pelkoon; ja kun minulla ei ole muuta sääntöä terveydelleni kuin muiden ihmisten esimerkkien ja muualla samanlaisessa tapauksessa näkemieni tapahtumain neuvoma, niin saan niitä kaikenlaisia ja pysähdyn vertauksiin, jotka ovat minulle suotuisimmat. Otan terveyden vastaan avosylin, vapaana, täytenä ja kokonaisena, ja kiihdytän haluani siitä nauttimaan sitä enemmän, kuta vähemmän tavallinen ja kuta harvinaisempi se minulle nykyhetkellä on; kaukana siitä, että häiritseisin sen lepoa ja suloisuutta uuden ja väkinäisen elämäntavan katkeruudella. Eläimet osoittavat meille kyllin selvästi, kuinka paljon sairauksia sielumme levottomuus meille tuottaa; mitä meille kerrotaan Brasilian asukkaista, että he kuolivat ainoastaan vanhuudesta, se selitetään johtuneeksi heidän ilmastonsa selkeydestä ja tyyneydestä; minä selitän sen johtuneeksi pikemmin heidän sielunsa tyyneydestä ja selkeydestä, sitä kun eivät rasittaneet mitkään intohimot eivätkä pinnistetyt ja vastenmieliset ajatukset ja askarrukset, koska he olivat ihmisiä, jotka elivät elämänsä ihmeteltävässä yksinkertaisuudessa ja tietämättömyydessä, vailla tieteitä, lakeja, kuningasta ja minkäänlaista uskontoa.

Ja mistä johtuu se, mitä kokemus osoittaa, että hienostumattomimmat ja hidasluontoisimmat ovat voimakkaampia ja himoittavampia lemmen toimituksissa, ja että muulinajajan rakkaus otetaan usein suosiollisemmin vastaan kuin hienon salonkiherran, muusta kuin siitä, että jälkimmäisessä sielun kiihtymys häiritsee hänen ruumiinsa voimaa, murtaa ja väsyttää sen, samoin kuin se väsyttää ja häiritsee tavallisesti sielua itseänsä. Mikä muu sen mullistaa, mikä syökee sen tavallisemmin raivohulluuteen, kuin sen oma tulisuus, sen terävyys, sen vilkkaus, sanalla sanoen sen oma voima? Mistä syntyy ylevin hulluus muusta kuin ylevimmästä viisaudesta? Samoin kuin hartaista ystävyysuhteista syntyy tuimia vihamielisyyksiä ja vankat terveydet muuttuvat kuolettaviksi taudeiksi, samoin syntyvät sielujemme harvinaisista ja ankarista myrskyistä suurenmoisimmat ja riivatuimmat mielenviat; ei ole kuin puoli ruuvinkierrosta siirtyessä toisesta toiseen. Mielenvikaisten ihmisten teoista näemme, kuinka hyvin hulluus soveltuu yhteen sielumme voimakkaimpien toimintain kanssa. Jokainen tietää, kuinka huomaamaton on välimatka vapaan hengen vallattomasta lennosta ja korkeimman ja harvinaisen hyveen ilmauksista hulluuteen.

Platon sanoo raskasmielisiä ihmisiä paremmiksi oppimaan ja etevämmiksi; heilläpä on myöskin enemmän taipumusta hulluuteen kuin millään muilla. Lukemattomat henget ovat tuhoutuneet omasta voimastaan ja notkeudestaan. Millaisen hyppäyksen onkaan äskettäin, oman myrskyisyytensä ja tulisuuksiensa vaikutuksesta, tehnyt eräs älykkäimpiä, nerokkaimpia ja tuon antiikkisen ja puhtaan runouden hengessä kehittyneimpiä italialaisia runoilijoita,^[201] mitä koskaan on ollut olemassa? Eikö hänellä ole syytä kiitollisuuteen tuolle omalle murhaavalle vilkkaukselle, tuolle valolle, joka on hänet sokaissut, tuolle järjen täsmälliselle ja jännitettylle käsityskyvyille, joka on vienyt häneltä järjen, tuolle hartaalle ja uutteralle tietojen etsinnälle, joka on vienyt hänet tylsyyteen, tuolle harvinaiselle taipumukselle sielun kykyjen harjoitukseen, joka on tehnyt hänet kykenemättömäksi kaikkeen harjoitukseen ja riistänyt häneltä sielun? Tunsin vielä enemmän surua kuin sääliä nähdessäni hänet Ferrarassa niin kurjassa tilassa, elävänä neronsa kuoleman jälkeen, tuntematta itseään ja teoksiaan, jotka hänen tietämättänsä ja kuitenkin hänen nähtensä on saatettu julkisuuteen korjaamattomina ja muodottomina.

Jos tahdotte ihmisen terveeksi, normaaliseksi, luja- ja vakavaryhtiseksi, niin verhotkaa hänet pimeyteen, toimeettomuuteen ja unteluuteen. Meidän täytyy tyhmistyttää itsemme viisastuaksemme ja sokaista itsemme opastaaksemme itseämme. Ja jos minulle sanotaan, että tuosta edusta, että olemme penseitä ja tylsiä tuntemaan tuskia ja kipua, seuraa se haitta, että se tekee meidät johdonmukaisesti myöskin vähemmän kärkkäiksi ja persoiksi nautinnoille ja sille, mikä on hyvää, niin se on kyllä totta, mutta kohtalomme kurjuus tekee, että meillä ei ole yhtä paljoa nautittavaa kuin kartettavaa, ja että suurinkaan hekuma ei koske meihin niinkuin vähäinen tuska: *segnius homines bona quam mala sentiunt*,^[202] meissä ei täysi terveys tunnu niinkuin vähäpätöisin tauti:

Pungit

*In cute vix summa violatum plagula corpus,
quando valere nihil quemquam movet. Hoc juvat unum,
quod me non torquet latus, aut pes; cetera quisquam
vix queat aut sanum sese aut sentire valentem.*^[203]

Hyvä vointimme on vain sitä, ettemme tunne pahoinvointia. Siitäpä syystä se filosofien koulukunta, joka on antanut eniten arvoa nautinnolle, on myöskin määritellyt sen pelkäksi tuskattomuudeksi. Tuskattomuus, se on korkein hyvän aste, mitä ihminen saattaa toivoa, kuten Ennius sanoi:

nimum boni est cui nihil est mali,^[204]

sillä tuokin hivelevä ja kiihtynyt hyvän tunne, jonka tapaa eräissä nautinnoissa ja joka näyttää kohottavan meidät yli tavallisen terveyden ja tuskattomuuden, tuo aktiivinen, liikkuva ja niin sanoakseni polttava ja pureva hekuma, sekin tähtää vain tuskattomuuteen päämaalinansa; se vietti, joka ajaa meidät lihalliseen yhteyteen naisten kanssa, se pyrkii vain poistamaan meistä sitä mielipahan tunnetta, jonka meille tuottaa kiihkeä ja raju himo, ja tahtoo vain tyydyttää sen ja päästä rauhaan ja olemaan tuota kiihkeitä vailla; samoin on laita muilla aloilla. Sanon siis, että jos yksinkertaisuus lähentää meitä tuskattomuuteen, niin se lähentää meitä meidän oloissamme sangen onnelliseen tilaan. Kuitenkaan ei pidä kuvitella sitä niin visusti suljetuksi, että se olisi kokonaan vailla tunnetta; sillä Krantor oli varsin oikeassa vastustaessaan Epikuroksen tuskattomuutta, jos sille lasketaan niin syvät perustukset, että jopa tuskien lähestyminenkin ja synty on siinä mahdoton. "En kiittele tuota tuskattomuutta, joka ei ole mahdollinen eikä toivottava; olen tyytyväinen, kun en ole sairas; mutta jos olen sairas, niin tahdon tietää, että sitä olen, ja jos minua poltetaan poltinraudalla tahi leikataan, niin tahdon sitä tuntea." Todella, jos perinjuurin poistettaisiin tuskan tunteminen, niin hävitettäisiin samalla kokonaan myöskin nautinnon tunteminen, ja lopulta tehtäisiin tyhjäksi koko ihminen. *Istud nihil dolere non sine magna mercede contingit immanitatis in animo, stuporis in corpore*.^[205] Tuska on ihmiselle hyvä aikanaan; ei hänen tule aina karttaa sitä eikä aina tavoitella nautintoa.

On sangen suuri lisä tietämättömyyden kunniaan, että tiede itse ajaa meidät sen syliin, kun se ei kykene tekemään meitä kyllin jäykiksi kestävänsä kärsimysten taakkaa; sen on pakko turvautua tällaiseen sovitteluun, höllittää ohjaksiamme ja sallia meidän pelastautua tietämättömyyden helmaan ja turvata meidät sen suosiollisella avulla onnen kolahduksilta ja loukkauksilta. Sillä mitä muuta se tahtoo sanoa saarnatessaan meille, että meidän tulee suunnata ajatuksemme pois tuskista, jotka meitä ahdistavat, ja kohdistaa se menneisiin nautintoihin, käyttää lohdutuksena nykyisessä pahassa menneen hyvän muistoa ja kutsua avuksemme haihtunut ilo vastapainoksi sille, mikä meitä vaivaa? *Levationes aegritudinum in avocatione a cogitanda molestia et revocatione ad contemplandas voluptates ponit*.^[206] Ellei se ehkä, milloin sen voima ei riitä, tahdo käyttää viekkautta ja tehdä sukkela tempua ja keikausta, kun sen ruumiin ja käsivarsien voima sattuu pettämään; sillä mitä rahaa se on, en tahdo sanoa filosofille, vaan yksinkertaisesti vakavalle miehelle, että hänelle maksetaan kreikkalaisen viinin makeuden muistolla silloin, kun hän todellisuudessa tuntee tulisen kuumeen polttavaa janoa? Sehän pikemminkin tekisi hänen kauppansa kahta huonommaksi:

Che ricordarsi il ben doppia la noia.^[207]

Samaa laatua on tämä toinen filosofian antama neuvo: että tulee säilyttää muistissa vain menneet onni ja haihduttaa siitä pois kärsimämme kiusat; ikäänkuin meillä olisi vallassamme unohtamisen taito; ja se on neuvo, jonka johdosta menetämme arvoa, vieläkin kerran.

Mitä! Filosofiako, jonka tulee antaa minulle aseet käteen taistellakseni kohtaloa vastaan, jonka tulee karaista rohkeuteni, polkeakseni jalkoihini kaikki ihmiselämän vastoinkäymiset, sekä alentuu niin hemmoittelevaksi, että käskee minua pelastamaan nahkani moisilla raukkamaisilla ja naurettavilla metkuilla? Sillä muisti ei palauta mieleemme sitä, mitä valitsemme, vaan sen, mitä se tahtoo; vieläpä on niin, ettei mikään paina jotakin niin elävästi muistiimme kuin halu unohtaa se; hyvä keino, jolla saa jonkin asian säilymään sielussamme ja kaiverretuksi siihen, on se, että kehoittaa sieluumme unohtamaan sen. Ja totta ei ole tämä: *Est situm in nobis, ut et adversa quasi perpetua oblivione obruamus, et secunda jucunde et suaviter meminerimus;*^[209] mutta totta on tämä: *Memini etiam quae nolo; oblivisci non possum quae volo.*^[210] Ja kenen antama on tämä neuvo? Sen, *qui se unus sapientem profiteri sit ausus;*^[211]

*qui genus humanum ingenio superavit et omnes
praestinxit, stellas exortus uti aetherius sol.*^[212]

Muistin tyhjentäminen ja paljaaksi riistäminen, eikö se ole oikea ja sopiva tie tietämättömyyteen?

Iners malorum remedium ignorantia est.^[213]

Näemme useita tämäntapaisia ohjeita, joilla meidän sallitaan lainata alhaisolta tyhjänpäiväisiä näennäisiä apukeinoja, milloin terävä ja voimakas järki ei tarpeeksi tepsi, kunhan ne vain ovat meille tyydytykseksi ja lohdutukseksi; milloin ei voida parantaa haavaa, tyydytään turruttamaan ja peittelemään se. Luulen, että nuo filosofit myöntävät minulle sen, että jos he voisivat luoda järjestystä ja vakavuutta sellaiseen elämään, joka jonkinlaisesta ymmärryksen heikkoudesta ja sairaudesta pysyisi nautinnoissa ja levollisena, niin he suostuisivat siihen:

*Potare et spargere flores
incipiam, patiarque vel inconsultus haberi.*^[214]

Monet filosofit olisivat samaa mieltä kuin Lykas: tämä, joka muutoin oli tavoiltaan hyvin vakava ja eleli kaikessa hiljaisuudessa ja rauhassa perheensä keskuudessa, laiminlyömättä mitään velvollisuuttansa omaisiansa ja muita ihmisiä kohtaan, varjellen itsensä varsin visusti kaikelta, mikä oli vahingollista, oli jonkinlaisen mielenhäiriön johdosta saanut päähänsä erään houreen: hän näet luuli olevansa alituisesti teattereissa katselemassa ilveilyjä, näytelmiä ja mitä kauneimpia komedioja. Kun lääkärit olivat parantaneet hänet tästä pahan nesteen vaikutuksesta, niin oli vähällä, ettei hän vetänyt heitä oikeuteen, saadaksen heidät siirtämään hänet jälleen noiden suloisten mielikuvitelmain maailmaan:

*Pol! me occidistis, amici,
non servastis, ait; cui sic extorta voluptas
et demptus per vim mentis gratissimus error;*^[215]

haaveillen samoin kuin Thrasylaos, Pythodoroksen poika, joka oli siinä luulossa, että kaikki Piraioksen satamasta lähtevät ja sinne saapuvat laivat tekivät työtä vain häntä varten, ja iloitsi niiden onnellisesta merimatkasta ja otti ne ilomielin vastaan. Kun hänen veljensä Kriton oli saanut hänet palautetuksi paremmalle järjelle, kaipasi hän tuota tilaa, jossa hän oli elänyt iloisena ja kaikesta mielipahasta vapaana. Samaa sanoo tuo vanha kreikkalainen runonsäe, että "on varsin mukavaa, ettei ole niin älykäs",

Εν τω φρονειν γαρ μηδεν ηδιστος βιος.^[216]

Ja Salomonin Saarnaaja sanoo: "Paljosta viisaudesta on paljon harmia", ja: "Ken hankkii viisautta, hankkii itselleen vaivaa ja levottomuutta."

Sekin, mihin filosofia yleensä antaa suostumuksensa, se viimeinen lääke, jonka se määrää kaikenlaisessa hädässä, että voimme tehdä lopun elämästä, jota emme jaksa kestää (*Placet? pare. Non placet? quacumque vis, exi...*^[217] *Pungit dolor? vel fodiat sane: si nudus es, da jugulum, sin tectus armis Vulcaniis, id est fortitudine, resiste*^[218]), ja tuo kreikkalaisten sanantapa pidoissa, joka myöskin sovitetaan siihen: *Aut bibat, aut abeat,*^[219] joka kuuluu sopivammalta gascognelaisen kielellä, joka muuttaa kernaasti B:n V:ksi, kuin Ciceron kielellä:

*Vivere si recte nescis, decede peritis.
Lusisti satis, edisti satis atque bibisti;
tempus abire tibi est, ne potum largius aequo
rideat et pulset lasciva decentius aetas;*^[220]

mitä se muuta on kuin sen oman kykenemättömyyden tunnustus ja turvautumista ei vain tietämättömyyteen, vaan typeryyteenkin, tunteettomuuteen ja olemattomuuteen?

*Democritum postquam matura vetustas
admonuit memorem motus languescere mentis,
sponte sua letho caput obvius obtulit ipse.*^[221]

Sitähän sanoi Antistheneskin, että "täytyy varustaa itselleen joko järkeä, ymmärtääkseen, tahi nuoraa, hirttäytyäkseen", ja siihenhän viittasi Krysipposkin seuraavan, runoilija Tyrtaoksen sanan johdosta: On mentävä miehuuteen tahi kuolemaan. Ja Krates sanoi, että "rakkauden voi

parantaa nälällä, jollei ajalla, ja jos nämä molemmat keinot eivät ketä miellyttäisi, hirttonuoralla". Kun se Sextius, josta Seneca ja Plutarkhos puhuvat niin kovin kiitellen, oli antautunut opiskelemaan filosofiaa, heittäen sikseen kaiken muun, niin hän päätti heittäytyä mereen, huomattaessaan opintojensa edistymisen liian hitaaksi ja pitkälliseksi; hän riensi kuolemaan, kun ei voinut saavuttaa tietoa. Kas tässä mitä laki sanoi tästä asiasta: "Jos sattuu kohtaamaan jokin suuri vastoinkäyminen, jota ei voi auttaa, niin satama on lähellä, ja voi uimalla pelastautua pois ruumiista, kuin vuotavasta purresta; sillä kuoleman pelko se pitää sielun sidottuna ruumiiseen eikä elämän halu."

Samoin kuin yksinkertaisuus tekee elämän miellyttävämmäksi, se tekee sen myöskin viattomammaksi ja paremmaksi, kuten äsken jo aloin osoittaa. "Yksinkertaiset", sanoo pyhä Paavali, "ja tietämättömät nousevat ja omistavat taivaan"; ja me kaikkine tietoinemme, me sukellamme helvetin syvyyksiin. En pane niin paljon huomiota Valentianukseen, joka oli tieteen ja kirjallisuuden jyrkkä vihamies, enkä Liciniukseen, molemmat Rooman keisareita, jotka sanoivat niitä kaiken valtiojärjestyksen myrkyksi ja turmioksi, enkä Mohamettiin, joka, kuten olen kuullut, kielsi tieteen uskolaisiltaan; mutta suuren Lykurgoksen esimerkin ja arvovallan ja kunnioituksen tuota jumalaista lakedaimonilaista valtiomuotoa kohtaan, joka oli niin suuri, niin ihmeteltävä ja kukoisti niin kauan hyveen ja onnen puolesta, ilman minkäänlaista tieteiden opetusta tahi harjoittamista, täytyy toden totta painaa sangen paljon. Ne, jotka palaavat tuosta uudesta maailmasta, jonka espanjalaiset isiemme aikana löysivät, voivat todistaa meille, kuinka nuo kansakunnat, vailla hallitusmiehiä ja lakeja, elävät paljon oikeudenmukaisemmin ja parempaa järjestystä noudattaen kuin meikäläiset, joilla on enemmän virkamiehiä ja lakeja kuin on muita ihmisiä ja kuin on tekoja...

Sitä sanoi myöskin eräs Rooman senaattori viimeisiltä vuosisadoilta, että heidän edeltäjänsä henki haisi sipulille ja heidän vatsansa tuoksui hyvälle omalletunnolle, ja hänen aikalaisensa päinvastoin tuoksuvat ulospäin hyvälle hajulle, mutta sisäisesti haisivat kaikenlaisille paheille, se on, ymmärtääkseni, että heillä oli paljon tietoja ja kykyjä, mutta sangen vähän rehellisyyttä. Hienostumattomuuteen, tietämättömyyteen, yksinkertaisuuteen, karkeuteen yhtyy kernaasti viattomuus; uteliaisuus, rikkiviisuus, tiedot tuovat mukanaan pahuuden; nöyryys, pelko, tottelevaisuus, sävyisyys, jotka ovat pääasiat inhimillisen yhteiskunnan säilymiselle, vaativat köyhää, kuuliaista ja itsestään vaatimattomasti ajattelevaa sielua. Kristityt tietävät erikoisen hyvin, kuinka uteliaisuus ihmisellä on luontainen ja alkuperäinen pahe; viisautensa ja tietojensa kartuttamisen halu se oli ihmisheimon ensimmäinen turmio; sitä tietä se on syössyt itsensä iankaikkiseen kadotukseen; ylpeys on sen tuho ja turmelus; ylpeys se ajaa ihmisen poikkeamaan tavallisilta teiltä ja saa hänet omaksumaan uusia oppeja ja mieluummin olemaan harhautuneen ja kadotuksen tielle eksyneen joukkion johtajana, olemaan harhaopin ja valheen koulumestarina ja opettajana kuin olemaan oppilaana totuuden koulussa ja antamaan toisen käden johtaa ja ohjata itseänsä yleistä ja suuraa kulkutietä myöten. Sitä ehkä tarkoittaa vanha kreikkalainen sana, että "taikausko seuraa ylpeyttä ja tottelee sitä kuin isäänsä". Oi järjen ylpeys, kuinka suuresti vahingoitatkaan meitä!

Kun Sokrates oli saanut tietää, että viisauden jumala oli antanut hänelle nimen "Viisas", hämmästytti hän eikä itseään joka puolelta tutkiessaan ja ravistelllessaan löytänyt minkäänlaista perustusta tälle jumalan päätökselle. Hän tunsu toisia yhtä oikeamielisiä, itseänsä hillitseviä, uljaita, tietorikkaita kuin hänkin ja kaunopuheisempia, kauniimpia ja maalle hyödyllisempiä. Vihdoin hän päätti, että hänet oli erotettu muista ja että hän oli viisas vain senvuoksi, ettei hän pitänyt itseään sellaisena, ja että hänen jumalansa katsoi erinomaiseksi typeryydeksi ihmisessä sitä, että hän luuli itseään tietorikkaaksi ja viisaaksi, ja että hänen paras oppinsa oli tietämättömyyden oppi, ja yksinkertaisuus hänen paras viisautensa. Pyhä Sana julistaa viheliäisiksi ne meistä, jotka pitävät itseänsä arvossa: "Muta ja tuhka, sanoo se heille, mitä sinulla on ylpeilemistä?" Ja toisessa kohdassa: "Jumala on luonut ihmisen varjon kaltaiseksi"; kuka siitä voi mitään sanoa, kun se valon poistuttua on häipynyt? Me olemme vain tyhjyyttä.

Kaukana siitä, että kykenisimme käsittämään Jumalan ylevyyttä, ymmärrämme kaikkein vähimmin niitä Luojamme tekoja, jotka parhaiten kantavat hänen leimaansa ja ovat hänelle ominaisimpia. Kristityille on uskomattoman asian kohtaaminen tilaisuus uskomiseen; tuo asia on sitä järjenmukaisempi, kuta ihmisjärjen vastaisempi se on; jos se olisi järjenmukainen, niin se ei enää olisi ihme; ja jos se olisi jonkin esimerkin mukainen, niin se ei enää olisi mitään omituista. *Melius scitur Deus nesciendo*,^[222] sanoo pyhä Augustinus; ja Tacitus: *Sanctius est ac reverentius de actis deorum credere quam scire*;^[223] ja Platon arvelee olevan jotakin julkeuden vikaa siinä, että liian uteliaasti tavoittelemme tietoa Jumalasta ja maailmasta ja kaiken olevaisen alkusyistä. *Atque illum quidem parentem huius universitatis invenire, difficile; et quum iam inveneris, indicare in vulgus, nefas*,^[224] sanoo Cicero. Me kyllä sanomme: Mahtavuus, Totuus, Vanhurskaus: ne ovat sanoja, jotka merkitsevät jotakin suurta; mutta mitä se on, sitä emme mitenkään näe emmekä tajua. Me sanomme, että Jumala pelkää, vihastuu, rakastaa,

immortalia mortali sermone notantes.^[225]

Ne ovat kaikki mielenkuohuja ja -liikutuksia, jotka eivät voi asua Jumalassa, kuin jos hän olisi meidän muotoisemme, emmekä me voi kuvitella häntä hänen muotonsa mukaisesti. Jumala yksin voi tuntea itsensä ja selittää tekonsa, eikä tee sitä meidän kielellämme sattuvasti, koska hänen on alennuttava ja laskeuduttava meidän tasollemme, jotka makaamme maassa. "Kuinka saattaa hänelle soveltua varovaisuus, joka on välimuoto hyvän ja pahan välillä, koskapa hänessä ei ole mitään pahaa? Entä järki ja ymmärrys, joita me käytämme päästöksemme siitä, mikä on epäselvää, siihen, mikä on todennäköistä, koskapa Jumalalle ei ole mikään epäselvää? Oikeus, joka jakaa kullekin sen, mitä hänelle tulee, ja joka on luotu ihmisten yhteiskuntaa ja yhdyselämää

varten, kuinka se voi olla Jumalassa? Ja kuinka kohtuullisuus, joka on ruumiillisten nautintojen hillitsemistä, joilla ei ole Jumalassa mitään sijaa? Lujuus kestävänsä tuskaa, vaivaa ja vaaroja on hänelle yhtä vähän ominainen, koska nuo kolme eivät ensinkään pääse häntä lähestymään." Siksi Aristoteles katsoo hänen olevan yhtä vailla hyvettä kuin pahettakin. *Neque gratia neque ira teneri potest; quod quae talia essent, imbecilla essent omnia.*[226]

Sitä totuuden tuntemiskykyä, joka meillä on, olipa se millainen tahansa, emme ole saaneet omin voiminemme; tämän on Jumala kyllin selvästi osoittanut meille valitsemalla alhaisten, yksinkertaisten ja tietämättömien joukosta todistajat ilmaisemaan meille hänen ihmeteltävät salaisuutensa. Uskomme ei ole meidän oma hankkimamme; se on pelkkä lahja toisen anteliaasta kädestä. Uskontoamme emme ole saaneet järjen tahi oman ymmärryksemme avulla, vaan toisen arvovallasta ja käskystä. Ymmärryksemme heikkous auttaa meitä siinä enemmän kuin voima, ja sokeutemme enemmän kuin selvänäköisyytemme. Tietämättömyytemme pikemmin kuin tietomme tekee meidät rikkaiksi tuosta jumalallisesta tiedosta. Ei ole kumma, jos meidän luonnolliset ja maalliset apuneuvomme eivät pysty käsittämään tuota yliluonnollista ja taivaallista tietoa; ottakaamme se omasta puolestamme vastaan vain tottelevaisina ja nöyrinä; sillä, kuten kirjoitettu on: "Minä masennan viisasten viisauden ja lannistan ymmärtävien ymmärryksen." Missä on tämän maailman viisas, sen kirjailija, sen väittelijä? Eikö Jumala ole tehnyt typeryydeksi tämän maailman viisautta? Sillä koska maailma ei ole oppinut tuntemaan Jumalaa viisaudellaan, niin hän on tahtonut pelastaa uskovaiset saarnan tietämättömyydellä ja yksinkertaisuudella.

Niinpä tulee minun vihdoinkin tarkastaa, kykeneekö ihminen löytämään mitä etsii, ja onko tuo etsintä, jota hän on harjoittanut niin monen vuosisadan ajan, rikastuttanut hänet jollakin uudella voimalla ja jollakin luotettavalla totuudella. Luulenpa hänen tunnustavan minulle, että kaikki, mitä hän on voittanut niin pitkällisellä pyrkimyksellä, on siinä, että hän on oppinut tuntemaan oman heikkoutensa. Tietämättömyyden, joka meissä oli luontainen, olemme pitkällisellä tutkimisella vakaannuttaneet ja vahvistaneet todeksi. Tosioppineiden miesten on käynyt niinkuin käy tähtkämpäiden: ne kohoavat kohoamistaan ja nostavat päänsä suorana ja ylpeänä, niin kauan kuin ovat tyhjiä; mutta kun ne kypsyttyään ovat täynnä ja kohtuisina jyvistä, niin ne alkavat nöyrytyä ja painaa sarvensa alas; samoin ne ihmiset, jotka ovat koetelleet kaikkea ja tutkistelleet kaikki eivätkä tästä tietojoukosta ja niin monien eri asiain varastosta ole löytäneet mitään tukevaa eikä lujaa eikä muuta kuin tyhjiyttä, ovat luopuneet itseviisaudestaan ja huomanneet luonnollisen tilansa. Siitähän Velleius moittii Cotta ja Ciceroa, että "he ovat oppineet Philolta, etteivät ole mitään oppineet". Pherekydes, yksi seitsemästä viisaasta, kirjoitti kuolemajälkeensä ollessaan Thaleelle ja sanoi: "Olen käskenyt omaisiani minut haudattuaan, tuomaan sinulle kirjoitelmani. Jos ne tyydyttävät sinut ja muut viisaat, niin julkaise ne; jos eivät, niin hävitä ne; ne eivät sisällä mitään varmaa, mikä tyydyttäisi minut itseni; en tahdokaan kerskua tietäväni totuutta tahi voivani sitä saavuttaa; en paljasta asioita, vaan pikemminkin avaan ne." Kun viisaimmalta mieheltä, joka koskaan on elänyt, kysyttiin, mitä hän tiesi, vastasi hän tietävänsä sen, ettei hän tiennyt mitään. Hän osoitti todeksi sen, mitä sanotaan, että suurin osa siitä, mitä tiedämme, on pienin siitä, mitä emme tiedä, se on, että sekin, mitä luulemme tietävämme, on osa, ja sangen pieni, meidän tietämättömyyttämme. Me tiedämme asiat mielikuvituksessamme, sanoo Platon, emmekä tiedä niitä todellisuudessa. *Omnes pene veteres nihil cognosci, nihil percipi, nihil sciri posse dixerunt; angustos sensus, imbecilles animos, breviam curricula vitae.*[227] Valerius sanoo, että Cicerokin, joka sai kaikesta arvostaan kiittää tietoja, alkoi vanhetessaan lakata pitämästä arvossa tieteitä; ja niin kauan kuin hän niitä käsitteli, teki hän sen sitomatta itseään mihinkään puolueeseen, noudattaen sitä, mikä hänestä tuntui todennäköiseltä, milloin toisessa koulukunnassa, milloin toisessa, pysytellen aina Akatemian epäilevällä kannalla. *Dicendum est, sed ita, ut nihil affirmant, quaeram omnia, dubitans plerumque et mihi diffidens.*[228]

Tehtäväni olisi kovin helppo, jos tahtoisin ottaa huomioon tavallisen, keskitasaisen ihmisen, ihmisten suuren enemmistön; ja kuitenkin voisin sen tehdä heidän oman sääntönsä nojalla, he kun eivät arvostele totuutta äänien painavuuden, vaan niiden lukumäärän mukaan. Jättäkäämme syrjään yhteinen kansa,

*qui vigilans stertit ...
mortua cui vita est prope iam, vivo atque videnti,*[229]

joka ei ole herännyt itsetuntoon, joka ei arvostele itseään, joka jättää suurimman osan luontaisia kykyjään viljelemättä. Tahdon ottaa huomioon vain korkeimmalla tasolla olevan ihmisen. Tarkastakaamme häntä tuossa pienessä joukossa erinomaisia ja valittuja miehiä, jotka, saatuaan luonnolta lahjaksi hyvän ja erikoisen kyvyn, vielä ovat sitä karaisseet ja teroittaneet huolellisella hoidolla, opiskelulla ja ammattikasvatuksella, ja kehittäneet sen korkeimmalle viisauden asteelle, minkä se voi saavuttaa; he ovat muovailleet sielunsa joka suuntaan ja joka kulmalta, tukeneet ja lujittaneet sitä kaikella ulkonaisella avulla, mikä sille on ollut omiaan, rikastuttaneet ja koristaneet sen kaikella, mitä he sen hyväksi ovat voineet saada maailmasta ja sen ulkopuolelta; heissä on ihmisluento saavuttanut korkeimman kehitysasteensa. He ovat säännelleet maailman valtiomuodoilla ja laeilla, he ovat opettaneet sitä taidoilla ja tieteillä ja opettaneet sitä vielä ihmeteltävien elämäntapojensa esimerkillä. En ota lukuun muita kuin nuo miehet, heidän todistuksensa ja kokemuksensa; katsokaamme, kuinka pitkälle he ovat päässeet, ja mihin he ovat tyytyneet; ne sairaudet ja viat, jotka tapaamme tuossa mieskunnassa, ne voi muu maailma kyllä pelkäämättä tunnustaa omiksensa.

Ken jotakin etsii, se joutuu ennemmin tahi myöhemmin sille kohdalle, että sanoo joko löytäneensä sen, tahi että sitä ei voi löytää, tahi että hän on vielä sitä etsimässä. Koko filosofia jakautuu näihin kolmeen luokkaan. Sen tarkoituksena on totuuden, tiedon, varmuuden etsintä. Peripateetikot, epikurolaiset, stoalaiset ynnä eräät muut luulivat löytäneensä sen; nämä ovat perustaneet ne

tieteet, jotka meillä on, ja käsitelleet niitä varmoina tietoina. Klitomakhos, Karneades ja akateemikot pitivät etsintäänsä toivottomana ja arvelivat, ettei totuutta voinut tajuta meidän välineillämme; näiden lopputuloksena on ihmisen heikkous ja tietämättömyys; tällä puolueella oli lukuisin jäsenjoukko ja jaloimmat kannattajat. Pyrrho ja muut skeptikot tahi epejistit, joiden opinsääntöjä monet muinaisajan miehet ovat pitäneet johdettuina Homeroksesta, seitsemästä viisaasta ja Arkhilokoksesta ja Euripideestä, ja joihin kuuluviksi he lukevat Zenonin, Demokritoksen, Xenophaneen, sanovat olevansa vielä totuutta etsimässä; nämä katsovat, että ne, jotka luulevat sen löytäneensä, erehtyvät äärettömän suuresti, ja että on liian rohkeata itserakkautta vielä tuossa toisessakin asteessa, joka vakuuttaa, että ihmisvoimat ovat kykenemättömät sitä saavuttamaan; sillä meidän kykymme määrän mittaaminen, asiain vaikeuden tunteminen ja arvosteleminen, se on suurta ja korkeinta tiedettä, ja he epäilevät, tokko ihminen siihen kykenee:

*Nil sciri si quis putat, id quoque nescit,
an sciri possit, quo se nil scire fatetur.*^[230]

Tietämättömyys, joka on itsestään tietoinen, joka arvostelee ja tuomitsee itsensä, se ei ole täydellistä tietämättömyyttä; sitä ollakseen, sen täytyy olla itsestään tietämätön; ja niin pyrrholaisten julistama kanta on se, että he horjuvat, epäilevät ja etsivät, eivät ole varmoja mistään, eivät vastaa mistään. Sielun kolmesta toimintatavasta: kuvittelevasta, tahtovasta ja myöntävästä he hyväksyvät kaksi ensinmainittua; viimeksi mainitun he pitävät ja säilyttävät ratkaisemattomana, kallistumatta sitä hyväksyen puolelle tahi toiselle vähimmässäkään määrässä.

Zenon kuvasi liikkeellä käsitystään tästä sielun kykyjen jaosta: levitetty ja avattu käsi, se oli Mahdollisuus; puoleksi suljettu käsi ja vähän koukistetut sormet, se oli Myöntymys; nyrkiksi suljetut sormet, Ymmärtämys; kun hän vasemmalla kädellä sai puristetuksi tämän nyrkin vielä ahtaammin kokoon, niin se merkitsi Tietoa. Mutta tämä heidän mielensä suora ja jäykkä asento, joka vastaanottaa kaikki asiat kallistumatta puoleen tahi toiseen ja myöntämättä, vie heidät heidän ataraksiaansa, jolla ymmärretään levollista, tyyntä elämänlaatua, vailla niitä liikutuksia, jotka meissä johtuvat sen luulon ja tiedon vaikutuksesta, jonka me katsomme itsellämme olevan asioista; siitä syntyvät pelko, saituus, kateus, hillittömät himot, kunnianhimo, ylpeys, taikausko, harhaopin halu, kapina, tottelemattomuus, itsepäisyys ja useimmat ruumiilliset kärsimykset; vieläpä he siten välttävät myöskin arkuuden opistaan, sillä he ovat hyvin laimeita väittelemään. He eivät pelkää vastaväitteitä; kun he sanovat, että se, mikä on painavaa, painuu alaspäin, olisivat he hyvin pahoillaan, jos heitä uskottaisiin; ja he haluavat, että heitä vastaan väitetään, jotta heissä syntyisi epäily ja päätöksen lykkäys, joka on heidän tarkoituseränsä. He eivät esitä väitteitään muuta varten kuin vastustaakseen niitä, joita he luulevat meidän uskovan. Jos kannatatte heidän väitettään, niin he ottavat yhtä kernaasti kannattaakseen päinvastaista; kaikki on heistä yhdenvertaista; he eivät siinä tee mitään eroitusta. Jos väitätte, että lumi on mustaa, niin he todistelevat, että se päinvastoin on valkeata; jos sanotte, ettei se ole kumpaakaan, niin he vuorostaan vakuuttavat, että se on kumpaakin; jos varmasti päättämällä olette sitä mieltä, ettette tiedä siitä mitään, niin he väittävät, että sen tiedätte; niin, ja jos, varman selviön nojalla vakuutatte epäilevänne sitä, niin he väittävät, ettette sitä epäile, tahi ettette voi päättää ja todistaa epäilevänne sitä. Ja tällä äärimmäisellä epäilemisellään, joka epävarmana kaivelee itseäänkin, he eroavat ja poikkeavat useammista mielipiteistä, niistäkin, jotka monin tavoin ovat kannattaneet epäilystä ja tietämättömyyttä.

Minkätähden heidän ei olisi sallittua epäillä, sanovat he, samoin kuin dogmaattisten filosofien keskuudessa on sallittua yhden sanoa jotakin vihreäksi, toisen keltaiseksi? Onko mahdollista esittää kellekään myönnettäväksi tahi kiellettäväksi mitään, josta ei olisi lupa olla kahden vaiheilla? Ja kun toiset vie joko heidän maansa tapa tahi vanhempain opetus tahi sattuma, ikäänkuin myrsky, ilman arvostelua ja valintaa, jopa useimmiten ennen arvosteluälyistä ikää, siihen tahi siihen mielipiteeseen, stoalaiseen tahi epikurolaiseen koulukuntaan, johon he sitten ovat kuin pantiksi jätettyinä, orjien tavoin sidottuina ja kuin liimalla kiinnitettyinä, niinkuin koukkuun, jota eivät saa irti suustaan, *ad quamcumque disciplinant, velut tempestate, delati, ad eam tamquam ad saxum adhaerescunt*,^[231] niin miksei näiden samoin olisi sallittua säilyttää vapautensa ja tarkastella asioita sitomatta ja orjuuttamatta itseään? *Hoc liberiores et solutiores, quod integra illis est iudicandi potestas.*^[232] Eikö ole edullista olla riippumaton pakosta, joka sitoo toisia? Eikö ole parempi pysyä epäilevällä kannalla kuin kevytmielisesti kietoutua niin moniin ihmisten mielikuvituksen luomiin erehdyksiin? Eikö ole parempi jättää kantansa määräämättä kuin sekaantua noihin mellakoiviin ja riitaisiin erimielisyyksiin? Mitä valitsisin? "Mitä tahdotte, kunhan vain valitsette." Sepä typerä vastaus; mutta siihen kuitenkin näyttää vievän koko dogmatismi, se kun ei salli meidän olla tietämättä, mitä emme tiedä. Valitkaa vaikka kaikista puolueista oivallisin; ei koskaan se ole niin varma, ettei teidän sitä puolustaaksenne täytyisi käydä satojen vastapuolueiden kimppuun ja vastustaa niitä. Eikö ole parempi pysyä poissa moisesta kahakasta? Teidän on sallittua ottaa puolustaaksenne Aristoteleen mielipidettä sielun kuolemattomuudesta niinkuin omaa kunniaanne ja henkeänne ja väittää vääräksi ja perättömäksi Platonin mielipide siitä. Onko näitä kiellettäviä epäilemistä sitä? Jos Panaetiuksen sallitaan pysyä mielipiteessään uhriennustuksista, unista, oraakkeleista, tietäjän sanoista, jollaisia asioita stoalaiset eivät ensinkään epäile, niin miksei joku viisas uskaltaisi kaikessa sitä, minkä tämä uskaltaa sellaisessa, mitä hän on oppinut mestareiltaan, sen koulukunnan yksimielisesti hyväksymänä, jonka kannattaja ja tunnustaja hän on? Jos lapsi on arvostelijana, niin hän ei tiedä, mitä asia on; jos oppinut, niin hän on ennakkoluuloinen. He ovat varanneet itselleen ihmeteltävän edun taistelussa, kun eivät huoli varjella itseänsä; vähät he välittävät siitä, että heitä isketään, kunhan vain saavat iskeä; ja he pääsevät aina omilleen; jos he voittavat, niin teidän väitteenne ei

pidä paikkaansa; jos te, niin heidän; jos he hairahtuvat, niin he toteavat tietämättömyyden; jos te, niin te toteatte sen; jos he todistavat, ettei mitään voi tietää, niin hyvä on; jos he eivät osaa sitä todistaa, niin hyvä on niinkin; *ut quum in eadem re paria contrariis in partibus momenta inveniuntur, facilius ab utraque parte assertio sustineatur*.^[233] ja he pitävät tärkeänä, että huomataan paljota helpommin, miksi jokin asia on väärin, kuin miksi se on oikein; miten ei ole, helpommin kuin miten on; mitä he eivät usko, helpommin kuin mitä he uskovat.

Heidän tavalliset sanantapansa ovat: "En väitä varmasti mitään. Asia ei ole enemmän niin kuin näinkään, toisin kuin toisinkaan. Sitä en ymmärrä. Mahdollisuudet ovat yhtä suuret joka suuntaan. Voi yhtä hyvin puhua puolesta kuin vastaan. Ei mikään näytä todelta, mikä ei voisi näyttää väärältä." Heidän uskontunnustuksensa on ἐπέχω, se on: pidättäydyn, en liikahta. Näitä ja samansisältöisiä lauseita he tavantakaa toistavat. Heidän tuloksensa on puhdas ja ehdoton ja sangen täydellinen päätöksen lykkääminen ja sikseen heittäminen. He käyttävät järkeänsä tutkisteleamiseen ja pohtimiseen, mutta eivät ratkaistakseen ja valitakseen. Ken kuvailee mielessään alituisen tietämättömyyden tunnustuksen, katsantokannan, joka ei missään kysymyksessä taivu eikä kallistu puoleen eikä toiseen, se käsittää oikein pyrrhonismin. Kuvaan tätä ajatussuuntaa niin hyvin kuin voin, koska monet pitävät sitä vaikeana ymmärtää, ja kirjailijatkin esittävät sen vähän hämäästi ja eri tavoin.

Mitä elämän toimintoihin tulee, niin he ovat siinä suhteessa niinkuin tavalliset ihmiset: he tottelevat ja noudattavat luonnollisia haluja, intohimojen kiihoitusta ja pakotusta, lakien ja tapojen määräyksiä ja tieteiden perinnäisiä sääntöjä: *non enim nos Deus ista scire, sed tantummodo uti voluit*.^[234] He antavat noiden seikkain ohjata itseään tavallisessa toiminnassaan, ilman minkäänlaista mielipiteen ilmaisua tahi arvostelua. Se tekee, etten voi saada oikein sopusointuun tämän esityksen kanssa sitä, mitä kerrotaan Pyrrhosta. Hänet kuvataan typeräksi ja kankeaksi, elintavaltaan juroksi ja seuraa vierovaksi mieheksi, joka ei väistynyt rattaiden tieltä, eikä kiertänyt jyrkkiä rotkoja, ja kieltäytyi noudattamasta lakeja. Se on hänen oppinsa liioittelemista; hän ei ole tahtonut esiintyä kivenä eikä kantona; hän on tahtonut esiintyä elävänä ihmisenä, joka puheli ja päätteli, käytti hyväkseen kaikkia luonnollisia nautintoja ja hyvyiksiä, ja käytti kaikkia ruumiillisia ja henkisiä kykyjään säännöllisesti ja rehellisesti; ihmisen anastamat, mielikuvituksen luomat, luulotellut ja väärät etuoikeudet mestaroida, käskeä ja säädellä, ne hän rehellisesti hylkäsi ja heitti pois. Eikä olekaan sitä koulukuntaa, jonka ei olisi pakko sallia viisaansa, jos hän tahtoo elää, taipua paljoonkin sellaiseen, jota hän ei ymmärrä, käsitä, eikä hyväksy. Kun hän esimerkiksi astuu laivaan lähteäkseen merelle, toteuttaa hän tämän aikeen tietämättä, onko se oleva hänelle hyödyllinen, ja taipuu otaksumaan, että laiva on hyvä, luotsi kokenut ja vuodenaika sovelias; nämä seikat tosin ovat vain todennäköisiä, mutta niiden mukaan hänen on pakko menetellä, ja antaa sen, mikä on todennäköistä, kunhan se vain ei näytä suorastaan vastaiselta, määrätä hänen toimintansa. Hänellä on ruumis, hänellä on sielu; aistit häntä ajavat, henki panee hänet liikkeelle. Vaikkapa hän ei tapaisikaan itsessään tuota ominaista ja erikoista arvostelukyvyn merkkiä, ja vaikka hän huomaisi, ettei hänen pidä sitoa päätöstänsä, koskapa saattaa olla jotakin väärää samanlaista kuin tämä tosi, niin hän ei jätä hoitamatta elämänsä tehtäviä täydelleen ja soveliaalla tavalla. Kuinka paljon onkaan tieteitä, jotka tunnustavat olevansa enemmän olettamusta kuin tietoa, jotka eivät ratkaise, mikä on totta, mikä ei, vaan noudattavat vain sitä, mikä on todennäköistä! On olemassa, sanovat ne, totta ja epätotta, ja me voimme etsiä sitä, mutta emme varmuudella määrätä sitä kouraantuntuvasti. Meille on paljota parempi, että annamme maailmanjärjestyksen ohjailta itseämme, sitä liioin tutkistelematta; ennakkoluuloilta varjeltu sielu pääsee ihmeellisen helposti levollisuuteen; ihmiset, jotka arvostelevat ja mestaroivat tuomareitaan, eivät koskaan tottele heitä niin kuin tulee.

Kuinka paljon tottelevaisempia sekä uskonnon että valtion laeille ja helpompia ohjata ovatkaan yksinkertaiset ja tungettelevasta uteliaisuudesta vapaat henget kuin ne, jotka valvovat ja paimentelevat Jumalan ja ihmisten asioita! Ei ole ihmisen tekemää keksintöä, joka olisi niin todennäköinen ja hyödyllinen; tämä näyttää ihmisen alastomana ja tyhjänä, luontaisen heikkoutensa tuntevana, soveliaana vastaanottamaan ylhäältä jonkin ulkonaisen voiman, vailla ihmisviisautta ja sitä soveliaampana suomaan itsessään sijaa jumalan viisaudelle, sellaisena, että hän masentaa ymmärryksensä tehdäkseen enemmän tilaa uskolle, ei hylkää eikä hyväksy mitään opinkappaletta vastoin yleisesti noudatettuja käsitystapoja, nöyränä, tottelevaisena, kuria noudattavana, ahkerana, kerettillisyyden jyrkkänä vihamiehenä, ja karttaen niin ollen harhauskolaisten levittämiä itseviisaita ja epäuskonnollisia mielipiteitä; hän on kirjoittamaton lehti, valmis vastaanottamaan Jumalan sormelta ne merkit, jotka hän suvaitsee siihen piirtää. Kuta täydellisemmin annamme ja uskomme itsemme Jumalalle, ja kiellämme itsemme, sitä parempi meille. "Pidä hyvänäsi", sanoo Salomonin Saarnaaja, "asiat sen näköisinä ja tuntuksina kuin ne sinulle tarjoutuvat päivästä päivään; muu on sinun tietämisesi rajojen ulkopuolella". *Dominus scit cogitationes hominum, quoniam vanae sunt*.^[235]

Niin nyt siis kolmesta yleisestä filosofisesta koulukunnasta kaksi nimenomaan tunnustaa periaatteekseen epäilyksen ja tietämättömyyden; ja dogmaattisten filosofien koulukunnassa, joka on kolmas, on helppo huomata, että useimmat ovat omaksuneet näennäisen varmuuden vain tehdäkseen paremman ulkonaisen vaikutuksen. He eivät ole niinkään aikoneet saada aikaan meissä mitään varmuutta kuin näyttää meille, kuinka pitkälle he olivat päässeet tavoitellessaan tuota totuutta, *quam docti fingunt magis quam norunt*.^[236] Kun Timaioksen on tehtävä Sokrateelle selkoa siitä, mitä hän tietää jumalista, maailmasta ja ihmisistä, ehdottaa hän, että hän saisi siitä puhua kuten ihminen ihmiselle, ja että riittää, jos hänen todistusperusteensa ovat todennäköiset, niinkuin jonkun toisen perusteet; sillä eksaktisia perusteita hän ei sano itsellään eikä kellään kuolevaisella olevan esitettävissä. Tämän on eräs hänen kannattajistaan mukailut seuraavin sanoin: *Ut potero, explicabo; nec tamen ut Pythius Apollo, certa ut sint et fixa, quae dixero; sed ut homunculus, probabilia coniectura sequens*.^[237] ja niin hän on sen lausunut

puheessaan kuoleman halveksimisesta, joka on luonnollinen ja kansantajuinen puhe. Toisessa paikassa hän on sen kääntänyt itsensä Platonin sanojen mukaan: *Si forte, de deorum natura ortuque mundi disserentes, minus id, quod habemus in animo, consequimur, haud erit mirum: aequum est enim meminisse, et me, qui disseram, hominem esse, et vos, qui iudicetis; ut, si probabilia dicentur, nihil ultra requiratis.*^[238]

Aristoteles luettelee meille tavallisesti suuren joukon toisia mielipiteitä ja luuloja, verratakseen niihin omaansa, ja osoittaakseen meille, kuinka paljoa pitemmälle hän on päässyt, ja kuinka paljon lähempänä hän on todennäköisyyttä; sillä totuutta ei arvostella toisten arvollisuuden ja todistuksen nojalla; ja siitä syystä Epikuros visusti karttoi niihin vetoamista kirjoitelmissaan. Tämä on suurin dogmaattisista filosofeista; ja kuitenkin saamme häneltä kuulla, että paljot tiedot antavat aihetta vielä enempään epäilemiseen; hänen näkee usein tieten taiten verhoutuvan niin sakeaan ja tolkkuttomaan epäselvyyteen, ettei siitä voi päättää mitään hänen mielipiteestään; se on itse asiassa pyrrhonismia päättäväisen kuoren alla.

Kuulkaa Ciceron vakuutusta, joka selittää meille toisten ajatustavan omallansa: *Qui requirunt, quid de quaque re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt, quam necesse est... Haec in philosophia ratio contra omnia disserendi, nullamque rem aperte iudicandi, profecta a Socrate, repetita ab Arcesila, confirmata a Carneade, usque ad nostram viget aetatem... Hi sumus, qui omnibus veris falsa quaedam adiuncta esse dicamus, tanta similitudine, ut in iis nulla insit certe iudicandi et assentiendi nota.*^[239] Minkä vuoksi ei vain Aristoteles, vaan useimmat muutkin filosofit ovat tavoitelleet vaikeatajuisuutta, jolleivät antaakseen arvokkuutta kyseenalaiselle turhanpäiväiselle asialle, ja peijataakseen meidän sielumme uteliaisuutta, antamalla sille ravintoa, antamalla sille tämän onton ja lihattoman luun kalvettavaksi? Klitomakhos vakuutti, ettei hän koskaan osannut Karneadeen kirjoitelmista ymmärtää, mitä mieltä tämä oli; siitä syystä on Epikuros omissaan karttanut helppotajuisuutta, ja Herakleitos on senvuoksi saanut liikanimen σκοτεινος.^[240] Vaikeatajuisuus on raha, jota oppineet käyttävät niinkuin silmäinkääntäjät, jotteivät paljastaisi tieteensä tyhjyyttä, ja jonka ihmisten typeruus helposti ottaa vastaan käteisenä:

*Clarus, ob obscuram linguam, magis inter inanes...
Omnia enim stolidi magis admirantur amantque,
inversis quae sub verbis latitantia cernunt.*^[241]

Cicero moittii eräitä ystäviään siitä, että he ovat tottuneet panemaan astrologiaan, oikeustieteeseen, dialektiikkaan ja geometriaan enemmän aikaa kuin mitä nämä tieteet ansaitsevat, ja että tämä seikka suuntasi heidän harrastuksensa pois elämän hyödyllisemmistä ja kunniaikkaammista velvollisuuksista; kyrenaikalaiset filosofit halveksivat yhtä paljon fysiikkaa kuin dialektiikkaa; Zenon julisti aivan alussa kirjaansa *Tasavallasta* kaikki vapaat tieteet hyödyttömiksi; Krysippos sanoi, että mitä Platon ja Aristoteles olivat kirjoittaneet logiikasta, sen he olivat kirjoittaneet leikillään ja harjoituksen vuoksi, eikä voinut uskoa, että he olisivat puhuneet tosissaan niin turhasta aineesta; Plutarkhos sanoo samaa metafysiikasta; Epikuros olisi sanonut sen vielä retoriikasta, kieliopista, runoudesta, matematiikasta ja, paitsi fysiikasta, kaikista tieteistä, ja Sokrates samoin kaikista paitsi vain siitä, joka käsittelee tapoja ja elämää; mitä häneltä tiedustelikin, niin hän ohjasi aina tiedustelijan ensi sijassa tekemään selkoa silloisen ja menneen elämänsä vaiheista, joita hän tutkisteli ja arvosteli, katsoen kaiken muun opiskelun toisarvoiseksi tämän rinnalla ja tarpeettomaksi: *parum mihi placeant eae litterae, quae ad virtutem doctoribus nihil profuerunt.*^[242] useimpia tieteitä ovat oppineet itse näin halveksineet, mutta he eivät ole pitäneet sopimattomana harjoittaa henkeänsä sellaisissakin asioissa, joissa ei ollut mitään hyödyllisiä, vakavaa sisällystä.

Muutoin toiset ovat pitäneet Platonia dogmaattikkona, toiset epäilijänä, toiset eräissä asioissa toisena, eräissä toisena. Hänen dialogiensa ohjaaja, Sokrates, on aina kysymässä ja panemassa väittelyä käymään, ei koskaan sitä pysähdyttämässä, ei koskaan tyydyttämässä ketään, ja sanoo, ettei hän osaa muuta kuin väittää vastaan. Homeros, heidän lähdekirjailijansa, on laskenut perustukset yhtäläillä kaikille filosofisille koulukunnille, osoittaakseen, kuinka yhdentekevää oli, mitä tietä kulkisimme. Platonista sai alkunsa, sanotaan, kymmenen eri koulukuntaa; mielestäni onkin hänen oppinsa, jos mikään, häilyvä, eikä väitä mitään varmasti.

Sokrateen oli tapana sanoa, että kättilöt, valitessaan ammatikseen sen, että auttavat toisia synnyttämään, luopuvat siitä amatista, että itse synnyttäisivät, ja että hän, viisaan miehen nimen johdosta, jonka jumalat olivat hänelle suoneet, myöskin oli miehekkäässä ja henkisessä rakkaudessaan, luopunut synnyttämiskyvystään, tyytyen auttamaan ja tukemaan avullaan synnyttäjiä, avaamaan heidän luontonsa, voitelemaan heidän tiehyeitänsä, helpottamaan heidän sikiönsä ulospääsyä, arvostelevaan sitä, kastamaan sen, ruokkimaan, vahvistamaan, kapaloimaan sitä ja ympärileikkaamaan sen, käytellen ja käsitellen työasettaan toisten vaaran uhalla ja heidän onnensa kaupalla.

Samoin on laita useimpain tämän kolmannen ryhmän kirjailijain, kuten muinaisajan miehet ovat huomanneet Anaxagoraan, Demokritoksen, Parmenideen, Xenophaneen ynnä muiden teoksista: heidän kirjoitustapansa on sisällykseen nähden ja ajatuksen puolesta epäilevä, tietoa etsivä pikemmin kuin tietoja antava, vaikkakin he sirottelevat esitykseensä dogmaattisia välilauseita. Eikö sitä kyllä huomaa myöskin Senecasta ja Plutarkhoksesta? Kuinka paljon he, tarkkaan katsoen, sanovatkaan milloin toisen-, milloin toisenlaista! Ja lainoppineiden keskinäiseen sopusointuun saattajien pitäisi ensin saada heidät sopusointuun kunkin oman itsensä kanssa. Platon näyttää minusta tietoisesti rakastaneen tuota filosofisten ajatusten pukemista dialogin muotoon, sijoittaakseen sopivammin eri henkilöiden suuhun omat erilaiset ja vaihtelevat mietelmänsä. Eri kannoilta saattaa asioita käsitellä yhtä hyvin kuin yhdeltä ja samalta kannalta,

vieläpä paremminkin, nimittäin monipuolisemmin ja hyödyllisemmin. Ottakaamme esimerkki omista oloistamme: tuomiopäätökset muodostavat dogmaattisen ja jyrkänvarman tyylin huippukohdan; kuitenkin ne, joita meidän parlamenttimme julistavat kansalle, ja jotka ovat mallikelpoisimmat ja omiaan ylläpitämään siinä velvollista kunnioitusta tätä korkeata virastoa kohtaan, varsinkin siinä toimivien henkilöiden kyvykkäisyyden vuoksi, eivät saa kauneudesta kiittää niinkään loppupäätöstä, joka on niille jokapäiväistä ja kaikille tuomareille yhteistä, kuin oikeustapauksen sallimain erilaisten ja vastakkaisten päätelmän kaikinpuolista käsittelyä ja pohdintaa. Ja runsaimman aiheen moitteisiin toinen toisiansa vastaan saavat filosofit niistä ristiriitaisuuksista ja epä johdonmukaisuuksista, joihin kukin heistä on joutunut takertumaan, joko tietien taiten, osoittaakseen ihmisjärjen horjuvaisuuden kaikissa kysymyksissä, tahi tietämättään, kaikkien asiain epävakaisuuden ja käsittämättömyyden pakottamana, jota tarkoittaa tuo säe: "Liukuvaan ja valuvaan kohtaan ripustamme kiinni uskomme"; sillä, kuten Euripides sanoo: "Jumalan teot tuottavat meille monin tavoin vastuksia." Samanlaista lausetta toisteli Empedokles usein kirjoissaan, kuin jumalaisen haltioitumisen kuohuttamana ja totuuden pakottamana: "Ei, ei, me emme tunne mitään, me emme näe mitään; kaikki on meiltä salattua; ei ole mitään, josta voisimme varmasti sanoa, mitä se on." Tämä käy yhteen seuraavan Jumalan sanan kanssa: *Cogitationes mortalium timidæ, et incertæ adinventiones nostræ et providentiæ.*^[243] Ei pidä oudoksua sitä, että totuuden löytämisestä toivottomat ihmiset siitä huolimatta ovat olleet huvitetut sen etsinnästä, sillä tutkistelu on itsessään huvittavaa askartelua, jopa niin huvittavaa, että stoalaiset kieltävät muiden muassa sen nautinnon, jota hengen voimien harjoittaminen tuottaa, vaativat sitä hillittäväksi ja pitävät hillittömyytenä liian paljoa tietämistä.

Syötyään kerran ruokapöydässään viikunoita, jotka maistuivat hunajalle, alkoi Demokritos äkkiä miettiä mielessään, mistä niille tulisi tuo outo imelyys, ja päästäkseen siitä selville, aikoi nousta pöydästä, nähdäkseen millainen se paikka oli, josta nuo viikunat oli poimittu. Kun hänen palvelijattarensa sai kuulla syyn tähän hälinään, sanoi hän nauraen, ettei pitäisi vaivata itseään sen asian vuoksi; asian laita oli näet niin, että hän oli pannut viikunat astiaan, jossa oli ollut hunajaa. Demokritos pahoitteli sitä, että palvelijatar oli riistänyt häneltä tilaisuuden tuohon tutkimiseen ja vienyt hänen tiedonhalultaan sen esineen. "Mene tiehesi", sanoi hän hänelle, "olet pahoittanut mieleni. Minä en kuitenkaan jätä etsimättä syytä siihen, ikäänkuin se olisi luonnossa." Ja ehkäpä hän kyllä olisi löytänyt jonkin muka todellisen syyn vääraan ja luuloteltuun vaikutukseen. Tämä tarina kuulusta ja suuresta filosofista näyttää meille hyvin selvästi tuon tutkimisintohimon, joka houkuttelee meidän tavoittelemaan sellaista, jonka saavuttamisesta meillä ei ole toivoa. Plutarkhos kertoo samanlaisen esimerkin eräästä, joka ei tahtonut saada muilta selvitystä epäilemäänsä asiaan, jottei menettäisi sen etsimisen hänelle tuottamaa huvia, samoin kuin eräs toinen ei halunnut, että hänen lääkäriinsä poistaisi hänestä kuumeen aiheuttaman janon, jottei hän menettäisi huvia tyydyttää sitä juomalla. *Satius est supervacua discere quam nihil.*^[244] Aivan samoin kuin kaikessa syömisessä on nautinto usein ainoana tarkoituksena, ja kaikki miellyttävä, mitä nautimme, ei aina ole ravitsevaa eikä terveellistä, samoin se, mitä sielumme saa tieteestä, tuottaa meille nautintoa, vaikkakaan se ei olisi ravitsevaa eikä terveellistä. Kas näin he sanovat: "Luonnon tarkasteleminen on sielullemme soveliasta ravintoa; se kohottaa ja innostaa meitä, saa meidät halveksimaan kaikkea alhaista ja maallista, verratessamme sitä siihen, mikä on korkeampaa ja taivaallista; salattujenkin ja suurten asioiden tutkistelemisen on sangen huvittavaa, vieläpä sillekin, joka ei saa siitä muuta kuin niiden arvostamisen kunnioitusta ja pelkoa"; ne ovat heidän julkisen tunnustuksensa sanoja. Tämän sairaalloisen uteliaisuuden turhamainen kuva näkyvä vielä ilmeisemmin seuraavasta toisesta esimerkistä, jonka he niin usein kunniauksensa mainitsevat: Eudoxus toivoi ja rukoili jumalia, että hän saisi kerran nähdä auringon läheltä, käsittää sen muodon, suuruuden ja kauneuden, senkin uhalla, että se yhtäkkiä polttaisi hänet. Hän tahtoo henkensä hinnasta saada tiedon, jonka käyttö ja omistus häneltä samalla riistettäisiin, ja tämän äkillisen ja haihtuvan tiedon vuoksi menettää kaikki muut tiedot, mitkä hänellä on ja mitkä hän voi hankkia sen jälkeen.

Minun ei ole helppo uskoa, että Epikuros, Platon ja Pythagoras ovat antaneet meille käypänä rahana Atominsa, Ideansa ja Lukunsa. He olivat liian viisaita tehdäkseen uskonkappaleuksensa niin epävarman ja kiistanalaisen asian. Mutta kukin noista suurista henkilöistä on pannut parastansa tuodakseen tähän maailman pimeyteen ja tietämättömyyteen edes jonkinkaanlaista valon tapaista, ja he ovat kannustaneet sieluansa keksintöihin, jotka ainakin näyttäisivät miellyttäviltä ja teräviltä, kunhan tuota näennäisyyttä, vaikkapa se olisi väääräkin, saattaisi puolustaa päinvastaisia väitteitä vastaan: *unicuique ista pro ingenio finguntur, non ex scientiæ vi.*^[245]

Eräs muinaisajan mies, jota moitittiin siitä, että hän lukeutui filosofiksi, vaikkei hän kuitenkaan pitänyt filosofiaa suuressa arvossa, vastasi, että se juuri oli todellista filosofian harrastamista. He ovat tahtoneet tarkastella kaikkea, punnita kaikkea, ja ovat pitäneet tätä työskentelyä ominaisena sille luontaiselle tiedonhalulle, joka meissä on; eräitä asioita he ovat esittäneet kirjallisesti, yhteiskunnan tarvetta varten, kuten uskonnolliset käsityksensä, ja siihen katsoen on ollut järkevää, että he eivät ole tahtoneet karsia tyystin pois vallitsevia käsitystapoja, jotteivät aiheuttaisi häiriötä maittensa lakien ja tapojen noudattamisessa.

Platon käsittelee tuota mysteeriota jotenkin peittelemättömällä tavalla: sillä milloin hän kirjoittaa vain oman ajatuksensa esittämiseksi, hän ei anna mitään varmoja ohjeita; mutta kun hän rupeaa lainlaatijaksi, omaksuu hän käskävän ja jyrkänvarman esitystavan ja esittää kuitenkin pelkäämättä muun muassa haaveellisimmat keksintönsä, yhtä hyödylliset uskotella suurelle yleisölle kuin naurettavat hänen itsensä uskottaviksi, tietäen, kuinka herkkiä olemme vastaanottamaan kaikkia vaikutelmia, ja erittäinkin repäisevimpiä ja tavattomimpia. Ja kuitenkin hän laeissaan pitää visusti vaarin siitä, ettei julkisuudessa lauleta muita kuin sellaisia runoja, joiden tarunomaiset sepitelmät tavoittelevat jotakin hyödyllistä tarkoituspäätä, koska on niin

helppo painaa ihmismieleen kaikenlaisia haavekuvia, että on väärin olla sille syöttämättä mielummin hyödyllisiä kuin joko hyödyttömiä tai vahingollisia valheita. Hän sanoo *Valtiossaan* aivan peittelemättä, että "ihmisten omaksi hyödyksi on usein tarpeen pettää heitä". On helppo erottaa, että eräät opinsuunnat ovat enemmän tavoitelleet totuutta, eräät toiset hyötyä, josta syystä jälkimmäiset ovat saaneet enemmän vaikutusvaltaa. Kohtalomme kurjuus on siinä, että usein se, mikä ajatuksellemme esiintyy enimmäkseen totena, ei sille esiinny hyödyllisimpänä elämällemme; rohkeimpien koulukuntien, epikurolaisen, pyrrholaisen, uusakateemisen, on kuitenkin pakko loppujen lopuksi taipua yhteiskunnan lain alaisiksi.

On toisia kysymyksiä, joita he ovat punninneet mikä puolelta, mikä toiselta, kukin pannen parastaan antaakseen niille jonkinlaisen muodostuksen, olipa se sitten väärä tahi oikea. Sillä kun he eivät ole löytäneet mitään niin salattua, etteivät olisi tahtoneet siitä puhua, niin on heidän usein pakko keksiä heikosti perusteltuja ja huimia arvelmia, ei niin kuin ottaisivat he itsekään ne miksikään perustukseksi, eikä lausuakseen mitään totuutta, vaan harjoittaakseen tutkimustansa: *non tam id sensisse, quod dicerent, quam exercere ingenia materiae difficultate videntur voluisse.*^[246] Ja jollei asiaa käsittäisi näin, niin kuinka voisimme puolustaa niin monia häilyviä, vaihtelevia ja turhanpäiväisiä mielipiteitä, joita näemme noiden etevien ja ihmeteltävien henkien lausuneen? Sillä, esimerkiksi, mikä on turhempaa kuin koettaa analogiojemme ja otaksumiemme avulla arvata, millainen Jumala on, säännöstellä hänet ja maailma meidän kykyjemme ja lakiemme mukaan, käyttää Jumalan arvon alentamiseksi sitä pientä kyvyn hiukkasta, jonka hän on suvainnut suoda meidän luonnonlaadullemme, ja painaa hänet tänne alas meidän turmeltuneisuutemme ja kurjuutemme tasolle, siksi ettei näkömme kykene kantamaan hänen kunniaakkaan istuimensa korkeuteen saakka.

Kaikista inhimillisistä ja muinaisista uskontoa koskevista mielipiteistä näyttää minusta todennäköisin ja puolustettavin olleen se, joka tunnusti Jumalan käsittämättömäksi voimaksi, kaiken olevaisen alkuperäksi ja ylläpitäjäksi, kokonaan hyvydeksi, ehdottomasti täydelliseksi, joka ottaa vastaan ja käsittää hyvin päin ihmisten hänelle osoittaman kunnian ja kunnioituksen, olipa se minkä muotoinen, minkä niminen ja minkä tapainen tahansa:

*Jupiter omnipotens, rerum, regumque, deumque
progenitor genitrixque.*^[247]

Sellaista palvelusintoa on taivas aivan yleisesti katsellut suopein silmin. Kaikki valtiot ovat saaneet hyötyä jumalaisuudesta; jumalattomat ihmiset ja teot ovat kaikkialla saaneet vastaavan palkkansa. Pakanakansain tarinat ovat kiitollisia arvosta, järjestyksestä, oikeudesta ja ihmeistä ja oraakkeleista, joita on käytetty heidän hyödykseen ja opetukseen heidän tarumaisissa uskonnoissaan, Jumala kun laupeudessaan suvaitsi ehkä näillä ajallisilla siunauksilla pitää vireillä niitä hentoja vaikka kuinkakin raa'an tiedon alkeita, joita luontainen järki antoi heille hänestä heidän haaveittensa vääristä kuvitelmissa huolimatta. Eivät ainoastaan vääriä, vaan myöskin jumalattomia ja solvaisevia ovat ne, jotka ihminen on seipitellyt omasta päästään, ja kaikista uskonnoista, jotka pyhä Paavali tapasi arvossa pidettyinä Athenassa, näytti hänestä puolustettavimmalta se, jonka he olivat omistaneet "salatulle ja tuntemattomalle jumalalle".

Pythagoras hahmoitteli totuuden lähemmin, arvelen, että tämän Alkusyyn ja olentojen Olennon tuntemisen täytyi olla epämääräistä, säännöistä riippumatonta, selittämätöntä; että se ei ollut muuta kuin meidän täydellisyyttä tähtäävän mielikuvituksemme äärimmäinen ponnistus, kunkin laajentaessa sen käsitettä kykynsä mukaan. Mutta jos Numa ryhtyi saattamaan tämän käsityksen kanssa sopusointuun kansansa jumalisuutta, sitomaan sen puhtaasti henkiseen uskontoon, joka on vailla määrättyä esinettä ja kaikkea aineellista elementtiä, niin hän ryhtyi turhaan yritykseen; ihmisen henki ei voi pysyä harhailemassa tässä muodottomien ajatusten äärettömyydessä; hänen täytyy kyhätä ne kokoon määrättyksi, oman muotonsa mukaiseksi kuvaksi. Jumalan majesteetti on siten meitä varten antanut tavallaan ympäröidä itsensä ruumiillisilla rajoilla; sen ylikuonnollisilla ja taivaallisilla sakramenteilla on meidän maallisen luontomme merkkejä; sen palvonta tapahtuu aisteilla havaittavain menoin ja sanoin, sillä ihminenhän se uskoo ja rukoilee. Jätän syrjään muut todisteet, joita käytetään tässä asiassa; mutta tuskin saataisiin minut uskomaan, että ristiinnaulitun kuviemme näkeminen ja tuon surkean kuolemanrangaistuksen kuvaus, että kirkkojemme koristeet ja juhlamenoihin kuuluvat liikkeet, että ajatuksemme hartauden kanssa sopusointuiset laulut ja tuo aistien liikutus ei nostaisi kansojen sielussa uskonnollista intomieltä, joka vaikutukseltaan on sangen hyödyllinen. Niistä uskonnoista, joille on annettu ulottuvainen esine, kuten välttämättömyys vaatii tässä kaikkien yhteisessä sokeudessa, olisin luullakseni mielummin liittynyt sen tunnustajiin, jotka palvoivat aurinkoa,

*la lumière commune,
l'oeil du monde; et si Dieu au chef porte des yeux,
les rayons du soleil sont ses yeux radieux,
qui donnent vie à tous, nous maintiennent et gardent,
et les faits des humains en ce monde regardent:
ce beau, ce grand soleil qui nous fait les saisons,
selon qu'il entre ou sort de ses douze maisons;
qui remplit l'univers de ses vertus cogneues;
qui d'un traict de ses yeux nous dissipe les nues;
l'esprit, l'ame du monde, ardent et flamboyant,
en la course d'un iour tout le ciel tournoyant;
plein d'immense grandeur, rond, vagabond et ferme,
lequel tient dessous luy tout le monde pour terme,
en repos, sans repos, oysif et sans séjour,*

varsinkin kun se, paitsi tuota suuruuttaan ja kauneuttaan, on se tämän maailmanrakennuksen osa, jonka näemme olevan kauimpana meistä ja senvuoksi niin vähän tunnetun, että oli anteeksi annettavaa, jos he rupesivat sitä jumaloimaan ja kunnioittamaan.

Thales, joka ensimmäisenä tutkisteli sellaista asiaa, arveli Jumalan hengeksi, joka loi vedestä kaikki, mitä on olemassa; Anaksimander ajatteli, että jumalat kuolivat ja syntyivät eri vuodenaikoina ja olivat äärettömiä ja lukemattomia maailmoita; Anaksimenes, että ilma oli jumala, että se oli syntynyt ja ääretön, aina liikkuva. Anaksagoras oli ensimmäisenä sitä mieltä, että kaiken olevaisen hahmoittelua ja olotapaa ohjaa äärettömän hengen voima ja järki. Alkmaion piti jumalana aurinkoa, kuuta, tähtiä ja sielua. Pythagoras katsoi Jumalaa koko luomakuntaan levinneeksi hengeksi, josta meidän sielumme muodostavat osan; Parmenides kehäksi, joka ympäröi taivaan ja ylläpitää maailmaa valon hehkulla. Empedokles sanoi jumalien olevan ne neljä alkuainetta, joista kaikki on luotu; Protagoras ei sanonut voivansa sanoa, onko niitä, vai ei, ja millaisia ne ovat; Demokritos sanoi, milloin että mielikuvat ja niiden kiertoliikkeet ovat jumalat, milloin se luonto, josta nuo kuvat lähtevät, milloin myöskin meidän tietomme ja ymmärryksemme. Platon pukee uskonsa eri muotoihin: *Timaios*-teoksessaan hän sanoo, ettei maailman luojalle voi antaa mitään nimeä; *Laeissa*, ettei pidä tutkistella sen olemusta; ja toisissa kohdissa näitä samoja kirjoja hän katsoo jumaliksi maailmaa, taivasta, tähtiä, maata ja meidän sielujamme, ja hyväksyy sitäpaitsi ne, jotka antinen yhteiskuntajärjestyksen kussakin valtiossa on omaksunut. Ksenophon huomauttaa samanlaisia epäselvyyttä Sokrateen opissa: milloin tämä sanoo, ettei pidä tutkistella Jumalan muotoa, ja sitten taas Ksenophon antaa hänen väittää, että jumala on aurinko ja että jumala on sielu; että on vain yksi jumala, ja sitten taas, että niitä on useampia. Speusippos, Platonin veljenpoika, sanoo, että jumala on eräänlainen maailmaa hallitseva voima, ja että se on eläimellinen.

Aristoteles sanoo, milloin että se on henki, milloin että se on maailma; milloin hän antaa toisen herran tälle maailmalle, ja milloin pitää jumalana taivaan hehkua. Ksenokrates olettaa niitä kahdeksan: viisi kantaa kiertotähtien nimiä, kuudennen muodostavat jäsenenä kaikki kiintotähdet, seitsemäs ja kahdeksas ovat aurinko ja kuu. Heraklides Pontikus vain horjuu eri mielipiteittensä välillä ja vihdoinkin riistää Jumalalta tunteen ja otaksuu hänet muuttuvaksi muodosta toiseen, ja sanoo sitten, että Jumala on taivas ja maa. Theophrastos häilyy yhtä epävarmana kaikkien mielikuvitelmiensä välillä, pitäen maailman ylimpänä valvojana milloin ymmärrystä, milloin taivasta, milloin tähtiä. Straton sanoo, että Jumala on luonto, jolla on siittämisen, kartuttamisen ja vähentämisen voima, vailla muotoa ja tunnetta; Zenon, että se on luonnon laki, joka käskee tekemään hyvää ja kieltää pahan ja se laki on elävä olento; ja hän kieltää totutut jumalat, Jupiterin, Junon, Vestan. Diogenes Apollonialainen sanoo, että jumala on aika. Ksenophanes otaksuu, että Jumala on pyöreä, näkevä, kuuleva, ei hengittävä, ja että hänellä ei ole mitään yhteistä ihmisluonnon kanssa. Ariston arvelee Jumalan muodon käsittämättömäksi, ei sano hänellä olevan aisteja, eikä tiedä, onko hän elävä olento, vai jokin muu. Kleanthes sanoo, milloin että Jumala on järki, milloin maailma, milloin luonnon sielu, milloin korkein lämpö, joka ympäröi ja verhoi kaikkea. Perseus, Zenonin kuulija, oli sitä mieltä, että jumaliksi on sanottu niitä, jotka ovat tuottaneet jotakin merkittävää hyötyä ihmiselämälle, jopa hyödyllisiä esineitäkin. Krysippos muodosti sekavan vyyhdin kaikista edeltäjiensä mielipiteistä ja lukee tuhansien otaksuneensa jumalien joukkoon myöskin kuolemattomina pidetyt ihmiset. Diagoras ja Theodoros kielsivät muitta mutkitta jumalia olevankaan. Epikuros ajattelee, että jumalat ovat loistavia, läpikuultavia ja läpituultavia, asuvat kahden maailman, ikäänkuin kahden linnoituksen välillä, suojassa iskuilta, ovat ihmismuotoisia ja varustetut meidän jäsenillämme, joita he eivät käytä mihinkään tarkoitukseen:

*Ego deum genus esse semper duxi et dicam coelitum;
sed eos non curare opinor, quid agat humanum genus.*[249]

Luottakaa filosofiaanne, keuhkaa löytäneenne mantelin puurosta, nähdessänne tämän niin monien filosofisten aivojen luoman sekamelskan! Maailmassa tavattavien eri muotojen sekava paljous on vaikuttanut minuun sen, että omistani poikkeavat tavat ja mielipiteet eivät minulle ole niinkään vastenmielisiä kuin opettavaisia, eivät tee minua niinkään ylpeäksi kuin nöyräksi, verratessani niitä; ja kaikki muu ratkaisu kuin se, joka tulee nimenomaan Jumalan kädestä, näyttää minusta varsin vähän oikeutetulta. Maailman valtiomuodot eivät ole vähemmän ristiriitaisia tässä suhteessa kuin koulukunnat, ja siitä voimme huomata, ettei onnikaan ole erilaisempi ja vaihtelevampi kuin meidän järkemme, eikä sokeampi eikä harkitsevamampi. Se, mikä on vähimmin tunnettua, on enimmin omiaan jumaloitavaksi, ja siitä syystä, ken meistä tekee jumalia, kuten muinaisaika teki, se todistaa enemmän kuin äärimmäistä järjen heikkoutta. Olisin toki mieluummin liittynyt niihin, jotka jumaloivat käärmettä, koiraa ja härkää, koskapa niiden luonto ja olemus on meille vähemmän tuttu, ja voimme helpommin kuvitella mitä haluamme noista eläimistä, ja ajatella niillä olevan erinomaisia kykyjä; mutta että on tehty jumalia, jotka ovat meidän luontomme mukaisia, jonka puutteellisuus meidän tulee tuntea, että on katsottu heidän luontoonsa kuuluvaksi himo, vihastus, kostotoimet, avioliitot, siitokset ja sukulaisuudet, rakkaus ja mustasukkaisuus, meidän jäsenemme ja luomme, meidän kuumeemme ja nautintomme, meidän kuolemamme ja hautauksemme, sen on täytynyt johtua ihmeellisestä ihmisymmärryksen hurmiosta;

*quae procul usque adeo divino ab numine distant,
inque deum numero quae sunt indigna videri.*[250]

Formae, aetates, vestitus, ornatus noti sunt; genera, coniugia, cognationes, omniaque traducta ad similitudinem imbecillitatis humanae; nam et perturbatis animis inducuntur; accipi mus enim deorum cupiditates, aegritudines, iracundias;^[251] samoin kuin sen, että on tunnustettu jumaluus ei vain rehellisyydelle, hyveelle, kunnialle, yksimielisyydelle, vapaudelle, voitolle, hurskaudelle, vaan myöskin hekumalle, petokselle, kuolemalle, kateudelle, vanhuudelle, kurjuudelle, pelolle, levottomuudelle ja kovalle onnelle ja muille heiveröisen ja raihnaisen elämämme vammoille:

*Quid iuvat hoc, templis nostros inducere mores?
O curvae in terris animae et coelestium inanes!*^[252]

Egyptiläiset kielsivät varomattoman varovaisina hirttorangaistuksen uhalla ketään sanomasta, että heidän jumalansa Serapis ja Isis olivat muinoin olleet ihmisiä; ja kaikki tiesivät heidän niitä olleen; ja heidän kuvansa, joka esittää heidät sormi suun päällä, merkitsi, sanoo Varro, tuota heidän papeillensa annettua salaperäistä käskyä pitämään salassa heidän inhimillisen alkuperänsä, se kun muka ehdottomasti tekisi tyhjäksi koko heidän palvontansa. Kun kerran ihminen niin kovin halusi päästä jumalan vertaiseksi, niin hän olisi menetellyt paremmin, sanoo Cicero, jos olisi omaksunut jumalalliset ominaisuudet ja tuonut ne tänne alas maailmaan, sen sijaan että korotti tuonne ylös korkeuteen oman turmeluksensa ja kurjuutensa; mutta tarkkaan katsoen hän on tehnyt monin tavoin kummankin yhtä itserakkaassa luulossa.

Kun filosofit seulovat jumaliensa arvojärjestelmää ja touhuavat eroittaakseen heidän avioliittonsa, heidän virkansa ja mahtinsa, niin en voi uskoa heidän puhuvan täyttä totta. Kun Platon meille tulkitsee Plutonin hedelmäpuutarhan ja ne ruumiilliset mukavuudet ja vaivat, jotka meitä odottavat vielä ruumiittemme tuhon ja häviön jälkeen, ja sovittaa ne sitä mielipahaa vastaaviksi, mikä meillä on tässä elämässä:

*secreti celant calles, et myrtea circum
silva tegit, curae non ipsa in morte relinquant;*^[253]

kun Mohamet lupaa uskolaisillensa verhoillun, kullalla ja kalliilla kivillä koristetun paratiisin, jossa on erinomaisen kauniita naikkosia ja harvinaisia viinejä ja ruokia, niin huomaan selvästi, että he ovat pilkkakirveitä, jotka käyttävät hyväkseen typeryyttämme houkutellakseen ja vetääkseen meidät puoleensa moisilla makeilla, kuolevaisten pyyteittemme mukaisilla luuloilla ja toiveilla. Samoin ovat muutamat meikäläisistäkin eksyneet samanlaiseen harhaluuloon, odottaen ylösnousemuksen jälkeen maallista ja ajallista elämää kaikenlaisine tämän maailman nautintoineen ja mukavuuksineen.

Voimmeko uskoa, että Platon, hän, jonka aatteet ovat olleet niin taivaallisen ylevät, ja joka on ollut niin läheisessä kosketuksessa jumaluuden kanssa, että hän siitä on saanut pysyvän liikanimensä, olisi arvellut ihmisellä, tuolla luontokappale raukalla, olevan itsessään mitään, mikä olisi verrattavissa tuohon käsittämättömään mahtavuuteen? Voimmeko uskoa hänen luulleen, että meidän raukeat otteemme kykenisivät, tahi ymmärryksemme voima olisi kyllin vahva pääsemään osalliseksi iankaikkisesta autuudesta tahi vaivasta? Hänelle pitäisi sanoa ihmisjärjen nimessä: Jos meille toisessa elämässä lupaamasi nautinnot ovat niitä, joita olen tuntenut tässä maailmassa, niin sellaisella ei ole mitään yhteistä iankaikkisuuden kanssa. Vaikka kaikki viisi Jumalan luomaa aistiani olisi kukkurallaan riemua ja tämä sieluni kaiken sen ilon valtaamana, mitä se voi haluta ja toivoa, niin tiedämme, mitä se voi; se ei olisi vielä mitään; jos siinä on jotakin minulle ominaista, niin siinä ei ole mitään jumalallista; jos se ei ole muuta kuin mikä saattaa kuulua tähän nykyiseen tilaamme, niin sitä ei voi ottaa lukuun; kaikki kuolevaisten ilo on kuolevaista; jos vanhempaimme, lastemme ja ystäviemme kiitollisuus voi meitä liikuttaa ja hivellä toisessa maailmassa, jos vielä riipumme kiinni sellaisessa nautinnossa, niin olemme maallisten ja rajoitettujen hyvyyksien kahleissa. Me emme voi arvokkaalla tavalla käsittää noitten korkeitten ja jumalallisten lupauksen suuruutta, jos voimme niitä käsittää ensinkään; arvokkaalla tavalla niitä kuvitellakseen täytyy kuvitella ne mahdottomiksi kuvitella, sanomattomiksi ja käsittämättömiksi ja kokonaan toisiksi kuin meidän viheliäisen kokemuksemme osoittamat. "Silmä ei voi nähdä", sanoo pyhä Paavali, "eikä ihmisen mieleen voi tulla sitä onnea, jonka Jumala valmistaa omillensa". Ja jos, tehdäkseen meidät siihen kykeneviksi, puhdistetaan ja muutetaan meidän olemuksemme (niinkuin sinä, Platon, sanot tehtävän puhdistuksillasi), niin meissä täytyy tapahtua niin ääretön ja kaikinpuolinen muutos, että fysiikan opetuksien mukaan me emme enää ole me:

*Hector erat tunc quum bello certabat; at ille
tractus ab Aemonio, non erat Hector, equo.*^[254]

Se on jokin toinen, joka saa nuo palkinnot:

*Quod mutatur ... dissolvitur; interit ergo:
trajiciuntur enim partes atque ordine migrant.*^[255]

Sillä tuleeko meidän ajatella, että Pythagoraan sielunvaelluksessa ja siinä asunnon muutoksessa, jonka hän kuvitteli sieluille ominaiseksi, leijona, jossa Caesarin sielu on, omaksuu ne intohimot, jotka liikuttivat Caesaria, eikä hän itse? Jos hän itse ne vielä omaksuisi, niin olisivat oikeassa ne, jotka vastustaen tuota mielipidettä Platonia vastaan, tekevät hänelle sen vastaväitteen, että poika saattaisi joutua ratsastamaan muulin ruumiiseen verhotulla äidillänsä, y.m. sellaisia järjettömyyksiä. Ja luulemmeko, että eläinten ruumiitten muuttuessa uusiksi saman lajin eläimiksi uudesti muodostuneet eivät ole toisia kuin niitten edeltäjät? Feenikslinnun tuhkasta syntyy, sanotaan, eräänlainen mato, ja sitten uusi feeniks. Kuka voi ajatella, että tämä jälkimmäinen feeniks ei olisi toinen kuin ensimmäinen? Näemme silkkimatojemme ikäänkuin kuolevan ja

lakastuvan, ja tuosta samasta ruumiista syntyvän perhosen, ja siitä toisen madon, jonka olisi naurettavaa katsoa vielä olevan ensimmäisen; mikä kerran on lakannut olemasta, sitä ei enää ole:

*Nec, si materiam nostram collegerit aetas
post obitum, rursumque redegerit, ut sita nunc
est, atque iterum nobis fuerint data lumina vitae,
pertineat quidquam tamen ad nos id quoque factum,
interrupta semel quum sit repentina nostra.*^[256]

Ja kun toisessa paikassa sanot, Platon, että ihmisen henkinen osa saa nauttia tulevan elämän palkinnot, niin sanot meille jotakin yhtä vähän todennäköistä:

*Scilicet, avolsis radicibus ut nequit ullam
dispicere ipse oculus rem seorsum corpore toto.*^[257]

Sillä tuon laskun mukaan tuo nautinto ei enää lankea ihmiselle, eikä siis meille; me näet olemme rakennetut kahdesta olennaisesta pääosasta, joiden eroittaminen on olemuksemme kuolema ja tuho:

*Inter enim iecta est vitae pausa, vageque
deerrarunt passim motus ab sensibus omnes.*^[258]

Me emme sano, että ihminen tuntee tuskaa, kun madot kalvavat hänen jäseniään, joilla hän eli, ja kun ne maatuvat maassa:

*Et nihil hoc ad nos, qui coitu coniugioque
corporis atque animae consistimus uniter apti.*^[259]

Edelleen, millä oikeudenmukaisuutensa perustuksella jumalat voivat osoittaa kiitollisuutta ja antaa palkintoja ihmiselle hänen kuolemansa jälkeen hänen hyvistä ja hyveellisistä teoistansa, koskapa he itse ovat ne saaneet aikaan ja synnyttäneet hänessä? Ja miksi he pahastuvat hänen pahoista teoistaan ja kostavat ne hänelle, koska he itse ovat luoneet hänet näin erehtyväisen luontoiseksi ja yhdellä ainoalla tahtonsa värähdyksellä voivat estää hänet rikkomasta? Eikö tällainen Epikuroksen vastaväite Platonia vastaan olisi ihmisjärjen kannalta sangen oikeutettu, ellei hän usein asettuisi sen mietelmän turviin, että "on mahdotonta väittää mitään varmaa kuolemattomasta luonnosta kuolevaisen nojalla?" Se ei muuta tee kuin eksyy kaikessa, mutta erikoisesti silloin, kun se sekaantuu jumalallisiin asioihin. Kuka sen tuntee selvemmin kuin me? Sillä vaikkakin olemme antaneet sille varmat ja erehtymättömät periaatteet, vaikkakin valaisemme sen askeleet sen Totuuden pyhällä lampulla, jonka Jumala on suvainnut meille ilmoittaa, näemme kuitenkin joka päivä, kuinka se, niin pian kuin se vähänkään luopuu tavalliselta polulta ja kääntyy tahi poikkeaa pois Kirkon viitoittamalta ja polkemalta tieltä, kohta eksyy, joutuu ymmälle ja takertuu vaikeuksiin, kiertäen ja ajelehtien tuolla ihmisluulojen aavalla, levottomalla ja aaltoilevalla merellä, vailla ohjausta ja päämaalia; heti kun se eksyy tuolta suurelta valtatieltä, se hajaantuu lukemattomille eri teille.

Ihminen ei voi olla muuta kuin mitä hän on eikä ajatella muuta kuin kykynsä mukaan. Kun ne, sanoo Plutarkhos, jotka ovat vain ihmisiä, rupeavat pitämään oppineita puheita jumalista ja puolijumalista, niin he ovat itseviisaampia kuin musiikkia ymmärtämätön mies, joka tahtoo arvostella laulajia, tahi mies, joka ei ole koskaan ollut leirissä ja tahtoo väitellä aseista ja sodasta, luullen jollakin kevytmielisellä arvaamisella ymmärtävänsä hänelle tuntemattoman taidon tuloksia. Muinaisaika luuli, uskon ma, tekevänsä jotakin jumalten suuruuden lisäämiseksi ajatellessaan heidät ihmisen kaltaisiksi, varustaessaan heidät hänen kyvyillensä, hänen hyväntuulisuuudellaan ja häpeällisimmillä tarpeillaan, tarjotessaan heille meidän ruokiamme syötäväksi, meidän tanssejamme, naamiaisiamme ja ilveilyjämme huvikkeiksi, meidän vaatteitamme verhoksi ja talojamme asunnoksi, hyväillen heitä suitsutusten tuoksulla ja musiikin sävelillä, köynnöksillä ja kukkaskimpulla ja, saadakseen heidät mukautumaan meidän paheellisiin intohimoihimme, houkutellen heidän oikeudenmukaisuutensa epäinhimilliseen koston, pannen heidät nauttimaan sellaisen tuhoamisesta ja tuhlaamisesta, minkä he itse ovat luoneet ja ylläpitäneet, kuten esimerkiksi Tiberius Sempronius poltatti uhriksi Vulkanokselle vihollisilta Sardiniassa voittamansa upeat sotasaaliit ja aseet, ja Aemilius Paullus Makedoniasta voittamansa Marsille ja Minervalle; ja saavuttuaan Intian Valtameren rannalle heitti Aleksanteri mereen hyvitteläkseen Thetistä useita suuria kulta-astioita ja teurastutti sitäpaitsi hänen alttareillaan joukoittain sekä viattomia eläimiä että myöskin ihmisiä, niinkuin se monilla kansakunnilla, muiden muassa meidän kansallamme oli yleisenä tapana, ja luullakseni ei yksikään kansa ole siitä niin puhdas, ettei olisi sitä yrittänyt:

*Sulmone creatos
quatuor hic iuvenes, totidem, quos educat Ufens,
videntes rapit, inferias quos immolet umbris.*^[260]

Geetit pitävät itseänsä kuolemattomina, ja heille kuolema ei ole muuta kuin heidän Zamolxis-nimisen jumalansa lähestymistä. Joka viides vuosi he lähettävät hänen luokseen jonkun joukostaan pyytämään häneltä mitä tarvitsevat. Tämä lähetti valitaan arvalla, ja hänet lähetetään, sittenkuin hänelle suullisesti on ilmoitettu hänen tehtävänsä, siten, että kolme niistä, jotka häntä ympäröivät, pitää pystyssä kolmea heittokeihästä, joita vastaan muut paiskaavat hänet kaikin voimin. Jos keihäs sattuu häneen hengen paikalle ja hän kuolee äkkiä, niin se on heille varma

todiste jumalan suosiosta; jos hän jää henkiin, niin he pitävät häntä häijynä ja inhoittavana ja lähettävät vielä toisen samalla tavoin. Kun Amestris, Xerxeen äiti, oli tullut vanhaksi, hautautti hän kerrakseen neljätoista nuorukaista Persian ylhäisimmistä suvuista elävältä, maan uskonnon mukaisesti, lahjoittaakseen ne jollekin manalan jumalalle. Vielä tänä päivänä Themixtitanin epäjumalankuvat iskostetaan pienten lasten verellä, eivätkä epäjumalat pidä muista kuin näiden lapsellisten ja puhtaiden sielujen uhreista: vanhurskaus himoitsemassa viattomuuden verta!

Tantum religio potuit suadere malorum!^[261]

Karthagolaiset uhrasivat omia lapsiaan Saturnukselle; ja kellä ei ollut lapsia, se osti niitä; kuitenkin tuli isän ja äidin olla läsnä tuossa uhritoimituksessa iloisen ja tyytyväisen näköisinä.

Oli eriskummainen päähänpisto, että tahdottiin palkita Jumalan hyvyys meidän kärsimyksellämme. Niinpä lakedaimonilaiset hemmoittelivat Dianaansa kiduttamalla nuoria poikia, joita he, hänen suosionsa saavuttaakseen, pieksättivät usein kuoliaiksi asti. Osoitti raakaa mielenlaatua, että tahdottiin palkita arkkitehti mullistamalla hänen rakennuksensa ja taata ansaittu rangaistus syyllisille rankaisemalla syyttömiä, ja että Iphigeneia-raukka Auliin satamassa sai uhrikuolemallaan puhdistaa Jumalan silmissä kreikkalaisten armeijan heidän tekemistään rikoksista:

*et casta inceste, nubendi tempore in ipso,
hostia concideret mactatu maesta parentis,*^[262]

ja nuo molemmat uljaat ja jalomieliset Deciuokset, isä ja poika, heittäytyivät umpimähkään taajimpaan vihollisparveen voittaakseen jumalten suosion roomalaisten asialle. *Quae fuit tanta deorum iniquitas, ut placari populo romano non possent, nisi tales viri occidissent?*^[263] Lisäksi tulee, ettei ole rikollisen asia pieksättä itseänsä oman määränsä mukaan ja omalla ajallaan; se on tuomarin asia, joka ei laske kuritukseksi muuta kuin määräämänsä rangaistuksen, eikä voi katsoa rangaistukseksi sitä, mikä on mieluista sille, joka sen kärsii; jumalten kosto edellyttää meissä kokonaan eriävää katsantokantaa heidän oikeuteensa ja meidän rankaisemiseemme nähden. Ja naurettava oli Polykrateen, Samoksen tyrannin ajatustapa, hän kun, keskeyttääkseen alituisen onnensa kulun ja vastapainoksi sille, meni ja heitti mereen kalleimman ja arvokkaimman jalokivikoristeen, mikä hänellä oli, arvellen tällä itse hankkimallaan onnettomuudella tyydyttävänsä onnen muuttumisen ja vaihtelun; ja onni, pilkatakseen hänen typeryyttään, laittoi niin, että tuo sama koriste joutui jälleen hänen käsiinsä, löydettyä kalan vatsasta.

Ja edelleen, koskapa synty on tahdossa, eikä rinnassa, silmissä, siitoselimissä, vatsassa, hartioissa eikä kurkussa, niin mitä hyödyttävät korybantien, mainabien ja meidän aikoinamme muhamettilaisten itsensä haavoittamiset ja silpomiset, he kun haavoittavat kasvonsa, vatsansa, raajansa, osoittaakseen kiitollisuutta profeetalleen? *Tantus est perturbatae mentis et sedibus suis pulsae furor, ut sic dii placentur, quemadmodum ne homines quidem saeviunt.*^[264] Tämä meidän ruumiimme luontainen rakenne ei käytäntöönsä nähden tarkoita vain meitä itseämme, vaan myöskin Jumalan ja toisten ihmisten palvelemista; on väärin tietien taiten kiihoittaa sitä, samoin kuin on väärin surmata itseemme mistä tekosyystä tahansa; näyttää olevan suurta miehuuttomuutta ja kavallusta kahlehtia ja turmella ruumiin toimitukset, joilla ei ole ymmärrystä eikä vapautta, säästääksemme sielulta vaivan ohjata niitä järjenmukaisesti. *Ubi iratos deos timent, qui sic propitios habere merentur?... In regiae libidinis voluptatem castrati sunt quidem; sed nemo sibi, ne vir esset, iubente domino, manus intulit.*^[265] Siten he täyttivät uskontonsa monilla pahoilla teoilla:

*Saepius olim
Religio peperit scelerosa atque impia facta.*^[266]

Mutta ei mitään inhimillistä voi millään tavoin yhdistää tahi lukea kuuluvaksi Jumalan luontoon, samassa määrässä tahraamatta sitä ja painamatta siihen puutteellisuuden leimaa. Kuinka tuo ääretön kauneus, mahtavuus ja hyvyys saattaa sietää minkäänlaista yhdenmukaisuutta tahi yhtäläisyyttä minkään niin alhaisen kanssa kuin me olemme vahingoittamatta ja menettämättä äärettömän paljon jumalallista suuruuttaan? *Infirmitas Dei fortius est hominibus; et stultum Dei sapientius est hominibus.*^[267] Kun filosofi Stilponilta kysyttiin, iloitsivatko jumalat meidän kunnianosoituksistamme ja uhreistamme, vastasi hän: "Te olette varomaton puheissanne; vetäytykäämme syrjään, jos tahdotte puhua siitä." Kuitenkin me määräämme sille rajoja, me piiritämme sen mahtia järkiperusteillamme (nimitän haaveitamme ja unelmiamme järjeksi filosofian luvalla, joka sanoo, että mieletönkin ja häijy houraillee järjenmukaisesti, mutta se on erikoisen laatuista järkeä); me tahdomme tehdä sen ymmärryksemme tyhjien ja heikkojen näennäistotuksien orjaksi, sen, joka on luonut sekä meidät että meidän tietomme. Koska ei mitään synny tyhjästä, niin Jumala muka ei ole voinut rakentaa maailmaa ilman ainetta. Mitä? Onko Jumala antanut meidän käsiimme mahtinsa avaimet ja viimeiset keinot? Onko hän sitoutunut olemaan menemättä meidän tietomme rajojen ulkopuolelle? Otaksu, oi ihminen, että olet voinut huomata täällä joitakin jälkiä hänen teoistaan! Luuletko hänen käyttäneen siihen kaiken taitonsa ja panneen kaikki muotonsa ja aatteensa tähän teokseen? Sinä et näe muuta kuin järjestyksen ja hallinnon siinä pienessä kuopassa, jossa asut, jos edes näet senkään; hänen jumaluutensa valtapiiri ulottuu äärettömän laajalle sen ulkopuolelle; tämä osa ei ole mitään kokonaisuuteen verrattuna:

*Omnia cum coelo, terraque, marique,
nil sunt ad summam summai totius omnem.*^[268]

Sinä vetoat jonkin kaupunkikunnan lakiin; sinä et tiedä, millainen yleislaki on. Sido itsesi siihen, minkä alaiseksi olet asetettu, mutta älä sido häntä; hän ei ole sinun veljesi, eikä kansalaisesi, eikä toverisi. Jos hän on tavallaan ruvennut tekemisiin kanssasi, niin hän ei tehnyt sitä alentuakseen sinun vähäpätöisyytesi tasolle, eikä antaakseen sinun ruveta mahtinsa valvojaksi; ihmisruumis ei voi lentää pilviin; kas siinä sinun lakisi. Aurinko kulkee lepäämättä tavallista kulkuaan; merten ja maan rajoja ei voi sekoittaa toisiinsa; vesi on liikkuvaista ja pehmeätä; jähmeä kappale ei voi tunkeutua seinän läpi ruhjomatta sitä; ihminen ei voi elää tulella; hän ei voi olla sekä taivaassa että maan päällä, eikä tuhannessa paikassa samalla kertaa ruumiillisessa muodossa; nämä säännöt hän on säättänyt sinua varten; sinut ne sitovat; hän on todistanut kristityille, että hän on niistä kaikista vapautunut, milloin on tahtonut. Minkätähden hän itse asiassa, kaikkivoipa kun on, olisi rajoittanut voimansa tiettyyn määrään? Kenen hyväksi hän olisi luopunut etuoikeudestaan? Sinun järkesi ei ole missään muussa asiassa oikeammassa eikä lujemmalla perustuksella kuin vakuuttaessaan sinulle maailmoita olevan monta:

*Terramque et solem, lunam, mare, cetera quae sunt,
non esse unica, sed numero magis innumerali.*[269]

Menneen ajan kuuluisimmat nerot ovat olleet siinä uskossa, ja myöskin eräät meidän aikuisistamme, ihmisjärjen osoittaman todennäköisyyden pakottamina, koskapa tässä rakennuksessa, jonka näemme, ei ole mitään ainutlaatuista eikä yksinäistä,

*quum in summa res nulla sit una,
unica quae gignatur et unica solaque crescat.*[270]

vaan kaikkia lajeja on monistettu jokin määrä, jotenka ei näytä luultavalta, että Jumala olisi luonut tämän ainoan teoksen toverittomaksi, ja että tämän laatuinen aine olisi käytetty kokonaan loppuun tähän ainoaan yksilöön;

*quare etiam atque etiam tales fateare necesse est,
esse alios alibi congressus materias,
qualis hic est, avido complexu quem tenet aether.*[271]

varsinkin jos se on elollinen olento, minkä seikan sen liikkeitä tekevät niin uskottaviksi, että Platon vakuuttaa niin olevan, ja monet meikäläiset joko vahvistavat sen todeksi tahi eivät uskalla väittää sitä epävarmaksi enempää kuin tuota vanhaa mielipidettä, että taivas, tähdet ja muut maailman osat ovat ruumiista ja sielusta kokoonpantuja luontokappaleita, kuolevaisia rakenteeseensa nähden, mutta kuolemattomia Luojan määräyksestä. Mutta jos nyt on olemassa monta maailmaa, kuten Demokritos, Epikuros ja melkein kaikki filosofit ovat ajatelleet, niin mistä tiedämme, koskevatko tämän maailman perusohjeet ja säännöt yhtäläillä noita toisia? Ehkä niillä on toinen muoto ja toinen järjestely. Epikuros kuvittelee ne joko yhdenlaisiksi tahi erilaisiksi. Me huomaamme tässä maailmassa äärettömän erilaisuuden ja vaihtelun vain paikallisen välimatkan vuoksi: ei meidän viljaamme eikä viinejämme eikä ainoatakaan eläimistämme tavata siinä uudessa maailman kolkassa, jonka isämme ovat löytäneet; kaikki on siellä toisenlaista; ja katsokaahan, kuinka monissa maailman seuduissa muinaisaikoina sekä Bakkhos että Ceres olivat tuntemattomia.

Jos saa uskoa Pliniusta ja Herodotosta, niin on eräillä seuduilla eräänlaisia ihmisiä, jotka ovat varsin vähän meikäläisten kaltaisia; myöskin on olemassa sekarotuisia ihmis- ja eläinluonnon välimuotoja; on seutuja, joissa ihmiset syntyvät päättöminä, silmät ja suu rinnassa; toisia, joissa he kaikki ovat kaksineuvoisia; toisia, joissa he kulkevat nelin jaloin; toisia, joissa heillä on vain yksi silmä otsassa ja pää enemmän koiran pään kuin meidän päämme näköinen; toisia, joissa he ovat puoliksi kaloja, alaruumiiltaan, ja elävät vedessä; toisia, joissa naiset synnyttävät viiden vuoden vanhoina ja elävät vain kahdeksan vuotta; toisia, joissa ihmisillä on pään nahka otsan kohdalla niin kova, että rauta ei pysty siihen, vaan kilpistyy siitä takaisin; toisia, joissa miehet ovat parrattomia; on kansoja, jotka eivät käytä tulta; toisia, joilla siemenneste on väriltään mustaa; entäs sellaiset, jotka luonnollisella tavalla muuttuvat susiksi, juhdiiksi ja sitten taas ihmisiksi? Ja jos on niin kuin Plutarkhos sanoo, että eräillä Intian seuduilla on suuttomia ihmisiä, jotka käyttävät ravintonaan eräiden hajujuuhen tuoksua, niin kuinka monet meidän kuvauksistamme ovat väärinä?

Edelleen, kuinka paljon onkaan meille tunnettuja seikkoja sotimassa noita kauniita sääntöjä vastaan, jotka me olemme sepitelleet ja määränneet luonnolle! Ja me julkenemme sitoa niihin jopa Jumalankin! Kuinka paljon onkaan sellaista, jota me sanomme ihmeelliseksi ja luonnonvastaiseksi! Niin tekee jokainen ihminen ja jokainen kansa tietämättömyytensä määrän mukaan. Kuinka paljon salattuja ominaisuuksia ja salaperäisiä aineita tapaammekaan! Sillä luonnonmukaisuus, se on meistä vain meidän ymmärryksemme mukaisuutta, niin pitkälle kuin se voi seurata ja me voimme nähdä; mikä on sen rajan ulkopuolella, se on luonnotonta ja epäsäännöllistä. Mutta tämän laskun mukaan on siis tietorikkaimmille ja älykkäimmille kaikki oleva luonnotonta: sillä heidät on ihmisjärki saanut vakuutetuiksi siitä, ettei sillä ole minkäänlaista pohjaa eikä perustusta edes varmasti tietääkseen, onko lumi valkeata (Anaksagoras sanoi sitä mustaksi), onko jotakin olemassa, vai eikö ole mitään, onko tietoa tahi tietämättömyyttä, mitä seikkaa Metrodoros khiolainen ei sanonut ihmisen voivan sanoa, tahi elämmekö, mitä seikkaa Euripides epäilee, "onko elämämme elämää, vai onko elämä sitä, mitä me sanomme kuolemaksi"; ja syystä kyllä: sillä miksi sanomme elävämme tuosta hetkestä asti, joka on vain valonvälähdys iäisen yön loputtomassa kulussa ja niin lyhyt keskeytys alituudessa ja luontaudessa tilassamme, kuolema kun täyttää kaikki, mikä on ennen tuota hetkeä ja sen jälkeen,

ja vielä melkoisen osan tuota hetkeä?

Toiset vannovat, ettei ole olemassa mitään liikettä, ettei mikään liiku, kuten Melissoksen opin kannattajat; sillä, jos ei ole olemassa muuta kuin Yksi, niin ei tuo pallomainen liike voi sitä hyödyttää, eikä liike paikasta toiseen, kuten Platon todistaa; toiset, ettei luonnossa ole syntymistä eikä kuolemista. Protagoras sanoo, ettei ole mitään luonnossa muuta kuin epäily, että kaikista asioista voi yhtä hyvin olla eri mieliä, jopa siitäkkin, voiko kaikista asioista yhtä hyvin olla eri mieliä. Nausiphanes sanoo, että kaikesta, mikä näyttää olevan, ei mikään ole yleisesti, että on vain Yksi; Zenon, että Yksikään ei ole olemassa, ja että ei ole olemassa mitään; jos Yksi olisi, niin se olisi joko jossakin toisessa tahi itsessään; jos se on jossakin toisessa, niin on olemassa kaksi; jos se on itsessään, niin on myös kaksi: se, johon sisältyy, ja se, joka sisältyy. Näiden oppien mukaan kaikki olevainen on vain valheellinen tahi tyhjä varjo.

Minusta on aina tuntunut, että kristityille ihmisille on kovin häikäilemätöntä ja julkeaa seuraavanlainen puhe: "Jumala ei voi kuolla; Jumala ei voi peruuttaa sanaansa; Jumala ei voi tehdä sitä tahi tätä." Minusta ei ole hyvä sulkea siten Jumalan mahtia meidän sanojemme lakien alaiseksi; ja se todennäköisyys, mikä meistä tuntuu olevan noissa väitteissä, pitäisi esittää kunnioittavammin ja uskonnollisemmin.

Meidän puheellamme on heikkoutensa ja puutteellisuutensa, kuten kaikella muulla: useimmat maailman mellakoiden syyt ovat kielellistä laatua; meidän kärkeäjäjuttumme eivät synny muuta kuin erimielisyydestä lakien selittämiseen nähden, ja useimmat sodat johtuvat siitä, ettei ole osattu pukea selvään sanamuotoon ruhtinasten välipuheita ja sopimuksia: kuinka monta ja merkittävää riitaa onkaan aiheuttanut maailmassa epävarmuus tuon pienen *hoc-tavun* merkityksestä? Valitkaamme tapaus, jonka logiikka itse tarjoaa meille selvimpänä: jos sanotte: "on kaunis ilma", ja jos puhutte totta, niin siis on kaunis ilma. Eikö se ole varma sanamuoto? Kuitenkin se pettää meidät. Nähdäksemme, että niin on, jatkakaamme esimerkkiä: jos sanotte: "Valehtelen", ja jos puhutte totta, niin siis valehtelette. Tämän jälkimmäisen säännönmukaisuus, järkevyyden, johtopäätös-voima ovat samat kuin tuon toisen; kuitenkin olemme takertuneet kiinni. Huomaan, että pyrrholaiset filosofit eivät voi lausua yleistä käsitystensä missään sanamuodossa; sillä he tarvitsisivat uuden kielen; meidän kieleemme on kauttaaltaan muodostunut varmasisältöisistä lauseista, joita he kerrassaan vihaavat, niin että kun he sanovat: "Epäilen", niin heitä heti kiristetään kurkusta pakottaakseen heidät myöntämään, että he ainakin vakuuttavat ja tietävät sen, että epäilevät. Siten heidät on pakotettu turvautumaan seuraavaan lääketieteelliseen vertaukseen, jota ilman heidän ajatustapaansa olisi mahdoton selittää: he sanovat, että kun he lausuvat: "En tiedä" tahi "Epäilen", niin tämä lause vie mennessään itsensä samalla kuin kaiken muun, aivan samoin kuin rabarberi ajaa ulos pahat nesteet ja samalla myöskin itsensä. Tämä ajatus on varmemmin laadittu kysymyksen muotoon: Mitä tiedän? joka minulla on vaakunassani kilpikirjoituksena vaa'an kera.

Katsokaa, kuinka voi käyttää eduksensa moista julkeata puhetta: jos niissä kiistoissa, joita nykyään käydään uskonnollisissa asioissamme, liiaksi ahdistatte vastustajia, niin he voivat sanoa teille aivan häikäilemättä, että "ei ole Jumalan vallassa tehdä mahdolliseksi sitä, että hänen ruumiinsa olisi paratiisissa ja maan päällä ja useammassa paikoissa yhtäaikaan". Entäs tuo muinaisajan pilkkakirves, kuinka hän käyttää sitä hyväkseen? "Ainakin", sanoo hän, "on melkoiseksi lohdutukseksi ihmiselle nähdä, ettei Jumala voi kaikkea: hän näet ei voi surmata itseänsä, vaikka tahtoisikin, mikä on suurin etu, joka meillä on asemassamme; hän ei voi tehdä kuolevaisia kuolemattomiksi eikä herättää kuolleita eloon, eikä saada aikaan, että sillä, jolla on ollut kunniasijoja, ei olisi niitä ollut, hänellä kun ei ole muuta valtaa menneisyyden suhteen kuin unohduksen valta; ja mainitakseni vielä leikillisen lisäesimerkin tästä Jumalan ja ihmisen yhdenvertaisuudesta: hän ei voi laittaa niin, että kaksi kertaa kymmenen ei olisi kaksikymmentä". Noin hän sanoo, ja sellaista kristityn ei pitäisi päästää suustaan, vaikka nyt ihmiset päinvastoin näyttävät tavoittelevan moista mielettömän ylpeätä kieltä, alentaakseen Jumalan omalle tasollensa:

*Cras vel atra
nube polum pater occupato,
Vel sole puro; non tamen irritum,
quodcumque retro est, efficiet, neque
diffinget infectumque reddet,
quod fugiens semel hora vexit.*^[272]

Kun sanomme, että lukemattomat vuosisadat, sekä menneet että tulevat, ovat Jumalalle vain silmänräpäys, että hänen hyvytensä, viisautensa, voimansa ovat yhtä hänen olemuksensa kanssa, niin meidän sanamme sanoo sen, mutta ymmärryksemme ei sitä tajua. Ja kuitenkin me itsekyläisyydessämme tahdomme pakottaa Jumalan mahtumaan meidän seulamme reiästä läpi, ja siitä syntyvät kaikki houreet ja harhaluulot, jotka valtaavat maailman, kun se panee omaan puntariinsa ja sillä punnitsee sellaista, jota sen puntari ei läheskään pysty ottamaan koukkuunsa. *Mirum, quo procedat improbitas cordis humani parvulo aliquo invitata successu.*^[273] Kuinka röyhkeästi torjuvatkaan stoalaiset Epikuroksen väitteen että tosi hyvyys ja onni on vain Jumalalle ominaista, ja että viisaalla ihmisellä on vain niiden varjo ja näköisyys! Kuinka yltiöpäisesti he ovat tehneet Jumalan kohtalosta riippuvaksi (en tahdo kieltää, etteikö eräät nimikristityt tee sitä vieläkin)! Ja Thales, Platon ja Pythagoras ovat tehneet hänet välttämättömyyden orjaksi.

Tämä ylpeä pyrkimys näkemään Jumalan meidän silmillämme on tehnyt sen, että eräs meikäläinen arvohenkilö on arvellut Jumalalla olevan ruumiillisen muodon; se on myöskin syynä siihen, mikä meille sattuu joka päivä, että pidämme aivan erikoisesti Jumalan tekoina tärkeät tapahtumat; koska ne meille merkitsevät paljon, niin luulemme niiden merkitsevän hänellekin

paljon ja hänen kohdistavan niihin suurempaa ja tarkempaa huomiota kuin meille vähäpätöisiin ja maailman tavallisen menon mukaisesti tapahtumiin. *Magna dii curant, parva negligunt.*^[274] Kuulkaa hänen esittämänsä esikuva; se tekee teille selväksi hänen perusteensa: *Nec in regnis quidem reges omnia minima curant;*^[275] ikäänkuin tälle kuninkaalle merkitsisi enemmän tahi vähemmän valtakunnan mullistaminen kuin puun lehden liikuttaminen, ja ikäänkuin hänen kaitselmuksensa toimisi eri tavalla ohjatessaan taistelun ratkaisua kuin suunnatessaan kirpun hyppyä. Hänen hallitseva kätensä puuttuu kaikkiin asioihin yhtä tasaisesti, samalla voimalla ja samalla järjestävällä kyvyllä; meidän etumme ei siihen vaikuta mitään; meidän pyrkimyksemme ja mittapuumme eivät liikuta häntä. *Deus ita artifex magnus in magnis, ut minor non sit in parvis.*^[276] Meidän röyhkeytemme saa meidät yhä herjaten asettamaan Jumalan samalle tasolle kuin itsemme. Koska virkatoimemme rasittavat meitä, niin on Straton ajatellut jumalat vapaiksi kaikista hallintoviroista, kuten heidän pappinsakin ovat; hän arvelee luonnon synnyttävän ja ylläpitävän kaiken olevaisen, ja sen painojen ja rattaiden avulla hän rakentaa maailman osat, vapauttaen ihmisluonnon Jumalan tuomioiden pelosta: *quod beatum aeternumque sit, id nec habere negotii quidquam, nec exhibere alteri.*^[277]

Luonto vaatii, että samanlaisissa asioissa vallitsee samanlainen suhde: kuolevaisten äärettömästä lukumäärästä voi siis päättää yhtä suuren määrän kuolemattomia; äärettömän lukuisat tappavat ja tuhoavat voimat edellyttävät yhtä monia suojelevia ja edistäviä voimia. Niinkuin jumalten sielut ilman kieltä, silmiä ja korvia tuntevat keskenään kukin sen, minkä toinen tuntee, ja arvaavat meidän ajatuksemme, samoin ihmisten sielut, ollessaan unen tahi jonkin hurmiotilan vapauttamina ja irrottamina ruumiista, ennustavat, aavistavat ja näkevät sellaista, mitä eivät voi nähdä ollessaan ruumiiden yhteydessä. "Ihmiset", sanoo pyhä Paavali, "ovat tulleet hulluiksi luullessaan olevansa viisaita, ja ovat muuttaneet kuolemattoman Jumalan kunnian kuolevaisen ihmisen kuvaksi." Katsokaahan tuota muinaisaikaisten jumalaksikorottamismenojen ilveilyä: suurten ja komeitten hautajaisjuhlallisuuksien jälkeen, kun pyramidin huippu ja vainajan vuode syttyivät palamaan, päästettiin samalla lentoon kotka, ja jos se lähti lentämään ylöspäin, niin se tiesi, että sielu pääsi paratiisiin. Meillä on lukemattomia muistorahoja, ja erittäinkin tuon Faustina nimisen kunnan vaimon muistoraha, jossa tuo kotka on kuvattuna kantamassa noita jumaliksi korotettuja sieluja selässään taivasta kohti. On surkeata, että annamme omien kujeittemme ja keksintöjemme pettää itsemme:

quod finxere, timent.^[278]

niinkuin lapset, jotka säikähtävät samaa naamaa, minkä itse ovat maalata töhertäneet ja mustaamalla laittaneet toverillensa, *quasi quidquam infelicius sit homine, cui sua figmenta dominantur.*^[279] Emme suinkaan kunnioita sitä, joka meidät on luonut, kunnioittamalla sitä, minkä itse olemme tehneet. Augustuksella oli useampia temppeleitä kuin Jupiterilla, jossa häntä palveltiin yhtä hartaasti ja yhtä suurella ihmeuskolla. Palkinnoksi Agesilaokselta saamistaan hyvistä toista tulivat thasolaiset sanomaan hänelle korottaneensa hänet jumalaksi. "Voiko teidän kansanne", sanoi hän heille, "korottaa jumalaksi kenen tahtoo? Korottakaa sitten, näytteeksi, joku omasta joukostanne, niin minä sitten, saatuani nähdä, miten se häneen on vaikuttanut, kiitän teitä suuresti tarjouksestanne." Ihminen on perin mieletön! Hän ei osaisi luoda yhtä juustopunkkia, ja hän tekee jumalia tusinoittain!

Kuulkaa, kuinka Trismegistos kehuu meidän kykyämme: "Kaikesta, mikä on ihmeellistä, on ihmeellistäkin ihmeellisempää se, että ihminen on voinut keksiä Jumalan luonnon ja tehdä sen." Kas tässä itse filosofian koulun esittämiä todisteita,

*nosse cui divos et coeli numina soli
aut soli nescire datum.*^[280]

"Jos Jumala on, niin hän on elollinen; jos hän on elollinen, niin hänellä on aisteja; ja jos hänellä on aisteja, niin hän on kuolevainen. Jos hän on vailla ruumista, niin hän on vailla sielua ja siis vailla toimintaa; ja jos hänellä on ruumis, niin hän on kuolevainen." Eikö siinä ole saatu loistava voitto! "Me emme ole kyenneet luomaan maailmaa; on siis jokin etevämpi olio, joka sen on tehnyt. Olisi typerää röyhkeyttä pitää itseämme maailmankaikkeuden täydellisimpänä oliona; on siis jotakin parempaa; se on Jumala. Kun näette rikkaan ja uhkean asunnon, niin vaikka ette tietäisikään, kuka sen isäntä on, ette kuitenkaan sano, että se on tehty rottia varten; ja eikö meidän, nähdessämme taivaan palatsin jumalallisen rakenteen, ole uskottava, että se on jonkun meitä suuremman herran asunto? Eikö korkein aina ole arvokkainta? Ja meidän paikkamme on alhaisimmalla asteella. Ei mikään sielua ja järkeä vailla oleva voi luoda järjellistä elollista olentoa; maailma luo meidät; sillä on siis sielu ja järki. Jokainen meidän osamme on vähemmän kuin me; me olemme osa maailmaa; maailma on siis varustettu viisaudella ja järjellä, jopa runsaammin kuin me. Laajan hallintopiirin hoitaminen on oivallinen asia; maailman hallinto on siis jonkun onnellisen olion käsissä. Taivaankappaleet eivät tee meille mitään vahinkoa; ne ovat siis täynnä hyvyttä. Me tarvitsemme ravintoa; sitä tarvitsevat siis myöskin jumalat ja ravitsevat itseään täältä alhaalta maailmasta nousevilla huuruilla. Maallinen hyvä ei ole hyvää Jumalalle; se ei siis ole hyvää meillekään. Loukkaaminen ja loukkautuminen ovat yhtäläillä typeryyden todisteita; Jumalan pelkääminen on siis hulluutta. Jumala on hyvä luonnostaan, ihminen omasta pyrkimyksensä, mikä on suuriarvoisempaa. Jumalan ja ihmisen viisaudella ei ole muuta eroa kuin että edellinen on iankaikkinen; mutta kestäminen ajassa ei ole mikään lisä viisauteen; me olemme siis toistemme vertaisia. Meillä on henki, järki ja vapaus, me pidämme arvossa hyvyttä, lähimmäisen rakkautta ja oikeutta; nämä ominaisuudet ovat siis hänellä."

Lyhyesti sanoen, ihminen kuvittelee oman itsensä mukaan sen, mikä kuuluu, ja sen, mikä ei kuulu Jumalan rakenteeseen, ja hänen ominaisuutensa. Mikä malli ja mikä esikuva! Venyttäkäämme,

korottakaamme ja paisuttakaamme ihmisen ominaisuuksia niin paljon kuin tahdomme! Pullista itseäsi, ihmisparka, vielä, ja vielä, ja vieläkin!

Non, si te ruperis, inquit.^[281]

Profecto non Deum, quem cogitare non possunt, sed semetipsos pro illo cogitantes, non illum, sed seipsos, non illi, sed sibi comparant.^[282] Luonnollisissa asioissa saattaa vaikutuksista vain puoliksi päättää niiden syyt. Entäs tämä asia? Se on yläpuolella luonnon järjestyksen, se on liian ylevää, liian kaukaista ja liian suurenmoista laatua sietääkseen, että meidän johtopäätöksemme sitä sitovat ja kahlehtivat. Tie siihen ei kulje meidän kauttamme; se tie on liian matalalla; me emme ole lähempänä taivasta Mont Cenisillä kuin meren pohjalla; kysykäähän koetteeksi astrolabiuminne mieltä siitä. He alentavat Jumalan siihen määrään, että väittävät hänen pitävän lihallista yhteyttä naisten kanssa, ties kuinka monasti, kuinka monessa siitoksessa. Paulina, Saturninuksen puoliso, suuressa arvossa pidetty rouva Roomassa, luuli makaavansa Serapis-jumalan vieressä, mutta huomasikin joutuneensa erään rakastajansa syliin, tuon jumalan temppelein pappien parittajajuonien johdosta. Varro, hienoin ja oppinein latinankielinen kirjailija, kirjoittaa teologisissa kirjoissaan, että Herakleen temppelein suntio heitti arpaa toisella kädellä itselleen, toisella Herakleelle, ja pani pelivoitoksi häntä vastaan illallisen ja naikkosen; jos hän voittaisi, niin nuo lahjat oli menetetty hänelle; jos hän menettäisi, niin oli hänen ne kustannettava; hän menetti ja maksoi illallisensa ja naikkosensa; tämän nimi oli Laurentina, ja hän päästi yöllä syliinsä tuon jumalan, joka sanoi hänelle vielä lisäksi, että ensimmäinen mies, jonka hän seuraavana päivänä tapaisi, saisi maksaa hänelle taivaallisella mitalla hänen palkkansa; se oli Taruntius, eräs nuori, rikas mies, ja tämä vei hänet kotiinsa ja jätti hänet ajan tullen perijättäreksensä. Hän vuorostaan, toivoen tekevänsä tuolle jumalalle mieluisan työn, määräsi perilliseksensä Rooman kansan, ja siitä hyvästä osoitettiin hänelle jumalallista kunnioitusta.

Ikäänkuin ei riittäisi, että Platon sekä isän että äidin puolelta polveutui jumalista, ja että hänellä oli sukunsa yhteisenä kantaisänä Neptunus, pidettiin Athenassa varmana, että kun Ariston kerran tahtoi nauttia kauniin Periktionen hempeistä, hän ei voinutkaan; ja Apollo jumala käski unessa hänen jättää Periktionen tahraamatta ja koskematta, kunnes tämä synnyttäisi lapsen: Ariston ja Periktione olivat Platonin vanhemmat. Kuinka paljon kerrotaankaan historioissa esimerkkejä siitä, että jumalat noin ovat petkuttaneet kuolevaisia aviomiesparkoja, ja mainitaan aviomiehiä, joita on häväisty ja halvennettu lasten hyväksi! Mohametin uskonnossa tapaa sen kansan uskon mukaisesti koko joukon isättömiä lapsia, hengen siittämiä, syntyneitä jumalallisella tavalla neitseiden kohdusta, ja niillä on nimi, joka merkitsee sitä heidän kielellään.

Meidän tulee panna merkille, että kalleinta ja arvokkainta kullekin oliolle on hänen oma luontonsa (leijona, kotka, pyöriäinen eivät pidä mitään suuremmassa arvossa kuin omaa lajiaan), ja että kukin vertaa kaikkien muiden olioiden ominaisuuksia omiinsa; näitä viimeksi mainittuja kyllä voimme suurentaa tahi pienentää, mutta siinä kaikki; sillä ulkopuolelle tämän suhteen ja perussäännön meidän mielikuvituksemme ei voi mennä, se ei voi aavistaa mitään toisenlaista, ja sen on mahdoton siitä päästä ja mennä pitemmälle. Siitä syntyvät seuraavanlaiset muinaisaikaiset päätelmät: "Kaikista muodoista on ihmisen muoto kaunein: Jumala on siis sen muotoinen. Ei kukaan voi olla onnellinen ilman hyvettä, eikä hyvettä voi olla ilman järkeä, eikä mikään järki asu muussa kuin ihmisen muodossa: Jumala on siis ihmisen muotoinen." *Ita est informatum anticipatumque mentibus nostris, ut homini, quom de Deo cogitet, forma occurrat humana.*^[283] Siksiäpä sanoi Ksenophanes leikkillisesti, että jos eläimet kuvittelevat itselleen jumalia, niinkuin ne luultavasti tekevät, niin ne muodostavat ne varmasti itsensä kaltaisiksi ja korottavat itsensä kunniaan, niinkuin mekin. Sillä miksi hanhenpoikanen ei sanoisi näin: "Kaikki, mitä maailmankaikkeudessa on, tarkoittaa minua; maa on sitä varten, että sitä astuisin, aurinko minua valaisemassa, tähdet tekemässä minuun vaikutuksensa; minulla on sitä ja sitä etua tuulista, sitä ja sitä vedestä; mitään tuo taivas ei katsele niin suopein silmin kuin minua; minä olen luonnon lempilapsi. Eikö ihminen minua ruoki, anna minulle asuntoa ja palvele minua? Minua varten hän sekä kylvää että jauhaa. Jos hän syö minut, niin syöhän hän myöskin toverinsa ihmisen, ja syönhän minäkin niitä matoja, jotka hänet tappavat ja häntä kalvavat." Samoin voisi sanoa kurki, ja vieläpä ylpeämminkin, koska se lentää vapaasti ja oleilee kuin kotonaan noissa kauneissa ja korkeissa piireissä. *Tam blanda conciliatrix et tam sui est lena ipsa natura.*^[284]

Ja siis, tätä samaa menoa mennen, meitä varten ovat kohtalon määräykset, meitä varten on maailma; meitä varten välähtää salama ja käy ukkonen; ja luoja ja luontokappaleet, kaikki on meitä varten; me olemme se piste ja maali, johon tähtää kaikki, mitä maailmankaikkeudessa on. Katsokaahan sitä luetteloa, jota filosofit ovat pitäneet parituhatta vuotta ja enemmänkin jumalten tehtävistä: jumalat ovat toimineet ja puhuneet vain ihmistä varten; filosofit eivät katso heillä olevan muuta harkittavaa eikä muuta virkaa. Kas tuolla he ovat sodassa meitä vastaan:

*domitosque Herculea manu
Telluris iuvenes, unde periculum
fulgens contremuit domus
Saturni veteris;*^[285]

kas täällä he ovat mukana meidän riidoissamme, maksaakseen meille samalla mitalla siitä, että me niin usein sekaannumme heidän riitoihinsa:

*Neptunus muros magnoque emota tridenti
fundamenta quatit, totamque a sedibus urbem
eruit; hic luno Scaeas saevissima portas*

Arkoina omien jumaltensa vallasta tarttuvat Cauniumin asukkaat hartaudenharjoituksensa päivänä aseisiin ja lähtevät juoksemaan läpi kaupunkinsa ympäristöjen, huimien ilmaa sinne tänne miekoillaan, karkoittaen siten ja ajaen maanpakoon alueeltaan vieraat jumalat viimeistä myöten. Jumalien kyvyt ovat rajoitetut meidän tarpeemme mukaan: mikä parantaa hevosest, mikä ihmiset, mikä ruton, mikä pään rohtuman, mikä yskän, mikä yhdenlaisen syyhyn, mikä toisenlaisen; *adeo minimis etiam rebus prava religio inserit deos!*[287] Mikä kasvattaa rypäleet, mikä sipulit, mikä suojelee haureutta, mikä kauppatarvikkeita; jokaisella käsityöläislajilla on oma jumalansa; millä on valtakuntansa ja vaikutusvoimansa idässä, millä lännessä:

*hic illius arma,
hic currus fuit.*[288]

O sancte Apollo, qui umbilicum certum terrarum obtines![289]
*Pallada Cecropidae, Minoia Creta Dianam,
Vulcanum tellus Hypsipylea colit,
Iunonem Sparte Pelopeiadesque Mycenae,
Pinigerum Fauni Maenalis ora caput;
Mars Latio venerandus erat.*[290]

Minkä valta rajoittuu yhteen kauppalaan tahi sukuun, mikä asuu yksin, mikä vapaasti valitsemassaan tahi pakollisessa seurassa,

iunctaque sunt magno templa nepotis avo.[291]

Niitä on niin heiveröisiä ja halpoja (niiden lukumäärä näet nousee noin kolmeenkymmeneenkuuteen tuhanteen), että niitä täytyy kasata ainakin viisi tahi kuusi yhteen, jotta ne voisivat tuottaa yhden tähkämpään, ja ne saavat siitä eri nimensä; yhdellä ovella on niitä kolme: lautojen, saranan ja kynnyksen; yhdellä lapsella neljä, suojelemassa hänen kapaloansa, juomistansa, syömistänsä ja imemistänsä; eräät ovat varmoja, toiset epävarmoja ja epäilyksen alaisia; on eräitä, jotka eivät vielä pääse taivaaseen:

*quos, quoniam coeli nondum dignamur honore,
quas dedimus, certe terras habitare sinamus!*[292]

niitä on luonnon, runouden ja yhteiskunnan alalla; eräät ovat puoliksi jumalia, puoliksi ihmisiä, välittäjiä, sovittelijoita meidän ja Jumalan välillä, ja niitä palvotaan eräänlaisella vähemmällä, toisen luokan palvonnalla; lukemattomat ovat niiden eri valtuudet ja tehtävät; toiset ovat hyviä, toiset pahoja; niitä on vanhoja ja kelvottomia, ja niitä on kuolevaisiakin; sillä Krysippos arveli, että maailman viimeisessä palossa kaikkien jumalien paitsi Jupiterin täytyisi kuolla. Ihminen tekaisee lukemattomia leikillisiä yhtäläisyyksiä Jumalan ja itsensä välillä. Eikö hän ole hänen maamiehensä?

Iovis incunabula Creten.[293]

Scaevola, aikanaan ylhäinen pappi, ja Varro, aikanaan etevä teologi, esittävät meille tähän kysymykseen nähden seuraavan puolustelun: "että kansan täytyy olla tietämättä paljon sellaista, mikä on totta, ja uskoa paljon sellaista, mikä ei ole totta"; *quum veritatem, qua liberetur, inquirat, credatur ei expedire, quod fallitur.*[294] Ihmisen silmät eivät voi nähdä asioita muutoin kuin tuntemissansa muodoissa, ja emmekö muista, mihin onneton Phaethon putosi, siksi että oli ryhtynyt pitelemään kuolevaisella kädellään isänsä hevosten ohjaksia? Meidän järkemme syöksee samanlaiseen syvyyteen, hävittää ja ruhjoo itsensä samalla tavalla yltyöpäisyydellään.

Jos kysytte filosofialta, mitä ainetta on taivas ja aurinko, niin mitä se teille vastaa muuta kuin: rautaa, tahi, kuten Anaxagoras, kiveä, tahi muuta sen tuntemaa ainetta? Jos kysytään Zenonilta, mitä luonto on, niin hän vastaa: "Tulta, taiteilijalahjoilla varustettua, luomiskykyistä, lakien mukaan toimivaa." Arkhimedes, mestari tuon tieteen alalla, joka pitää itseänsä kaikkia muita etevämpänä totuuteen ja varmuuteen nähden, sanoo: "Aurinko on jumala, joka on hehkuvaa rautaa." Eikö se ole kaunis geometrinen todistusten kauneuden ja välttämättömän sitovaisuuden synnyttämä kuvitelma? Ei kuitenkaan niin välttämättömän ja hyödyllisen, ettei Sokrates olisi arvellut riittävän, jos sitä tunsin sen verran, että osasi mitata antamansa tahi saamansa maa-alan, ja ettei Polyainos, joka oli ollut sen kuulu ja mainio opettaja, olisi alkanut halveksia noita todistuksia aivan väärinä ja ilmeisesti turhanpäiväisinä, saatuaan maistaa Epikuroksen hempeiden puutarhain suloisia hedelmiä. Ksenophonin muistelmissa sanoo Sokrates tuon Anaksagoraan väitteen johdosta, hänen, jota muinaisaika piti kaikkia muita etevämpänä taivaallisten ja jumalallisten asiain ymmärtäjänä, että hänen järkensä meni sekaisin, niinkuin käy kaikkien ihmisten, jotka kohtuuttoman perinpohjaisesti tutkivat asioita, jotka eivät ole heidän tietämistensä saavutettavissa; kuvitellessaan auringon hehkuvaksi kiveksi, hän ei tullut ajatelleeksi, että kivi ei loista tulesa ja, mikä on pahempaa, että se siinä kuluu loppuun; kuvitellessaan auringon ja tulen samaksi, hän ei ottanut huomioon, että tuli ei päivetytä niitä, joihin se loistaa, että me voimme katsoa tuleen häikäistymättä, että tuli tappaa kasvit ja yrtit. Sokrateen mielestä ja minun mielestäni myöskin on viisain taivasta koskeva väite se, ettei siitä väitä mitään. Kun Platonin Timaios-dialogissa olisi puhuttava haltijahengistä, sanoo hän: "Se on yrittäjä, johon meidän kykymme ei riitä; täytyy uskoa niitä muinaisajan ihmisiä, jotka ovat sanoneet itsensä niistä syntyneiksi; on järjenvastaista kieltäytyä uskomasta jumalten lapsia, vaikkakaan heidän sanojansa eivät tukisi tarpeelliset ja todennäköiset järkiperusteet, koskapa he meille

takaavat puhuvansa heille kotoisista ja tutuista asioista."

Katsokaamme, onko meillä jonkin verran enemmän selvyttä siinä, mitä tiedämme inhimillisistä ja luonnollisista asioista. Eikö ole naurettava yritys mennä tekaisemaan toinen ruumis ja antamaan väärä, oma keksimämme muoto sellaisille, joihin, kuten itse myönnämme, meidän tietämistemme ei voi ulottua, niinkuin näkyy kiertotähtien liikkeestä, jolle me, kun älymme ei voi sitä käsittää eikä kuvitella sen luonnollista johtoa, annamme omasta päästämme aineellisia, kömpelöitä ja ruumiillisia pontimia:

*Temo aureus, aurea summae
curvatura rotae, radiorum argent eus ordo.*^[295]

Luulisi, että meillä on ollut kuskeja, kirvesmiehiä ja maalareita, jotka ovat menneet rakentamaan tuonne ylös eri tavoin liikkuvia koneita ja järjestämään kirjavanväristen taivaankappalten rattaita ja toisiinsa kietoutuneita osia sallimuksen kehrävarren ympäri, kuten Platon sanoo:

*Mundus domus est maxima rerum,
quam quinque altitonae fragmine zonae
cingunt, per quam limbus pictus bis sex signis
stellimicantibus, altus in obliquo aethere, lunae
bigas acceptat;*^[296]

ne ovat vain haaveita ja yltiöpäiden hullutuksia. Miksi luonto ei suvaitse jonakin päivänä avata meille poveansa ja näyttää meille varsinaisessa muodossaan liikkeittensä välineitä ja johtoa ja valmistaa silmiämme siihen? Oi Jumala! mitä erehdyksiä ja vääriä laskuja huomaisimmekaan tiedeparassamme! Petyn, jos yksikään ainoa asia siinä pitää kunnollisesti paikkansa, ja lähdän tästä elämästä tietämättömämpänä kaikesta muusta kuin omasta tietämättömyydestäni.

Olenhan lukenut Platonin teoksissa tuon jumalaisen sanan, että "luonto on vain arvoituksellinen runoelma". Se on ehkä kuin harson peittämä, himmeä maalaus, jossa välkähtelee äärettömän vaihtelevia harhavalauksia yllyttämässä meitä arvailuihin. *Latent ista omnia crassis occultata et circumfusa tenebris; ut nulla acies humani ingenii tanta sit, quae penetrare in coelum, terram intrare possit.*^[297] Ja totisesti, filosofia ei ole muuta kuin sofistista runoutta. Mistä muualta kuin runoudesta saavat sen muinaisaikaiset kirjailijat kaikki todisteensa? Ja ensimmäiset heistä olivat itse runoilijoita ja käsittelivät filosofiaa taiteessaan. Platon ei ole muuta kuin esityksessään hajanainen runoilija; Timon nimittää häntä haukkuen Suureksi ihmeiden sepustelijaksi. Kaikki yli-inhimilliset tieteet pukeutuvat runollisen tyylin koreaan asuun. Aivan samoin kuin naiset käyttävät norsunluisia hampaita, kun heillä ei ole omia luonnollisia, ja oikean ihonväriänsä sijaan maalaavat itselleen toisen jollakin vieraalla aineella, samoin kuin he laittavat itselleen reisiä kankaasta ja huovasta ja tekevät ruumiinsa pyylevämmäksi pumpulilla ja kaikkien nähden ja tietien somistavat itsensä valhe- ja lainakauneudella, samoin tekee tiedekin (ja oikeustieteellämmekin on, sanotaan, laillisiksi tunnustettuja olettamuksia, joille se perustaa oikeutensa tosipäätöisyyden); se antaa meille maksuna ja toistaiseksi otaksuttuina sellaiset selitykset, joiden se itse meille ilmoittaa olevan tekaistuja; sillä nuo epäkeskiset ja samakeskiset radat, joihin astrologia turvautuu ohjatakseen tähtiensä liikkeitä, ne se antaa meille parhaana, mitä se on osannut keksiä tässä asiassa, samoin kuin muutoin filosofiakin meille tarjoaa, ei sitä, mikä on, tahi mitä se uskoo, vaan sen, minkä se kuvittelee olevan todennäköisintä ja näppärintä. Puhuessaan meidän ja eläinten ruumiin tilasta sanoo Platon: "Että se, mitä olemme sanoneet, on totta, sen vakuuttaisimme, jos meillä olisi siihen oraakkelin vahvistus; mutta vakuutamme, että mitä olemme sanoneet, on todennäköisintä, mitä olemme osanneet sanoa."

Tiede ei lähete köysiään, koneitaan ja rattaitaan ainoastaan taivaaseen. Tarkastakaamme hiukan, mitä se sanoo meistä itsestämme ja meidän rakenteestamme. Se ei tee takaperoa, epäröi, lähentele, peräydy, muuttele mielipiteitä enemmän tähdistä ja taivaankappaleista puhuttaissa kuin mitä filosofit ovat tehneet kuvitteluissaan tästä ihmisen pienestä ruumisraukasta. He ovat senvuoksi tosiaankin olleet oikeassa sanoessaan sitä Pienoismaailmaksi: niin paljon osia ja muotoja he ovat käyttäneet muuratesaan ja rakentaessaan sen. Järjestääkseen ihmisessä huomaamansa liikkeet, ne erilaiset toimitukset ja kyvyt, jotka me tunnemme itsessämme, kuinka moneen osaan he ovatkaan jakaneet meidän sielumme, kuinka moneen kohtaan sijoittaneet sen, kuinka moniin asteisiin ja kerroksiin ovatkaan he eritelleet tämän ihmisraukan, paitsi luonnollisiin ja havaittaviin, ja kuinka monta tehtävää ja tointa hänelle antaneet! He tekevät hänestä yleisen mielikuvittelujen esineen, hän on aiheena, jota he käsittelevät ja muokkailevat, heille annetaan täysi valta ratkoa hänet auki, järjestellä hänet, sommitella hänet jälleen kokoon, ja varustaa hänet kukin mielensä mukaan; ja kuitenkin he eivät vielä tunne häntä perinpohjin. Eivät edes mielikuvituksessaan, puhumattakaan todellisuudesta, he voi häntä säännöstellä niin, ettei olisi jotakin tahtia tahi säveltä, joka ei sovellu heidän rakennelmaansa, niin suunnaton kuin se onkin ja kokoonpaikattu lukemattomista väristä ja eriskummaisista palasista. Eikä ole syytä puolustella heitä; sillä kun maalarit maalaavat meille taivaan, maan, kaukaisia meriä, vuoria tahi saaria, niin me annamme heille anteeksi, että he antavat meille niistä vain jonkinlaisen kepeän viittauksen, ja tyydymme, esineet kun ovat tuntemattomia, edes joltiseenkin hahmoitteluun ja haavekuvaan; mutta kun he maalaavat kuvamme luonnon mukaan, tahi käsittelevät jotakin muuta meille kotoista ja tuttua aihetta, niin me vaadimme heiltä täydellistä ja tarkkaa piirteiden ja värien esittämistä, ja halveksimme heitä, jos he eivät siihen pysty.

Olen kiitollinen sille miletolaistyölle, joka nähdessään filosofi Thaleen alituisesti mielenkiinnolla katselevan taivaankantta ja yhä pitävän katseitaan kohotettuina ylöspäin, pani hänen tielleen jotakin saadakseen hänet kompastumaan, huomauttaakseen hänelle, että olisi aika viipyä

ajatuksissaan pilventakaisissa asioissa sitten, kun hän ensin olisi pitänyt huolen siitä, mikä oli hänen jalkainsa juuressa. Hän neuvoi häntä varmaan sopivasti katsomaan ennemmin itseään kuin taivasta; sillä, kuten Demokritos sanoo Ciceron suulla:

*quod est ante pedes, nemo spectat: coeli
scrutantur plagas.*^[298]

Mutta meidän luontomme on sellainen, että tieto siitä, mikä on käsissämme, on meistä yhtä kaukana ja yhtä hyvin pilvien takana kuin tietomme tähdistä; niinkuin Platon panee Sokrateen sanomaan, että jokaiselle, joka ryhtyy filosofiaa harrastamaan, voidaan lausua se moite, jonka tuo nainen lausui Thaleelle, nimittäin ettei hän näe ensinkään sitä, mikä on hänen edessään; sillä ei kukaan filosofi tiedä, mitä hänen naapurinsa tekee, eipä edes, mitä hän itse tekee, eikä hän tiedä, mitä he kumpikin ovat, eläimiäkö vai ihmisiä. Nämä ihmiset, joiden mielestä Sebondin esittämät perusteet ovat liian heikot, joille ei mikään ole tietämätöntä, jotka hallitsevat maailmaa, jotka tietävät kaikki:

*quae mare compescant causae; quid temperet annum;
stellae sponte sua, iussaeve, vagentur et errent;
quid premat obscurum lunae, quid proferat orbem;
quid velit et possit rerum concordia discors.*^[299]

eivätkö he joskus ole kirjojensa keskellä koetelleet niitä vaikeuksia, jotka tulevat eteen, jos he tahtovat oppia tuntemaan oman olemuksensa? Me näemme kyllä, että sormi liikkuu ja jalka liikkuu, että eräät elimet liikkuvat itsestään, meiltä lupaa kysymättä, toiset meidän käskystämme; että eräänlainen pelko aiheuttaa punastumisen, toisenlainen kalpenemisen; toinen mielikuva vaikuttaa vain pernaan, toinen aivoihin; toinen saa meidät nauramaan, toinen itkemään; toinen tyrmistyttää ja tärähdyttää kaikki aistimet ja pysähdyttää jäsentemme liikkeet; toinen esine kiihoittaa vatsaa, toinen jotakin alempaa elintä; mutta kuinka henkinen vaikutelma tekee sellaisen syvän vaikutuksen täyteläiseen ja jähmeään esineeseen, ja minkälaatuinen on noiden ihmeteltävien joustimien keskinäinen suhde ja yhdysside, sitä ei kukaan ihminen koskaan ole saanut tietää. *Omnia incerta ratione et in naturae maiestate abdita*,^[300] sanoo Plinius; ja pyhä Augustinus: *Modus, quo corporibus adhaerent spiritus ... omnino mirus est, nec comprehendit ab homine potest; et hoc ipse homo est*,^[301] ja kuitenkin siitä ollaan niin epäilemättömän varmoja; sillä ihmiset vastaanottavat mielipiteensä vanhojen uskojen mukana, muiden arvovaltaan luottaen ja perusteettomasti, niinkuin ne olisivat uskonkappaleita ja lakeja; omaksutaan se, mitä asiasta yleisesti ajatellaan, samoin kuin jokin kielimurre; omaksutaan tämä totuus kaikkine peruste- ja todistusrakennelmineen ja -laitteineen yhtenä kiinteänä ja jähmeänä kappaleena, jota ei enää järkytellä, jota ei enää arvostella; päinvastoin kukin kilvan kaunistelee ja vahvistaa tätä vallitsevaa uskoa kaikella, mitä voi keksiä hänen järkensä, joka on notkea, taipuisa ja kaikkiin muotoihin kuontuva työase; siten maailma tulee ja imeytyy typeryyksiä ja valhetta täyteen. Mikä tekee, että tuskin mitään epäillään, on se seikka, että tavallisia vaikutelmia ei koskaan tarkemmin koetella; ei tutkita syvemältä niiden juurta, jossa vika ja heikkous piilee; kiistellään vain oksista; ei kysytä, onko se ja se totta, vaan onko se niin vai näin käsitetty; ei kysytä, onko Galenus sanonut jotakin pätevää, vaan onko hän sanonut niin vai toisinko.

Oli todellakin aivan ymmärrettävää, että tämä meidän arvostelujemme vapauden side ja kahle, tämä uskojemme tyrannivalta levisi aina korkeakouluihin ja tieteisiin asti; skolastisen tieteen jumala on Aristoteles; on kuin uskontokysymys panna kiistanalaiseksi hänen säädöksiään, kuten Lykurgoksen säädöksiä Spartassa; hänen oppinsa on meillä erehtymättömänä lakina, vaikka se ehkä on yhtä vääriä kuin jokin toinen. En tiedä, miksi on hyväksyisi joko Platonin ideoja, tahi Epikuroksen atomeja, tahi Leukippoksen ja Demokritoksen täyteyttä ja tyhjyyttä, tahi Thaleen vettä, tahi Anaksimanderin luonnon äärettömyyttä, tahi Diogeneen ilmaa, tahi Pythagoraan lukuja ja tasasuhtaisuutta, tahi Parmenideen ääretöntä, tahi Musaioksen Yhtä, tahi Apollodoroksen vettä ja tulta, tahi Anaksagoraan samanlaatuisia osia, tahi Empedokleen vihamielisyyttä ja ystävyyttä, tahi Herakleitoksen tulta, tahi mitä tahansa muuta mielipidettä tuosta mielipiteiden ja ajatelmien äärettömästä sekavasta joukosta, jonka tuo ihana ihmisjärki varmuudellaan ja selvänäköisyydellään tuottaa kaikessa, mihin se puuttuu, yhtä kernaasti kuin hyväksyisin Aristoteleen mielipiteen tuossa kysymyksessä kaiken olevaisen alkuperusteista, jotka hän rakentaa kolmesta osasta: aine, muoto ja tyhjyys. Ja onko mitään joutavampaa kuin tehdä tyhjyydestäkin syy olioiden syntyyn? Tyhjyys, se on kielteinen käsite. Millä mielellä hän on voinut siitä tehdä olevaisten olioiden syyn ja alkuperän? Sitä ei kuitenkaan uskaltaisi järkyttää muutoin kuin logiikan harjoittamisen vuoksi; korkeakouluissa ei väitellä mistään siksi, että sitä epäiltäisiin, vaan tarkoitus on puolustaa koulun oppi isää sivullisten vastaväitteitä vastaan; hänen arvovaltansa, se on loppumaali, jota pitemmälle ei ole lupa mennä tiedon etsinnässä.

On varsin helppoa rakentaa, mitä tahtoo, oikeiksi tunnustetuille perustuksille; sillä tämän alun sisältämän lain mukaan ja sen säätämässä järjestyksessä saattaa helposti sommitella kokoon loput rakennuksen osat joutumatta ristiriitaan itsensä kanssa. Näin menetellen pidämme esitystämme hyvin perusteltuna ja haastelemme varovasti: sillä mestareillamme on ja he saavat etukäteen niin paljon valtaa meidän uskossamme, kuin he tarvitsevat, jotta johtopäätös sitten tulee sellainen kuin he tahtovat, niinkuin on laita geometriassa sen ennakolta myönnettyjen väitösten vuoksi, meidän heille antamamme myöntymys ja hyväksymys kun tekee heille mahdolliseksi vetää meidät mukanaan oikealle ja vasemmalle ja pyöritellä meitä mielin määrin. Kenen edellytykset uskotaan, se on meidän mestarimme ja jumalamme; se suunnittelee perustuksensa niin laajoiksi ja mukaviksi, että hän niiden nojalla voi kohottaa meidät, jos tahtoo, aina pilviin asti.

Tällaisessa tinkivässä tieteen harjoittamisessa olemme pitäneet käypänä rahana Pythagoraan sanoja, että "kutakin asiantuntijaa tulee uskoa hänen erikoisalallaan": dialektikko turvautuu kielimieheen sanojen merkitykseen nähden; retoriikan edustaja lainaa dialektikolta todistelujen kaavat, runoilija soittotaiteilijalta rytmit, geometrikko aritmetikolta suhteet; metafysikot ottavat perustukseksen fysiikan arvelmat; sillä jokaisella tieteellä on ennalta otaksutut alkuperusteensa, jotenka ihmisjärki on sidottuna joka taholta. Jos joudutte törmäämään tuota salpapuomaa vastaan, jossa pääerehdys piilee, niin heillä on hetikohta kielellään tuo lause, että "ei pidä väitellä niitä vastaan, jotka eivät myönnä oikeiksi alkuperusteita"; mutta eihän ihmisillä voi olla alkuperusteita, jos Jumala ei ole ilmoittanut niitä heille; kaikki muu, sekä alku että keskikohta että loppu, se on vain unta ja savua. Niiden, jotka väittelevät ennako-otaksumain nojalla, täytyy päinvastoin ennalta otaksua se selviökin, josta väitellään; sillä jokainen inhimillinen otaksuma ja jokainen väite on yhtä todistusvoimainen kuin toinen, jollei järki tee eroa niiden välillä. Niin ollen täytyy ne kaikki tyystin punnita, ja ennen kaikkia yleiset ja ne, jotka meitä tyrannisoivat. Vakaumus tiedon varmuudesta on varma kiihkön ja äärimmäisen epävarmuuden todiste, eikä ole kiihkoisempia ja vähemmän filosofisia ihmisiä kuin Platonin filodoksit; on vielä todistamatta, että tuli on lämmintä, että lumi on valkoista, että tiedossamme on jotakin, joka on kovaa tahi pehmeätä.

Ja mitä tulee noihin vastauksiin, joista muinaisaikaisissa tarinoissa kerrotaan, esimerkiksi että sille, joka epäili lämpöä, sanottiin, että hän heittäytyisi tuleen, sille, joka kielsi jään kylmyyden, että hän panisi sitä povelleen, niin ne eivät ensinkään ole varsinaisten filosofien arvolle sopivia. Jos he olisivat jättäneet meidät luonnolliseen tilaamme, vastaanottamaan ulkonaiset ilmiöt, mikäli ne meille esiintyvät aistiemme välityksellä, ja jos he olisivat antaneet meidän noudattaa yksinkertaisia ja syntyimme laadun määräämiä vaistojamme, niin he tekisivät oikein puhuessaan noin; mutta juuri heiltä me olemme oppineet rupeamaan maailman tuomareiksi, juuri he ovat meille luulotelleet, että "ihmisjärki on kaiken sen ylin tarkastaja, mitä on taivaan kannen ulko- ja sisäpuolella, että se sulkee piiriinsä kaikki, että se on kaikkivoipa, että sen avulla saadaan tietää ja opitaan tuntemaan kaikki". Tuo vastaus olisi käypä ihmissyöjain keskuudessa, jotka nauttivat pitkän, levollisen ja rauhallisen elämän onnea, vailla Aristoteleen oppeja ja tuntematta fysiikan nimeäkään; tuo vastaus olisi ehkä parempi ja varmempi kuin kaikki ne, mitkä heille antaa heidän järkensä ja kekseliäisyytensä; tämän vastauksen voisivat antaa meidän kanssamme kaikki eläimet ja kaikki se, missä luonnonlain käsky on vielä puhdas ja yksinkertainen; mutta he, he ovat siitä luopuneet. Heidän ei pidä sanoa minulle: "se on totta, sillä te näette ja tunnette, että niin on"; heidän tulee sanoa minulle, tunnenko todellakin sen, mitä luulen tuntevani; ja jos sen tunnen, niin sanokoot minulle sitten, miksi sen tunnen, ja kuinka, ja mitä; sanokoot minulle lämmön, kylmän nimen, alkuperän, sitä koskevat erikoisseikat, sen ominaisuudet, joka toimii, ja sen, joka on toiminnan esineenä; tahi luopukoot sitten ammatistaan, joka on se, että he eivät omaksu eivätkä hyväksy mitään muutoin kuin järjen tietä; se on heidän tunnuksensa kaikissa koetuksissa; mutta totisesti, se on aivan väärä, erehdyttävä, heikko ja voimaton tunnus.

Millä mielimme sitä koetella paremmin kuin sillä itsellään? Jos sitä ei voi uskoa, kun se puhuu itsestään, niin se tuskin on omansa arvostelemaan muita asioita; jos se tuntee jotakin, niin kai se ainakin tuntee oman olemuksensa ja asuntonsa; se on sielussa ja tämän osa tahi tuote; sillä todellinen ja varsinainen järki, jonka nimen me otamme väärillä perusteilla, se asuu Jumalan helmassa; siellä on sen tyyssija ja turvapaikka; sieltä se lähtee, kun Jumala suvaitsee antaa meidän nähdä välähdyksen siitä, niinkuin Pallas hypähti esiin isänsä päästä ruvetakseen yhteyteen maailman kanssa.

Mutta katsokaamme, mitä ihmisjärki on opettanut meille itsestään ja sielusta, ei sielusta yleisesti, josta melkein koko filosofia tekee taivaankappaleet ja alkukappaleet osallisiksi, eikä siitä, jonka Thales, magneetin huomioitsemisesta joutuneena tähän otaksumaan, arveli olevan niinsanotuilla elottomilla esineilläkin, vaan siitä, joka on meille ominainen ja joka meidän tulee paremmin tuntea:

*Ignoratur enim, quae sit natura animai;
nata sit, an contra nascentibus insinuetur,
et simul intereat nobiscum morte dirempta,
an tenebras Orci visat vastasque lacunas,
an pecudes alias divinitus insinuet se.[302]*

Krateelle ja Dikaiarkhokselle se opetti, ettei sitä ollut ollenkaan, vaan että ruumis liikkui niin luontaisella liikkeellään; Platonille, että se oli itsestään liikkuva aine; Thaleelle, että se oli luonnon-olio, joka ei levännyt; Asklepiadeelle, että se oli aistien toimintaa; Hesiodokselle ja Anaksimanderille, että se oli jotakin maasta ja vedestä kokoonpantua, Parmenideelle maasta ja tulesta, Empedokleelle verestä;

sanguineam vomit ille animam.[303]

Posidoniukselle, Kleanteelle ja Galenukselle, että se on jonkinlaista lämpöä tahi lämpöinen rakennelma,

igneus est ollis vigor et coelestis origo.[304]

Hippokrateelle, että se on läpi ruumiin levinnyt henki; Varrolle, että se on ilmaa, joka vedetään sisään suun kautta, lämpenee keuhkoissa, miedontuu sydämessä ja leviää kautta koko ruumiin; Zenonille, että se oli neljän elementin hienoin ydin; Herakleides Ponticukselle, että se oli valo; Ksenokrateelle ja egyptiläisille, että se oli vaihteleva luku; khaldealaisille, että se oli eräänlainen

kyky, vailla määrättyä muotoa;

*habitum quendam vitalem corporis esse,
harmoniam Graeci quam dicunt.*^[305]

Älkäämme unohtako Aristotelesta; hänestä on sielu se, mikä luonnonmukaisesti panee ruumiin liikkumaan, mitä hän nimittää Entelekheiksi, joka on nerottomampi keksintö kuin mikään muu; sillä hän ei puhu sielun olemuksesta, eikä alkuperästä, eikä luonnosta, vaan huomauttaa vain sen toimintaa. Lactantius, Seneca ja paras osa dogmaattisista filosofeista ovat tunnustaneet, että sielu on jotakin, jota he eivät ymmärtäneet. Ja koko tämän mielipiteiden luettelon lopuksi sanoo Cicero: *harum sententiarum quae vera sit, deus aliquis viderit.*^[306] Tunnen itsestäni, sanoo pyhä Bernhard, kuinka käsittämätön Jumala on, koska en voi ymmärtää oman olemukseni osia. Herakleitos, joka arveli kaiken olevan täynnä sieluja ja henkiä, väitti kuitenkin, ettei voinut päästä niin pitkälle sielun tuntemisessa, että sen voisi täysin saavuttaa; niin syvällisen sanoi hän sen olemuksen olevan.

Yhtä paljon erimielisyyttä ja kiistaa on sen sijoittamisesta. Hippokrates ja Hermophilos sijoittavat sen aivokammioon, Demokritos ja Aristoteles kautta koko ruumiin,

*ut bona saepe valetudo quum dicitur esse
corporis, et non est tamen haec pars ulla valentis,*^[307]

Epikuros vatsaan,

*hic exsultat enim pavor ac metus; haec loca circum
laetitia mulcent,*^[308]

stoalaiset sydämen ympärille ja sisään, Erasistratos pääkamaran kalvon viereen, Empedokles vereen samoin kuin Mooseskin, ja se oli syynä, miksi hän kielsi syömästä eläinten verta, johon niiden sielu on yhtynyt. Galenus ajatteli, että jokaisella ruumiin osalla on sielunsa. Straton sijoitti sen molempien kulmakarvojen väliin. *Qua facie quidem sit animus, aut ubi habitet, ne quaerendum quidem est,*^[309] sanoo Cicero (jätän tälle miehelle kernaasti hänen omat sanansa; ryhtyisinkö pilaamaan itse kaunopuheisuuden puhetta? sitäpaitsi ei ole suurtakaan voittoa hänen ajatustensa sisällyksen lainaamisesta; niitä ei ole monta, eivätkä ne ole eteviä, eivätkä tuntemattomia). Mutta syytä, minkä vuoksi Khrysisippos ja muut hänen koulukuntalaisensa todistelevat sielun olevan sydämen ympärillä, ei ole jätettävä mainitsematta. Sen he tekevät siitä syystä, sanoo hän, että kun tahdomme vakuuttaa jotakin, niin panemme käden vatsallemme, ja kun tahdomme lausua sanan Εγώ, joka merkitsee minä, niin painamme alaleuan alas vatsaa kohti. Tätä kohtaa ei sovi sivuuttaa huomauttamatta sellaisen merkkihenkilön tyhjänpäiväisyyttä; sillä paitsi sitä, että nuo ajatukset ovat itsessään äärettömän pintapuolisia, niin viimeksi mainittu todistaa vain kreikkalaisille, että heillä on sielu tuossa mainitussa paikassa; ei ole niin vireätä ihmisälyä, ettei se joskus nukahtaisi. Miksemme uskaltaisi sitä sanoa? Arvelevathan stoalaiset, inhimillisen järkevyyden isät, että raunioiden alle hautautuneen miehen sielu saa ryömiä ja rehkiä kauan, ennenkuin se pääsee ulos, se kun ei voi selviytyä taakan alta enempää kuin pyydyskuoppaan joutunut hiiri. Eräät ovat sitä mieltä, että maailma luotiin, jotta annettaisiin ruumiit rangaistukseksi niille hengille, jotka omasta syystä olivat langenneet siitä puhtaudesta, johon ne olivat luodut, ensimmäinen luominen kun oli ollut vain epäaineellinen, ja että, mikäli ne ovat enemmän tahi vähemmän vieraantuneet henkisyystään, sikäli ne sijoitetaan vilkkaampiin tahi kömpelömpiin ruumiisiin; siitä johtuu paljon luodun aineen erilaisuus. Mutta se henki, joka rangaistukseen sai verhoksensa auringon ruumiin, se mahtoi olla sangen harvinaisessa ja erikoisessa määrässä turmeltunut.

Meidän tiedonetsintämme äärimmäiset päät kaikki sokaistuvat, kuten Plutarkhos sanoo historian alkupäästä, että karttojen mittakaavan mukaan tunnettujen maiden ääriässä alkavat suot, synkät metsät, erämaat ja asumattomat seudut; siitpä syystä karkeimmat ja lapsellisimmat houreet tavataan pikemmin niillä, jotka käsittelevät yleimpiä ja syvällisimpiä asioita, syventyen uteliaisuuteensa ja itseviisauteensa. Tieteen loppu ja alku pysyttelevät samassa tyyperyydessä. Katsokaa, kuinka Platon lähtee lentämään ylös päin runollisiin pilviinsä; katsokaa, kuinka hän puhuu jumalten kielellä; mutta mitä hän ajatteli silloin, kun hän määritteli ihmisen kaksijalkaiseksi eläimeksi, jolla ei ole höyheniä? tarjoten niille, joitten teki mieli häntä pilkata, lystikkään tilaisuuden siihen; he näet höyhensivät elävän syöttökukon ja kulkivat sitten ympäri nimittäen sitä Platonin ihmiseksi.

Entäs epikulolaiset? Mikä yksinkertaisuus pani heidät ensiksi ajattelemaan, että heidän atominsa, joiden he sanoivat olevan kappaleita, joilla oli jonkinlainen paino ja jotka luonnostaan liikkuvat alaspäin, olivat rakentaneet maailman, kunnes heidän vastustajansa huomauttivat heille, että tuon kuvauksen mukaan ei ollut mahdollista, että ne liittyivät ja tarttuivat toisiinsa, koskapa ne sen mukaan putosivat alas kohtisuoraan ja synnyttivät kaikkialla yhtäsuuntaisia viivoja? Senvuoksi oli heidän pakko sittemmin antaa niille lisäksi satunnainen sivullepäin käyvä liike ja varustaa atominsa vielä käyrillä ja koukkuisilla pyrstöillä, tehdäkseen ne kykeneviksi tarttumaan ja liittymään toisiinsa. Ja eivätkö sittenkin ne, jotka väittävät tätä heidän toista ajatustaan vastaan, pane heitä ahtaalle? "Jos atomit ovat sattumalta muodostaneet niin monenmuotoisia kuvia, niin miksi ne eivät koskaan ole sattuneet muodostamaan taloa tahi kenkää? Miksi ei yhtä hyvin uskota, että lukematon joukko kreikkalaisia kirjaimia, jotka kaadettaisiin keskelle toria, saattaisivat muodostaa Iliadin tekstin?"

"Mikä on järjellä varustettua", sanoo Zenon, "on parempaa kuin se, mikä ei ole sillä varustettua; ei ole mitään parempaa kuin tämä maailma; se on siis järjellä varustettu". Tämän saman

todistelun nojalla Cotta väittää, että maailma on matemaatikko; väittääpä hän, että se on musiikkitaiteilija ja urkuri, seuraavan toisen todistelun nojalla, joka myöskin on Zenonin laatima: "Kokonainen on suurempi osaansa; me olemme kykenevät viisauteen ja olemme maailman osia; se on siis viisas." Niissä moitteissa, joita filosofit lausuvat toisillensa mielipiteittensä ja koulukuntiansa riitaisuuksien johdosta, tapaa lukemattomia tällaisia esimerkkejä todisteluista, jotka eivät ole vain väärä, vaan myös typerä, jotka eivät pysy koossa, ja jotka eivät syytä tekijöitensä niinkään tietämättömyydestä kuin ajattelemattomuudesta.

Ken haalisi kokoon riittävän joukon ihmisviisauden hölmömäisyyksiä, se voisi kertoa ihmeitä. Minä keräilen niitä kernaasti näytetekoelmana, joka tavallaan on yhtä hyödyllinen kuin vähemmän räikeät opetukset. Päätäkäämme niistä, mitä meidän on ajateltava ihmisestä, hänen ymmärryksestään ja järjestään, kun kerran noissa merkkihenkilöissä, jotka ovat kehittäneet ihmiskyvyn niin korkealle, tapamme niin ilmeisiä ja niin törkeitä puutteellisuuksia.

Minä puolestani uskon mielummin, että he ovat käsitelleet tiedettä umpimähkäisesti, kuin kaikkeen sopivaa leikkikalua, ja leikitelleet järjellä kuin joutavanpäiväisellä ja arvottomalla kapineella, esittäen kaikenlaisia keksintöjä ja päänäpälkähtämiä, milloin ponnistaen parhaansa, milloin väsähtäen veltoiksi. Se sama Platon, joka määrittelee ihmisen niin kuin kanan, sanoo toisessa paikassa Sokrateen mukaan, ettei hän totta puhuen tiedä, mitä ihminen on, ja ettei ole toista maailman osaa, josta olisi yhtä vaikeaa saavuttaa tietoa. Tämä heidän mielipiteittensä vaihtelevaisuus ja horjuvaisuus johtaa meidät kuin kädestä pitäen, sanattomasti, käsittämään äsken mainitulla tavalla heidän epävarmuutensa. He tunnustavat julkisesti, etteivät aina esitä mielipidettään avoimesti ja peittelemättä; he ovat kätkeneet sen milloin runouden tarunomaisiin hämäriin, milloin jonkin muun naamarin taakse, sillä meidän puutteellisuutemme tekee vielä sen, että raaka liha ei ole aina omiaan meidän vatsallemme; täytyy antaa sen kuivaa, huonontua ja pilaantua; he tekevät samoin; he pukevat joskus vilpittömät ajatuksensa ja mielipiteensä hämärään muotoon ja väärentävät ne, mukautukseen yleisen tavan mukaan. He eivät tahdo suoraan tunnustaa ihmisjärjen tietämättömyyttä ja heikkoutta, jotteivät peloittaisi lapsia; mutta he paljastavat sen meille riittävästi, ilmeisesti sekavan ja vaihemielisen tieteesä alta.

Annoin kerran Italiassa erälle henkilölle, jolle italiankielen puhuminen teki vaikeuksia, sen neuvon, että jos hän ei muuta pyytänyt kuin tehdä itsensä ymmärretyksi, tahtomatta muutoin siinä kunnostautua, niin hän voisi käyttää mitä sanoja vain tulisi hänen kielelleen, latinalaisia, ranskalaisia, espanjalaisia tahi gascognelaisia, ja liittämällä niihin italiankielisen päätteen hänen aina varmasti onnistuisi osua johonkin maan murteeseen, Toscanan, Rooman, Venetsian, Piemontin tahi Napolin, ja sopeutua yhteen jonkin kanssa niin monista muodoista. Samaa sanon filosofiasta: siitä on niin monta muodostumaa ja muunnosta, ja se on sanonut niin paljon, että kaikki meidän haaveemme ja houreemme löytyvät siinä; ihmisen mielikuvitus ei voi keksiä mitään, ei hyvää eikä pahaa, jota siinä ei olisi; *nihil tam absurde dici potest, quod non dicatur ab aliquo philosophorum.*^[310]

Ja sitä vapaammin lasken päänäpistonni julkisuuteen, varsinkin kun tiedän, että vaikka ne ovat syntyneet omassa päässäni ja ilman vierasta mallia, ne kuitenkin sopeutuvat yhteen jonkun muinaisajan miehen tuumiskelujen kanssa, ja että varmaan on oleva joku, joka sanoo: "Kas sen hän on lainannut sieltä." Elämäkatsomukseni on luonnonomainen; en ole kutsunut mitään tieteellistä järjestelmää avuksi sitä muodostamaan; mutta niin tyhmä kuin se onkin, kun minussa heräsi halu esittää se julkisesti, ja kun, päästääkseen sen julkisuuteen hiukan säädyllisemmässä asussa, ryhdyin sitä tukemaan järkisyillä ja esimerkeillä, niin on itsestänikin ollut ihmeellistä huomata se aivan sattumalta yhtäpitäväksi niin monien filosofisten esimerkkien ja esitysten kanssa. Miten elämäni olin ohjannut, sen huomasiin vasta kun se jo on suoritettu ja käytetty; olen siis uusi ilmiö: epätahallinen ja satunnainen filosofi.

Palatakseni puhumaan sielustamme: on luultavampaa, että Platon, sijoittaessaan järjen aivoihin, vihan sydämeen ja himon maksaan, on pikemmin tahtonut selittää sielun liikkeitä kuin jakaa ja eroitella sen, kuten jonkin kappaleen, useampiin osiin. Ja todennäköisin filosofien mielipiteistä on se, että yhä yksi ja sama sielu kyvyllään päättelee, muistaa, ymmärtää, arvostelee, himoitsee ja suorittaa kaikki muut toimintansa ruumiin eri välineiden avulla, samoin kuin perämies ohjaa alustansa, sen kokemuksen mukaan, mikä hänellä siitä on, milloin kiristämällä tahi höllittämällä jotakin köyttä, milloin kohottamalla raakapuuta tahi liikuttamalla peräsintä, ohjaten yhdellä ainoalla voimalla eri tekoja; ja että sielu sijaitsee aivoissa, mikä näkyy siitä, että tähän elimeen koskevat haavat ja tapaturmat hetikohta vikuuttavat sielun kykyä. Sopii otaksua, että se sieltä leviää kautta muun ruumiin,

*medium non deserit unquam
coeli Phoebus iter; radiis tamen omnia lustrat.*^[311]

niinkuin aurinko levittää taivaasta ulos valonsa ja voimansa, ja täyttää sillä maailman:

*Cetera pars animae, per totum dissita corpus,
paret, et ad numen mentis momenque movetur.*^[312]

Eräät ovat sanoneet, että oli olemassa yleissielu, ikäänkuin suuri ainemassa, josta kaikki yksityissielut olivat peräisin ja johon ne palasivat, sekaantuen aina jälleen tähän yleisaineeseen:

*Deum namque ire per omnes
terrasque tractusque maris, coelumque profundum;
hinc pecudes, armenta, viros, genus omne ferarum,
quemque sibi tenues nascentem arcessere vitas;*

*scilicet huc reddi deinde ac resoluta referri
omnia, nec morti esse locum;*^[313]

toiset ovat väittäneet, että ne vain jälleen liittyivät ja kiintyivät siihen; toiset, että ne luotiin jumalallisesta aineesta; toiset, että enkelit loivat ne tulesta ja ilmasta; toiset, että se tapahtui ikimuistoisina aikoina, toiset itse tarpeen hetkellä. Eräät väittävät niiden astuvan alas kuun kehältä ja palaavan sinne. Enimmät muinaisajan filosofit uskoivat, että ne syntyvät isästä poikaan samalla synnytystavalla kuin kaikki muutkin luonnolliset oliot, ja he päättelivät tämän lasten ja isien yhdennäköisyydestä:

instillata patris virtus tibi;^[314]
fortes creantur fortibus et bonis;^[315]

ja siitä, että nähdään siirtyvän isästä lapseen ei vain ruumiillisia merkkejä, vaan myöskin yhtäläisyyttä luonnon- ja mielenlaatuun ja sielun taipumuksiin nähden:

*denique cur acris violentia triste leonum
seminium sequitur, dolu vulpibus et fuga cervis
a patribus datur, et patrius pavor incitat artus,
— — — — —
si non certa suo quia semine seminioque
vis animi pariter crescit cum corpore toto;*^[316]

päätellen, että siihen perustuu jumalan vanhurskaus, joka rankaisee lapsissa isäin pahat teot, koskapa isäin paheiden tahra on tavallaan tarttuneena lasten sieluun, ja heidän tahtonsa vallattomuus on yhteinen näillekin; ja päätellen vielä lisäksi, että jos sielut olisivat peräisin jostakin muualta, kuin luonnollisesta jälkeläisyydestä, ja jos ne olisivat olleet jotakin muuta ruumiin ulkopuolella, niin niillä olisi muisto ensimmäisestä olotilastaan, koskapa niille on ominaista luontainen kyky päätellä, järkeillä ja muistaa.

*Si in corpus nascentibus insinuat,
cur super anteactam aetatem meminisse nequimus,
nec vestigia gestarum rerum ulla tenemus?*^[317]

Sillä tehdäksemme selväksi sielujemme tilan, niinkuin tahdomme, täytyy otaksua ne täysin tiedolla varustetuiksi, silloin kun ne ovat luonnollisessa yksinkertaisuudessaan ja puhtaudessaan, niin ollen ne olisivat olleet sellaiset, ollen vapaat ruumiin vankeudesta, yhtä hyvin ennenkuin ne joutuivat siihen, kuin toivomme, että ne tulevat olemaan sellaiset sen jälkeen kuin ne ovat siitä päässeet; ja tämä tietonsa niiden pitäisi muistaa vielä ollessaan ruumiissa, kuten Platon sanoi, että se, mitä opimme, ei ollut muuta kuin muisto siitä, mitä olimme tietäneet, jonka seikan jokainen voi oman kokemuksensa nojalla väittää olevan väärän, ensiksikin koska me emme oikein muista muuta kuin mitä meille opetetaan, ja koska, jos muisti tekisi moitteettomasti tehtävänsä, se palauttaisi mieleemme ainakin jonkin piirteen oppimamme ulkopuolelta; toiseksi, mitä se tiesi ollessaan puhtautensa tilassa, se oli tosi tietoa, ja se tunsu jumalallisella älyllään asiat semmoisina kuin ne ovat, kun sitävastoin täällä siihen istutetaan valhe ja pahe, jos sille annetaan tietoja niistä, ja siinä se ei voi käyttää muistiansa, koska tämä kuva ja käsitys ei koskaan ole siinä asunut. Kun sanotaan, että ruumiin vankina oleminen tukahduttaa sen luontaiset kyvyt, niin että ne kaikki siinä sammuvat, niin se on ensiksikin ristiriidassa tuon toisen uskon kanssa, joka pitää sen voimia niin suurina ja niitä sen toimia, jotka ihmiset huomaavat tässä elämässä, niin ihmeteltävinä, että niistä on päätetty sen olleen menneisyydessä jumalallisen ja iankaikkisen ja sen olevan tulevaisuudessa kuolemattoman:

*Nam si tantopere est animi mutata potestas,
omnis ut actarum exciderit retinentia rerum,
non, ut opinor, ea ab letho iam longior errat.*^[318]

Sitäpaitsi sielun voimia ja vaikutuksia tulee tarkastaa juuri tässä elämässä, meidän keskuudessamme, eikä muualla; kaikki sen muut erinomaiset avut ovat sille turhia ja hyödyttömiä; juuri sen nykyisen tilan tulee vastata ja ilmaista koko sen kuolemattomuutta, ja ainoastaan ihmisen elämästä se on vastuuvollinen. Olisi tehty väärin, jos olisi niukennettu sen kykyjä ja voimia, jos siltä olisi riistetty aseet, ja sitten sen vankeuden, sen heikkouden ja sairauden aika, aika, jolloin se olisi ollut pakonalaisessa tilassa, pantaisiin perustukseksi tuomiolle ja iankaikkiselle ja ainaiselle kadotukselle, ja jos tyydyttäisiin ottamaan huomioon niin lyhyt aika, joka kestää ehkä tunnin tahi pari, tahi pahimmassa tapauksessa vuosisadan, jotka iankaikkisuuteen verraten eivät ole muuta kuin silmänräpäys, ja tämän ajanhetken nojalla määrättäisiin ja säädettäisiin lopullisesti koko sen oleminen; olisi myöskin kohtuuton epäsuhte antaa iankaikkisen palkan olla seurauksena niin lyhyestä elämästä. Päästäkseen tästä vaikeudesta ajattelee Platon, että tulevassa elämässä saatavat palkat eivät kestä kauempaa kuin sata vuotta, ollen suhteelliset ihmiselämän pituuteen, ja meikäläisistä filosofeista useat myöskin ovat määränneet niille ajalliset rajat; niin ollen he arvelivat, että sen synty oli inhimillisten olosuhteiden yleisen luonteen mukainen, niinkuin sen elämäkin, Epikuroksen ja Demokritoksen mielipiteen mukaan, joka on yleisimmin hyväksytty seuraavain selväin ilmiöiden nojalla: Että nähtiin sen syntyvän samalla tavalla, mikä ruumiillekin oli mahdollinen; nähtiin sen voimien karttuvan niinkuin ruumiillistenkin; siinä huomattiin lapsuuden heikkous ja ajan oloon miehuuden voima ja kypsyytensä ja sitten heikkeneminen ja vanhuus ja vihdoin vanhuuden raihnaisuus:

*gigni pariter cum corpore et una
crescere sentimus, pariterque senescere mentem;*^[319]

he huomasiivat, että se oli altis erilaisille intohimoille, ja että monet rasittavat liikutukset sitä kuohuttivat, joista se vaipui väsymykseen ja tuskaan; että se oli altis muutoksille ja vaihdoksille, hilpeydelle, uneliaisuudelle ja raukeudelle; että se oli herkkä taudeille ja vammoille samoin kuin vatsa tahi jalka:

*mentem sanari corpus ut aegrum
cernimus, et flecti medicina posse videmus;*^[320]

että viinin väkevyys sitä huimasi ja kiihoitti; että polttavan kuumeen huurut järkyttivät sen tasapainoa; että sen saattoi uinuttaa uneen käyttämällä eräänlaisia lääkkeitä ja herättää käyttämällä toisia:

*corpoream naturam animi esse necesse est,
corporeis quoniam telis ictuque laborat;*^[321]

huomattiin, että raivoisan koiran pelkkä purema saattoi halvata ja lyödä maahan kaikki sen kyvyt, ja ettei mikään, jos kuinkakin horjumaton järki, ei mikään kyvykkäisyys, ei mikään hyve, ei mikään filosofinen lujatuumaisuus, ei mikään voimain ponnistus voinut vapauttaa sitä tällaisten onnettomuuksien alaisuudesta; että viheliäisen kahlekoiran kuola, jota valui Sokrateen kädelle, järkytti koko hänen viisautensa ja kaikki hänen suuret ja niin järjestetyt aatteensa, tuhosi ne niin perinpohjin, ettei jäänyt jälkeäkään hänen alkuperäisistä tiedoistaan,

*Vis animai
conturbatur, et divisa seorsum
disiectatur, eodem illo distracta veneno;*^[322]

ja että tuo myrkkyy ei kohdannut tuossa sielussa kovempaa vastarintaa kuin nelivuotiaan lapsen sielussa, myrkkyy, joka saattoi tehdä koko filosofian, jos se pukeutuisi ihmismuotoon, raivoisaksi ja mielettömäksi, niin että Cato, joka väänsi niskat nurin kuolemaltakin ja kohtalolta, ei olisi saattanut sietää peilin eikä veden näkemistä, vaan joutunut kauhun ja pelon valtaan, kun hän olisi saanut raivoisan koiran tartunnasta taudin, jota lääkärit sanovat vesikauhuksi:

*Vis morbi distracta per artus
turbat agens animam, spumans [ut] in aequore salso
ventorum validis fervere viribus undae.*^[323]

Mutta mitä tähän kohtaan tulee, niin filosofia on kyllä varustanut ihmisen, jotta hän voisi kärsiä kaikkia muita onnettomuuksia, joko kärsivällisyydellä tahi, jos se on liian vaikea saavuttaa, pettämättömällä pelastuskeinolla, riistämällä itseltään kokonaan tunteen; mutta ne ovat keinoja, jotka ovat omiaan sielulle, jos se on omassa vapaudessaan ja voimissaan ja kykenee käyttämään järkeänsä ja harkintaansa, eivätkä tällaiseen vaikeaan tilaan, jossa filosofilla sielu muuttuu mielettömän sieluksi, menee sekaisin, menettää tasapainonsa ja harhautuu; ja sellainen tila voi johtua monesta syystä, esimerkiksi liian rajusta liikutuksesta, jonka sielu jollakin voimakkaalla intohimolla voi synnyttää itsessään, tahi haavasta jossakin ruumiin kohdassa, tahi vatsasta nousevasta höngästä, joka huimaa meidät ja pyörryttää päätämme.

*Morbis in corporis avius errat
saepe animus, dementit enim deliraque fatur,
interdumque gravi lethargo fertur in altum
aeternumque soporem, oculis nutuque cadenti.*^[324]

Minusta näyttää, että filosofit tuskin ovat koskettaneet tätä kieltä enempää kuin erästä toistakaan yhtä tärkeätä. Heillä on aina huulillaan, lohduttaakseen meitä kuolevaisia kohtalossamme, seuraava vaihtoehto: "Sielu on joko kuolevainen tahi kuolematon; jos se on kuolevainen, niin se on oleva vailla kärsimyksiä; jos se on kuolematon, niin se parantuu parantumistaan." He eivät milloinkaan kosketa toista haaraa: "Entä jos se pahentuu pahentumistaan?" ja jättävät runoilijain tehtäväksi tulevilla rangaistuksilla uhkaamisen; mutta siten käy heille pelaaminen helpoksi. He jättävät huomioon ottamatta kaksi seikkaa, jotka usein johtuvat mieleeni heidän esityksissään. Palaan ensinmainittuun. Tuolle sielulle käy mahdottomaksi noudattaa stoalaisten korkeinta hyvää, joka on niin vakava ja luja; meidän oivan viisautemme täytyy tässä kohdin antautua ja luopua aseistaan. Sitäpaitsi he katsoivat myöskin, ihmisjärjen itserakkauten johdosta, että kahden niin erilaisen osan kuin kuolevaisen ja kuolemattoman yhtyminen ja yhdessäolo oli mahdoton ajatella:

*Quippe etenim mortale aeterno iungere, et una
consentire putare, et fungi mutua posse,
desipere est. Quid enim diversius esse putandum est,
aut magis inter se disiunctum discrepitansque
quam, mortale quod est, immortalis atque perenni
iunctum in concilio saevas tolerare procellas?*^[325]

Edelleen he tunsivat sielun vaipuvan kuolemaan, niinkuin tekee ruumiskin:

minkä seikan Zenonin mielestä unen vertauskuva kyllin selvästi meille todistaa; hän näet katsoo, että "se on sielun tainnostila ja voipumus yhtä hyvin kuin ruumiin", *contrahi animum et quasi labi putat atque decidere.*^[327] Ja mitä tulee siihen ilmiöön, joka eräissä henkilöissä huomattiin, että sen voima ja virkeys säilyi elämän loppuun, niin he arvelivat sen johtuvan tautien erilaisuudesta, samoin kuin nähdään, että ihmiset tällä viimeisellä hetkellään säilyttävät mikä minkin aistin, mikä kuulon, mikä haistin vikaantumattomana, eikä tavata niin täydellistä heikkenemistä, ettei joitakin osia jäisi koskemattomiksi ja elinvoimaisiksi:

*Non alio pacto, quam si pes quum dolet aegri,
in nullo caput interea sit forte dolore.*^[328]

Meidän älymme näkökyky suhtautuu totuuteen niinkuin tarhapöllön silmä auringon kirkkauteen, kuten Aristoteles sanoo. Millä me paremmin voisimme saada sen siitä vakuutetuksi kuin niin törkeällä sokaistuksella niin ilmeisessä valossa? Sillä päinvastainen mielipide, että sielu on kuolematon, josta Cicero sanoo, että sen, ainakin kirjallisten todistusten mukaan, ensimmäisenä esitti Pherekydes Syrius, joka eli Tullus-kuninkaan aikana (toiset pitävät sitä Thaleen, toiset toisten keksimänä), on se inhimillisen tieteen osa, jota on käsitelty suurimmalla varovaisuudella ja epäilyllä. Jyrkimpienkin dogmaatikkojen on pakko erittäinkin tässä kohdin heittäytyä Akatemian hämäreiden oppien turviin. Ei kukaan tiedä, mitä Aristoteles on väittänyt tästä asiasta, enempää kuin mitä kaikki vanhat filosofit yleensä, jotka käsittelevät sitä horjuvalla uskolla; *rem gratissimam promittentium magis quam probantium,*^[329] hän on kätkenyt ajatuksensa vaikeatajuisten ja käsittämättömien sanojen ja merkitysten pilviin ja jättänyt kannattajansa kiistelemään yhtä paljon mielipiteestään kuin itse asiasta.

Kaksi seikkaa teki heille tämän mielipiteen uskottavaksi, toinen, että ilman sielujen kuolematomuutta ei olisi enää mihin perustaa turhamaiset toiveet kunniasta, joka on maailmassa ihmeteltävän vaikutusvoimainen näkökohta; toinen, että, kuten Platon sanoo, on sangen hyödyllinen usko, että paheet, vaikkakin saavat vältetyksi inhimillisen oikeuden silmän ja tiedon, kuitenkin aina jäävät alttiiksi jumalalliselle oikeudelle, joka niitä vainoaa vieläpä syllisten kuolemankin jälkeen. Ihmisessä asuu äärimmäisen voimakas pyrkimys pitentämään olemassaoloaan; hän on pitänyt siitä huolen kaikin keinoin; ja ruumiin säilyttämistä varten ovat hautaukset, nimen säilyttämistä varten kunnia; hän on käyttänyt kaiken uskonsa itsensä jälleenrakentamiseen, kiihkeästi tavoitellen onneansa, ja itsensä tukemiseen keksinnöillään. Kun sielu levottomuudessaan ja heikkoudessaan ei voi seistä omin jaloin, niin se yhäti etsiskelee joka taholta lohdutuksia, toiveita ja perustuksia ja ulkonaisia esineitä, mihin tarttua kiinni ja mistä saada vakava pohja; ja niin heikoiksi ja haaveellisiksi kuin sen mielikuvitus ne sille tekeekin, niin se luottaa niihin turvallisemmin ja kernaammin kuin itseensä. Mutta ihmeellistä on, kuinka ne, jotka itsepäisimmin ovat pitäneet kiinni tästä niin oikeutetusta ja selvästä uskosta sielujemme kuolematomuuteen, ovat olleet vähäväkisiä ja kykenemättömiä perustelevaan sitä ihmisvoimillaan: *somnia sunt non docentis, sed optantis,*^[330] sanoi eräs vanha kirjailija. Ihminen voi tämän todistuksen nojalla huomata, että hän saa kiittää onnea ja sattumaa, jos hän itsestään löytää jonkin totuuden, koskapa silloinkaan, kun se on sattunut joutumaan hänen käsiinsä, hänellä ei ole millä tarttua siihen ja pitää se hallussaan, eikä hänen järjellään voimaa käyttää sitä hyväkseen. Kaikki, mitä meidän oma järkemme ja kykymme luo, olkoonpa se totta tahi vääriä, on epävarmaa ja kiistanalaista. Rangaistakseen meidän ylpeytemme ja osoittaakseen meidän viheliäisyytemme ja kyvyttömyytemme Jumala pani toimeen muinaisen Baabelin tornin sekasorron ja hämmingin; kaikki, mitä yritämme ilman hänen apuansa, kaikki, mitä näemme ilman hänen armonsa valoa, se on vain tyhjää ja hulluutta; totuuden olemuksenkin, joka on yksi ja muuttumaton, me turmelemme ja pilaamme heikkoudellamme, kun onni antaa sen omaksemme. Mihin suuntaan ihminen yrittäneekin itsestään, niin Jumala sallii aina, että hän joutuu siihen samaan sekasortoon, josta hän antaa meille niin elävän kuvan sillä ansaitulla rangaistuksella, jolla hän löi Nimrodin ylpeyden ja tuhosi hänen pyramidinsa tyhjätkin rakentamishankkeet. *Perdam sapientiam sapientium, et prudentiam prudentium reprobabo.*^[331] Se murteiden ja kielten erilaisuus, jolla hän hämmensi tuon työn, mitä se on muuta kuin se mielipiteiden ja perusteiden loppumaton kiista ja ristiriita, joka on eroittamaton inhimillisen tieteen joutavasta rakentamisesta ja sotkee sen sekaisin. Ja tarpeellista kyllä onkin, että se sen sotkee. Mikä meitä pitäisi aisoissa, jos meillä olisi hitunenkaan tietoa? Se pyhä mies on minua suuresti ilahduttanut, joka sanoo: *Ipsa veritatis occultatio aut humilitatis exercitatio est, aut elationis attritio.*^[332] Mihin itseviisauden ja röyhkeyden määrään korotammekaan sokeutemme ja typeryytemme?

Mutta palatakseni jatkamaan esitystäni, se oli todellakin aivan oikein, että meidät pakotettiin turvautumaan yksin Jumalaan ja hänen armoonsa ja laupeuteensa niin jalon uskon totuuteen nähden, koskapa me vain hänen jalomielisyydestään saamme vastaanottaa kuolematomuuden hedelmän, joka on iankaikkisen autuuden nauttiminen. Tunnustakaamme vilpittömästi, että Jumala yksin ja usko on sen meille sanonut; sillä luonnon ja järkemme opettamaa se ei ole; ja ken uudestaan tunnustelee luontoansa ja voimiansa, sekä sisäisiä että ulkonaisia, ilman tuota jumalallista etuoikeutta, ken tarkkaa ihmistä imartelematta häntä, se ei ole siinä näkevä sitä voimaa eikä kykyä, joka muistuttaisi muuta kuin kuolemaa ja maan multaa. Kuta enemmän me annamme ja olemme velkaa ja maksamme takaisin Jumalalle, sitä kristillisemmin menettelemme. Mitä entinen stoalainen filosofi sanoo saaneensa satunnaisesti hänen kanssaan yhtä mieltä olevilta ihmisiltä, eikö olisi parempi, että hän olisi saanut sen Jumalalta? *Quum de animorum aeternitate disserimus, non leve momentum apud nos habet consensus hominum aut timentium inferos, aut colentium. Utor hac publica persuasione.*^[333]

Mutta nyt huomaa inhimillisten todisteiden heikkouden tässä asiassa erinomaisen hyvin niistä tarumaisista seikoista, joita he ovat liittäneet tähän mielipiteeseen saadakseen selville, mitä laatua oli tämä meidän kuolemattomuutemme. Jättäkäämme syrjään stoalaiset (*usuram nobis largiuntur tamquam cornicibus: diu mansuros aiunt animos; semper, negant*),^[334] jotka myöntävät sielulle tämän elämän jälkeisen elämän, mutta rajoitetun. Levinnein ja yleisimmin maksuttu käsitystapa, joka paikoitellen pysyy voimassa meidän päiviimme saakka, on ollut se, jonka perustajana pidetään Pythagorasta, ei siksi, että hän olisi sen ensimmäisenä keksinyt, vaan koska se sai suuren merkityksen ja saavutti paljon luottamusta senvuoksi, että hänenlaisensa arvohenkilö sen hyväksyi, nimittäin että sielut meidän ruumiistamme lähtiessään vain siirtyivät ruumiista toiseen, leijonasta hevoseen, hevosesta kuninkaaseen, vaeltaen siten lakkaamatta talosta taloon; ja hän itse sanoi muistavansa olleensa Aethalibes, sitten Euphorbos, senjälkeen Hermetimos, ja vihdoin Pyrrhoksesta siirtyneensä Pythagorakseen ja muistavansa itsensä kahdensadan kuuden vuoden ajalta. Eräät lisäsivät, että nämä samat sielut joskus nousevat taivaaseen ja sitten laskeutuvat sieltä vielä alas:

*O pater, anne aliquas in coelum hinc ire putandum est
sublimes animas, iterumque ad tarda reverti
corpora? Quae lucis miseris tam dira cupido?*^[335]

Origenes väittää niiden menevän ja tulevan iankaikkisesti hyvästä pahaan tilaan. Se mielipide, jonka Varro mainitsee, on että ne neljän sadan neljän kymmenen vuoden kuluttua palaavat jälleen ensimmäiseen ruumiiseensa; Khrysispos arvelee, että se tapahtuu jonkin tuntemattoman ja rajoittamattoman ajanjakson kuluttua. Platon (joka sanoo saaneensa Pindarokselta ja muinaisesta runoudesta tuon uskon loppumattomiin vaihteleviin muutoksiin, jotka sielua odottavat, sekä sen rangaistukset että sen palkinnot kun toisessa maailmassa ovat vain ajallisesti rajoitettuja, samoin kuin sen elämä tässä maailmassa on vain ajallista) päättää sillä olevan erinomaisen tiedon kaikesta taivaassa, manalassa ja täällä maan päällä, missä se on liikkunut edes takaisin ja oleskellut monilla matkoilla; tämän kaiken se muistaa. Sen kulku on muutoin seuraavanlainen: "Ken on elänyt hyvin, se pääsee siihen taivaankappaleeseen, johon hän on määrätty; ken on elänyt pahasti, se muuttuu vaimoksi, ja jos hän ei sittenkään paranna itseänsä, niin hän muuttuu eläimeksi, jonka luonto soveltuu hänen paheellisiin elämäntapoihinsa, eikä näe rangaistustensa loppua, ennenkuin hän on palannut synnynnäiseen luontoonsa, puhdistuttuaan järjen voimalla hänessä olleista törkeistä, typeristä ja alkeellisista ominaisuuksista." Mutta enpä tahdo jättää mainitsematta sitä vastaväitettä, jonka epikulolaiset esittävät tähän muuttamiseen ruumiista toiseen; se on lystikäs; he kysyvät: "Mikä järjestys vallitsisi, jos kuolevien joukko sattuisi olemaan suurempi kuin syntyvien? Olinpaikastaan pois siirtyneet sieluthan näet joutuisivat survomaan toisiansa kilpaillessaan siitä, kuka ensiksi pääsisi sijoittumaan siihen ja siihen uuteen koteloon." Ja he kysyvät myöskin: "Miten ne kuluttaisivat aikansa odottaessaan, että niille valmistettaisiin asuinsija?" Tahi jos päinvastoin syntyisi enemmän eläimiä kuin kuolisi, niin he sanovat, että "ruumiit olisivat pahassa pälkähässä odottaessaan, että niihin puhallettaisiin niiden sielu; ja siten kävisi niin, että eräät niistä kuolisivat, ennenkuin ovat olleet hengissä".

*Denique connubia ad veneris partusque ferarum
esse animas praesto, deridiculum esse videtur,
et spectare immortales mortalia membra
innumero numero, certareque praeproperanter
inter se, quae prima potissimaque insinuetur.*^[336]

Toiset ovat ajatelleet sielun pysähtyvän kuolleiden ruumiiseen ja elähdyttävän käärmeet, madot ja muut eläimet, joiden sanotaan syntyvän meidän maatuneista jäsenistämme, jopa tuhkastammekin. Toiset jakavat sen kuolevaiseen ja kuolemattomaan osaan; toiset kuvittelevat sen ruumiilliseksi ja siitä huolimatta kuolemattomaksi; eräät otaksuvat, että se on kuolematon, mutta vailla tietoa ja tuntemista. On niitäkin, jotka ovat arvelleet, että kadotukseen tuomittujen sieluista tulee paholaisia, ja eräät meikäläisistäkin ovat sitä mieltä, samoin kuin Plutarkhos ajattelee pelastetuista sieluista tulevan jumalia; on näet harvoja asioita, jotka tämä kirjailija esittää niin varmoin sanoin kuin tämän, kun hän sitävastoin muutoin kaikkialla pysyy epäilevällä kannalla ja kahden vaiheilla. "Täytyy olla sitä mieltä", sanoo hän, "ja lujasti uskoa, että hyveellisten ihmisten sielut luonnon ja jumalallisen oikeuden mukaan muuttuvat ihmisistä pyhimyksiksi ja pyhimyksistä puolijumaliksi; ja puolijumalista, puhdistuttuaan ja kirkastuttuaan täydellisesti, kuten puhdistusuhreissa, ja vapauduttuaan kaikesta kärsimysten alaisuudesta ja kuolevaisuudesta, ne muuttuvat, eivät minkään kansalaistensa säädöksen nojalla, vaan todellisuudessa ja järjellisen todennäköisyyden mukaisesti, kokonaan ja täydellisesti jumaliksi, saaden siten sangen onnellisen ja kunniakkaan lopun". Mutta ken tahtoo nähdä hänen, joka kuitenkin on hillityimpiä ja maltillisimpia joukossa, kiistelevän rohkeammin ja kertovan meille ihmeitään tästä asiasta, sitä neuvon lukemaan hänen puheensa Kuusta ja Sokrateen Haltijahengestä, joissa ilmeisemmin kuin missään muualla saattaa todeta, että filosofian mysteeriolla on paljon kummallista yhteistä rouden mysteeriain kanssa, kun ihmisymmärrys eksyy yrittämään tutkistella ja tarkastella kaikkea loppuun asti; aivan samoin kuin me väsyneinä ja vaivautuneina elämämme pitkästä juoksusta vaivumme takaisin lapsuuden tilaan. Kas siinä nyt ovat ne oivat ja varmat opetukset, jotka saamme inhimilliseltä tieteeltä kysymyksessä sielustamme!

Yhtä huimapäistä on se, mitä se meille opettaa ruumiin osista. Valitkaamme siitä vain esimerkki tahi pari, sillä muutoin yksityisimme tuolle myrskyiselle ja aavalle lääketieteellisten erehdysten merelle. Katsokaamme, ollaanko yksimielisiä edes siitä, mistä aineesta ihmiset synnyttävät toinen toisensa; sillä mitä tulee heidän ensimmäiseen luomiseensa, niin ei ole ihme, jos niin ylevässä ja

kauan sitten tapahtuneessa asiassa ihmisymmärrys hämmentyy ja häipyä tyhjiin. Fysiikan tutkija Arkhelaos, jonka oppilas ja lemmikki Sokrates Aristoksenoksen mukaan oli, sanoi, että sekä ihmiset että eläimet oli luotu maitomaisesta liejusta, jonka lämpö pusersi esiin maasta. Pythagoras sanoo siemenemme olevan parhaan veremme vaahtoa; Platon, selkäytimen vuotoa, minkä hän päättää siitä, että tämä kohta ensimmäisenä tuntee väsymystä siitostyöstä; Alkmaion pitää sitä osana aivojen aineesta, ja että niin on, sanoo hän, näkyy siitä, että silmät samenevat niiltä, jotka rasittavat itseänsä ylenmäärin harjoittamalla lihallista yhteyttä; Demokritos katsoo sitä aineeksi, joka pusertuu ulos koko ruumiin massasta, Epikuros aineeksi, joka pusertuu ulos sielusta ja ruumiista; Aristoteles päättelee sen olevan eritettä, joka muodostuu veren ravintoaineesta ja viimeisenä leviää jäseniimme, toiset verta, jonka siitinelinten lämpö on kypsytännyt ja sulattanut, minkä he päättävät siitä, että äärimmäisissä siitosponnistuksissa juoksee muutamia pisaroita puhdasta verta; ja tämä tuntuu olevan todennäköisintä, jos voi saada esiin mitään todennäköistä niin äärettömästä sekasotkusta. Entä kuinka monta ristiriitaista mielipidettä he muodostavatkaan saadakseen tuon siemenen tekemään vaikutuksensa! Aristoteles ja Demokritos ovat sitä mieltä, että naisilla ei ole siementä, ja että he nautinnon ja liikkeen kiihkossa päästävät vain eräänlaista hikeä, jolla ei ole mitään tehtävää siitoksessa; Galenus ja hänen kannattajansa väittävät päinvastoin, että siitos ei voi tapahtua, jolleivät siemenet yhdy. Kas tuolla lääkärit, filosofit, oikeustieteilijät ja jumaluusoppineet torailemassa sekaisin naistemme kanssa riitakysymyksestä: "Minkä määräjän kuluttua naiset kantavat hedelmänsä"; ja minä kannatan oman kokemukseni nojalla niitä heistä, jotka väittävät raskauden kestävän yksitoista kuukautta. Maailma on rakennettu tämän kokemuksen pohjalle; ei ole niin yksinkertaista naikkosta, joka ei voisi sanoa mielipidettään kaikista näistä riitakysymyksistä, ja kuitenkin emme voi päästä niistä yksimielisiksi.

Tämä riittääköön todistamaan, että ihminen ei tunne itseään paremmin ruumiilliselta kuin henkiseltä puolelta. Olemme asettaneet hänet hänen itsensä tarkastettavaksi ja hänen järkensä hänen oman järkensä arvosteltavaksi, nähdäksemme, mitä se meille siitä sanoisi. Luulen kylliksi osoittaneeni, kuinka vähän se ymmärtää itseään; ja ken ei ymmärrä itseään, mitä se saattaa ymmärtää? *Quasi vero mensuram ullius rei possit agere, qui sui nesciat.*^[337] Totta tosiaan, Protagoras lasketteli meille somia juttuja väittäessään, että ihminen on kaiken olevaisen mitta, hän, joka ei koskaan ole tuntenut edes omaa mittaansa; jos hän sitä ei ole, niin hänen arvonsa ei salli, että jollakin toisella luontokappaleella olisi tuo etuoikeus; mutta kun hän itsestään puhuessaan oli niin ristiriitainen, ja kun toinen mielipide lakkaamatta kumosi toisen, niin tuo hänelle edullinen lausunto ei ollut muuta kuin pilaa, joka vei meidät ehdottomasti siihen johtopäätökseen, ettei mittapuu eikä mittaaja kelvannut mihinkään. Kun Thales arvelee ihmisen tuntemisen olevan ihmiselle hyvin vaikeaa, huomauttaa hän hänelle, että kaiken muun tunteminen on hänelle mahdotonta.

Te, jota varten olen vastoin tapaani ottanut laatiakseni niin laajan yhtäjaksoisen esityksen, ette kai jätä tukematta Sebondianne tuolla tavallisella todistelutavalla, johon teitä joka päivä opetetaan, ja harjoitatte siinä älyänne ja oppineisuuttanne; sillä tätä viimeistä miekkailutempua tulee käyttää vain äärimmäisenä apuneuvona; se on epätoivoinen yritys, joka teidän tulee sallia aseillenne vain riistääksenne vastustajaltanne hänen aseensa, ja salainen juoni, jota tulee käyttää vain harvoin ja varovasti. On suurta hurjapäisyyttä tuhota itsensä, tuhotakseen toisen; ei pidä tahtoa kuolla kostaaksensa, kuten Gobrias teki; kun näet hän oli sangen tiukassa käsikähmässä erään persialaisen ylimyksen kanssa, ja Darius tuli paikalle miekka kädessä eikä uskaltanut iskeä, peläten lyövänsä Gobriasta, niin tämä huusi hänelle, että hän iskisi pelkäämättä, vaikka lävistäisi heidät molemmat. Olen nähnyt hyljättävän kohtuuttomina kaksintaistelu-aseet ja -ehdot, jotka olivat epätoivoiset, ja joilla niiden tarjooja saattoi itsensä ja toverinsa asemaan, missä kuolema oli molemmille mahdoton välttää. Portugalilaiset ottivat Intian merellä vangiksi eräitä turkkilaisia, jotka tuskastuneina vankeuteensa päättivät polttaa poroksi sekä itsensä että herransa ja laivan, mikä heille onnistuikin hieromalla kahta laivannaulaa vastakkain, kunnes tulenkipinä putosi ruutitynnyreihin, joita oli siinä paikassa, missä heitä vartioitiin. Me käsittelemme tässä tieteiden loppuääriä ja kaukaisimpia ulkopolstoja, ja tieteissä samoin kuin hyveessä on liioittelu epätervettä. Pysytelkää te valtiatiellä; ei ole hyvä olla niin rikkiviisas ja saivarteleva. Muistakaa mitä sanoo toskanalainen sananpars:

Chi troppo s'assottiglia si scavezza.^[338]

Kehoitan teitä mielipiteissänne ja puheissänne yhtä hyvin kuin elintavoissänne ja kaikessa muussa maltillisuuteen ja kohtuullisuuteen ja karttamaan kaikkea mullistavaa ja eriskummallista; kaikki liioittelut ovat minulle vastenmielisiä. Teidän, joka sillä arvovallalla, minkä ylhäinen asemanne teille antaa, ja vielä enemmän niiden etuoikeuksien vuoksi, joita teille antavat persoonallisemmat ominaisuutenne, voitte vain pelkällä katseellanne käskä ketä tahdotte, olisi pitänyt antaa tämä tehtävä jollekulle ammattimiehelle tieteiden alalla, joka olisi aivan toisella tavalla tukenut tätä esitystä ja muodostanut sen paljoa rikkaammaksi. Kuitenkin tämä riittää teidän tarkoitustanne varten.

Epikuros sanoi laeista, että huonoimmatkin olivat meille niin välttämättömät, että ilman niitä ihmiset söisivät toinen toisensa; ja Platon näyttää toteen, että ilman lakeja me eläisimme kuin eläimet. Meidän järkemme on vallaton, vaarallinen ja hurjapäinen työase; ei ole helppoa yhdistää siihen järjestystä ja malttia; ja minun aikani huomaamme, kuinka melkein kaikki ne, joissa on jotakin harvinaista, yli muiden kohoavaa etevyyttä ja tavatonta henkistä vireyttä, ovat hillittömän vallattomia mielipiteissään ja tavoissaan; ihan ihmeekseen tapaa joukosta jonkun vakaantuneen ja tavalliseen seuraan sopivan. On täysi syy määrätä ihmisjärjelle niin ahtaat rajat kuin suinkin voi; tutkimuksissa kuten muussakin tulee laskea ja säännöstellä sen askeleet; täytyy

taidokkaasti vetää sille sen temmellystänhuan rajat. Sitä koetetaan sitoa ja kahlehtia uskonnoilla, laeilla, tavoilla, tieteellä, opetuksilla, ajallisilla ja iankaikkisilla rangaistuksilla ja palkinnoilla; kuitenkin nähdään, että se liikkuvaisuudellaan ja vallattomuudellaan pääsee irti kaikista näistä siteistä; se on tyhjää täynnä oleva kappale, johon ei pääse mistään käsiksi ja jota ei voi ohjata; vaihteleva ja monimuotoinen kapine, jota ei saa solmituksi eikä kiinni pidetyksi.

Totta tosiaan, on harvoja niin vakaantuneita, voimakkaita ja jaloluontoisia sieluja, että niiden käytöksen luottamuksella voi uskoa niiden omaan huostaan, ja että ne voivat maltillisesti ja ilman yltiöpäisyyttä liikkua arvostelujensa vapaudessa, tavallisten mielipiteiden ulkopuolella: on parempi panna ne holhousalaiseksi. Järki on tuhoisa miekka omistajalleenkin, jos hän ei osaa tarttua siihen maltillisesti ja varovasti; eikä ole sitä eläintä, jonka päähän suuremmalla syyllä pitäisi panna silmänkaihtimet, pitämään sen katseet kiinnitettyinä ja pakotettuina eteenpäin ja estämään sitä poikkeamasta tolalta puolelle tahi toiselle, pois niiltä pyöränraiteilta, jotka tapa ja lait sille uurtavat. Siitä syystä teidän sopii paremmin pysytellä totutulla ladulla, olkoonpa se mikä tahansa, kuin päästää lentonne tuohon hillittömään vallattomuuteen. Mutta jos joku näistä uusista opettajista yrittää tekeytyä nerokkaaksi edessänne omansa ja teidän sielunne autuuden vahingoksi, niin suojellakseen teidät tuolta vaaralliselta rutolta, joka leviää joka päivä hoveissanne, tämä varjeluslääke äärimmäisessä hätätilassa on estävä tuon myrkyntartunnan saastuttamasta teitä ja seuraanne.

Noiden muinaisaikaisten henkien vapaus siis ja vallattomuus synnytti filosofiassa ja inhimillisissä tieteissä useita erimielisiä koulukuntia, kun kukin ryhtyi arvostelemaan ja valikoimaan, määrätäkseen kantansa. Mutta nykyään, kun ihmiset kulkevat kaikki samaa latua, *qui certis quibusdam destinatisque sententiis addicti et consecrati sunt, ut etiam quae non probant, cogantur defendere*,^[339] ja kun omaksumme tieteet yhteiskunnan käskystä ja määräyksestä, niin että koulut ovat kaikki samanlaisia ja niillä on samanlainen säännöstelty järjestelmänsä ja oppisuunnitelmansa, ei enää katsota, mitä rahat painavat ja minkä arvoisia ne ovat, vaan kukin vuorostaan ottaa ne vastaan sen arvoisina, miksi yleinen hyväksymys ja kurssi ne määrää; ei riidellä enää arvosta, vaan käytännöstä. Näin ollen kaikki on yhtä hyväksyttävää; hyväksytään lääketiede samoin kuin geometria ja silmäinkääntäjäin temput, noituudet, yhdyssiteet ja seurustelu vainajain henkien kanssa, ennustukset, tähtientähystelyt ja vieläpä tuo naurettava viisasten kiven etsintäkin, kaikki uskotaan vastaanväittelemättä. Tarvitsee vain tietää, että Marsin paikka sijaitsee keskellä käden kolmiota, Venuksen peukalossa ja Merkuriuksen pikkusormessa, ja että kun pöytäviiva leikkaa etusormen nystyrää, niin se on julmuuden merkki; kun se puuttuu keskiviivan alta, ja kun luonnollinen väliviiva tekee kulman elämänviivan kanssa samassa paikassa, niin se tietää onnetonta kuolemaa; että jos naisella luonnonviiva on avoin, eikä sulje kulmaa elämänviivan kanssa, niin se merkitsee, että hänestä tulee epäsiiveä. Kutsun teidät itsenne todistamaan, eikö sellaisine tieteineen mies voi mainehikkaana ja suosittuna käydä täydestä kaikissa seuroissa.

Theophrastos sanoi, että ihmisen tieto, aistien kehittämänä, saattoi päättää ilmiöiden syyt jossakin määrin, mutta päästyään äärimmäisiin ja perussyihin sen täytyi pysähtyä ja kilpistyä takaisin joko oman heikkoutensa tahi asiain vaikeuden vuoksi. Se on välittävä ja maltillinen mielipide, että meidän kykymme voi viedä meidät erästen asiain tietämiseen, ja että sillä on jokin määrä voimaa, jonka rajain ulkopuolella on liian rohkeata sitä käyttää; tämä mielipide tuntuu hyväksyttävältä ja on sovinnollisten ihmisten julistama. Mutta on vaikea määrätä rajoja meidän järjellemme; se on utelias ja ahnas, eikä sillä ole syytä pysähtyä pikemmin tuhannen askeleen päähän kuin viidenkymmenenkään, se kun tietää kokemuksesta, että mikä yhdeltä on epäonnistunut, se on toiselle onnistunut, ja mikä yhdelle vuosisadalle oli tuntematonta, sen on seuraava selvittänyt, ja että tieteet ja taiteet eivät synny yhdellä kertaa valamalla, vaan kehittyvät ja muodostuvat vähitellen, käsittelemällä ja hiomalla niitä useampaan kertaan, niinkuin karhut muodostelevat pentujaan nuoleskelemalla niitä kiirettä pitämättä; mitä kykyni ei riitä selville saamaan, sitä en lakkaa tutkistelemasta ja koettelemasta, ja hypistellesäni ja muokkaillessani tuota uutta ainetta, liikutellessani ja lämmitellessäni sitä, avaan seuraajalleni jonkin mahdollisuuden nauttia siitä mukavammin, ja teen sen hänelle taipuisammaksi ja kuontuvammaksi,

*ut Hymettia sole
cera remollescit, tractataque pollice multas
vertitur in facies, ipsoque fit utilis usu;*^[340]

samoin tekee toinen kolmannelle, ja senvuoksi vaikeus ei saa tehdä minua epätoivoiseksi enempää kuin kykenemättömyytenikään, sillä se on vain minun.

Ihminen on kykenevä kaikkeen yhtä hyvin kuin moniaaseen, ja jos hän myöntää, kuten Theophrastos sanoo, tietämättömyytensä alkusyistä ja perustotuksista, niin heittäköön sitten huoletta sikseen koko muunkin tieteesä; jos perustus hänellä pettää, niin koko hänen päätelmänsä on kumossa; tieteellisellä pohdinnalla ja tiedon etsinnällä ei ole muuta tarkoituserää eikä loppumaalia kuin perustotuudet; jos tämä loppumaali ei pysähdytä sen kulkua, niin se heittäytyy loputtomaan epävarmuuteen. *Non potest aliud alio magis minusve comprehendendi, quoniam omnium rerum una est definitio comprehendendi.*^[341] Mutta nyt on todennäköistä, että jos sielu tuntisi jotakin, niin se tuntisi ennen kaikkea itsensä, ja jos se tuntisi jonkin itsensä ulkopuolella olevan, niin se tuntisi ennen kaikkea ruumiinsa, oman kotelonsa: kun näkee lääketieteen suurmiesten tähän päivään asti kiistelevän keskenään ruumiimme rakenteesta,

Mulciber in Troiam, pro Troia stabat Apollo;^[342]

niin milloin voimme odottaa heidän pääsevän siitä yksimielisiksi? Me olemme lähempänä itseämme kuin lumen valkeus tahi kiven painavuus on meitä; jos ihminen ei tunne itseänsä, niin kuinka hän tuntee toimintansa ja voimansa? Asia kylläkään ei ole niin, ettei meillä olisi mitään todellista tietoa; mutta se on satunnaista, ja kun erehdykset pääsevät sieluunne samaa tietä, samalla tavoin ja samoin menetelmin, niin se ei pysty niitä huomaamaan, eikä eroittamaan totuutta valheesta.

Akatemian filosofit myönsivät jonkinlaisen arvostelun kallistumisen, ja pitivät liian jyrkkänä sanoa, ettei ollut todennäköisempää, että lumi oli valkeata kuin että se oli mustaa, ja että emme ole varmempia kädestämme putoavan kiven kuin kahdeksannen taivaan liikkeestä. Ja välttääkseen tätä vaikeutta ja eriskummaisuutta, jonka todella onkin vaikea mahtua päähämme, he, vaikkakin pitivät varmana, ettemme mitenkään olleet kykeneviä saavuttamaan tietoa, ja että totuus on upotettuna pohjattomiin syvyyksiin, jonne ihmissilmä ei voi tunkea, kuitenkin myönsivät toisten asiain olevan todennäköisempiä kuin toiset ovat, ja uskoivat järjellään olevan kyvyn kallistua pikemmin toisen mahdollisuuden puolelle kuin toisen; he sallivat sille tämän kallistumisen, mutta kielsivät siltä kaiken ratkaisun.

Pyrrholaisten mielipide on rohkeampi ja samalla todennäköisempi; sillä tuo akateemikkojen kallistuminen ja taipuminen pikemmin toisen väitteen puolelle kuin toisen, mitä se on muuta kuin myöntämistä, että toinen sisältää jonkin ilmeisemmän totuuden kuin toinen? Jos kykenemme käsittämään totuuden muodon, ääriiviivat, asennon ja kasvot, niin kykenisimme näkemään sen kokonaan yhtä hyvin kuin puolinaisena, vasta syntyvänä ja epätäydellisenä. Lisätkää tuota näennäistä todenmukaisuutta, joka panee heidät kääntymään pikemmin vasemmalle kuin oikealle, monistakaa sadan-, tuhannen kertaiseksi tuo todennäköisyyden hiukkanen, joka panee vaa'an kallistumaan, silloin käy lopulta niin, että vaaka ratkaisee asian täydellisesti ja vie johonkin lopulliseen valintaan ja täyteen totuuteen. Mutta mikä saa heidät kallistumaan todennäköisyyden puolelle, jos he eivät tunne totuutta? Kuinka he tuntevat sen näköisyyden, jonka tosi oleudesta he eivät tunne? Joko me voimme ratkaista asiat täydellisesti, tahi emme voi ensinkään. Jos älylliset ja havaintokykymme ovat perustusta ja pohjaa vailla, jos ne vain häilyvät kuin tuulessa, niin turhaan annamme minkään niiden toiminnan osan, näyttipä se tarjoavan meille minkä todennäköisyyden tahansa, temmata puoleensa järkemme, ja turvallisin ja onnellisin älymme tila olisi se, että se pysyisi asemillaan, suorana, kallistumatta, huojumatta ja liikkumatta: *inter visa, vera aut falsa, ad animi assensum, nihil interest.*^[343] Että oliot eivät ole tajunnassamme omassa muodossaan ja semmoisinaan, eivätkä tule siihen omasta voimastaan ja mahdistaan, sen näemme kyllin selvästi; sillä jos niin olisi, niin me kaikki käsittäisimme ne samalla lailla; viini maistuisi samalta sairaan kuin terveen suussa; se, jonka sormet ovat sierettymissä tahi turtina, pitäisi käsittelemäänsä puuta tahi rautaa yhtä kovana kuin toinenkin; ulkonaiset oliot siis antautuvat meidän armoillemme; ne ovat tajunnassamme sellaisina kuin me tahdomme. Mutta jos me puolestamme tarjoaisimme jotakin muuttamatta sitä, jos ihmisen hyppysyt olisivat kylliksi voimakkaat ja lujat, jotta me omin neuvoin voisimme siepata kiinni totuuden, niin tämä totuus, koska nuo apuneuvot ovat kaikille ihmisille yhteiset, siirtyisi kädestä käteen toiselta toiselle, ja ainakin löytyisi yksi asia maailmassa niin monista siinä olevista, jonka ihmiset yksimielisesti uskoisivat; mutta se seikka, ettei ole ainoatakaan väitettä, joka ei olisi kiistan- ja riidanalainen keskuudessamme, tahi ei voisi sitä olla, todistaa kylliksi, että meidän luontainen älymme ei käsitä oikein selvästi sitä, minkä se käsittää; sillä minun älyni ei voi saada toverini älyä sitä hyväksymään, ja se on merkinä siitä, että olen sen käsittänyt jollakin toisella välineellä kuin minussa ja kaikissa ihmisissä olevalla luontaisella kyvyllä.

Jättäkäämme sikseen tuo ääretön mielipiteiden sekasorto, joka huomataan filosofienkin keskuudessa, ja tuo alituinen ja yleinen kiista tietämisestä: sillä ennakolta saattaa otaksua sangen varmaksi sen, että ihmiset, tarkoitan lahjakkaimmat ja kykenevimmätkin oppineet, eivät ole mistään asiasta yhtä mieltä, eivät edes siitä, että taivas on meidän päämme päällä; sillä ne, jotka epäilevät kaikkea, epäilevät sitäkin; ja ne, jotka eivät sano meidän voivan mitään ymmärtää, väittävät, ettemme ole ymmärtäneet, että taivas on päämme päällä; ja nämä kaksi mielipidettä ovat kannattajainsa lukumäärään nähden verrattomasti voimakkaimmat.

Paitsi tuota ääretöntä erimielisyyttä ja hajaannusta, joka johtuu siitä sekavuudesta, jonka ymmärryksemme meissä itsessämme aiheuttaa, ja siitä epävarmuudesta, jonka jokainen tuntee itsessään, on helppo nähdä, että sen kanta on sangen epävakava. Kuinka eri lailla arvostelemmekaan asioita! Kuinka monesti vaihdammekaan ajatustapojamme! Mitä mieltä olen tänään, ja mitä uskon, sitä mieltä olen ja sen uskon täydellä uskollani; kaikin neuvoin ja keinoin pidän kiinni tästä mielipiteestä ja vastaan siitä kaikella, mihin ne kykenevät; en voisi omaksua mitään totuutta enkä pitää sitä omanani vahvemmallalla vakaumuksella kuin pidän tämän; olen kokonaan, olen täydellä todella sen valtaamana; mutta eikö minulle ole sattunut, ei vain kerran, vaan sata, tuhat kertaa, ja joka päivä, että olen omaksunut aivan näillä samoilla välineillä, tässä samassa tilassa jonkin toisen totuuden, jonka sittemmin olen huomannut vääräksi? Täytyy viisastua ainakin omasta vahingostaan; jos olen huomannut usein pettyneeni, tätä määrättyä väriä tunnustaessani, jos koetinkiveni osoittaa tavallisesti erehtyvänsä ja vaakani olevansa epärehellinen ja väärä, niin miten voin tällä kertaa luottaa niihin enemmän kuin muulloin? Eikö ole typerää antaa saman oppaan viedä minut niin monta kertaa harhaan? Mutta vaikka sattuma siirtäisi meidät viisisataa kertaa paikaltamme, vaikkei se muuta tekisi kuin tyhjentäisi ja täyttäisi uskomme, kuin astian, toisilla ja yhä toisilla mielipiteillä, niin kuitenkin tämä nykyinen ja viimeinen on muka aina se varma ja pettämätön: sen puolesta muka täytyy luopua omaisuudestaan, kunniastaan, hengestään ja autuudestaan ja kaikesta;

*posterior res illa reperta
perdit et immutat sensus ad pristina quaeque.*^[344]

Mitä meille saarnattaneenkin, mitä oppinemmekin, niin pitäisi aina muistaa, että ihminen se antaa ja ihminen ottaa vastaan, kuolevainen käsi sen meille ojentaa, kuolevainen käsi sen ottaa vastaan. Yksin sillä, mikä meille tulee taivaasta, on oikeus ja valta saada meidät vakuutetuiksi, siinä yksin on totuuden leima; ja sitä me myöskään emme näe omin silmin, emmekä ota vastaan omin neuvoin; tämä pyhä ja suuri kuva ei voisi pysyä niin heikossa säiliössä, jollei Jumala tätä valmistusta sitä tarkoitusta varten, jollei Jumala sitä uudista ja vahvista erikoisella ja ylluonnollisella armollaan ja suosiollaan. Ainakin pitäisi meidän erehtyväisen luontomme saada meidät käyttäytymään hillitymmiin ja varovaisemmin muuttaessamme kantaa; meidän tulisi muistaa, että mitä saammekin mieleemme, niin saamme usein sellaista, mikä on väärää, ja saamme sen näillä samoilla välineillä, jotka usein erehtyvät ja pettävät.

Eikä nyt olekaan kumma, jos ne pettävät, ne kun ovat niin helpot vähäpätöisenkin asianhaaran taivuttaa ja vääntää kieroon. On varmaa, että käsityksemme, älymme ja sielumme kyvyt yleensä kärsivät ruumiin liikutusten ja muutosten mukaisesti, joita muutoksia tapahtuu lakkaamatta. Eikö henkemme ole valppaampi, muistimme herkempi ja puheemme vilkkaampi terveinä kuin sairaina ollessamme? Eikö ilo ja hilpeys saa meitä vastaanottamaan sielullemme näyttäytyviä ilmiöitä aivan toisin ilmeinä kuin mieliharmi ja alakuloisuus? Luuletteko Catulluksen tahi Sapphon runojen viehättävän saitaa ja juroa vanhusta samoin kuin rotevaa ja intomielistä nuorta miestä? Kun Kleomenes, Anaksandridaan poika, oli sairaana, moittivat hänen ystävänsä häntä siitä, että hänellä oli outoja ja tavattomia oikkuja ja päähänpistoja: "Sen kyllä uskon", vastasi hän; "en olekaan sama kuin terveenä ollessani; koska olen toinen, niin myöskin mielipiteeni ja ajatukseni ovat toiset". Oikeuspalatsimme kärjätampuissa on tavallinen seuraava sanantapa, jota käytetään rikollisista, joiden tuomarit jollakin tavoin sattuvat olemaan hyvällä, lempeällä ja sävyisällä tuulella: *Gaudeat de bona fortuna*,^[345] sillä varmaa on, että tuomiot sattuvat tulemaan milloin langettavampia, äkeämpiä ja ankarampia, milloin lievempiä, säyseämpiä ja taipuvaisempia vapauttamaan; jos joku tuo mukanaan kotoansa leinin tuskat, mustasukkaisuuden tahi harmin lakeijansa tekemän varkauden johdosta, jos hänen sielunsa on kokonaan vihan valtaama ja täyttämä, niin ei ole epäilemistäkään, etteikö hänen langettamansa tuomio siitä saa vaikutusta tällaiseen suuntaan. Tuo kunnianarvoisa Areiopagin senaatti langetti tuomionsa yön aikana, peläten että kantajain näkeminen vaikuttaisi turmiollisesti sen oikeudenmukaisuuteen. Sääkin ja taivaan kirkkaus vaikuttaa meissä jonkinlaisen muutoksen, kuten sanoo seuraava Ciceron mainitsema kreikkalainen säepari:

*Tales sunt hominum mentes, quali pater ipse
Iuppiter auctifera lustravit lampade terras.*^[346]

Eivät ainoastaan kuumeet, lemменjuomat ja suuret onnettomuudet vaikuta mullistavasti arvostelumme; mitättömimmät seikat maailmassa tanssittavat sitä pillinsä mukaan; ja epäilemätöntä on, vaikkemme sitä huomaisikaan, että jos pysyväinen kuume voi kokonaan lamauttaa sielumme voimat, niin vuoropäiväinenkin omassa määrässään ja suhteellisesti vaikuttaa siinä jonkinlaisen muutoksen; jos halvaus kokonaan pimittää ja sammuttaa järkemme valon, niin on varmaa, että nuhakin sitä himmentää; ja siten tuskin voidaan tavata ainoatakaan tuntia elämässä, jolloin järkemme olisi asianmukaisessa tilassa, ruumiimme kun on niin monien alituisten muutosten alainen ja niin monenmoisilla kojeilla varustettu, että uskon lääkäreitä, kun he huomauttavat, kuinka harvinaista on, ettei ainakin joku niistä ole epäkunnossa.

Muutoin tätä tautia ei huomaa niin helposti, ellei se ole aivan tavattoman kova ja parantumaton, koska järki aina menee menoaan, kierossakin, untuvanakin ja rampana, tekemisissään niin valheen kuin totuudenkin kanssa; niin ollen on vaikea huomata sen erehdyistä ja epäkuntoon joutumista. Kutsun yhä järjeksi tuota näennäistä ymmärryskykyä, jonka jokainen kehittää itsessään; tämä järki, jollaisia voi olla sata erilaista samasta asiasta, se on lyijystä ja vahasta tehty ase, venyväinen, taipuvainen, kaikkiin katsantotapoihin ja mittoihin mukautuva; tarvitsee vain osata käänellä sitä. Niin hyvä aikomus kuin tuomarilla lieneekin, niin voi, jollei hän visusti tarkkaa itseänsä, jota harvat viitsivät tehdä, puolueellisuus ystävää, sukulaista, kauneutta kohtaan ja kostonhalu, eivätkä vain niin painavat seikat, vaan myös tuo satunnainen vaisto, joka saa meidät suosimaan toista enemmän kuin toista ja järjeltä lupaa kysymättä ratkaisee, minkä kahdesta samanlaisesta esineestä valitsemme, tahi jokin muu yhtä joutavanpäiväinen hämärä vaikutin huomaamatta aiheuttaa hänen arvostelussaan suosiollisuutta tahi epäsuosiota jotakin oikeusasiaa kohtaan ja panna vaa'an kallistumaan.

Minä, joka pidän itseäni tarkemmin silmällä ja katseeni lakkaamatta suunnattuina itseeni, niinkuin mies, jolla ei ole suurin tekemistä muualla,

*quis sub Arcto
rex gelidae metuatur orae,
quid Tiridatem terreat, unice
securus.*^[347]

tuskin uskaltaisin kertoa, kuinka paljon häilyväisyyttä ja heikkoutta huomaan itsessäni: kantani on niin epävakaava ja huonosti perusteltu, huomaan sen niin helpoksi kumota ja niin valmiiksi horjumaan, ja mielipiteeni niin vakaantumattomaksi, että syömättömänä tunnen olevani toinen mies kuin aterian jälkeen. Jos terveyteni ja kaunis, kirkas päivä mieltäni hivelevät, niin olen rakastettava mies; jos minulla on liikavarvas painamassa jalkaani, niin olen ärtyisä, epämiellyttävä ja juro; sama hevosen juoksutapa tuntuu minusta milloin rasittavalta, milloin helpolta, sama tie nyt lyhyemmältä, toisen kerran pitemmältä, sama muoto milloin enemmän, milloin vähemmän miellyttävältä; milloin kykenen kaikkeen, milloin en kykene mihinkään; mikä minua nykyhetkellä ilahduttaa, se minua kerran surettaa. Mieltäni myllertävät lukemattomat

sokeat ja satunnaiset liikutukset: joko olen melankoolisella tahi koleerisella tuulella, ja omalla luvallaan vallitsee minussa milloin mieliharmi, milloin hilpeys.

Kun avaan kirjoja, olen ehkä huomannut jossakin kohdassa erinomaista kauneutta, joka on tenhonnut mieleni; jos joskus toiste satun palaamaan samalle kohdalle, niin turhaan sitä kääntelen puolelle ja toiselle, turhaan sitä taivuttelen ja käsittelen, se on outo ja muodoton möhkäle minulle. Kirjoitelmissanikaan en aina tunne ensimmäisen ajatukseni sävyä, nähdessäni sen jälleen; en tiedä, mitä olen tahtonut sanoa, ja pilaan usein asiani korjailemalla ja panemalla niihin uuden ajatuksen, kun en enää ymmärrä alkuperäistä, joka oli parempi. Minä vain horjun edes takaisin: älyni ei aina kulje eteenpäin, se häilyy, se harhailee

*velut minuta magno
deprensa navis in mari, vesaniente vento.*^[348]

Useasti, kun harjoituksen vuoksi ja huvikseni olen ottanut puolustaakseni omalle kannalleni päinvastaista mielipidettä, niinkuin usein kernaasti teen, järkeni, kääntäen huomionsa sille taholle, sitoo minut siihen niin lujasti, etten enää huomaa ensimmäisen mielipiteeni oikeutusta, vaan luovun siitä. Minä ikäänkuin vedän itseni mukaani sinne, minne päin kallistan itseäni, olkoonpa se mille puolelle tahansa, ja menen mennessäni omasta painostani.

Jokainen voisi kai sanoa itsestään jotenkin samaa, jos hän tarkkaisi itseään niin kuin minä; saarnaajat tietävät, että mielenliikutus, joka heidät valtaa puhuessa, yllyttää heidän uskoansa; ja että suuttuessamme äidymme kovemmin puolustamaan väitettämme, juurrutamme sen itseemme ja pidämme siitä kiinni ankarammin ja jyrkemmin kuin kiihkottomalla ja levollisella mielellä ollessamme. Te selostatte yksinkertaisesti jonkin asian asianajajalle; hän vastaa horjuen ja epäröiden; te tunnette, että hänelle on yhdentekevää, kumpaa riitapuolta hän ottaa puolustaaksensa; mutta, jos olette antaneet hänelle hyvän maksun, jotta hän tarttuisi asiaan ja asettuisi siinä määrätylle kannalle, jos se alkaa kiinnittää hänen mieltänsä, jos hänen harrastuksensa siihen on lämminnyt, niin hänen järkensä ja tietonsa lämpiää samalla; kas silloin hänen ymmärrykselleen näyttäytyy ilmeinen ja epäilemätön totuus, hänelle koittaa siinä aivan uusi valo, hän uskoo sen täydellä todella ja on vakuutettu, että se on niin. Vieläpä melkein luulen, että kiihko, joka syntyy harmista ja itsepäisyydestä esivallan ja vaaran painostusta ja ankaruutta vastaan tahi maineen halu on ajanut monenkin miehen pitämään kiinni aina polttorviolle asti mielipiteestä, jonka puolesta hän ystäviensä kesken ja vapaudessaan ei olisi halunnut polttaa sormensa päätäkään.

Ruumiillisten intohimojen sielullemme antamat työnnit ja sysäykset vaikuttavat siihen suuresti; mutta vielä voimakkaammin sen omat intohimot, joiden vallassa se on niin kovin, että ehkä voi väittää, ettei sitä mikään muu aja liikkeelle, kuin sen omien tuulten henki, ja että, jos ne eivät sitä liikuttaisi, se pysyisi toimimatta, kuten aavalla merellä laiva, jonka tuulet jättävät apuansa vaille; ja ken niin väittäisi, asettuen peripateetikkojen kannalle, se ei tekisi meille suurta vääryyttä, koska on tunnettua, että useimmat sielun kauneimmista toiminnoista lähtevät tästä intohimojen antamasta sysäyksestä ja tarvitsevat sitä. Urhoollisuus, sanovat he, ei voi kehittyä täydelliseksi ilman vihanpuuskan avustusta; *semper Ajax fortis, fortissimus tamen in furore.*^[349] eikä ilkiöiden ja vihollisten kimppuun käy kyllin tarmokkaasti se, joka ei ole vihoissaan; ja he vaativat, että asianajajan tulee nostattaa suuttumusta tuomareissa, saadakseen heiltä oikeutta.

Intohimot yllyttivät toimimaan Themistokleen, yllyttivät Demostheneen, ja ovat ajaneet filosofit tekemään tutkimuksia, valvomaan öitä ja matkustamaan vieraille maille, ne kannustavat meitä kunniaan, oppiin ja terveyteen, jotka ovat hyödyllisiä tarkoituspieriä; ja tuo haluttomuus kärsimään surua ja mielipahaa on omiaan pitämään omassatunnossa vireillä synnintuntoa ja katumusta, ja saa meidät tuntemaan Jumalan vitsaukset meidän parannukseksimme ja esivallan määräämän kurituksen vitsaukset; myötätunto on kannustimena armahtavaisuuteen; ja pelkomme tekee meidät viisaiksi varjelemaan ja hoitamaan itseemme; ja kuinka monta jaloa tekoa aiheuttaakaan kunnianhimo, kuinka monta ylpeys! Lyhyesti, ei mitään erinomaista ja toimitarmoista hyvettä ole ilman jonkinlaista tavallista voimakkaampaa mielenliikutusta. Eikö tämä ehkä ole yksi syy, joka on saanut epikurolaiset vapauttamaan Jumalan kaikesta huolenpidosta ja murheesta meidän asioistamme, koskapa hän ei voinut osoittaa hyvyttensääkään meitä kohtaan järkyttämättä levollisuuttaan intohimoilla, jotka ovat kuin kannustimina ja kiihoittimina ajamassa sielua hyveellisiin tekoihin? Vai uskoivatko he toisin ja pitivät niitä ikäänkuin myrskyinä, jotka viekoittelevat sielun häpeällisellä tavalla pois sen rauhallisuudesta? *Ut maris tranquillitas intelligitur, nulla, ne minima quidem, aura fluctus commovente; sic animi quietus et placatus status cernitur, quum perturbatio nulla est, qua moveri queat.*^[350]

Mitä ymmärryksen ja järjen eri tiloja, mitä ristiriitaisia ajatustapoja tarjoavatkaan nähtäviksemme erilaiset intohimomme! Mitä luottamusta meillä siis voi olla sellaiseen, joka on niin epävakava ja vaihteleva, joka luonnostaan on kiihkon herruuden alainen, ja toimii aina vain pakonalaisena, eikä omassa vapaudessaan? Jos järkemme on itse sairaudesta ja sekasorrosta riippuvainen, jos sen on pakko vastaanottaa intohimolta ja yltiöllisyydeltä vaikutelmansa asioista, niin mitä luotettavuutta me voimme siltä odottaa?

Eikö filosofia ole liian rohkea arvellessaan, että ihmiset suorittavat suurimmat ja eniten jumaluutta lähentelevät tekonsa ollessaan suunniltaan, raivoissaan ja mielettöminä? Me tulemme paremmiksi, kun menetämme järkemme ja se joutuu huumaustilaan; ne molemmat luonnolliset tiet, joita myöten voimme päästä jumalten työhuoneeseen ja siellä nähdä edeltäpäin kohtaloiden kulun, ovat raivo ja uni. Tämä on lystikästä ajatella: kun intohimot vääntävät sijoiltaan järkemme, niin meistä tulee hyveellisiä; kun raivo tahi kuoleman kuva riistää sen meiltä kokonaan, niin meistä tulee profeettoja ja tietäjiä. En koskaan ole kernaammin uskonut filosofian puheita.

Puhdas innoitus, jonka pyhä Totuus on puhaltanut filosofian mieleen, se pakottaa sen vastoin omaa väitettänsä tunnustamaan, että sielumme rauhallinen tila, sen vakava tila, tervein tila, minkä filosofia sille voi luoda, ei ole sen paras tila; valvova tilamme on untelompi kuin uni; viisautemme ei ole niin viisas kuin mielettömyys; unemme ovat arvokkaampia kuin järkipuheemme; huonoin tila, minkä voimme valita, on se, että emme ole suunniltamme. Mutta eikö filosofia luule meillä olevan kylliksi älyä huomataksemme, että se ääni, joka sanoo sielun ruumiista vapaana ollessaan olevan niin selvänäköisen, niin suuren niin täydellisen, ja ruumiissa ollessaan niin maallisen, tietämättömän ja sokean, se on ääni, joka lähtee tuossa maallisessa, tietämättömässä ja sokeassa ihmisessä olevasta sielusta, ja siitä syystä ääni, johon ei voi luottaa, ja jota ei voi uskoa?

Luonnonlaatuni kun on tarmoton ja hidas, niin minulla ei ole suurta kokemusta noista ankarista mielenkuuhuista, joista enimmät äkkiä yllättävät sielumme, antamatta sille aikaa malttaa mieltänsä. Mutta vaikka se intohimo, jonka sanotaan syntyvän nuorten miesten sydämessä joutilaisuudesta, kehittyikin aikaa myöten ja asteittain kasvaen, niin se aivan ilmeisesti niille, jotka ovat koettaneet asettua sen mahtia vastustamaan, kuvaa sitä voimakasta kääntymystä ja muutosta, joka järjessämme tapahtuu. Olen ennen aikaan koettanut panna parastani kestääkseen ja lannistaakseni sen, sillä kaukana siitä, että olisin niitä, jotka kutsuvat luokseen paheita, en lähde niiden seuraan, elleivät ne tempaa minua mukaansa; tunsin sen syntyvän, kasvavan ja karttuvan vastustuksestani huolimatta, ja vihdoin tarttuvan minuun ja valtaavan minut aivan näkevänä ja elävänä siihen määrään, että kaikki ikäänkuin huumeessa alkoi minusta näyttää toiselta kuin tavallisesti; näin himoitsemani esineen avujen ilmeisesti suurenevan ja kasvavan ja tunsin mielikuvituksen tuulen niitä pullistavan ja paisuttavan, yritykseni vaikeuksien helpponevan ja tasoittuvan, järkeni ja omantuntoni väistyvän takaisin; mutta tuon hehkun hälvettyä sieluni yhdessä silmänräpäyksessä kuin salaman kirkkaassa valossa näkevän jälleen kaikki toisin, muuttavan tilaa ja arvostelutapaa, peräytymisen vaikeuksien minusta näyttävän suurilta ja voittamattomilta ja samojen esineiden aivan toisen tuntuilta ja näköisiltä kuin miltä himon hehku oli saanut ne minusta näyttämään. Kumpi oli totuudenmukaisempaa? Pyrrho ei sitä tiedä. Me emme ole koskaan tautia vailla; kuumeissa meitä milloin polttaa, milloin vilustaa; polttavan intohimon tilasta vaivumme taas viluttavan intohimon tilaan; minkä verran olin heittäytynyt eteenpäin, saman verran paiskaudun jälleen taaksepäin:

*Qualis ubi alterno procurrens gurgite pontus
nunc ruit ad terras, scopulosque superiacit undam
spumeus, extremamque sinu perfundit arenam;
nunc rapidus retro, atque aestu revoluta resorbens
saxa, fugit, littusque vado labente relinquit.*^[351]

Mutta nyt tämän vaihemielisyyteni tunnosta on minussa syrjäseurauksena kehittynyt jonkinlainen katsantokannan vakavuus, enkä ole paljoakaan muuttanut ensimmäisiä ja luontaisia mielipiteitäni; sillä niin todennäköiseltä kuin uutuus tuntuukin, niin en helposti vaihda, koska pelkään menettäväni siinä kaupassa; ja koska kerran en kykene valitsemaan, niin hyväksyn toisten suorittaman valinnan ja pysyn sillä kannalla, mille Jumala on minut asettanut; muutoin en voisi varjella itseäni pyörimästä lakkaamatta. Siten olen, Jumalan armon avulla, säilyttänyt itseni ehjänä, vapaana omantunnon myrskyistä ja levottomuuksista, uskontomme vanhoissa uskoissa, huolimatta niin monista aikamme synnyttämistä lahkoista ja eriseuroista. Muinaisajan kirjailijain teokset, tarkoitan hyvät teokset, runsassisältöiset ja luotettavat, houkuttelevat minut puoleensa ja saavat minut taipumaan melkein pä mihin tahtovat. Se, mikä minulla on kädessäni, näyttää minusta aina etevimmältä; minusta ne ovat oikeassa kukin vuoroonsa, vaikka ne ovat ristiriidassa keskenään; se helppous, jolla älykkäät henget tekevät todennäköiseksi minkä tahtovat, ja jonka vuoksi ei ole mitään niin eriskummaista, etteivät he yrittäisi antaa sille kylliksi väriä pettääkseen minunlaiseni yksinkertaisen miehen, se osoittaa ilmeisesti heidän todistuksensa heikkouden. Taivas ja tähdet ovat liikkuneet kolme tuhatta vuotta; niin olivat kaikki ihmiset uskoneet, kunnes Kleantes Samoslainen, tahi Theophrastoksen mukaan Niketas Syrakusalainen, keksi väitteen, että maa liikkuu, kiertäen akselinsa ympäri pitkin eläinradan kaltevaa kehää; ja meidän aikanamme on Kopernikus niin hyvin perustellut tuon opin, että hän johtaa siitä sangen säännöllisesti kaikki astrologiset seuraukset. Mitä päätämme tästä muuta kuin että meidän ei tule välittää siitä, kumpiko on asian laita? Ja kuka tietää, eikö kolmas mielipide tuhannen vuoden kuluttua kumoa molempia edellisiä?

*Sic volvenda aetas commutat tempora rerum:
quod fuit in pretio, fit nullo denique honore,
porro aliud succedit et e contemptibus exit,
inque dies magis appetitur floretque repertum
laudibus, et miro est mortales inter honore.*^[352]

Siis, kun meille julistetaan jotakin uutta oppia, niin meillä on täysi syy epäillä sitä ja muistaa, että ennenkuin se oli keksitty, sen vastakohta oli huudossa, ja samoin kuin ensinmainittu on kumonnut tämän, niin saattaa vastaisuudessa ilmestyä kolmas keksintö, joka samoin sotii toista vastaan. Ennenkuin Aristoteleen julistamat perustotuudet pääsivät arvoon, tyydyttivät toiset perustotuudet ihmisjärjen, niinkuin nämä nyt tyydyttävät meidät. Mikä valtakirja näillä on, mikä erikoisoikeus siihen, että meidän kekseliäisyytemme kulun pitäisi pysähtyä niihin, ja että niiden tulisi kaikkina tulevana aikana vallita meidän uskoamme? Ne eivät ole mahdollommat syrjäyttää kuin niiden edeltäjät olivat. Kun minua ahdistetaan uudella todistelulla, niin tulee minun ajatella, että mitä minä en voi tyydyttää, sen on joku toinen tyydyttävä; sillä on perin typerää uskoa kaikki se näennäinen, josta emme voi irtautua; siten kävisi niin, että koko suuren

yleisön (ja me kuulumme kaikki suureen yleisöön) usko voisi kieppua ympäri kuin tuuliviiri; sillä sen sielun, se kun on pehmeä ja vastustuskykyä vailla, olisi pakko ottaa vastaan lakkaamatta toisia ja taas toisia vaikutelmia, jälkimmäinen kun aina pyyhkisi pois edellisen jättämän jäljen. Ken pitää itseään heikkona, sen tulee vastata, niinkuin oikeuden edessä, puhuvansa asiasta neuvonantajalleen, tahi turvautua viisaampiin, joilta on saanut opetuksensa.

Kuinka kauan aikaa on lääketiede ollut maailmassa? Kerrotaan, että eräs uusi tulokas, jonka nimi on Paracelsus, muuttaa ja mullistaa vanhojen sääntöjen koko järjestelmän, ja väittää, että tähän hetkeen asti se ei ole tehnyt muuta kuin vienyt ihmisiä surman suuhun. Uskon, että hän helposti näyttää sen toteen; mutta ei olisi mielestäni kovin viisasta uskoa henkeäni hänen uuden kokemuksensa todistusvälineeksi. Ei pidä uskoa ketä tahansa, sanoo sääntö, sillä kuka tahansa voi sanoa mitä tahansa. Eräs ammattimies näiden luonnonopillisten uutuuksien ja parannusten alalla sanoi minulle jonkin aikaa sitten, että kaikki vanhan ajan ihmiset olivat ilmeisesti erehtyneet laskuissaan tuulien luonnosta ja liikkeistä, minkä hän lupasi tehdä minulle aivan silmännähtäväksi ja kouraantuntuvaksi, jos tahdoin kuunnella häntä. Kun olin vähän aikaa kärsivällisesti kuunnellut hänen todistelujaan, jotka olivat varsin todennäköisiä, sanoin hänelle: "Kuinka siis! Ne jotka harjoittivat merenkulkua Theophrastoksen lakien mukaan, kulkivatko ne länteenpäin, suunnatessaan matkansa itään? Kulkivatko ne sivullepäin, tahi taaksepäin?" — "Se oli onnen kauppa", vastasi hän; "joka tapauksessa he erehtyivät". Sanoin hänelle siihen, että mieluummin uskoisin tosiasioita kuin järkipuheita. Mutta nepä sotivatkin usein toisiaan vastaan, ja minulle on sanottu, että geometriassa (joka luulee saavuttaneensa korkeimman varmuudenasteen tieteiden joukossa) on ehdottoman sitovia todistuksia, jotka kumoavat kokemuksen osoittaman totuuden, niinkuin Jacques Peletier sanoi minulle kotonani löytäneensä kaksi viivaa, jotka lähenivät toisiaan yhtyäkseen, ja joista hän kuitenkin todisti, etteivät ne koskaan ikipäivinä voisi päästä koskettamaan toisiaan. Ja pyrrholaiset eivät käytä todistuksiaan ja järkeään muuhun kuin kumotakseen minkä kokemus on osoittanut ilmeiseksi; ja ihmeellistä on, mihin määrään saakka meidän notkea järkemme on heitä totellut tuossa tarkoituksessa kumota ilmeisiä tosiasioita; he näet todistavat yhtä sitovasti, että me emme liiku, että emme puhu, ettei ole mitään painavaa eikä lämmintä, kuin me todistamme mitä todennäköisimmät asiat.

Ptolemaios, joka oli suuri merkkimies, oli määrännyt meidän maailmamme rajat; kaikki muinaiset filosofit luulivat tuntevansa sen koon, paitsi eräitä syrjäisiä saaria, jotka saattoivat jäädä heidän tietopiirinsä ulkopuolelle; tuhat vuotta sitten olisi ollut pyrrholaisuutta epäillä kosmografiatiedettä ja sen väitteitä, jotka jokainen hyväksyi; oli kerettiläisyyttä uskoa antipodeja olevan olemassa; ja nyt meidän aikanamme on vasta löydetty ääretön ala mannermaata, ei yksityinen saari eikä seutu, vaan melkein yhtä laaja alue kuin se, minkä ennen tunsimme. Nykyajan maantieteilijät tietysti vakuuttavat, että nyt on kaikki löydetty ja kaikki nähty;

nam quod adest praesto, placet et pollere videtur.^[353]

Mutta tahtoisinpa tietää, eikö olisi typerää, jos kerran Ptolemaios on muinoin erehtynyt asiasta järkensä esittämiin perustuksiin nojaten, nyt luottaa siihen, mitä nämä siitä sanovat, ja eikö ole luultavampaa, että se suuri kappale, jota me sanomme Maailmaksi, on jotakin kokolailla toista, kuin mitä me päättelemme sen olevan.

Platon sanoo, että se muuttaa ulkomuotoa joka suuntaan, että taivas, tähdet ja aurinko joskus kääntävät päin vastoin sen liikkeen, jonka näemme niillä olevan, muuttaen idän länneksi. Egyptin papit sanoivat Herodotokselle, että heidän ensimmäisestä kuninkaastaan lukien, josta ajasta oli vähän päälle yksitoista tuhatta vuotta (ja he näyttivät hänelle kaikkien kuningastensa luonnon mukaan veistetyt kuvapatsaat), aurinko oli muuttanut rataa neljä kertaa; että meri ja maa vaihtuvat vuorotellen toinen toisekseen; että maailman synty on rajoittamaton. Aristoteles ja Cicero sanovat samoin, ja eräs meikäläisistä väittää, kutsuen todistajikseen Salomon ja Esaian, että se on ikivanha, kuolevainen, ja syntyy uudestaan monin vuoroin; välttääkseen näitä vastakohtia, että Jumala on ollut joskus luoja ilman luontokappaletta; että hän on ollut toimetonna; että hän on luopunut toimetomuudestaan, ryhtyen tähän työhön, ja että hän siis on muutoksen alainen. Kuuluimmassa kreikkalaisista koulukunnista maailmaa pidetään jumalana, toisen suuremman jumalan luomana, ja se on kokoonpantu ruumiista ja sielusta, joka sijaitsee sen keskustassa, leviten musikaalisissa rytmeissä sen kehälle; se on jumalallinen, sangen onnellinen, sangen suuri, sangen viisas, iankaikkinen; siinä on toisia jumalia, maa, meri, tähdet, jotka pitävät toisiaan sopusuhtaisessa ja lakkaamattomassa liikkeessä ja jumalaisessa tanssissa, milloin kohdaten toisensa, milloin loitoten toisistaan, piiloutuen, näyttäytyen, vaihtaen järjestystä milloin eteen-, milloin taaksepäin. Herakleitos väitti maailman olevan kokoonpannun tulesta, ja kohtaloiden määräyksestä sen piti kerran syttyä ja purkautua tuleksi, ja syntyä vielä kerran uudelleen. Ja ihmisistä sanoo Apuleius: *singillatim mortales, cunctim perpetui.*^[354]

Aleksanteri kirjoitti äidilleen erään egyptiläisen papin kertomuksen, joka perustui heidän muistomerkkeihinsä ja todisti tämän kansakunnan vanhuuden äärettömäksi ja käsitti toisten maiden synnyn ja edistyksen totuuden mukaisesti. Cicero ja Diodorus sanovat aikanaan, että khaldealaiset pitivät luetteloa yli neljästä sadasta tuhannesta vuodesta; Aristoteles, Plinius ja muut, että Zoroaster eli kuusi tuhatta vuotta ennen Platonin aikaa. Platon sanoo, että Saïs-kaupungin asukkailla on kirjallisia muistomerkkejä kahdeksan tuhannen vuoden ajalta, ja että Athenan kaupunki rakennettiin tuhat vuotta ennen mainittua Saïs-kaupunkia. Epikuros sanoo, että samalla kuin oliot ovat täällä sellaisina kuin ne näemme, ne ovat aivan samanlaisina ja samassa muodossa monissa toisissa maailmoissa; ja sen hän olisi sanonut vielä suuremmalla varmuudella, jos hän olisi nähnyt niin eriskummaisissa esimerkeissä tuon uuden Länsi-Intian maailman ja meidän nykyisen ja entisen maailmamme yhtäläisyydet ja yhdenmukaisuudet.

Itse asiassa olen usein, tarkastellessani sitä, mitä on tullut tietoomme tämän maallisen

yhteiskuntajärjestyksen kehityksestä, ihmetellen huomannut, kuinka yhtäpitäviä ovat niin lukuisat paikassa ja ajassa sangen kaukana toisistaan olevat kansanomaiset eriskummaiset luulot ja villit tavat ja uskot, jotka eivät miltään kannalta katsoen näytä riippuvan meidän luontaisesta ymmärryksestämme. Ihmishenki on suuri ihmeitten tekijä! Mutta tuossa yhtäpitävyydessä on jotakin vielä oudomman näköistä; se tavataan myöskin nimissä ja lukemattomissa muissa seikoissa: niinpä siellä tavattiin kansakuntia, jotka tietääksemme eivät koskaan olleet kuulleet mitään meistä ja joiden keskuudessa ympärileikkausta pidettiin arvossa; kansakuntia, joilla oli valtioita ja suuria yhteiskuntia, joita hoitivat naiset ilman miesten avustusta; toisia, joiden keskuudessa meidän paastoamisemme ja paastonaikamme olivat edustettuina, ja niihin lisättyinä pidättäytyminen naisista; toisia, jotka monin tavoin pitivät arvossa meidän ristejämme: yhtäällä niillä korotettiin hautajaisten kunniaa, toisaalla käytettiin niitä, ja nimenomaan pyhän Andreaan ristiä, torjumaan öisiä näkyjä ja pantaviksi lasten vuoteille noituuksia vastaan, toisessa paikassa tavattiin sangen korkea puinen risti, jota palveltiin sateen jumalana, ja se oli sangen kaukana mannermaalla. Siellä tavattiin meikäläisten kurituslaitosten sangen tarkka vastine, piispanhiippojen käyttö, pappien naimattomuus, uhriseurasten sisälmyksistä ennustamisen taito, pidättäytyminen kaikenlaisesta lihasta ja kalasta heidän ruuassaan, pappien tapa käyttää jumalanpalvelusta toimittaessaan erikoista, eikä kansan, kieltä, ja tuo käsitys, että ensimmäisen jumalan oli karkoittanut toinen, hänen nuorempi veljensä; että ihmiset luomisen jälkeen nauttivat kaikkia hyvyksiä, mutta että näitä sittemmin on supistettu heidän syntiensä tähden, muutettu heidän aluettaan ja huononnettu heidän luonnollista asemaansa; että muinoin taivaan vesien paisumus hukutti heidät; että siitä pelastui vain harvoja perheitä, jotka heittäytyivät korkealla oleviin vuorenrotkoihin, joiden suut he, suljettuaan sinne sisälle monenlaisia eläimiä, tukkesivat, niin että vesi ei päässyt niihin; että kun he huomasivat sateen lakkaavan, he päästivät ulos koiria, ja kun nämä olivat palanneet puhtaina ja märkinä, he päättivät, että vesi vielä tuskin oli laskenut; kun he sitten, laskettuaan ulos toisia koiria, näkivät näiden palaavan likaisina, lähtivät he ulos kansoittamaan jälleen maailman, jonka he huomasivat olevan täynnä pelkkiä käärmeitä.

Eräässä paikassa tavattiin vakaumus viimeisestä tuomiosta, niin että asukkaat pahastuivat tavattomasti espanjalaisille, jotka heittivät hajalleen kuolleiden luut, kaivaessaan kalleuksia haudoista, ja he sanoivat, että nuo hajanaiset luut eivät voisi helposti jälleen liittyä toisiinsa; tavattiin vaihtokauppa, eikä muunlaista kauppaa markkinoita ja toripäiviä tätä tarkoitusta varten; kääpiöitä ja rujoja henkilöitä ruhtinasten pöytäin koristuksina; heidän lintujensa luonnon mukaan sovitettu ajohaukan käyttö metsästyksen; tyrannimaisia ylimääräisiä veroja; herkkulaisia puutarhantuotteita; tansseja, nuoralla tanssijain hyppyjä, soitinmusiikkia; vaakunakilpiä; pallo-, noppa- ja arpapelejä, johon viimeainittuun he usein innostuvat siihen määrään, että panevat itsensä ja vapautensa peliin; ei muunlaista lääketaitoa kuin taikoja; kuvioilla kirjoittamisen tapa; usko, että oli yksi ainoa ensimmäinen ihminen, kaikkien kansojen isä; sellaisen Jumalan palvonta, joka eli muinoin ihmisenä täydellisessä neitseellisyydessä, paastossa ja katumuksessa, saarnaten luonnon ja uskonnollisten menojen lakia, ja joka katosi maailmasta ilman luonnollista kuolemaa; luulo, että oli olemassa jättiläisiä; tapa päihdyttää itsensä heidän juomillaan ja juoda aikalailia; uskonnollisia koristeita, joihin on maalattu kuolleiden luita ja päitä; messupaitoja, vihkivettä, vihkivesi-viuhkoja; naisia ja palvelijoita, jotka kilvan tarjoutuvat poltettaviksi ja haudattaviksi kuolleen aviomiehensä tahi herransa mukana; laki, että vanhin poika perii koko omaisuuden, ja nuoremmalta ei varata muuta osaa kuin että hänen on toteltava; tapa, että ylennettäissä johonkin korkea-arvoiseen virkaan, se, joka ylennetään, ottaa toisen nimen ja luopuu omastaan; tapa kaataa kalkkia vastasyntyneen lapsen polville ja sanoa hänelle: "Maasta olet sinä tullut ja maaksi pitää sinun jälleen tuleman"; lintujen lennosta ennustamisen taito. Nuo meidän uskontomme tyhjät varjot, jotka näkyvät eräissä näistä esimerkeistä, todistavat sen arvokkuutta ja jumalallisuutta; se on jollakin tavoin hiipinyt sekä kaikkien tämänpuolisten pakanakansain keskuuteen jonkin jäljittelyn muodossa että myöskin noiden raakalaisten keskuuteen, ikäänkuin yleisen ja yliluonnollisen ilmestyksen vaikutuksesta; sillä siellä tavattiin myöskin usko kiirastuleen, mutta uudessa muodossa; saman vaikutuksen, minkä me uskomme olevan tulella, uskovat he olevan kylmällä, ja ajattelevat sielujen sekä puhdistuvan että saavan rangaistuksensa äärettömän ankarasta kylmyydestä. Ja tämä esimerkki johtaa mieleeni toisen huvittavan eroavaisuuden: samoin, näet, kuin siellä tavattiin kansoja, joilla oli tapana pitää kalunsa päätä paljaana, ja jotka leikkasivat siitä pois nahan muhamettilaiseen ja juutalaiseen tapaan, samoin tavattiin toisia, jotka niin tunnontarkasti kartoivat sen paljastamista, että he pitivät nahkaa hyvin huolellisesti pienillä nauhoilla venytettynä ja sidottuna sen päälle, peläten, että se pistäisi näkyviin; ja myöskin sen eroavaisuuden, että niinkuin me kunnioitamme kuninkaita ja juhliä koristautumalla siisteimmillä vaatteilla mitä meillä on, niin erällä seuduilla alamaiset, osoittaakseen koko eriarvoisuutensa ja nöyryytensä kuningastaan kohtaan, esiintyivät hänen edessään huonoimmista vaatteistaan, ja astuessaan palatsiin vetivät jonkin vanhan rikkiäisen puvun hyvän pukunsa ylle, jotta kaikki loisto ja koreus jäisi heidän herrallensa. Mutta jatkakaamme!

Jos luonto sulkee tavallisen kehityksensä rajojen piiriin, kuten kaiken muun, niin myöskin ihmisten uskot, arvostelut ja mielipiteet; jos näillä on kiertokulkunsa, aikakautensa, syntynsä ja kuolemansa, niinkuin kaaleilla; jos taivas niitä mullistelee ja muuttelee mielensä mukaan, niin mikä mahtava ja pysyväinen arvovalta on meidän katsottava niillä olevan? Jos meille kokemuksen nojalla on aivan varmaa, että olentomme muoto riippuu ilmasta, ilmastosta ja maanlaadusta siellä, missä synnyimme, ei vain ihonväri, ruumiin koko ja rakenne, esiintymistavat, vaan myöskin sielun kyvyt; *et plaga coeli non solum ad robur corporum, sed etiam animorum facit*,^[355] sanoo Vegecius; ja jos se jumalatar, joka perusti Athenan kaupungin, valitsi sen paikaksi senluontoisen seudun, että se teki ihmiset järkeviksi, kuten Egyptin papit ilmoittivat Solonille; *Athenis tenuis coelum; ex quo etiam acutiores putantur Attici; crassum Thebis; itaque pingues Thebani et valentes*,^[356] niin että samoin kuin hedelmät ja eläimet tulevat erilaisia, myöskin ihmiset ovat

synnystään enemmän ja vähemmän sotaisia, oikeudenmukaisia, kohtuullisia ja kuuliaisii, yhtäällä viinaan meneviä, toisaalla varkaansekaisia tahi huorimuksii, missä herkkiä taikauskoon, missä väärauskoisuuteen, missä taipuvaisia vapauteen, missä orjuuteen, kykeneviä johonkin tieteeseen tahi taiteeseen, kömpelöitä tahi älykkäitä, tottelevaisia tahi kapinallisia, hyviä tahi pahoja sen paikan laadun mukaan, mihin he ovat asettuneet, ja niin että ne, kuten puut, muuttavat luontoa, jos ne siirretään toiseen paikkaan, mikä oli syynä, jonka vuoksi Kyyros ei tahtonut sallia persialaisten lähteä maastaan, kolkosta ja mäkisestä, asettuakseen toiseen lauhkeaan ja tasaiseen, sanoen, että möyheät ja pehmeät maat tekevät ihmiset veltoiksi, ja hedelmälliset heidän henkensä hedelmättömiksi; — jos näemme milloin toisen tieteen ja uskon, milloin toisen kukoistavan, jonkin taivaallisen vaikutuksen voimasta, toisen vuosisadan synnyttävän toisenlaisii luonteita ja totuttavan ihmiskunnan toisenlaisiin tapoihin, ihmisten henkien olevan milloin voimakkaita, milloin laihoja, kuten peltomme; — niin miten käy kaikkien noiden jalojen etuoikeuksien, joista me ylpeilemme? Koska yksi viisas mies voi erehtyä, ja sata miestä, ja monet kansat, vieläpä ihmiskunta, meidän tietääksemme, erehtyy useampien vuosisatojen aikana tässä tahi tuossa asiassa, niin mitä varmuutta meillä on siitä, että se joskus lakkaa erehtymästä, ja että se tällä vuosisadalla ei ole väärässä?

Minusta tuntuu, että muiden kyvyttömyytemme todistusten joukossa ei pidä unohtaa sitä, että ihminen ei toiveissaankaan osaa löytää sitä, mitä hän tarvitsee; että, en tahdo sanoa nauttiessamme, mutta emme edes mielikuvituksessamme emmekä toivomuksissamme voi olla yksimielisiä siitä, mitä tarvitsemme tyydyttääksemme itsemme. Antakaamme ajatuksemme leikellä ja ommella mielin määrin; se ei voi edes haluta sitä, mikä sille on omiaan, eikä tyydyttää itseään:

*Quid enim ratione timemus
aut cupimus? quid tam dextro pede concipis, ut te
conatus non paeniteat, votique peracti?*^[357]

Siitä syystä Sokrates pyysi jumalia vain antamaan hänelle sen, minkä tiesivät olevan hänelle terveellistä, ja lakedaimonilaisten julkinen ja yksityinen rukous sisälsi yksinkertaisesti, että se, mikä oli hyvää ja kaunista, heille suotaisiin, ja jätti korkeimman mahdin ehdonvaltaan sen eroittelemisen ja valikoimisen:

*coniugium petimus, partumque uxoris; at illis
notum qui pueri, qualisque futura sit uxor;*^[358]

ja kristitty rukoilee Jumalaa, että hänen tahtonsa tapahtuisi, välttääkseen sitä tukalaa asemaa, jonka runoilijat keksivät Midas-kuninkaasta kertoessaan. Hän rukoili jumalia, että kaikki, mitä hän koskettaisi, muuttuisi kullaksi; hänen rukouksensa kuultiin: hänen viininsä muuttui kullaksi, hänen leipänsä kullaksi ja hänen patjansa höyhenet, ja kullaksi hänen paitansa ja vaatteensa, niin että hän tunsii toivomansa nauttimisen raskaana taakkana painavan itseänsä ja huomasi saaneensa lahjaksi sietämättömän hyvän; hänen täytyi peruuttaa rukouksensa:

*attonitus novitate mali, divesque, miserque,
effugere optat opes, et quas modo voverat, odit.*^[359]

Puhukaamme minusta itsestäni: Nuorena ollessani rukoilin onnelta yhtä hartaasti kuin mitään muuta Pyhän Mikaelin ritarin merkkiä; sillä se oli silloin ranskalaisen aatelin korkein kunniamerkki ja sangen harvinainen. Onni soi sen minulle hyväntahtoisesti; sen sijaan että se olisi korottanut ja ylentänyt minut paikaltani, jotta sen saavuttaisin, se kohteli minua paljon suosiollisemmin: se laski ja alensi sen aina olkapäälleni asti ja alemmaksikin. Kun Kleobis ja Biton Trophonius ja Agamedes olivat rukoilleet, edelliset jumalattareltaan, jälkimmäiset jumalaltaan heidän hurskautensa arvoista palkintoa, saivat he kuoleman lahjaksi; niin suuresti taivahisten mielipiteet siitä, mitä tarvitsemme, eroavat meidän omista mielipiteistämme! Jumala voisi meille suoda rikkaudet, kunniasijat, elämän ja terveydenkin joskus vahingoksemme; sillä kaikki, mitä mielemme tekee, ei ole meille aina terveellistä. Jos hän parantumisen sijaan lähettää meille kuoleman tahi tautiemme pahenemisen, *virga tua et baculus tuus ipsa me consolata sunt;*^[360] hän tekee sen viisaan huolenpitonsa syistä, joka näkee sen, mikä on meille tulevaa, paljoa varmemmin kuin me osaamme sen tehdä; ja meidän tulee käsittää se hyvin päin, sangen viisaasta ja ystävällisestä kädestä lähteneeksi:

*si consilium vis:
permittes ipsis expendere numinibus, quid
conveniat nobis, rebusque sit utile nostris ...
cavior est illis homo quam sibi;*^[361]

sillä jos heiltä pyydät kunnianosoituksii, korkeita virkoja, niin pyydät heitä heittämään sinut taisteluun tahi arpapeliin, tahi jotakin muuta, jonka päätös on sinulle tuntematon ja hyöty epäiltävä.

Filosofien kesken ei ole ankarampaa eikä tuimempaa taistelua kuin se, jonka aiheuttaa kysymys ihmisen korkeimmasta hyvästä. Siitä syntyi Varron laskujen mukaan kaksisataa kahdeksankymmentä kahdeksan lahkoa. *Qui autem de summo bono dissentit, de tota philosophiae ratione disputat.*^[362]

*Tres mihi convivae prope dissentire videntur,
poscentes vario multum diversa palato:*

*Quid dem? quid non dem? Renuis tu, quod iubet alter;
quod petis, id sane est invisum acidumque duobus.*[363]

niin pitäisi luonnon vastata heidän kiistoihinsa ja väittelyihinsä. Toiset sanovat, että korkein hyvämmä on hyve; toiset, että se on nautinto; toiset, luonnonmukaisuus; toiset, tieto; toiset, tuskattomuus; toiset, että se on siinä, ettemme anna näennäisyyksien pettää itseämme; ja oikku näyttää muistuttavan tämä toinen vanhan Pythagoraan lausuma:

*nil admirari, prope res est una, Numici,
solaque, quae possit facere et servare beatum,*[364]

joka on pyrrholaisen koulukunnan tarkoituspäri. Aristoteles pitää hengen suuruuden merkinä sitä, ettei mitään ihmettele, ja Arkhesilaos sanoi, että kantansa puolustaminen ja mielipiteen jäykkyys ja taipumattomuus olivat hyveet, mutta myöntyminen ja mukautuminen paheet ja huonot puolet. Totta kyllä on, että mikäli hän sen väitti varmana selviönä, hän poikkesi pyrrholaisuudesta. Kun pyrrholaiset sanovat, että korkein hyvä on *ataraksia*, se on mielipiteen kallistumattomuus, niin he eivät tarkoita sanoa sitä ehdottoman varmasti; mutta itse heidän sielunsa liikesuunta, joka panee heidät välttämään jyrkän teitä ja torjumaan sen, mikä on kirkasta ja selvää, tekee heille otolliseksi tietyn mielipiteen ja panee heidät hylkäämään toisen.

Kuinka hartaasti toivonkaan, että minun eläissän joko jollakulla toisella tahi Justus Lipsiuksella, joka on oppinein mies, mikä meillä on jäljellä, sangen hienoälyinen ja arvostelukykyinen, todella minun Turnebukseni oikea veli, olisi halua, terveyttä ja kyllyksi rauhaa koota luetteloon, jaoitella ja luokitella niin rehellisesti ja tarkasti, kuin meille on mahdollista, muinaisten filosofien mielipiteet meidän olemuksestamme ja moraalistamme, heidän väittelynsä, riitapuolten nauttima luottamus ja heidän kannattajansa ja esittää, kuinka oppi-isät ja heidän kannattajansa ovat elämässään noudattaneet opetuksiaan muistettavissa ja esikuvallisissa tapauksissa. Mikä kaunis ja hyödyllinen teos siitä tulisikaan!

Muutoin, jos meidän on itseltämme saatava elämämme ohjeet, niin mihin sekaannukseen joudummekaan? Sillä todennäköisintä, mitä järkemme meille siinä suhteessa neuvoo, on se, että ylimalkaan jokaisen tulee totella maansa lakeja, kuten kuuluu Sokrateen mielipide, jonka hän sanoo jumalien hänelle neuvomaksi; ja mitä järkemme sillä tahtoo muuta sanoa kuin että velvollisuudellamme on vain sattumasta riippuva ohje? Totuuden tulee kaikkialla olla sama; jos ihminen tuntuu sellaisen rehellisyyden ja oikeuden, joka olisi ruumistuneena johonkin ja olemukseltaan todellinen, niin hän ei sitoi sitä tämän tahi tuon seudun tapojen laatuun; hyvä ei saisi muotoansa persialaisten tahi intialaisten käsitystavalta. Ei mikään ole alinomaisemman vaihtelun alaista kuin lait: eläissän olen nähnyt kolmasti ja neljästi muutettavan naapurimme englantilaisten lakeja, ei vain niitä, jotka koskevat valtiollisia asioita, joita ei tahdotakaan pysyttää vakavalla kannalla, vaan niitäkin, jotka koskevat tärkeintä, mitä olla saattaa, nimittäin uskontoa; ja se minua hävettää ja harmittaa, varsinkin kun se on kansa, jonka kanssa minun paikkakuntalaiseni ovat olleet niin läheisissä suhteissa, että talossani on vielä jäljellä eräitä jälkiä meidän muinaisesta orpanuudestamme. Ja täällä meillä olen nähnyt monen seikan, joka meille oli hengen rikos, tulevan lailliseksi; ja me, jotka olemme muista riippuvia, saatamme sotaonnen epävarmuuden vuoksi kerran joutua syyllisiksi inhimillisen ja jumalallisen majesteetin loukkaamiseen, oikeutemme kun joutuu vääryyden armoille ja, omistettuumme sen muutamia harvoja vuosia, saa päinvastaisen sisällyksen.

Kuinka saattoi tuo muinainen jumala selvemmin syyttää ihmisen tietoa Jumalan olemuksen tuntemattomuudesta ja ilmoittaa ihmisille, että heidän uskontonsa ei ollut muuta kuin heidän keksimäänsä, omansa pitämään koossa heidän yhteiskuntaansa, kuin selittämällä, niinkuin hän teki niille, jotka tiedustelivat sitä hänen kolmijalaltaan, "että oikea jumalanpalvelus kullekin oli se, jota hän näki noudatettavan sen paikan tavoissa, jossa hän oli?" Oi Jumala! kuinka suuressa kiitollisuuden velassa olemmekaan korkeimman Luojamme hyväntahtoisuudelle siitä, että hän on tehnyt uskontomme riippumattomaksi noista typeristä, epävakaisista ja mielivaltaisista hartaudenharjoitus-tavoista ja laskenut sen pyhän sanansa iankaikkiselle perustukselle! Mitä sanoo meille siis tässä pulassa filosofia? Että meidän tulee noudattaa maamme lakeja, se on jonkin kansan tahi ruhtinaan mielipiteiden aaltoilevaa merta, kansan tahi ruhtinaan, jotka kuvaavat minulle oikeuden yhtä monilla väreillä ja muuttavat sen yhtä moneen muotoon kuin heissä on vaihtelevia intohimoja; minun oikeuskäsitykseni ei voi olla niin taipuvainen. Mitä hyvyttä se on, jonka näin eilen olevan arvossa, mutta ei enää huomenna, ja jonka jonkin virran yli kulkeminen muuttaa rikokseksi? Mitä totuutta se on, jolle nuo vuoret panevat rajan, ja joka on valhetta niiden tuolla puolella olevassa maailmassa?

Mutta lystikästä on, että he, antaakseen laeille edes jonkinlaista varmuutta, sanovat niitä olevan eräitä pysyviä, ainaisia ja muuttumattomia, joita nimittävät luontaisiksi ja jotka ihmissuvun oman olemuksen laatu on kaivertanut sen mieleen; ja näitä muutamia katsovat olevan luvultaan kolme, toiset neljä, toiset useampia, toiset harvempia, mikä todistaa, että se on yhtä epävarma merkki kuin kaikki muukin. Mutta he ovat niin kovaonnisia (sillä miksi muuksi kuin kovaksi onneksi voin sanoa sitä, että lakien niin äärettömässä joukossa ei ole edes yhtä, jonka onni ja sokea sattuma olisi saanut kaikki kansat poikkeuksetta yksimielisesti hyväksymään?), he ovat, sanon, niin onnettomia, että noista kolmesta, neljästä laista ei ole ainoatakaan, jota ei vain yksi kansa, vaan useammat eivät vastustaisi ja kieltäytyisi tunnustamasta. Nythän poikkeuksettoman yksimielinen hyväksyminen on ainoa todennäköinen tuntomerkki, jonka nojalla he voivat väittää mitään luonnon lakeja olevan olemassa: sillä mitä luonto olisi todella meille määrännyt, sitä me epäilemättä aivan yksimielisesti noudattaisimme, eikä vain jokainen kansa, vaan myöskin jokainen yksilö tuntisi sen sorron ja väkivallan, jota hänelle tekisi, ken tahtois nostattaa hänet

vastustamaan tuota lakia. Osoittakoot he minulle näytteeksi yhden ainoan sellaisen! Protagoras ja Ariston eivät myöntäneet muuta lakien oikeuden olemusta kuin lainlaatijain arvovalaan ja mielipiteen, ja väittivät, että jos se poistetaan, niin se mikä on hyvää ja kunniallista menettää ominaisuutensa ja jää yhdentekevään asiain tyhjäksi nimeksi; Thrasymakhos arvelee Platonin teoksissa, ettei ole muuta oikeutta kuin voimakkaamman etu. Ei missään suhteessa maailma ole niin monenlainen kuin tapoihin ja lakeihin nähden: täällä pidetään kamalana rikoksena montakin seikkaa, joka muualla luetaan ansioksi, kuten Lakedamonissa sukkeluus varastamaan; sukulaisten väliset avioliitot ovat meillä hengen uhalla kielletyt, muualla niitä pidetään kunniasa:

*gentes esse feruntur
in quibus et nato genitrix et nata parenti
iungitur, et pietas geminato crescit amore.[365]*

lasten murha, isien murha, vaimojen yhteisyys, varastetun tavaran kauppa, hillittömyys kaikenlaisissa nautinnoissa, lyhyesti sanoen, ei ole mitään niin äärimmäistä, ettei jonkin kansakunnan tapa sitä hyväksyisi.

On kyllä luultavaa, että on olemassa luonnon lakeja, niinkuin näkyy toisten luontokappalten keskuudessa, mutta meidän keskuudestamme ne ovat hävinneet, tämä mainio ihmisjärki kun tuppautuu kaikkialle mestaroimaan ja komentelemaan, sotkien ja sekoittaen asiain laidan oman turhamaisuutensa ja vaihemielisyytensä mukaan: *nihil itaque amplius nostrum est; quod nostrum dico, artis est.*^[366] Asioilla on eri valaistuksensa, ja niitä voi katsoa eri kannoilta; siitä pääasiallisesti johtuu mielipiteiden erilaisuus: toinen kansa katsoo jotakin asiaa toiselta kannalta ja pysähtyy sille, toinen toiselta.

Ei mikään ole niin kauheata ajatella, kuin että joku syö isänsä; ne kansat, joilla muinoin oli se tapa, pitivät sitä kuitenkin todisteena hartaasta kunnioituksesta ja hyvästä rakkaudesta, koettaen siten antaa synnyttäjilleen heidän arvonsa mukaisimmat ja kunniaakkaimmat hautajaiset, sijoittaessaan itseensä ja ikäänkuin omiin ytimiinsä isiensä ruumiit ja pyhät jäännökset, elähdyttäessään ja tavallaan synnyttäessään ne uudelleen muuttamalla ne eläväksi lihakseen ruuansulatuksen ja ravitsemisen avulla. On helppo ajatella, kuinka julmaa ja kamalaa olisi ollut ihmisistä, joihin tämä taikausko oli piintynyt ja imeytynyt, heittää vanhempien jäännökset maahan maatumään ja petojen ja matojen ruuaksi.

Lykurgos otti varkaudessa huomioon vilkkauuden, valppauden, rohkeuden ja näppäryyden, jota jonkin naapurinsa oman äkkiarvaamatta sieppaaminen todistaa, ja yleisen hyödyn, joka johtuu siitä, että kukin tarkemmin huolehtii omansa säilymisestä; ja hän arveli, että tuosta kaksinaisesta opetuksesta käymään kimppuun ja puolustamaan koitui sotilaalliselle kurille (joka oli päätaito ja -avu, mihin hän tahtoi kehittää tämän kansan) hyötyä, joka oli huomattavampi kuin se epäjärjestys ja vääryys, jota tiesi toisen oman hyväkseen käyttäminen.

Dionysius tyranni tarjosi Platonille persialaiskuosisen, pitkän, kirjaillun ja hajuaineista tuoksuvan puvun; Platon kieltäytyi sitä vastaanottamasta, sanoen, että koska hän oli syntynyt mieheksi, niin hän ei kernaasti pukeutuisi naisen pukuun. Mutta Aristippos otti sen vastaan, vastaten, "ettei mikään puku voinut turmella siveätä mielenlaatua". Hänen ystävänsä soimasivat hänen miehuuttomuuttaan, hän kun oli niin vähän sydämystynyt siitä, että Dionysius oli sylkenyt häntä vasten silmiä. "Kalastajat", sanoi hän, "antavat kyllä meren aaltojen huuhdella itseään kiireestä kantapähän asti, saadakseen kivikalan". Diogenes huuhteli kaaliaan ja sanoi nähdessään hänen kulkevan ohi: "Jos osaisit elää kaalilla, niin et hännystelisi tyrannia." Aristippos vastasi: "Jos sinä osaisit elää ihmisten parissa, niin et huuhtelisi kaalia." Siten järki tekee erilaiset teot puolustettaviksi; se on kaksikorvainen astia, johon voi tarttua vasemmalta ja oikealta:

*Bellum, o terra hospita, portas;
bello armantur equi; bellum haec armenta minantur.*

*Sed tamen idem olim curru succedere sueti
quadrupedes, et frena iugo concordia ferre;
spes est pacis.[367]*

Solonia kehoitettiin olemaan vuodattamatta poikansa kuoleman johdosta tehottomia ja hyödyttömiä kyneleitä. "Siitähän syystä", sanoi hän, "vuodatan niitä sitä suuremmalla syyllä, että ne ovat tehottomia ja hyödyttömiä". Sokrateen vaimon surua katkeroitti jokin seikka: "Oi, kuinka syyttömästi nuo häijyt tuomarit tuomitsevat sinut kuolemaan!" sanoi hän. — "Näkisitkö sitten mieluummin, että se tapahtuisi syystä?" vastasi tämä. Me pidämme korvaledhissämme reikiä; kreikkalaiset katsoivat sitä orjuuden merkiksi. Me piiloudumme nauttiaksemme naisistamme; intialaiset tekevät sen julkisesti. Skythalaiset uhrasivat muukalaisnaisia temppeleissään; muualla temppeleitä pidetään turvapaikkoina:

*Inde furor vulgi, quod numina vicinorum
odit quisque locus, quum solos credat habendos
esse deos, quos ipse colit.[368]*

Olen kuullut puhuttavan tuomarista, joka, milloin tapasi ankaran kiistan Bartoluksen ja Balduksen välillä ja jonkin useampien ristiriitain sekoittaman oikeustapauksen, kirjoitti kirjansa reunaan: "Juttu ystävää varten", se on, että totuus oli niin sotkettu ja riidanalainen, että hän sellaisessa jutussa saattaisi suosia kumpaa riitapuolta hänen mielensä tekisi. Hän olisi vain tarvinnut enemmän älyä ja kykyä, voidakseen kirjoittaa joka kohtaan: "Juttu ystävää varten"; meidän aikamme asianajajat ja tuomarit keksivät joka jutussa kylliksi metkuja, antaakseen sille

sen käänteeseen, minkä hyväksi näkevät. Kun tietäminen on niin epämääräistä ja riippuu niin monen mielipiteen vaikutusvoimasta ja niin mielivaltaisesti käsiteltävästä aineesta, niin siitä ei voi olla syntymättä äärimmäistä tuomiopäätösten sekaannusta. Ja tuskin onkaan niin selvää oikeusjuttua, ettei siitä olisi eri mieltä: minkä jokin virasto on tuominnut, sen tuomitsee toinen päinvastoin, ja se itse päinvastoin joskus toiste. Siitä näemme usein esimerkkejä tuossa vallattomuudessa, joka tahraa omituisella tavalla oikeuslaitoksemme juhllaisen jäykän arvokkuuden ja loiston, ettei tyydytä tuomiopäätöksiin, vaan juostaan tuomarilta toiselle yhden ja saman jutun ratkaisemista varten.

Mitä tulee filosofien vapaisiin mielipiteisiin paheesta ja hyveestä, niin se on seikka, jossa ei ole tarvis olla laajasanainen, ja josta on tavattavissa useita lausumia, jotka on parempi jättää selostamatta kuin julkaista heikoille sieluille. Arkesilaos sanoi, että haureellisuuteen nähden ei ollut väliä sillä, mille taholle ja miten on haureellinen. *Et obscaenas voluptates, si natura requirit, non genere, aut loco, aut ordine, sed forma, aetate, figura metiendas Epikurus putat...*^[369] *Ne amores quidem sanctos a sapiente alienos esse arbitrantur...*^[370] *Quaeramus, ad quam usque aetatem iuvenes amandi sint.*^[371] Nämä kaksi viimemainittua stoalaisten lausumaa ja Dikaiarkhoksen tässä suhteessa itse Platonista lausuma moite osoittavat, kuinka paljon tavallisuudesta poikkeavia ja liioittelevia vallattomuuksia terveinkin filosofia suvaitsee.

Lait saavat arvovaltansa voimassa olonsa ajasta sekä käytännöstä; on vaarallista ruveta etsimään niiden syntyä; ne paisuvat kuten virtamme ja aateloituvat siirtyessään eteenpäin ajassa; seuratkaapa niitä ylöspäin niiden lähteelle saakka, niin se on vain pieni, tuskin huomattava vesisuoni, joka käy niin ylpeäksi ja voimakkaaksi vanhetessaan. Katsokaa niitä muinaisia vaikuttimia, jotka ensiksi ovat panneet alkuun tämän suurenmoisen, niin ylvään, niin kunniaakaan ja kunnioitetun tulvavirran, ja te huomaatte ne niin vähäpätöisiksi ja heikoiksi, ettei ole kumma, jos näillä nykyajan miehillä, jotka punnitsevat kaikki ja vetoavat kaikessa järkeen eivätkä hyväksy mitään auktoriteettiuskosta ja perusteettomasti, usein on yleisistä käsitystavoista sangen kauas poikkeavat mielipiteet. Ei ole kumma, jos ihmiset, jotka ottavat esikuvaksi luonnon alkuperäisen muodon, useimmissa mielipiteissään poikkeavat tavalliselta ladulta; niinpä esimerkiksi harvat heistä olisivat hyväksyneet avioliittojemme väkinäiset ehdot, ja useimmat ovat tahtoneet vaimot yhteisiksi ja miehet vapaiksi velvollisuuksista heitä kohtaan; he hylkäävät meidän juhlamenomme.

Khrysisippos sanoi, että filosofi tekee tusinan kuperkeikkoja julkisesti, vieläpä ilman housuja, saadakseen tusinan oliiveja; hän olisi tuskin neuvonut Kleisthenestä kieltämään tytärtään, kaunistaa Agaristea, Hippoklideelta, syystä että oli nähnyt hänen seisovan päällään pöydällä hajareisin. Metrokles päästi vähän varomattomasti pierun, väitellessään oppilastensa läsnäollessa, ja pysytteli häpeissään piilossa talossaan, kunnes Krates tuli käymään hänen luonaan ja lisäten lohdutuksiinsa ja järkisyihinsä esimerkin vapaamielisyydestään, ruveten piereksimään kilpaa hänen kanssaan, päästi hänet tuosta tunnonvaivasta ja vielä päällisiksi sai hänet siirtymään vapaamielisempään stoalaiseen koulukuntaansa hienommasta peripateettisesta, johon hän siihen asti oli kuulunut. Mitä me sanomme säädyllisyydeksi, ettemme uskalla tehdä peittelemättä sellaista, mikä meistä on säädyllistä tehdä kenenkään näkemättä, sitä sanoivat he typeryydeksi; ja hienostelemista salailemalla ja paheksumalla sellaisia toimintojamme, jotka luonto, tapa ja oma halumme antaa kaikkien tietoon ja julistaa julki, sitä he katsoivat paheeksi; ja heistä näytti olevan Venuksen mysteeria in äidytämistä, jos ne siirrettäisiin pois hänen tempelinsä syrjäisestä pyhästä ja jätettäisiin alttiiksi kansan katseille; ja he arvelivat, että jos veti esille pelinsä verhon takaa, niin menetti sen; häpeän tunne on tärkeä asia; kätkeminen, hillitseminen, rajoittaminen kuuluvat kunnioittamiseen; heidän mielestään hekuma sangen kekseliäänä pyysi hartaasti, hyveen naamarin suojassa, ettei sitä tarjottaisi kaupaksi keskellä toreja, alhaisen tallattavaksi jaloin ja silmin, vailla totuttujen kammioittensa arvokkuutta ja mukavuutta. Senvuoksi sanovat muutamat, että jos julkiset porttolat poistetaan, niin ei vain levitetä kaikkialle haureutta, jolla niissä oli määräraikkansa, vaan myöskin kannustetaan kuljeskelevia ja joutilaita miehiä tähän paheeseen, vaikeuttamalla sitä:

*Moechus es Aufidiae, qui vir, Scavine, fuisti;
rivalis fuerat qui tuus, ille vir est.
Cur aliena placet tibi, quae tua non placet uxor?
Numquid securus non potes arrigere?*^[372]

Tätä kokemusta tukevat lukemattomat erilaiset esimerkit:

*Nullus in urbe fuit tota, qui tangere vellet
uxorem gratis, Caeciliane, tuam,
dum licuit, sed nunc, positus custodibus, ingens
turba futurorum est. Ingeniosus homo es.*^[373]

Eräältä filosofilta, joka yllätettiin itse teosta, kysyttiin, mitä hän teki.

"Istutan ihmistä", vastasi hän aivan tyynesti, punastumatta enempää siitä, että hänet oli tästä hommasta tavattu, kuin jos hänet olisi tavattu istuttamasta sipulia.

Se on luullakseni hellätuntoinen, kunnioittava käsitystapa, joka saa erään suuren ja uskonnollisen kirjailijan katsomaan tätä toimitusta niin välttämättömästi salassa pidettäväksi ja kainostelttavaksi, ettei hän voi uskoa, että kyynikkojen irstaissa syileilyissä asia suoritettiin loppuun asti, vaan luuli, että se pysähtyi näyttämään vain rivoja liikkeitä, pitääkseen kiinni heidän koulukuntansa opin mukaisesti häpeämättömydestä, ja että heidän, saadaksensa juoksemaan ulos sen, minkä häpeäntunne oli sitonut ja pidättänyt, täytyi vielä jälkeensä vetäytyä pimentoon. Hän ei ollut nähnyt kylliksi syvälle heidän irstauteensa: sillä harjoittaessaan

julkisesti itsesaastutustaan lausui Diogenes ympäröivän kansan kuullen toivovansa, että hän siten voisi tyydyttää vatsansa hieromalla sitä. Niille, jotka kysyivät häneltä, miksei hän etsinyt mukavampaa paikkaa syödäkseen kuin keskellä katua, vastasi hän: "Siksi, että minun on nälkä keskellä katua." Naisfilosofit, jotka yhtyivät heidän lahkoonsa, yhtyivät myöskin lihallisesti heihin joka paikassa ilman eroitusta, ja Hipparkhia pääsi Krateen seuraan vain sillä ehdolla, että hän kaikessa noudattaisi tämän ohjesäännössä määrättyjä tapoja ja tottumuksia. Nämä filosofit pitivät äärettömän suuressa arvossa hyvettä, eivätkä välittäneet mistään muusta opista kuin siveysopista; kuitenkin he kaikessa toiminnassaan jättivät korkeimman arvovallan viisaansa vapaalle valinnalle, vieläpä yli lakienkin, eivätkä määränneet nautinnoille muuta hillikettä kuin kohtuullisuuden ja toisten vapauden loukkaamatta jättämisen.

Siitä, että viini maistuu karvaalta sairaan, mutta suloiselta terveen suussa, että airo näyttää käyrältä vedessä, mutta suoralta niistä, jotka näkevät sen vedestä poissa, ynnä muista sellaisista vastakkaisista ilmiöistä, joita esineissä on huomattavissa, päättelivät Herakleitos ja Protagoras, että kaikissa esineissä oli itsessään syyt noihin ilmiöihin, että viinissä oli jonkinlainen katkeruus, joka sattui sairaan makuun, airossa jokin käyryys, joka näyttäytyi sitä vedessä katselevalle, j.n.e. kaikessa muussa. Tämä on samaa kuin jos sanoisi, että kaikki on kaikessa, ja siis ei mitään missään; sillä ei mitään ole siinä, missä kaikki on.

Tämä mielipide muistutti mieleeni sen kokemuksen, mikä meillä on, ettei ole sitä merkitystä eikä vivahdusta, ei suoranaista, ei katkeraa, ei makeaa, ei käyrää, jota ihmisjärki ei tapaisi kirjoitelmista, joita se ryhtyy perinpohjin penkomaan. Kuinka paljon kieroutta ja valhetta onkaan saatu syntymään selvimmästä, puhtaimmasta ja sattuvimmasta sanasta, mitä olla saattaa! Mikä keretteliäisyys ei ole siitä löytänyt kylliksi perusteita ja todisteita salavehkeilleen ja pitääkseen itseänsä pystyssä? Siitäpää syystä juuri sellaisten harhaoppien isät eivät koskaan tahdo luopua siitä todisteesta, minkä sanoin selittäminen heille tarjoo. Eräs korkea-arvoinen henkilö, joka tahtoi jonkin auktoriteetin sanoilla todistaa minulle oikeutetuksi tuon viisasten kiven etsinnän, johon hän on kokonaan antautunut, esitti minulle äskettäin viisi, kuusi Raamatun kohtaa, joihin hän sanoi etupäässä nojautuneensa omantuntonsa puhdistamiseksi (hän näet on ammatiltaan kirkonmies); ja todella ne olivatkin huvittavasti keksityt, ja myöskin siten, että ne vartavasten soveltuivat puolustamaan tuota oivaa tiedettä.

Tätä tietä saavuttavat ennustajain jutut luottamusta: ei ole sitä ennustajaa, — sellaista, jolla on sen verran arvollisuutta, että hänen puheitaan viitsii penkoa ja visusti tutkistella kaikki hänen sanojensa sopukat ja vivahdukset — jonka sanoista, samoin kuin tietäjämiestenkin, ei voisi lukea, mitä tahtoo; on niin monta selitysmahdollisuutta, että kekseliäs henkilö tuskin voi olla suoraa päätä tahi kiertäen kaartaa löytämättä jokaisessa asiassa jotakin piirrettä, joka soveltuu hänen kohdalleen; siitä syystä on hämärää ja epävarmaa sanontaa niin usein ja ammoisista ajoista käytetty. Kunhan kirjailija vain kykenee aikaansaamaan sen, että jälkimaailman huomio ja harrastus kiintyy häneen, ja sen voi vaikuttaa ei vain kyvykkäisyys, vaan yhtä suuressa ja suuremmassakin määrässä käsitellyn aineen satunnainen sopivaisuus; jos hän muutoin osoittautuu, joko typeryydestä tahi oveluudesta, hiukan hämäräksi ja ristiriitaiseksi, niin älköön hän siitä olko milläänkään: lukuisat henget, pohtiessaan ja seuloessaan hänen teoksiaan, pusertavat niistä esille joukon käsityksiä, joko hänen omansa mukaisia tahi sen rinnalle asettuvia tahi sille vastakkaisia, jotka kaikki ovat hänelle kunniaksi; hän on huomaava rikastuneensa oppilastensa varoilla, kuten rehtorit koulupoikien rovoista. Tämä seikka se on antanut merkitystä useille mitättömille tuotteille, nostanut arvoon monet teokset, ja pannut niihin kaikenlaista sisällystä, jota niihin on tahdottu saada, yhtä ja samaa asiaa kun voidaan katsella ja tarkastella tuhansilta ja niin monilta eri kannoilta kuin vain haluamme.

Onko mahdollista, että Homeros on tahtonut sanoa kaikkea sitä, mitä hänet pannaan sanomaan, ja että hän on sovelluttanut sanansa niin moniin ja niin erilaisiin tarkoituksiin, että jumaluusoppineet, lainlaatijat, sotapäälliköt, filosofit, kaikenlaiset tietejä käsittelevät ihmiset, niin eri lailla ja vastakkaisin tavoin kuin he niitä käsitellevätkin, saavat tukea hänestä, vetoavat häneen? Hän on yleismestari kaikissa toimissa ja töissä ja kaikille ammattilaisille, yleisneuvonantaja kaikissa yrityksissä; ken tahansa on tarvinnut oraakkeleita ja ennustuksia, on saanut niitä häneltä tarpeeseensa. On ihmeellistä, millaisia ja kuinka ihmeteltäviä meidän uskontoamme tukevia seikkoja eräs oppinut henkilö, minun ystäväni, häneltä löytää; eikä hän helposti voi luopua siitä luulosta, että Homeros ne on kirjoittanut tarkoituksella; hän onkin yhtä perehtynyt tähän kirjailijaan kuin kukaan muu meidän aikamme mies; ja mitä hän siitä löytää meidän uskontomme tueksi, saman olivat monet muinoin löytäneet omiensa puolustukseksi.

Katsokaa, kuinka Platonian reudotaan ja vängätään sinne tänne: pitäen kunnianaan saada hänen sanansa soveltumaan itseensä, selittää ne kukin tahtomallaan tavalla; hänet vedetään ja liitetään mukaan kaikkiin uusiin mielipiteisiin, mitkä maailma omaksuu; vieläpä hänet pannaan ristiriitaan itsensä kanssa olojen erilaisen kehityksen mukaan: pannaan hänet ymmärryksellään hylkimään aikansa luvallisia tapoja, mikäli ne ovat luvattomia meidän aikanamme; ja kaikki tuo tehdään kaikella vauhdilla ja voimalla, mihin selittäjän äly suinkin kykenee. Lähtien tuolta samalta perustalta, johon nojautui Herakleitos väittäessään, että kaikilla esineillä oli itsessään ne ilmestysmuodot, jotka niissä huomattiin, teki Demokritos aivan päinvastaisen johtopäätöksen, nimittäin että esineissä ei ollut yhtään mitään sellaista, mitä me niissä havaitsimme; ja siitä, että hunaja oli imelää toisen ja karvasta toisen suussa, hän päätti, ettei se ollut imelää eikä karvasta. Pyrrholaiset sanoivat, etteivät tiedä, onko se imelää vai karvasta, vai eikö se ole kumpaakaan, vai onko se kumpaakin: sillä näillä kohoaa epäily aina korkeimpaan huippuunsa. Kyrenaikalaiset olivat sitä mieltä, ettei mikään ollut havaittavissa ulkonaisesti, vaan että vain se oli havaittavaa, mikä kosketti meitä sisäisellä kosketuksella, kuten tuska ja nautinto; he eivät siis myöntäneet olevan mitään ääntä eikä väriä, vaan ainoastaan eräänlaisia vaikutelmia, jotka me niistä saimme,

ja he väittivät, että ihmisen arvostelulla ei ollut muuta pohjaa. Protagoras arveli, että totta oli kullekin se, mikä hänestä näytti todelta. Epikurolaiset sijoittavat aisteihin kaiken arvostelukyvyn, sekä tiedon saavuttamiseen nähden olioista että nautintoon nähden. Platon katsoi, että totuuden tunteminen ja totuus itse, eroitettuna luuloista ja aisteista, kuului sielulle ja ajattelulle.

Tämä kysymys on johtanut minut tarkastelemaan aisteja, jotka ovat tietämättömyytemme pääperustuksena ja -todisteena. Kaikki, mikä havaitaan, on epäilemättä havaittavissa havaitsijan kyvyn avulla; sillä koska havainto johtuu huomioitsevan henkilön toiminnasta, niin hän siis suorittaa tämän toiminnan omin neuvoin ja omasta tahdostaan, eikä toisen pakotuksesta, niinkuin olisi laita, jos havaitsisimme esineet niiden olemuksen voimasta ja sen lain mukaan. Nythän kaikki tieto meissä kehittyi aistien välityksellä; ne ovat opettajamme:

*Via qua munita fidei
proxima fert humanum in pectus templaque mentis.[374]*

Tiede alkaa niistä ja päättyy niihin. Selväähän on, ettemme tietäisi enempää kuin kivi, jos emme tietäisi, että on olemassa ääni, haju, valo, maku, mitta, paino, pehmeys, kovuus, karheus, väri, sileys, leveys, syvyys. Kas siinä meidän tietämisemme koko rakennuksen pohjapiirros ja peruskivet; ja eräiden mukaan tieto ei ole mitään muuta kuin Aistimus. Ken voi ajaa minut väittämään aisteja vastaan, se kiristää minua kurkusta; hän ei voi saada minua peräytymään kauemmas taaksepäin: aistit ovat inhimillisen tietämisen alku ja loppu:

*Invenies primis ab sensibus esse creatam
notitiam veri, neque sensus posse refelli...
Quid maiore fide porro quam sensus haberi
debet?[375]*

Pidettäköön niiden merkitystä niin vähäisenä kuin mahdollista, joka tapauksessa täytyy niille myöntää se merkitys, että niiden avulla ja välityksellä kehittyi koko meidän tiedonhankintamme. Cicero kertoo, että kun Khrysispos oli yrittänyt tinkiä vähemmäksi aistien voimaa ja tehokkuutta, esitti hän itseään vastaan niin ankaria vastaväitteitä ja todisteita päinvastaiseen suuntaan, ettei hän voinut niitä kestää; silloin Karneades, joka oli päinvastaisella kannalla, kehui käyttävänsä Khrysisposen omia aseita ja sanoja taistellakseen häntä vastaan, ja huudahti senvuoksi hänelle: "Oi onneton, voimasi on tuhonnut sinut!" Meidän mielestämme ei ole mikään järjettömämpää kuin väittää, että tuli ei lämmitä, että valo ei valaise, että raudalla ei ole painoa eikä lujuutta; sillä nämä ovat aistien meille välittämiä tietoja, eikä ihmisellä ole uskoa eikä tietoa, jota varmuudessa voisi verrata niihin. Ensimmäinen ajatus, joka minulla on aisteja koskevasta kysymyksestä, on se, että epäilen, tokko ihminen on varustettu kaikilla luonnollisilla aisteilla. Näen useita eläimiä, jotka elävät ehjää ja täydellistä elämää, toiset vailla näköä, toiset vailla kuuloa; kuka tietää, eikö meiltäkin vielä puutu yksi, kaksi, kolme ja useampiakin toisia aisteja? Sillä jos jokin näistä puuttuu, niin järkemme ei voi huomata sen puuttumista. Aistien etuoikeutena on olla havaintokykymme äärimmäisenä rajapyykkinä; niiden toisella puolella ei ole mitään, mikä voisi auttaa meitä niitä huomaamaan; eipä edes toinen aisti voi huomata toista:

*An poterunt oculos aures reprehendere? an aures
tactus? an hunc porro tactum sapor arguet oris?
An confutabunt nares, oculive revinent?[376]*

Ne ovat kaikki yhdessä kykymme äärimmäisenä rajaviivana:

*Seorsum cuique potestas
divisa est, sua vis cuique est.[377]*

On mahdotonta saada luonnostaan sokea mies käsittämään, ettei hän näe, mahdotonta saada hänet kaipaamaan näköä ja valittamaan puutettaan; siispä meidän ei pidä varmuudella päättää mitään siitä, että sielumme on tyytyväinen niihin, mitkä meillä on; sillä se ei kykene huomaamaan siinä kohdin sairauttaan eikä puutteellisuuttaan, jos sillä se on. On mahdotonta sanoa tuolle sokealle järkipuheella, todistelulla tahi vertauksilla mitään, joka herättäisi hänen mielikuvituksessaan minkäänlaisen käsityksen valosta, väristä ja näöstä: taempana ei ole mitään, mikä voisi tehdä aistin hänelle selvästi käsitettäväksi. Sokeina syntyneet, joiden nähdään haluavan näköä, eivät tee sitä siksi, että ymmärtäisivät, mitä haluavat; he ovat saaneet meiltä tietää, että heiltä puuttuu jotakin, että he ovat vailla jotakin, mikä meillä on ja minkä he tosin tuntevat nimeltään, vaikutuksiltaan ja tuloksiltaan; mutta he eivät kuitenkaan tiedä, mitä se on, eivätkä käsitä sitä niin eivätkä näin.

Olen nähnyt hienosukuisen aatelismiehen, joka on sokeana syntynyt, ainakin sokea niin varhaiselta iältä, ettei hän tiedä, mitä näkeminen on: hän ymmärtää niin vähän, mikä häneltä puuttuu, että hän käyttää niinkuin mekin näkemiseen kuuluvia sanoja ja sovelluttaa ne aivan omalla erikoisella tavallaan. Hänelle esiteltiin eräs lapsi, jonka kummi hän oli; hän otti sen syliinsä ja sanoi: "Herran tähden, mikä kaunis lapsi! Kuinka hauskaa nähdä hänet! Kuinka hänen kasvonsa ovat iloiset!" Hän saattaa sanoa, kuten joku meistä: "Tästä salista on kaunis näköala. On kirkas ilma. On kaunis auringonpaiste." Eikä siinä kyllin: sillä koska metsästys, pallopeti ja pilkkaanammunta ovat meidän urheilujamme, ja hän on kuullut niin sanottavan, niin hän harrastaa niitä, puuhaa niissä ja luulee kykenevänsä ottamaan niihin osaa samoin kuin mekin; hän innostuu niihin ja pitää niistä; ja kuitenkin hän tajuaa ne vain korvillaan. Hänelle huudetaan: Kas tuolla on jänis, kun ollaan jollakin kauniilla aukeamalla, missä hän voi kannustaa ratsuaan; ja sitten sanotaan hänelle vielä, että nyt on jänis saatu; ja silloin hän on yhtä ylpeä saaliistaan kuin

hän kuulee sanottavan muiden olevan omistaan. Palloon tarttuu hän vasemmalla kädellään ja lyö sitä verkkomailallaan; pyssyllä ampuu hän umpimähkään, ja tyytyy siihen, kun hänen palvelijansa sanovat hänelle, että hän on ampunut ylös tahi sivulle.

Mistä tiedämme, eikö ihmiskunta tee samanlaista tyhmyyttä jonkin aistin puutteessa, ja eikö tämän puutteen vuoksi jää meiltä suurimmaksi osaksi salaamattomia, millaisia oliot ovat? Mistä tiedämme, eivätkö ne vaikeudet, joita meille tuottaa monien luonnon luomien käsittäminen, johdu siitä, ja eikö monia eläinten tekoja, joihin meidän kykymme ei riitä, aikaansaa jonkin meiltä puuttuvan aistin antama kyky, ja eivätkö eräät niistä tämän apuneuvonsa vuoksi elä täyteläisempää ja ehjempää elämää kuin me? Me tajuamme omanan niin sanoakseni kaikilla aisteillamme: huomaamme sen punaiseksi, kiiltäväksi, tuoksuiseksi ja makeaksi; sen lisäksi sillä voi olla toisia avuja, esim. se, että se kuivattaa tahi vetää kokoon, joihin kohdistuvaa aistia meillä ei ole. Eikö ole todennäköistä, että luonnossa on aistimiskykyjä, jotka ovat omansa tuntemaan ja tajuamaan ne monien esineiden ominaisuudet, joita me sanomme salatuiksi, esimerkiksi magneetin ominaisuuden vetää puoleensa rauta, ja että sellaisten kykyjen puute aiheuttaa meissä sellaisten esineiden todellisen olemuksen tuntemattomuuden? Se on ehkä jokin erikoinen aisti, joka ilmoittaa kukoille aamun ja sydänyön hetken ja panee ne laulamaan; joka opettaa kanat, ennenkuin niillä käytännössä on mitään kokemusta, pelkäämään haukkaa, mutta ei hanhea eikä kalkkunaa, vaikka ne ovat suurempia eläimiä; joka ilmaisee kananpojille sen vihamielisyyden, joka kissalla on niitä vastaan, ja ettei niiden tarvitse varoa koiraa, että niiden on varottava naukumista, joka on tavallaan mielistelevä ääni, eikö haukuntaa, joka on tyly ja äreä ääni; joka neuvoo herhiläiset, muurahaiset ja rotat valitsemaan aina parhaan juuston ja päärynän, ennenkuin siihen koskevat, ja ohjaa hirven, norsun, käärmeen tuntemaan tietyn yrtin, joka on omansa ne parantamaan.

Ei ole sitä aistia, jolla ei olisi suurta valtaa, ja joka ei hankkisi kyvyllään ääretöntä tietojoukkoa. Jos meiltä puuttuisi sävelten, sointujen ja äänen tajunta, niin se aiheuttaisi käsittämättömän sekaannuksen kaikissa meidän muissa tiedoissamme; sillä paitsi sitä, mikä kuuluu kunkin aistin omaan vaikutusalaan, kuinka paljon todisteita, seurauksia ja johtopäätöksiä saammekaan kootuksi muunlaisiin seikkoihin nähden vertaamalla aistia toiseen! Kuvitelkoon ymmärtäväinen mies ihmisluonnon luoduksi alun perin näkökykyä puuttuvaksi, ja harkitkoon, kuinka suurta tietämättömyyttä ja sekaannusta sellainen puute hänessä aiheuttaisi, millaista pimeyttä ja sokeutta meidän sielussamme, niin siitä nähdään, mitä meille merkitsee totuuden tuntemiseen nähden toisen sellaisen aistin, tahi kahden, tahi kolmen puute, jos se meissä on. Me olemme muodostaneet jonkin totuuden viiden aistimme keskinäisen neuvottelun avulla ja niiden yhteistyöllä; mutta ehkä olisi ollut tarpeen kahdeksan tahi kymmenen aistin yhtäpitävä todistus ja myötävaikutus tajutaksemme sen varmasti ja oikeassa olemuksessaan.

Ne koulukunnat, jotka kieltävät inhimillisen tietämisen, kieltävät sen etupäässä aistiemme epävarmuuden ja heikkouden tähden: sillä koska saamme kaiken tiedon niiden välityksellä ja avulla, niin emme enää tiedä, mitä ajatella, jos ne erehtyvät meille antamassaan selonteossa, jos ne turmelevat tahi väärentävät sen, mitä ne välittävät meille ulkoapäin, jos se valo, joka niitä myöten virtaa sieluumme, pimenee tiellä. Tästä äärimmäisestä vaikeudesta ovat johtuneet kaikki nuo päähänapistot, että "jokaisessa esineessä on itsessään kaikki, mitä me siinä huomaamme", että "siinä ei ole mitään sellaista, mitä me luulemme siinä huomaavamme", ja epikurolaisten väite, että "aurinko ei ole suurempi kuin minkä kokoiseksi näkömme sen arvioi":

*quidquid id est, nihilo fertur maiore figura,
quam, nostris oculis quam cernimus, esse videtur;*^[378]

että "ne kuvat, jotka esittävät jonkin kappaleen suurena sille, joka on sitä lähellä, ja pienempänä sille, joka on siitä kaukana, ovat molemmat oikeat":

*nec tamen hic oculos falli concedimus hilum ...
proinde animi vitium hoc oculis adfingere noli;*^[379]

ja tuo jyrkkä mielipide, että "aistit eivät petä", että "täytyy antautua niiden armoille ja etsiä muualta syitä puolustellaksemme sitä eroavaisuutta ja ristiriitaa, minkä huomaamme niiden välillä olevan, vieläpä keksiä mitä muita valheita ja haaveita tahansa (niin pitkälle he menevät) ennemmin kuin syyttää aisteja". Timagoras vannoi, että vaikka hän oli puristanut tahi vääntänyt kieroon silmänsä, niin hän ei koskaan ollut huomannut kynttilän valon kahdistuvan, ja että väärä luulo oli syynä siihen, että siltä näytti, vaan ei aisti.

Kaikista mielettömyyksistä mielettömin on epikurolaisista se, ettei tunnusteta aistien voimaa ja tehokkuutta... Tuo äsken mainittu epätoivoinen ja niin epäfilosofinen neuvo ei osoita muuta kuin että ihmisen tietäminen voi pysyä pystyssä vain järjettömän, hullun ja hauran järjen avulla, mutta että sittenkin on parempi ihmisen, valvoakseen etujansa, käyttää sitä ja kaikkia muita apuneuvoja, olivatpa ne kuinka eriskummallisia tahansa, kuin tunnustaa välttämätön typeryytensä, joka on niin epäedullinen totuus. Hän ei voi päästä mihinkään siitä, että aistit ovat hänen tietämisensä itsevaltiaat herrat; mutta ne ovat epäluotettavat ja kaikenlaisten asianhaarain petettävissä; silloinpa pitää taistella viimeiseen asti, ja jos hänen rehelliset voimansa pettävät, niinkuin ne tekevätkin, käyttää itsepintaisuutta, yltiöpäisyyttä, häpeämättömyyttä. Siinä tapauksessa, että se, mitä epikurolaiset sanovat, on totta, nimittäin että "meillä ei ole mitään tietoa, jos aistien todistukset ovat väärää", ja jos myöskin on totta, mitä stoalaiset sanovat, nimittäin että "aistien todistukset ovat niin väärät, etteivät ne voi antaa meille mitään tietoa", me teemme niiden molempien suurten dogmaattisten koulukuntien kustannuksella sen johtopäätöksen, että ei ole olemassa mitään tietoa.

Mitä tulee aistien toiminnan erehtyväsyyteen ja epäluotettavuuteen, niin jokainen voi hankkia itselleen niin paljon esimerkkejä siitä kuin mieli tekee, niin usein ne tekevät virheitä ja pettävät meidät. Laakson kaiun vaikutuksesta tuntuu torven ääni tulevan edestämme, vaikka se todellisuudessa tulee takanamme olevasta paikasta... Jos koskettelee pyssyn luotia etusormellaan, keskisormen ollessa kierrettynä yläpuolelle, niin täytyy äärimmäisen voimakkaasti pakottaa itseänsä, tunnustaakseen, että niitä on vain yksi, niin varmasti aisti meille sanoo, että niitä on kaksi. Sillä että aistit usein ovat järjen herroja ja pakottavat sen vastaanottamaan vaikutelmia, joiden se tietää ja ymmärtää olevan vääriä, sen näkee joka hetki.

Jätän syrjään tuntoaistin, jonka toiminta on läheisempää, voimakkaampaa ja ytimekkäämpää, joka niin monesti, ruumiiseen välittämänsä tuskan voimalla, kumoa kaikki nuo kauniit stoalaiset päätökset ja pakottaa poraamaan vatsaansa sen, joka kaikella tarmolla on vakaannuttanut sieluunsa sen opinsäännön, että "vatsanväänneet, samoin kuin kaikki muut taudit ja tuskat, ovat merkityksettömiä seikkoja, jotka eivät pysty mitään vähentämään pois siitä ylimmästä onnesta ja autuaallisuudesta, missä viisas elää hyveensä voimasta". Ei ole niin velttua sydäntä, ettei tamburiiniemme ja torviemme sävelet sitä innostaisi, eikä niin kovaa, ettei musiikin sulosoinnut sitä virkistäisi ja hivelisi, eikä niin juroa sielua, ettei se tuntisi jonkinlaisen hartaan kunnioituksen liikuttavan itseään katsellessaan tuota kirkkojemme hämää avaruutta, juhlamenojemme erilaisia koristeita ja järjestystä, ja kuullessaan urkujemme hartautta herättäviä säveliä ja ääntemme niin vakavaa ja uskonnollista sopusointua; nekin, jotka astuvat sisään halveksien, tuntevat jonkinlaista värähtelyä sydämessään ja jotakin kaameata, joka panee heidät epäilemään kantaansa.

Mitä itseeni tulee, niin en arvaa itseäni kyllin kovaluontoiseksi, kuullakseni tyynin mielin täyteläisen äänen laulavan kauniista ja nuoresta suusta Horatiuksen ja Catulluksen runoja; ja Zenon oli oikeassa sanoessaan, että ääni oli kauneuden kukka. Minulle on tahdottu uskotella, että eräs mies, jonka me ranskalaiset kaikki tunemme, oli saanut minut petetyksi, lausumalla minulle omia sepittämiään runoja; että nämä eivät olleet samanlaisia paperilla kuin ilmassa, ja että silmäni arvostelisivat niitä päinvastoin kuin korvani; siinä määrin lausunta kykenee korottamaan sellaisten teosten arvoa ja tyyliä, jotka antautuvat sen varaan! Tässä kohdin Philoxenos menetteli lystikkäästi, hän kun, kuullessaan erään lausujan esittävän huonolla äänensävyllä erästä hänen sepitelmiään, rupesi polkemaan jalkoihinsa ja särkemään tiiliskiviä, jotka olivat tuon lausujan omia, ja sanoi: "Minä murskaan sinun omaasi, niinkuin sinä pilaat minun omaani." Minkä vuoksi sellaisetkin, jotka vakavasti ovat päättäneet surmauttaa itsensä, kääntävät pois kasvonsa, jotteivät näkisi iskua, minkä annattavat itselleen? Ja miksi ne, jotka terveydellisistä syistä haluavat ja käskevät, että heiltä isketään suonta tahi heihin poltetaan vetoaava, eivät voi kestää kirurgin valmistelujen, työaseiden ja toimituksen näkemistä, koskahan näöllä ei mahda olla mitään osallisuutta tuohon tuskaan? Eivätkö nämä ole sopivia esimerkkejä osoittamaan sitä valtaa, mikä aisteilla on järkeen nähden. Turhaan tiedämme, että nuo palmikot ovat lainatut joltakin hovipojalta tahi lakeijalta, että tuo punaväri on tuotettu Espanjasta ja tuo valkoviiri ja kiilloitusaine Atlantin valtamereltä; kuitenkin näkö pakostakin saa meidät pitämään niillä koristettua henkilöä niiden vuoksi rakastettavampana ja miellyttävämpänä, vastoin kaikkea järkeä: sillä eihän kaikessa tuossa ole mitään hänen omaansa... Kuinka valtavaksi arvaavatkaan aistien voiman runoilijat, jotka panevat Narkissoksen silmittömästi rakastumaan varjoonsa... ja antavat Pygmalionin järjen sekaantua hänen norsunluisen kuvapatsaansa näkemisestä siihen määrään, että hän sitä rakastaa ja palvelee kuin elävää olentoa...

Asetettakoon filosofi hienoista ja harvoista rautalangoista tehtyyn häkkiin, joka on ripustettuna Parisin Notre Dame kirkon tornien huippuun. Hän näkee aivan ilmeisesti, että hänen on mahdoton siitä pudota. Ja kuitenkin hän ei voi estää (ellei hän ole tottunut katonlaskijan ammattiin) tuon äärettömän korkeuden näkemistä kauhistuttamasta ja tyrmistyttämästä häntä; sillä meillä on kylliksi tekemistä pysyessämme levollisina kellotapuliemme parvekkeilla, jos ne ovat rei'ikkäiksi rakennetut, vaikka ne ovat kivistä. On niitä, jotka eivät voi sietää edes niiden ajattelemistakaan. Asetettakoon noiden kahden tornin väliin hirsi, niin paksu kuin sen tulee olla voidaksemme kävellä sen päällä; ei ole niin lujaluontoista filosofista viisautta, että se voisi antaa meille rohkeutta kävellä sillä, niinkuin tekisimme, jos se olisi maassa.

Olen usein kokenut meidän tämänpuolisilla vuorillamme — ja kuitenkin olen niitä, jotka eivät kovinkaan säikähdä sellaista —, etten voinut sietää tuon äärettömän syvyyden näkemistä kauhistumatta, niin etteivät polvitaiveeni ja reiteni vavisseet, vaikka vielä puuttui hyvinkin oma pituuteni, ennenkuin olisin ollut aivan kuilun partaalla, ja vaikken olisi voinut pudota, ellen tahallani olisi heittäytynyt vaaraan. Huomasin siellä myöskin, että olipa korkeus millainen tahansa, kunhan vain tuolla rinteellä näkyy puu tahi kallion kyhmy, joka antaa hiukan tukeaa silmälle ja jakaa näköalan, niin se vaikuttaa meihin helpottavasti ja antaa turvallisemman tunteen, ikäänkuin se olisi jotakin, josta pudotessamme voisimme saada apua, mutta ettemme voi edes katsoakaan jyrkkiä ja sileitä kuiluja, tuntematta päätämme pyöräyttävän: *ut despici sine vertigine simul oculorum animique non possit*;^[380] ja sehän on ilmeinen näköaistin tekemä petos. Siitähän syystä entinen oiva filosofi puhkaisi silmänsä, vapauttaakseen sielunsa niiden turmelevasta vaikutuksesta ja voidakseen vapaammin filosofoida; mutta sen laskun mukaan olisi hänen myöskin pitänyt tuketuttaa korvansa, joiden Theophrastos sanoo olevan vaarallisimman välineen, mikä meillä on, vastaanottaaksemme voimakkaita vaikutuksia, jotka häiritsevät rauhaamme ja muuttavat mielemme; ja hänen olisi lopuksi pitänyt riistää itseltään kaikki muutkin aistit, se on olemuksensa ja henkensä, sillä niillä on kaikilla se mahti, että ne vallitsevat järkeämme ja sieluamme. *Fit etiam saepe specie quadam, saepe vocum gravitate et cantibus, ut pellantur animi vehementius; saepe etiam cura et timore*.^[381]

Lääkärit väittävät, että on eräänluontoisia henkilöitä, joita eräät sävelet ja soittimet kiihoittavat

aina raivoon asti. Olen nähnyt sellaisia, jotka eivät voineet kuulla jyrsittävän luuta pöytänsä alla, menettämättä malttiaan, ja tuskin on sitä ihmistä, jota ei hermostuttaisi se kirskuva ja vihlova ääni, jota viilat pitävät raapiessaan rautaa, samoin kuin monet kiihtyvät suuttumukseen ja vihaan asti, kuullessaan pureksittavan lähellänsä tahi kuullessaan jonkun puhuvan, jonka kurkun tahi nenän väylä ei ole selvä. Tuo Gracchuksen mallinaan käyttämä huilunsoittaja, joka vienonsi, jännitti ja muutteli herransa ääntä tämän pitäessä puhetta Roomassa, mitä hänestä oli hyötyä, jos äänen vaihtelussa ja sävyssä ei ollut voimaa liikuttamaan ja muuttamaan kuulijain mieltä? Onpa todellakin täysi syy pitää niin suurta riemua mokoman oivan kapineen järkähtämättömyydestä, joka antaa niin vienon tuulen sysäyksen ja vaihteiden muovailta ja muutella itseään! Samanlaisen petkutuksen alaisia, kuin mitä aistit harjoittavat järkeemme nähden, ovat ne vuorostaan itse; sielumme kostaa niille joskus samalla mitalla: ne valehtelevat ja pettävät toisiansa kilvan. Minkä näemme ja kuulemme ollessamme vihan puuskassa, sitä emme kuule sellaisena kuin se on:

et solem geminum et duplices se ostendere Thebas;^[382]

rakkautemme esine näyttää meistä kauniimmalta kuin se on:

*multimodis igitur pravas turpesque videmus
esse in deliciis summoque in honore vigere;*^[383]

ja inhomme esine rumemmalta; ikävystyneestä ja murhemielisestä ihmisestä päivän kirkkaus näyttää hämärältä ja pimeältä. Sielun intohimot eivät vain häiritse aistiemme toimintaa, vaan tylsyyttävät ne usein kokonaan; kuinka paljon esineitä näemmekään, huomaamatta niitä, jos huomiomme on kiintynyt johonkin muuhun!

*In rebus quoque apertis noscere possis,
si non advertas animum, proinde esse, quasi omni
tempore semotae fuerint longeque remotae.*^[384]

On kuin sielu vetäytyisi itseensä, eikä välittäisi aistien mahdista. Niin ollen on ihminen sekä sisäisesti että ulkonaisesti täynnä heikkoutta ja valhetta.

Ne, jotka ovat verranneet elämäämme unelmaan, ovat olleet ehkä oikeammassa kuin luulivatkaan. Uneksiessamme sielumme elää, toimii, käyttää kaikkia kykyjään yhtä hyvin kuin valvoessaan; mutta joskin se toimii veltommin ja epäselvemmin, niin ei varmastikaan niin paljon epäselvemmin, että eroitus olisi sama kuin yön ja kirkkaan valon välillä, mutta kyllä sama kuin yön ja varjon välillä; uneksiessaan se nukkuu, valvoessaan se on untelona; enemmän tahi vähemmän, se on joka tapauksessa pimeyttä, jopa kimmeriläistä pimeyttä. Me valvomme nukkuessamme ja nukumme valvoessamme. En näe niin selvästi unissani, mutta mitä valvovaan tilaan tulee, niin en koskaan tapaa sitä kyllin kirkkaana ja pilvettömänä; tosin kyllä uni, sikeänä ollessaan joskus uinuttaa nukuksiin unelmatkin, mutta valvova tilamme ei koskaan ole niin valpasta, että se oikein tyystin perkaisi pois ja häivyttäisi haaveilut, jotka ovat valvovien unelmia ja pahempia kuin unet. Koska järkemme ja sielumme omaksuu ne ajatukset ja mielipiteet, jotka siinä syntyvät nukkuessa, ja hyväksyy unissamme yhtä hyvin kuin valvoessamme tekemämme teot, niin miksi emme epäile, eikö ajattelumme, toimintamme ole toisenlaisista uneksimista ja valvomisemme eräänlaisista nukkumista?

Jos aistit ovat ensimmäiset tuomarimme, niin ei meidän tule kysyä neuvoa ainoastaan omiltamme, sillä tähän kykyyn nähden eläimillä on yhtä paljon ja enemmänkin ansiota kuin meillä; on varmaa, että eräillä on kuulo terävämpi kuin ihmisellä, toisilla näkö, toisilla haisti, toisilla tunto tahi maku. Demokritos sanoi jumalilla ja eläimillä olevan aistimiskyvyt paljoa täydellisemmät kuin ihmisellä. Mutta niiden ja meidän aistiemme vaikutusten välillä eroitus on ääretön. Meidän sylkemme puhdistaa ja kuivattaa meidän haavamme; se tappaa käärmeen... Mikä ominaisuus on meidän katsottava syljellä olevan, meidänkö vai käärmeen luonnon mukainen? Kummanko nojalla noista kahdesta aistista toteamme sen todellisen olemuksen, jota etsimme? Plinius sanoo Intiassa olevan eräänlaisia merijäniksiä, jotka ovat meille myrkyä, ja me niille, niin että me tapamme ne pelkällä kosketuksellamme. Kumpi nyt todellisuudessa on myrkyä, ihminenkö vai kala? Kumpaako uskomme, kalanko vaikutusta ihmiseen vai ihmisen kalaan? Eräänlainen ilma, joka ei ole vahingollista härälle, myrkyttää ihmisen; toisenlainen, joka ei ole vahingollista ihmiselle, myrkyttää härän. Kumpi noista kahdesta on todellisuudessa ja luonnostaan saastuttavaa laatua? Ne, joilla on keltatauti, näkevät kaikki esineet kellertävinä ja vaaleampina kuin me; ... ne, jotka potevat tuota tautia, jota lääkärit nimittävät *hyposphagmaksi* ja joka on veren kihoamista ihon alle, näkevät kaikki esineet punaisina ja verestävinä. Mistä tiedämme, eivätkö nuo nesteet, jotka täten muuttavat näkömme toimintaa, ole vallitsevina ja tavallisia eläimissä? Näemmehän toisilla niistä olevan keltaiset silmät, kuten meidän keltatautisillamme, toisilla punaisen veristävät; on luultavaa, että esineiden väri näistä näyttää toisenlaiselta kuin meistä. Kumpi noista kahdesta arvostelmasta on oikea? Ei näet ole sanottu, että esineiden tosi olemus on arvosteltava vain ihmisen mukaan; kovuus, valkeus, syvyys ja karvas maku koskevat eläinten tarvetta ja tietoa samoin kuin meidänkin; luonto on antanut ne niiden käytettäväksi niinkuin meidänkin.

Kun puserramme silmiämme, niin katselemamme esineet näyttävät meistä pitemmiltä ja venyneiltä; useilla eläimillä on noin puserretut silmät; tuo pituus on siis kenties tuon kappaleen todellinen muoto, eikä se, jonka meidän silmämme sille antavat tavallisessa asennossaan ollessaan. Jos painamme silmäämme alhaalta päin, niin esineet näyttävät meistä kahdistuvan... Jos jokin häiritsee korviemme toimintaa, tahi jos kuulotorvemme puristuu ahtaaksi, niin ääni tuntuu meistä toisenlaiselta kuin tavallisesti; eläimet, joilla on karvaiset korvat, tahi joilla on vain pieni aukko korvan sijalla, eivät siis kuule samaa kuin me, vaan ääni tuntuu niistä toisenlaiselta. Me

huomaamme juhliissa ja teattereissa, että jos panemme kynttiläin valoa vastaan jollakin värillä värjätyn lasin, niin kaikki, mitä tuossa paikassa on, näyttää meistä vihreältä tahi keltaiselta tahi sinipunervalta...; on todennäköistä, että eläinten silmät, joiden näemme olevan erivärisiä, saavat kappaleet niistä näyttämään samanvärisiltä kuin niiden silmät ovat.

Arvostellaksemme aistien toimintaa meidän täytyisi siis olla siitä yhtä mieltä ensiksikin eläinten ja toiseksi toistemme kanssa. Mutta niin ei suinkaan ole laita, vaan me joudumme joka hetki kiistaan siksi, että toisesta jokin kuuluu, näyttää tahi maistuu toiselta kuin toisesta, ja kiistelemme yhtä paljon kuin mistään muusta niiden kuvien erilaisuudesta, joita aistit meille välittävät. Toisin kuulee ja näkee, tavallisen luonnonjärjestyksen mukaan, ja toisin maistaa lapsi kuin kolmenkymmenen ikäinen mies, ja tämä taas toisin kuin kuudenkymmenen vanha: aistit ovat toisilla hämäämättä ja epäselvemmät, toisilla alttiimmat ja terävämmät. Me käsitämme asiat toisin ja taas toisin sen mukaan, missä tilassa itse olemme ja miltä meistä näyttää. Mutta kun nyt käsityksemme on näin epävarma ja riidanalainen, niin ei ole enää kumma, jos meille sanotaan, että tosin saatamme myöntää lumen meistä näyttävän valkealta, mutta mennä päättämään, onko se olemukseltaan ja todellisuudessa sellaista, sitä emme voi ottaa vastuullemme; ja kun tämä perustus kerran on järkytetty, niin koko maailmantietämyksemme täytyy mennä myttyyn.

Entäs mitä on sanottava siitä, että aistimme häiritsevät toinen toisiansa? Maalaus näyttää silmään kohokuvalta, mutta koskettaessa se tuntuu sileältä; tuleeko meidän sanoa, että myski on miellyttävää, vai ettei se sitä ole, se kun hivelee hajuaistiamme, mutta loukkaa makuamme? On yrtejä ja voiteita, jotka ovat omiaan jollekin ruumiinosalle, mutta vahingoittavat toista; hunaja on miellyttävää maultaan, mutta epämiellyttävää näöltään; on sormuksia, jotka ovat pykälöimällä laitetut sulkien muotoisiksi ja joita nimitetään kilpikirjoituksissa *päättömiksi suliksi*, eikä mikään silmä voi selvästi erottaa niiden leveyttä eikä karttaa sitä harhakäsitystä, että ne toiselta puolelta levenevät levenemistään, toiselta suippenevat ja kapenevat, silloinkin, kun niitä pyörittää sormen ympäri; kuitenkin ne koskettaessa tuntuvat tasaleveiltä ja joka paikasta samanlaisilta.

Nuo henkilöt, jotka kiihoittaakseen hekumantunnettaan ennen muinoin käyttivät kuvastamaansa esinettä suurentavia peilejä, jotta ne jäsenet, joita heidän tuli käyttää, miellyttäisivät heitä enemmän näyttäessään siten suuremmilta silmiin, kumpaanko noista kahdesta aistista he uskoivat enemmän, näköönkö, joka sai nuo jäsenet näyttämään heistä niin paksulta ja suurilta kuin he halusivat, vai tuntoonko, joka osoitti ne heille pieniksi ja mitättömiksi? Meidän aistimme antavat esineelle nuo eri ominaisuudet, ja onko esineillä kuitenkin niitä vain yksi? Niinkuin esimerkiksi näemme leivästä, jota syömme; se on vain leipää, mutta kun sitä käytämme, muodostuu siitä luita, verta, lihaa, karvoja ja kynsiä...; puun juuren imemä neste muuttuu rungoksi, lehdeksi ja hedelmäksi; ja ilma, joka on vain yhdenlaista, muuttuu torveen soviteltuna tuhansiksi erilaisiksi säveliksi. Meidän aistimme, sanon, muodostavat yhtäläillä noille esineille eri ominaisuuksia, vai onko niillä ne itsessään? Ja kun tämä on epävarmaa, niin mitä voimme päättää niiden todellisesta olemuksesta?

Edelleen: koska tautien, hourailun ja unen satunnaiset tilat saavat esineet näyttämään meistä toisilta kuin miltä ne näyttävät terveiden, viisaiden ja valvovain mielestä, niin eikö ole luultavaa, että oikea tilamme ja luonnollinen vointimme myöskin saattaa antaa esineille laatuun vastaavan olomuodon ja sovelluttaa ne itsensä mukaisiksi, samoin kuin tekee epäsäännöllinen vointimme, ja että terveytemme kykenee antamaan niille oman näkönsä niinkuin sairauskin? Miksei kohtuuden miehellä ole jotakin itseään vastaavaa esineiden muotoa, niinkuin kohtuuttomallakin, ja miksei hän yhtä hyvin paina niihin luonteensa leimaa? Kyllästynyt pitää viiniä äitelänä, terve maukkaana, janoinen herkkuna. Mutta koska meidän tilamme sovelluttaa esineet itseensä ja muuttaa ne itsensä mukaisiksi, niin emme enää tiedä, millaisia esineet ovat todellisuudessa, sillä kaikki tulee sieluunne aistiemme väärentämänä ja muuttamana. Jos harppi, kulmuri ja viivain ovat kierot, niin kaikki niillä määrätyt suhteet, kaikki niiden mitan mukaan rakennetut rakennukset ovat myöskin ehdottomasti epäonnistuneet ja heikot. Aistiemme epävarmuus tekee epävarmaksi kaikki, mitä ne aikaansaavat...

Sitäpaitsi, kuka on pätevä arvostelemaan näitä eroituksia? Samoin kuin sanomme uskonnollisissa kiistoissa tarvitsevamme tuomarin, joka ei kuulu kumpaankaan puolueeseen ja on vapaa ennakkopäätöksistä ja puolueellisuudesta, mikä ei ole mahdollista kristittyjen keskuudessa, samoin on tässä laita; sillä jos hän on vanha, niin hän ei voi arvostella vanhojen kantaa, ollen itse riitapuolena tässä kiistassa; samoin jos hän on nuori, terve, sairas, nukkuva tahi valvova. Meidän tulisi saada joku, joka on vapaa näistä ominaisuuksista, jotta hän ennakkoluulottomasti arvostelisi näitä väitteitä hänelle yhdentekevinä, ja niin ollen tarvitsisimme tuomaria, jollaista ei koskaan ole ollut.

Arvostellaksemme esineistä saamiamme kuvia, tarvitsisimme jonkinlaista arvosteluvälinettä; tarkistaaksemme tuon välineen, tarvitsemme kokeilua; tarkistaaksemme kokeilun, välinettä; niin kuljemme pääsemättömässä kehässä. Koska aistit eivät voi ratkaista riitaamme, ollen itse aivan epävarmat, niin täytyy järjen se ratkaista; mikään järki ei pääse varmaan päätökseen, riippumatta toisesta järjestä; niin siirrymme taaksepäin loppumattomiin. Meidän ajatuksemme ei kohdistu välittömästi ulkonaisiin esineisiin, vaan se syntyy aistien välityksellä, ja aistit eivät käsitä ulkonaista esinettä, vaan ainoastaan omat jonkin vaikutuksen alaiset tilansa; ja näin ollen ajatus ja mielikuva ei johdu esineestä, vaan ainoastaan aistin vaikutuksenalaisesta tilasta; mutta tämä tila ja itse esine ovat eri asioita; siis se, joka arvostelee mielikuvain perusteella, arvostelee muun perusteella kuin itse esineen. Ja mitä tulee siihen, että sanotaan aistien olotilojen ilmaisevan sielulle jotakin ulkonaisten esineiden ominaisuuden kaltaista, niin kuinka saattaa sielu ja järki olla varma tästä yhdenkaltaisuudesta, kun sillä ei itsestään ole mitään yhteyttä ulkonaisten esineiden kanssa? Aivan niin kuin se, joka ei tunne Sokratesta, ei voi, nähdessään hänen kuvansa, sanoa, onko se hänen näköisensä. Mutta jos sittenkin tahdottaisiin arvostella mielikuvain

perusteella, niin se on mahdotonta, jos otetaan huomioon kaikki mielikuvat, sillä ne häiritsevät toisiaan vastakkaisuudellaan ja ristiriitaisuudellaan, kuten kokemuksesta huomaamme. Tuleeko siis erästen valittujen mielikuvain olla määrääviä yli muiden? Tämä valittu mielikuva täytyy tarkistaa toisen valitun avulla, toinen kolmannen avulla, ja niin ollen siitä ei koskaan tule mitään. Loppujen lopuksi ei mikään ole pysyväisesti olemassa, ei meidän olemuksemme eikä esineiden, vaan me ja meidän arvostelmamme ja kaikki, mikä on katoavaista, liukuu ja muuttuu lakkaamatta; niin ollen ei voi syntyä mitään varmaa suhdetta toisesta toiseen, kun sekä arvosteleva että arvosteltu alituisesti muuttuvat ja horjuvat.

Meillä ei ole mitään yhteyttä tosiolevaisen kanssa, koska kaikki, mikä on inhimillistä, on aina syntymisen ja kuoleamisen välitulassa eikä anna itsestään muuta kuin hämärän mielikuvan ja varjon, epävarman ja heikon käsityksen; ja jos satutte kiinnittämään ajatuksenne koettamaan käsittää sen olemuksen, niin se on samaa kuin jos tahtoisitte pusertaa käteenne vettä; sillä mitä enemmän puserratte ja painatte sitä, mikä luonnostaan valuu joka taholle, sitä enemmän menetätte sitä, mitä tahdoitte pitää kiinni ja vangita käteenne. Siten, koska kaiken täytyy siirtyä muutoksesta toiseen, järki, joka siinä etsii jotakin tosiolevaista, huomaa pettyneensä, eikä voi havaita mitään olevaista ja pysyväistä, koska kaikki joko siirtyy olemiseen eikä vielä ole täydellisesti, tahi alkaa kuolla ennenkuin on syntynyt.

Platon sanoi, että esineet eivät ole koskaan tosiolevaisia, mutta kyllä syntyväisiä, arvelen, että Homeros oli kuvitellut Okeanoksen jumalien isäksi ja Thetiksen niiden äidiksi osoittaakseen meille, että kaikki on alinomaisen liikkeen, muuttumisen ja vaihtelun alaista, mikä on, kuten hän sanoo, kaikkien ennen hänen aikaansa eläneiden filosofien yleinen mielipide, ainoana poikkeuksena Parmenides, joka ei sanonut esineillä olevan liikettä, minkä voimaa hän pitää erittäin tärkeänä. Pythagoras väitti, että kaikki aine on liikkuvaa ja pysymätöntä; stoalaiset, ettei ole mitään nykyaikaa, ja että se, mitä me sanomme nykyaajaksi, ei ole muuta kuin tulevaisen ja menneen liitekohta ja yhtymä; Herakleitos, ettei ihminen koskaan ollut kahdesti astunut samaan virtaan; Epikharinos, että se, joka ennen on lainannut rahaa, ei ole sitä nyt velkaa, ja että se, joka viime yönä on saanut kutsun tulemaan tänä aamuna suurukselle, tulee tänään kutsumatta, koskapa he eivät enää ole samat, vaan ovat muuttuneet toisiksi, ja että 'ei voinut olla olemassa katoavaista ainetta, joka kaksi kertaa olisi samassa tilassa: sillä äkkiä ja herkästi muuttuen se milloin hajaantuu, milloin kokoontuu; se tulee, ja sitten taas menee; niin että se, mikä alkaa syntyä, ei pääse koskaan täydelliseen olemiseen, koskapa tuo syntyminen ei lopu koskaan eikä pysähdy, niinkuin se olisi päättynyt, vaan siemenestä asti yhä muuttuu ja vaihtuu toisesta toiseksi: niinkuin ihmisen siemenestä syntyy ensiksi äidin kohdussa muodoton sikiö, sitten kehittynyt lapsi, sitten kohdusta päästyään rintalapsi, sitten siitä tulee poika, sitten seuraavalla asteella nuorukainen, senjälkeen täysikasvuinen mies, sitten iäkäs mies ja vihdoin raihnas vanhus, niin että seuraava ikä ja kausi aina riuduttaa ja tuhoaa edellisen:

*Mutat enim mundi naturam totius aetas,
ex alioque alius status excipere omnia debet;
nec manet ulla sui similis res: omnia migrant,
omnia commutat natura et vertere cogit.*^[385]

Ja sitten me typerästi pelkäämme yhdenlaista kuolemaa, kun kuitenkin jo olemme läpikäyneet ja vielä läpikäymme niin monta toisenlaista; sillä ei ainoastaan, kuten Herakleitos sanoi, tulen kuolema ole ilman syntyä, ja ilman kuolema veden syntyä, vaan vielä ilmeisemmin voimme sen nähdä itessämme: kypsä ikä kuihtuu ja katoaa vanhuuden tullessa, ja nuoruus päättyy täysikasvuisen miehen kypsään ikään, lapsuus nuoruuteen, ja varhaisin ikä katoaa lapsuuteen, ja eilinen päivä sammuu tähän päivään ja tämä päivä huomiseen, eikä ole mitään, mikä pysyy ja on aina yhtä. Sillä että niin on, näkyy siitä, että jos pysymme aina samoina ja muuttumatta, niin kuinka silloin iloitsimme milloin toisesta seikasta, milloin toisesta? Kuinka rakastamme toisilleen vastakkaisia esineitä, tahi vihaamme, kiitämme tahi moitimme niitä? Kuinka meillä on erilaisia mielenliikutuksia, ja kuinka samaan ajatukseen ei enää liitykään sama tunne? Eihän ole todennäköistä, että itse muuttumatta vaihdamme intohimoja; ja mikä voi muuttua, se ei pysy yhtenä ja samana; ja jos se ei ole yksi ja sama, niin se siis ei myöskään ole tosiolevainen, vaan samalla kuin yhtenä ja samana oleminen muuttuu myöskin pelkkä oleminen, vaihtuen yhä toisesta toiseksi; ja siis luonnon aistit erehtyvät ja valehtelevat, otaksuen näennäisen tosiolevaiseksi, ne kun eivät oikein tiedä, mikä on tosiolevaista. Mutta mikä sitten on tosiolevaista? Se, mikä on iankaikkista, se on: mikä ei koskaan ole syntynyt, eikä koskaan ole loppuva, missä aika ei koskaan vaikuta mitään muutosta; aika näet on liikkuvaa ja näyttäytyy ikäänkuin yhäti liikkuvan ja muuttuvan aineen varjona, pysymättä koskaan liikkumatta ja muuttumatta; ja siihen soveltuvat sellaiset sanat kuin Ennen ja Jälkeen ja On ollut ja On oleva, jotka alun alkaen osoittavat silmännähtävästi, ettei se ole mitään tosiolevaista; sillä olisi sangen typerää ja ilmeisesti väärin sanoa, että sellainen olisi tosiolevaista, joka ei vielä ole olemistilassa, tahi jo on lakannut olemasta; ja mitä tulee sellaisiin sanoihin kuin Nykyinen, Nykyhetki, Nyt, joilla me näytämme etupäässä tukevan ja perustavan ajan käsitettä, niin järki, huomattessaan sen, hävittää sen kokonaan heti paikalla; se näet halkaisee sen heti kohta ja jakaa sen tulevaan ja menneeseen, ikäänkuin tahtoen välttämättömästi nähdä sen kahtia jaettuna. Luonnon, jota mitataan, on laita sama kuin ajan, joka sen mittaa; sillä ei siinäkään ole mitään pysyväistä eikä tosiolevaista, vaan kaikki siinä on joko syntynyt tahi syntyvää tahi kuolevaa. Senvuoksi olisi synty sanoa Jumalasta, joka yksin On, että hän oli tahi on oleva, sillä nuo termit ilmaisevat sen muunnoksia, ohimeneviä tiloja ja vaihteita, mikä ei voi kestää eikä pysyä olemistilassa. Siis täytyy tehdä se johtopäätös, että Jumala yksin On, ei minkään ajallisen mitan mukaan, vaan muuttumattoman ja liikkumattoman iankaikkisuuden merkityksessä, jota ei mitata ajalla ja joka ei ole minkään muuntelun alainen; ja hänen edessään ei mikään ole eikä ole oleva jälkeensä, eikä uudempaa eikä verekempää, vaan

hän on todella Olevainen, joka yhdellä ainoalla nykyhetkellä täyttää ainaisuuden; eikä ole muuta tosioleavaista kuin hän yksin, emmekä voi sanoa: Hän on ollut, tahi: Hän on oleva, vaan hän on ilman alkua ja ilman loppua.'

Tähän niin uskonnolliseen pakanallisen miehen johtopäätökseen tahdon lisätä vain seuraavat sanat, jotka on lausunut samanlainen todistaja, lopettaakseni tämän pitkän ja ikävän esityksen, jossa minulle riittäisi ainetta loppumattomiin: "Oi, kuinka halpa ja katala olio", sanoo hän, "on ihminen, jos hän ei kohoa yli ihmisyyden". Kas siinä oiva sana ja hyödyllinen pyrkimys, mutta myöskin järjetön: sillä tehdä kourallinen suuremmaksi kuin koura ja sylillinen suuremmaksi kuin syli ja toivoa harppaavansa pitemmälle kuin säuremme ulottuvat, se on mahdotonta ja luonnotonta; eikä ole mahdollista ihmisen kohota itsensä ja ihmisyyden yläpuolelle; sillä hän voi nähdä vain silmillään ja käsittää vain tajullaan. Hän kohoo, jos Jumala tukee häntä erinomaisesti; hän kohoo, jos hän heittää ja hylkää omat apuneuvonsa ja antaa puhtaasti taivaallisten välineiden nostaa ja kohottaa itsensä. Meidän kristillinen uskomme, mutta ei hänen stoalainen hyveensä, voi saada aikaan tämän jumalallisen ja ihmeellisen muutoksen.

VIITESLITYKSET:

- [1] Roomalainen numero tarkoittaa kokonaisteoksen kirjaa, seuraava sen lukua.
- [2] Niinkuin vaskisessa astiassa auringosta tahi säteilevän kuun kasvoista heijastunut veden välke liitelee laajalti kaikkialle, kohoo ylös ilmoihin ja koskettaa katon korulaudoitusta. *Verg., Aeneid. VIII, 22.*
- [3] Tyhjät mielenhoureet syntyvät kuin sairaan unet. *Hor., De arte poet. v. 7.*
- [4] Ken asuu kaikkialla, oi Maksimus, ei asu missään.
- [5] Mieli joutilaana aina käy huikentelevaiseksi.
- [6] Ei ole koskaan kaikille kaikkia viehätyskeinoja suotu.
- [7] Ihmisen tulee näet aina odottaa viimeistä päivänsä, eikä ketään voi sanoa onnelliseksi ennen hänen kuolemaansa. *Ovid., Metam. III, 135.*
- [8] Sillä silloin vihdoinkin lähtevät sydämen pohjasta tosisanat, ja naamari temmataa pois; jäljelle jää todellisuus. *Lucr. III, 57.*
- [9] Tarkoittaa Montaignen ystävää Etienne La Boétieta.
- [10] Joka itse omasta päästään lähtee kulkemaan takaperin. *Lucr. III, 474.*
- [11] Mieluummin näyttäisin hourupäiseltä ja typerältä, kunhan vain vikani eivät häiritse iloani tahi jäävät minulta huomaamatta, kuin olisin viisas ja suutuksissani. *Hor., Epist. II, 2, 126.*
- [12] Se kyllä saavuttaa pakenevankin, eikä säästä epäsoitaisaa nuorisoakaan, joka paeten kääntää selkensä. *Hor., Od. III, 2, 14.*
- [13] Kätkeköön tuo varovasti itsensä rautaan ja vaskeen, kuolema vetää kuitenkin siihen verhotun pään sieltä esille. *Propert. III, 18, 25.*
- [14] Kuvittele mielessäsi, että jokainen sinulle koittanut päivä on viimeisesi, niin olet kiitollinen jokaisesta hetkestä, joka toivomattasi tulee lisäksi. *Hor., Epist. I, 4, 13.*
- [15] Perseus, Makedonian viimeinen kuningas.
- [16] Kun kukoistava ikä vietti suloista kevättä. *Catull. LIXVIII, 16.*
- [17] Kohta se on ollut ja mennyt, eikä sitä sitten koskaan saa palaamaan. *Lucr. III, 928.*
- [18] Ei kukaan ole toistaan kestävämpi; ei kukaan huomispäivään asti varmempi itsestään. *Senec., Epist. 91.*
- [19] Kuolevaiset elävät keskenään vuorotellen ja antavat kuin juoksijat toisilleen elämän soihdun. *Lucr. II, 75, 78.*
- [20] Ensimmäinen hetki, joka antoi elämän, on sitä jo vähentänyt. *Senec., Herc. fur., III, 874.*
- [21] Syntyessämme jo alamme kuolla, ja loppuamme ei voi erottaa alustamme. *Manilius, Astron., IV, 16.*
- [22] Mikset väisty pois kylläisenä elämän vieraana? *Lucr. III, 951.*
- [23] Miksi koetat lisätä sellaista, minkä taas onnettomasti menetät, ja mikä kaikki häviää tuottamatta sinulle mitään iloa? *Lucr. III, 954.*
- [24] Toista eivät ole nähneet isät eivätkä näe jälkeläiset. *Manil. I, 529.*
- [25] Kierrämme samaa piiriä ja pysymme yhä sen sisässä. *Lucr. III, 1093.*
- [26] Ja vuosi vierii omaa menoaan, omia jälkiään. *Verg., Georg. II, 402.*
- [27] Sillä en voi sen lisäksi tekaista enkä keksiä mitään, mikä sinua miellyttäisi; kaikki on aina samaa. *Lucr. III, 957.*
- [28] Vaikka voitaisit kuinka monta vuosisataa elämällä, niin ikuinen kuolema kuitenkin pysyy sellaisena. *Lucr. III, 1103.*
- [29] Etkö tiedä, että tosikuolemassa ei tule olemaan mitään toista sinua, joka eläen voisi surra sitä, että sinut on riistetty itseltäsi, ja seisten surra kaatunutta? *Lucr. III, 898.*
- [30] Silloin näet ei kukaan kaipaa itseään eikä elämätään, eikä mikään itsemme ikävöiminen meitä liikuta. *Lucr. UI, 932, 935.*
- [31] Kuoleman on katsottava koskevan meitä vähemmin kuin ei mikään, jos voi olla jotakin

vähempää. *Lucr. III, 939.*

- [32] Huomaappa, että ikuinen meidän edellämme käynyt vanha aika ei ole ensinkään koskenut meitä. *Lucr. III, 985.*
- [33] Kaikki seuraa sinua, elettyään elämänsä. *Lucr. III, 981.*
- [34] Sillä päivää ei ole seurannut yö, eikä yötä aamu, joka ei olisi kuullut lasten haikeiden valitusten keskellä itkua, joka säestää kuolemaa ja synkkiä hautajaisia. *Lucr. V, 579.*
- [35] Tottumus on kaikessa tehoisin opettaja.
- [36] Paikallisten lakien noudattaminen on jaloa.
- [37] Mityleneläinen kitaransoittaja.
- [38] Voi, poden omien aseitteni tekemiä haavoja. *Ovid., Epist.*
- [39] Montaigne kirjoitti tämän tutkielman kreivitär Gursonin poikaa silmällä pitäen.
- [40] Eräs mantualainen oppinut.
- [41] Brabantilainen kuulu humanisti.
- [42] Akateemisen filosofikoulun johtajia.
- [43] Opettajien arvovalta on useinkin haitallinen oppilaille.
- [44] He eivät koskaan tule omintakeisiksi. *Sen., Epist. 33.*
- [45] Yhtä paljon kuin tietäminen, miellyttää minua epäileminen. *Dante, Helv. XI, 93.*
- [46] Emme ole kuninkaan alaisia; olkoon kukin oma herransa. *Sen., Epist. 33.*
- [47] Megaralainen huvinäytelmäin kirjoittaja.
- [48] Elelköön hän paljaan taivaan alla ja levottomissa oloissa. *Hor., Od. III, 2, 5.*
- [49] Työ kasvattaa känsän tuskaa vastaan. *Cic., Tusc. II, 15.*
- [50] Voipi olla viisas pöyhkeilemättä, kateutta herättämättä. *Sen., Epist. 103.*
- [51] Älköön hän luulko itselleen luvalliseksi samaa, mitä ehkä Sokrates ja Aristippos ovat tehneet vastoin totuttuja tapoja; sillä nämä ansaitsivat tuon vapauden suurilla ja jumalaisilla avuillaan. *Cic., De Off, I, 41.*
- [52] Eikä mikään pakoita häntä puolustamaan kaikkea, mikä on ennakolta määrättyä ja käskettyä. *Cic., Acad. II, 3.*
- [53] Mikä maa on kohmea kylmästä, mikä murakka helteestä, mikä tuuli vie alukset hyvin Italiaan. *Prop. IV, 3, 39.*
- [54] Mitä sopii toivoa, mitä hyötyä on työläästi hankitusta rahasta, mitä uhrauksia tulee tehdä isänmaalle ja rakkaille omaisilleen, mitä Jumala on käskenyt sinun olla, ja mikä sinun asemasi on yhteiskunnassa, mitä olemme tahi miksi synnymme elämään. *Pers. III, 69.*
- [55] Ja millä tavoin hän minkin vaivan voi välttää ja kestää. *Verg., Aen. III, 459.*
- [56] Uskalla olla ymmärtäväinen; ala: ken lykkää tuonnetmaksiksi oikein elämisen hetken, on kuin talonpoika, joka odottaa, että joki vuotaisi kuiviin; mutta se virtaa ja tulee iäti vuolaana virtaamaan, *Hor., Epist. II, 1, 40.*
- [57] Miia vaikuttavat Kalat ja Leijonan helteinen sikermä ja Kauris, joka kylpee Lännen meressä. *Prop. IV, 1, 89.*
- [58] Mitäpä tekemistä on minulla Seulaisten ja Häränajajan tähtisikermän kanssa. *Anakr., Od. XVII, 10.*
- [59] Byzanttilainen filologi, erään vaikean kreikan kieliopin tekijä.
- [60] Voit huomata sairaassa ruumiissa piilevän sielun tuskat, voit huomata sen ilot; molemmat painavat leimansa kasvoihin. *Juven. IX, 18.*
- [61] Skolastikkojen muodostamia ja logiikassaan käyttämiä päätelmän (syllogismien) nimityksiä.
- [62] Savi on kosteata ja pehmoista; nyt, nyt on jouduttava ja muodosteltava hänet vinhaan ja lakkaamatta kiertävällä pyörällä. *Pers. III, 23.*
- [63] Nuoret ja vanhat, ottakaa tästä varma ohje mielellenne ja evästä poloisille vanhoille päivillenne. *Pers. V, 64.*
- [64] Se on yhtä hyödyllistä köyhille kuin rikkaille ja sen laiminlyöminen yhtä vahingollista lapsille kuin vanhuksille. *Hor., Epist. I, 1, 25.*
- [65] Platonin seuraaja Akatemian johtajana.
- [66] On aivan eri asia, eikö joku tahdo vai eikö hän osaa tehdä paha. *Sen., Epist. 90.*
- [67] Aristippokselle soveltuivat kaikki värit, kaikki asemat ja seikat. *Hor., Epist. I, 17, 23.*
- [68] Ihmettelen, jos sille, joka kärsivällisenä verhoutuu vain pariin ryysyyn, soveltuu myöskin muuttunut elämän suunta, ja jos hän taitavasti näyttellee kumpaakin osaa. *Hor., Epist. I, 17, 25.*
- [69] Tätä suurenmoisinta kaikista taiteista, oikein elämisen oppia, he koettivat toteuttaa enemmän elämällänsä kuin kirjallisilla opinnoillaan. *Cic., Tusc. IV, 3.*
- [70] Pitääkö hän tieteellistä sivistystänsä, ei tietojensa näyttelänsä, vaan elämänsä ohjeena, totteleeko hän itseänsä ja noudattaako hän päätöksiansä. *Cic., Tusc. II, 4.*
- [71] Ja sanat seuraavat mielellään, kun asia ensin on käsitetty. *Hor., Art. poet. 311.*
- [72] Kun asiat ovat täyttäneet mielen, niin sanat tulevat esille. *Sen., Contr. III.*
- [73] Asiat tempaavat sanat mukaansa. *Cic., De Fin. III, 5.*
- [74] Terävä-älyinen mies, mutta kankea runoseppo. *Hor., Sat. I, 4, 8.*

- [75] Varmat rytmit ja tahtilajit, ja muutelkoon sanojen järjestystä, asetellen viimeiset ensimmäisten edelle, ... niin löytyvät kuitenkin, vaikkapa hajallaaan, runoilijan jäsenet. *Hor., Sat. I, 4, 58.*
- [76] Siinä on enemmän kaikua kuin arvoa. *Sen., Epist. 40.*
- [77] Mutkikasten ja pulmallisten viisastelujen. *Cic., Acad. II, 24.*
- [78] Tahit jotka eivät sovelluta sanoja asiain mukaan, vaan etsivät aineen ulkopuolelta asioita, joihin sanat voisivat soveltua. *Quintil. VIII, 3.*
- [79] Jotka jonkin heidän mieleisensä sanan sattuvaisuus houkuttelee sellaiseen, jota he eivät olleet aikoneet kirjoittaa. *Sen., Epist. 59.*
- [80] Se sana vasta miellyttää, joka on iskevä. *Fabricius, Bibl. lat. II, 10.*
- [81] Totuutta tavoitteleva esitystapa olkoon mutkaton ja yksinkertainen. *Sen., Epist. 40.*
- [82] Huoliteltua tyyliä käyttää vain se, joka tahtoo tehdä ikävän vaikutuksen. *Sen., Epist. 75.*
- [83] Tuskin olin silloin aloittanut kahdennentoista ikävuoteni. *Verg., Ecl. VIII, 39.*
- [84] Hän ilmaisee asian Aristonille, tragediaan näyttelijälle; tämä oli sekä hyvää sukua että rikas; eikä taide, koska ei mikään sellainen kreikkalaisten kesken ole häpeäksi, alentanut hänen arvoansa. *Lip. XXIV, 21.*
- [85] Kuningas Kaarle IX:n antama, protestantteja kohtaan suvaitsevainen, vuodelta 1562.
- [86] Jota päivää aina olen pitävä katkerana ja kunniaassa (niinhän te jumalat olette tahtoneet). *Verg., Aen. V, 49.*
- [87] Ja olen päättänyt, etten täällä saa nauttia mitään iloa, niin kauan kuin tuo minun osaveljeni on poissa. *Ter., Heaut. I, 97.*
- [88] Jos liian aikainen kuolo riisti pois tuon toisen puolen sieluani, niin mitäpä minä toinen enää viivyttelen, kun en jäljelle jääneenä ole yhtä rakas enkä kokonainen? Tuo päivä tuotti meille molemmille tuonen. *Hor., Od. II, 17, 5.*
- [89] Miksi kainostelisin tahi hillitsisin niin rakkaan olennon kaipausta? *Hor., Od. I, 24.*
- [90] Oi veljeni, joka olet riistetty minulta onnettomalta! Kanssasi katosivat kaikki iloni, joita suloinen rakkautesi eläessäsi piti yllä. Kuolemasi, veljeni, on musertanut onneni; kanssasi vaipui hautaan koko elämäni. Kuoltuasi olen kokonaan mielestäni karkoittanut nämä harrastukset ja kaikki henkeni nautinnot. Enkö koskaan saa puhutella sinua, henkeäni rakkaampi veljeni, enkö koskaan kuulla sanojasi, enkö koskaan saa sinua nähdä? Mutta varmaan aina sinua rakastan. *Catull. LXVIII, 20; LXV, 9.*
- [91] Jos hän kaatuu, taistelee hän polvillaan. *Sen., De prov. II.*
- [92] Olkoon Cato eläessään todella Caesariakin suurempi. *Martial. VI, 31.*
- [93] Ja Caton voittamattomana, voitettuaan kuoleman. *Manil., Astron. IV, 89.*
- [94] Jumalat asettuivat voittajan puolelle, Cato voitettun. *Lucan. I, 118.*
- [95] Ja koko maanpiiri lannistettuna paitsi Caton uhmaavaa mieltä. *Hor., Od. II, 1, 23.*
- [96] Ja Cato laatimassa näitä lakeja. *Verg., Aen. VIII, 670.*
- [97] Järkevyys ja viisaus poistaa huolet, ei paikka, joka kohooa yli meren laajan ulapan. *Hor., Epist. I, 11, 25.*
- [98] Ja ratsastajan takana istuu synkkä huoli. *Hor., Od. III, 1, 40.*
- [99] Kyljessä on kiinni kuolettava nuoli. *Verg., Aen. IV, 73.*
- [100] Miksi muutamme toisen auringon lämmittämiin maihin? Kuka isänmaasta paetessaan pääsee itseäänkin pakoon? *Hor., Od. II, 16, 18.*
- [101] Jo katkaisin kahleeni, sanot; sillä kauan rimpuiltuaan katkaisee koira solmun, mutta sen paetessa laahaa sen kaulassa pitkä kahleenpätkä. *Pers. V, 158.*
- [102] Jollei sydämemme ole puhdas, mihin taisteluihin ja vaaroihin silloin poloiset joudumme? Mitkä himon kalvavat huolet ja mikä pelko raateleekaani levotonta ihmistä, ja mitä tahoja hänelle tuottavat ylpeys, riettaus, kevytmielisyys, ylellisyys ja joutilaisuus? *Lucr. V, 44.*
- [103] Vika on sielussa, eikä se koskaan pääse itseään pakoon. *Hor., Epist. I, 14, 13.*
- [104] Yksinäisyydessä ollos itse itsellesi ihmisjoukkona. *Tibull. IV, 13, 12.*
- [105] Mitä? Ettäkö kukaan ihminen antaisi sielussaan sijaa jollekin tahi hankkisi itselleen jotakin, mikä olisi hänelle rakkaampaa kuin hän itse? *Ter., Adelph. I, 1, 13.*
- [106] Jos yöllisessä haureudessa verhoat pääsi gallialaisen hilkan peittoon. *Juvenal. VIII, 144.*
- [107] Sellaiseen, mitä ei voi uskoa Jumalille muutoin kuin ottamalla heidät erilleen. *Pers., Sat. II, 4.*
- [108] Hiljaa mumisten lausumme rikollisia rukouksia. *Lucan. V, 104.*
- [109] Se on huono päätös, jota ei voi muuttaa.
- [110] Meitä liikutetaan niinkuin tanssinukkeja vierailta hermoilla. *Hor., Sat. II, 7, 82.*
- [111] Emmekö näe, että ihminen ei tiedä, mitä tahtoo ja yhä etsii, vaihtaa paikkaa, kuin voisi laskea hartioiltaan taakkansa. *Lucr. III, 1046.*
- [112] Sellaisia ovat ihmisten mielet kuin se kasvua antava valo, jolla itse isä Jupiter valaisi maita. *Hom., Od. XVIII, 136* (säkeet Ciceron kääntämät).
- [113] Antonio de Guevaran 1529 julkaisema allegoris-historiallinen teos, jonka päähenkilö oli keisari Kaarle V.
- [114] Kuuluisa ranskal. oppinut ja kirjailija (1513-93).
- [115] Tuska pakoittaa viattomatkin valehtelemaan (*Publius Syrus*).

- [116] Eräästä vaarasta, johon tekijä oli joutunut kansalaissodassa.
- [117] Toisen virheen karttaminen vie toiseen virheeseen. *Hor, Art. poet., 31.*
- [118] Etevin roomalaisista puhujista ennen Ciceroa.
- [119] Ei mihinkään rikokseen ole järkisyytä. *T. Liv. XXVIII, 28.*
- [120] Hän yksin on tietämätön kaikesta. *Ter., Ad. IV, II, 9.*
- [121] Tähän matkan maaliin täytyy hevosteni hikoillen rientää. *Prop. IV, 1, 70.*
- [122] Tähän matkan maaliin täytyy hevosteni hikoillen rientää. *Prop. IV, 1, 70.*
- [123] Oi typerä ja epäaistikas aikakausi! *Catull. XLIII, 8.*
- [124] Kirkas ja aivan kuin puhdas virta. *Hor., Ep. II, XI, 120.*
- [125] Hänen tarvitsi vähemmin tehdä työtä älyllään, jonka sijalle oli astunut hänen aiheensa. *Mart., Epigr. VIII, Pref.*
- [126] Ja yrittellee lyhyitä lennähdyksiä. *Verg., Georg. IV, 194.*
- [127] Huomaa tämä!
- [128] Ylentäkää sydämenne!
- [129] Näyttää olevan.
- [130] Minä puolestani tahtoisin mieluummin olla vanhana lyhyemmän aikaa kuin tulla vanhaksi ennen aikaani *Cic., De Senect. X.*
- [131] Runoilija ja historioitsija, oli kirjoittanut kansalaissotien historian.
- [132] Teoksessaan: *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (1576).
- [133] Firenzalainen historioitsija ja valtiomies, kirjoitti Italian ja Firenzen historian.
- [134] Kaarle Rohkean ja Ludvig XI:n aikuinen muistelman kirjoittaja.
- [135] Muistelmat olivat veljesten Guillaume ja Martin du B:n kirjoittamat.
- [136] Että ihminen tappaa ihmisen, ei vihoissaan, ei pelosta, vain katsellakseen. *Sen., Ep. XC.*
- [137] Ja valituksillaan verisenä ja rukoilevan näköisenä. *Verg., Aen. VII, 501.*
- [138] Ja luulenpa, että vereen tahrattu rauta ensiksi lämpeni eläimen taposta. *Ovid., Metam. XV, 106.*
- [139] Maisteri Raimundus Sebondilaisen Luonnollinen jumaluusoppi eli Luontokappalten kirja.
- [140] Sillä halusta poljetaan jalkoihin se, mitä ennen on liaksi pelätty. *Lucr. V, 1139.*
- [141] Humanisti, opettajana Collège de Francessa.
- [142] Niinkuin aimo kallio jyrkänä työntää takaisin sitä vastaan lyövät aallot ja hajoittaa sen ympärillä ärjyvät läikkyvät laineet. *Verg., Aen. VII, 587, mukaelma.*
- [143] Pian opit kunniallisesti ja autuaallisesti elämään, jos vain uskot. *Quint. XII, 11.*
- [144] S.o. pitää narrinaan Jumalaa.
- [145] Kuoleva ei enää valittelisi ruumiinsa maatumista, vaan pikemminkin iloitsisi päästessään pois ja saadessaan luoda verhonsa, niinkuin käärme nahkansa tahi vanha hirvi kovin pitkät sarvensa. *Lucr. III. 612.*
- [146] Eipä Jumalakaan peitä maanpiiriltä taivaan kasvoja, vaan avaa katseillemme kasvonsa ja ruumiinsa ainaisessa kiertoliikkeessä ja teroittaa ja tarjoaa itseänsä mieliimme, jotta voisimme hyvin oppia tuntemaan hänet ja näyttääkseen millainen hänen kulkunsa on, ja opettaakseen meitä tarkkaamaan lakejansa. *Manil. IV, 907.*
- [147] Jos sinulla on jotakin parempaa, niin esitä se, muutoin alistu. *Hor., Epist. I, 5, 6.*
- [148] Sillä Jumala ei salli kenenkään muun ylpeillä kuin itsensä. *Herod. VII, 10.*
- [149] Jumala vastustaa ylpeitä, mutta nöyrille hän antaa armonsa. *Piet. Ep. I, 5, 5.*
- [150] Kenen vuoksi voisi siis sanoa maailman olevan luodun? Tietysti niiden olentojen vuoksi, joilla on järki; nämä ovat Jumalat ja ihmiset, joita parempaa ei tosiaan ole olemassa mitään. *Cic., De nat. deor. II, 54.*
- [151] Kun katselemme avaran maailman taivahisia temppeleitä tuolla ylhäällä ja tuikkavia tähtiä täyteen pantuja ylailmoja, ja kun ajattelemme kuun ja auringon ratoja. *Lucr. V, 1203.*
- [152] Sillä ihmisten teot ja elämän hän asetti riippuvaisiksi taivaankappaleista. *Manil. III, 58.*
- [153] Se huomaa kaukaa katselemiemme tähtien vallitsevan meitä mykillä laeillaan, ja koko maailman liikkuvan aikakausittain määrätyn järjestyksen mukaan ja kohtalojen vaiheitten noudattavan kulussaan varmoja merkkejä. *Manil. I, 60.*
- [154] Ja kuinka suuria muutoksia vaikuttavat niin pienet liikkeet... Niin mahtava on tämä valta, joka hallitsee kuninkaitakin. *Manil. I, 55; IV, 93.*
- [155] Toinen, raivoisana rakkaudesta jaksaa uida meren poikki ja hävittää Troian; toisen kohtalona on lakien laatiminen. Kas tuolla pojat surmaavat isänsä, ja vanhemmat poikansa, ja veljekset hyökkäävät haavoittamaan toisiaan aseillaan. Tämä sota ei ole meidän syyimme; sallimus pakottaa heidät moisiin tekoihin ja ajaa heidät itse rankaisemaan itseänsä ja raatelemaan toisiaansa... Sekin on sallimuksen määräämää, että sallimus itse sen säätää. *Manil. IV, 79, 118.*
- [156] Millainen onkaan ollut niin suuren rakennuksen alkuunpano, millaiset siinä käytetyt työaseet, vivut, koneet, työmiehet? *Cic., De nat. deor., I, 8.*
- [157] Mitä sielun ahtautta se on? *Cic., De nat. deor. 1, 31.*
- [158] Ihmisluonnon muiden puutteiden joukossa on järjen pimeyskin, eikä vain erehtymisen

pakko, vaan erehdysten rakkaus. *Sen., De ira, II, 9*. Katoova ruumis raskauttaa sielua, ja maallinen asumus painaa paljon mietiskelevää järkeä. *Viisaud. Kirja IX, 15*.

- [159] Ilman, maan ja veden eläimet.
- [160] Mykät eläimetkin, vieläpä pedotkin päästävät tavallisesti erilaisia ääniä, kun ovat peloissaan tahi tuskissaan, tahi kun ilo heidät valtaa. *Lucr. V, 1058*.
- [161] Jotenkin samalla tavalla kuin kykenemättömyys puhumaan näyttää houkuttelevan lapset käyttämään eleitä. *Lucr. V, 1029*.
- [162] Myöskin vaitiolo saattaa rukoilla ja puhua. *Tasso, Aminta, II, 34*.
- [163] Näistä merkeistä päättäen ja näiden esimerkkien mukaan ovat eräät sanoneet mehiläisillä olevan jumalallista järkeä ja taivaista henkeä. *Verg., Georg. IV, 219*.
- [164] Siitä kukin tuntee voimansa, joka hänellä on käytettävissä. *Lucr. V, 1032*.
- [165] Ja maa itse loi alussa vapaasta tahdostaan kuolevaisille koreita hedelmiä ja reheviä viinitarhoja, antoi itsestään suloisia antimiaan ja reheviä laitumia; nämä nyt tuskin suurenevat tahi karttuvat meidän työstämme, ja me kulutamme hukkaan härkiemme ja peltomiestemme voimat. *Lucr. II, 1157*.
- [166] Ja monet linnut ... päästävät eri aikoina aivan erilaisia ääniä ... ja osittain muuttavat käheä-äänisiä laulujaan sääsuhteiden mukaan. *Lucr. V, 1077-1083*.
- [167] Kaikki on kiedottu omiin salliman määräämiin kahleisiinsa. *Lucr. V, 874*.
- [168] Kukin olio kehittyy omalla tavallaan, ja kaikki pysyvät erilaisina luonnon varman säädöksen nojalla. *Lucr. V, 921*.
- [169] Polta, jos tahdot, pääni tulella, ja lävistä ruumiini miekalla, ja viillä selkäni punotun raipan lyönneillä. *Tibull. I, 9, 21*.
- [170] Haikara ruokkii poikasiaan käärmeillä ja syrjäisiltä kedoilta löytämillään sisiliskoilla... Ja Jupiterin palvelijat, jalot kotkat, ajavat jänistä tahi kaurista salolla. *Juven. XIV, 74, 81*.
- [171] Koskapa näiden (norsujen) esi-isät palvelivat karthagolaista Hannibalia ja meidän päälliköitämme ja molossien kuningasta, ja kantoivat selässään joukkoja, melkoista osaa sotavoimista, ja taisteluihin menevää tornia. *Juven. XII, 107*.
- [172] Niillä on nimensä, ja kukin tulee opettajansa äänen kutsumana. *Martial. IV, 30, 6*.
- [173] Pidä lämpiminä jalkasi ja pääsi, muutoin elä eläimen tavoin.
- [174] Eikä se vaadi suuren konsulin tytärtä rakastajattareksensa. *Hor., Sat. I, 2, 69*.
- [175] Eikä pidetä häpeänä lehmälle suvaita selässään isäänsä; hevosen oma tytär rupeaa sille puolisosksi, ja pukki astuu omat siittämänsä eläimet, ja lintu tulee raskaaksi siitä, jonka siemenestä se itse on siinnyt. *Ovid., Metam. X, 325*.
- [176] Milloin on leijonalta riistänyt hengen voimakkaampi leijona? Missä metsässä koskaan on metsäkarju saanut surmansa toisen suuremman hampaista? *Juven. XV, 160*.
- [177] Usein on kahden kuninkaan välillä syntynyt suurimelskeinen eripuraisuus, ja heti saattaa jo kauan ennakolta huomata kansan kiihkon ja sen sydämissä pamppailevan sotaisan innon. *Verg., Georg. IV, 67*.
- [178] Josta salama singahtaa taivaalle, ja koko maa yltympäri kiiltää vasken välkkeestä, ja miesten jalkojen alta nousee valtava töminä, ja huudon tärisyttämät vuoret kimmahduttavat äänet taivaan tähtiin saakka. *Lucr. II, 323*.
- [179] Kerrotaan, että Kreikka Pariksen rakkauden vuoksi iski yhteen barbaarimaailman kanssa kamalassa kaksintaistelussa. *Hor., Ep. I, 2, 6*.
- [180] Niin lukuisina kuin laineet vyöryvät Libyan merellä, kun riehuva Orion laskee talvisiin aaltoihin, tahi niin taajoina kuin tähtkäävät, joita uuden suven aurinko paahtaa Hermuksen kentällä tahi Lykian kellertävillä vainioilla; kilvet kumajavat ja maa järkkyy ja vapisee jalkojen töminästä. *Verg., Aen. VII, 718*.
- [181] Synkkä jono marssii kentillä. *Verg., Aen. IV, 404*.
- [182] Tämä mielten kuohu ja nämä niin kiivaat taistelut talttuvat ja rauhoittuvat heittämällä hiukan pölyä päälle. *Verg. Georg. IV, 86*.
- [183] Jäljessä astuu itkien sotaratsu Aethon, kaikki koristeet riisuttuina, ja kostuttaa kasvojaan suurilla kyynelillä. *Verg., Aen. XI, 89*.
- [184] Näkeehän vankkojen hevosten loikoessaan unissaan kuitenkin hikoilevan ja huohottavan ja ponnistavan voimansa äärimmilleen, kuin voitonpalmusta kilpaillessaan. *Lucr. IV, 988*.
- [185] Ja metsästäjain koirat usein makeassa unessa liikuttelevat sääriään äkkiä ja äännähtelevät ja hengittävät taajaan, niinkuin seuraisivat löytämiänsä otusten jälkiä; ja heränneinäkin ne usein ajavat tyhjiä hirvien kuvia, kuin näkisivät ne pakoon lähteneinä, kunnes palaavat tajuihinsa harhakuvien häivytyä. *Lucr. IV, 992*.
- [186] Mairemieliset kotikissamme pyrkivät usein ravistamaan silmistään kepeän ja haihtuvan unen ja hypähtämään pystyyn maasta, ikäänkuin näkisivät outoja kasvoja ja piirteitä. *Lucr. IV, 999*.
- [187] Ruma on roomalaiselle belgialainen kasvojen väri. *Propert. II, 77, 26*.
- [188] Monet eläimet vievät meistä voiton kauneudessa. *Sen., Epist. 124*.
- [189] Ja kun muut eläimet eteenpäin kumarassa katselevat maahan, antoi hän ihmiselle ylöspäin suunnatut kasvat ja käski katselemaan taivaaseen ja pitämään kasvat kohotettuina tähtiä kohti. *Ovid., Metam. I, 84*.
- [190] Kuinka meidän näköisemme onkaan apina, eläimistä rumin *Ennius, De nat. deor. I, 35*.
- [191] Tuo vauhdissaan ollut rakkaus pysähtyi nähtyään ruumiin häpyosat alastomina. *Ovid., De remed. amor. 429*.

- [192] Eikä tämä jää huomaamatta meidän Lemmettäriiltämme; sitä enemmän he mitä huolellisimmin salaavat kaikki, mitä elämän näyttämön takana tapahtuu niiltä, joita tahtovat edelleen pitää kiedottuina kireisiln rakkauden pauloihin. *Lucr. IX, 1182.*
- [193] Niinkuin on parempi olla kokonaan antamatta viiniä sairaille, se kun harvoin hyödyttää, mutta sangen usein vahingoittaa, kuin epävarman parantumisen toivossa syöstä ilmeiseen perikatoon, samoin melkein luulen, että olisi ollut parempi, että ihmissukukunnalle ei ensinkään olisi annettu tuota ajatuksen nopeaa kulkua, terävyyttä, älykkyyttä, jota sanomme järjeksi, koska ne ovat tuhoisia monille ja vain sangen harvoille terveellisiä, kuin että niitä annetaan niin anteliaasti ja niin runsaasti. *Cic., De nat. deor. III, 27.*
- [194] Tietysti sinulla ei myöskään ole tauteja eikä heikkoutta, eikä surua eikä huolta, ja sinulle annetaan tämän jälkeen pitkät onnellisemmat elämän päivät. *Juven. XIV, 156.*
- [195] Tulette olemaan niinkuin jumalat ja tietämään hyvän ja pahan. *Genes. III, 5.*
- [196] Varokaa, ettei kukaan teitä petä filosofialla ja tyhjillä houkutusilla maailman oppien mukaan. *Paav. Ep. Koloss. II, 8.*
- [197] Viisas on korkeintaan vain Jupiteria huonompi, rikas, vapaa, arvossa pidetty, kaunis, lyhyesti kuningasten kuningas, ennen kaikkea terve, paitsi kun nuha häntä vaivaa. *Hor., Epist. I, 1, 106.*
- [198] Hän oli jumala, oi kuulu Memmius, niin, jumala, joka ensin keksi sen elämäntaidon, jota nyt sanotaan viisaudeksi, ja joka tuolla taidolla siirsi elämän niin kovista myrskyistä ja niin synkistä pimeydestä niin levolliseen ja kirkkaaseen valoon. *Lucr. V, 8.*
- [199] Hyveestämme me syystä ylpeilemme; mutta niin ei olisi laita, jos olisimme saaneet sen lahjan joltakin jumalalta emmekä itseltämme. *Cic., De nat. deor. III, 36.*
- [200] Kun hän oli ylpeä puheissaan, niin hänen ei olisi pitänyt lannistua tosuteossa. *Cic., Tusc. quaest. II, 13.*
- [201] Tarkoittaa Torquato Tassoa.
- [202] Ihmiset ovat hitaampia tuntemaan nautintoa kuin tuskaa. *Liv. XXX, 21.*
- [203] Kepeäkin lyönti koskee kipeästi ruumiiseen, vaikka se vain tuskin hipaisee sen pintaa, kun sitä vastoin terveys ei tunnu kenestäkään miltään. Jo se vain ilahduttaa, etten pode kylkeäni enkä jalkaani; muutoin tuskin kukaan pystyy tuntemaan, että on terve ja hyvissä voimissa. *Etienne de la Boët., Satir.*
- [204] Liian paljon hyvää tuntee se, joka ei tunne mitään tuskaa.
- [205] Tuo tuskattomuus on saatavissa vain suuren sielullisen tylsyyden ja ruumiillisen turtumuksen hinnalla. *Cic., Tusc. III, 6.*
- [206] Hän väittää voitavan lieventää sairaudentiloja kääntämällä ajatukset pois vaivoista ja kohdistamalla ne nautintoihin. *Cic., Tusc. III, 6.*
- [207] Koska nautinnon muisteleminen tekee tuskan kaksinkertaiseksi.
- [208] Suloista on kestettyjen vaivojen muisteleminen. *Cic., De finib. II, 32.*
- [209] Meidän vallassamme on peittää vastoinkäymiset ikäänkuin alituisen unhoon ja ilomielin ja nautinnolla muistaa myötäkäymisiä. *Cic., De fin. I, 47.*
- [210] Muistan myöskin sellaista, mitä en tahdo; en voi unohtaa, mitä tahoon. *Cic., De fin. II, 32.*
- [211] Joka yksin rohkeni sanoa itseään viisaaksi (Epikuros). *Cic., De fin. II, 3.*
- [212] Joka nerossa vei voiton ihmissukukunnasta ja himmensi kaikki, kuin taivaalle nousset aurinko tähdet. *Lucr. III, 1056.*
- [213] Tehoton kärsimysten lääke on tietämättömyys. *Sen., Oid. III 5, 7.*
- [214] Alan juoda ja siroitella kukkia ja annan pitää itseäni vaikka hupsuna. *Hor., Ep. 1, 5, 14.*
- [215] Totisesti, ystäväni, olette surmanneet minut, ettekä pelastaneet, kun riistitte niin minulta nautintoni ja veitte väkisin suloisimman mielenhaimeni. *Hor., Epist., 2, 138.*
- [216] *Sophokl., Ajax, 552.*
- [217] Miellyttääkö se sinua? kärsi se sitten. Eikö miellytä? lähde siitä sitten mitä tietä tahdot...
- [218] Kirveleekö tuska? Jopa kaiveleekin varmaan: jos olet suojaaton, niin tarjoa sille kaulasi, mutta jos sinua suojaavat Vulkanon aseet, se on pelottomuus, niin ryhdy vastarintaan. *Sen., Epist. 70, ja Cic., Tusc. II, 14.*
- [219] Joko juokoon, tahi menköön pois. *Cic., Tusc. V. 4.*
- [220] Jollet osaa elää oikein, niin väisty osaavien tieltä. Kylliksi olet ilakoinut, kylliksi syönyt ja juonut; aika on sinun lähteä, ettei sinua, liiaksi juotuasi, pilkkaisi ja mukiloisi se ikäluokka, jolle vallaton ilo paremmin sopii, *Hor., Epist., II, 2, 213.*
- [221] Huomattuaan vanhoilla päivillään henkensä joustimen herpaantuvan, meni Demokritos itse vapaasta tahdostaan kuolemaan. *Lucr., III. 1052.*
- [222] Jumala tunnetaan paremmin tietämättömyydellä. *P. Aug., De ordine II, 16.*
- [223] Jumalten tekoihin nähden on uskominen pyhempää ja kunnioitavampaa kuin tietäminen. *Tacit., De mor. Germ. 34.*
- [224] Ja vaikea on löytää tämän maailmankaikkeuden luoja; ja kun sen on löytänyt, ei sovi ilmoittaa sitä julki. *Cic., Tim. 2.*
- [225] Merkiten ihmissanoin sitä, mikä on jumalallista. *Lucr., V. 122.*
- [226] Eikä hän voi tuntea suosiota eikä vihaa, sillä kaikki sellainen osoittaisi heikkoutta. *Cic., De nat. deor. I, 17.*
- [227] Melkein kaikki muinaisajan kirjailijat ovat sanoneet, ettei voi mitään oppia tuntemaan,

havaita eikä tietää; he ovat sanoneet aistejamme rajoitetuiksi, sielujamme heikoiksi, elämämme aikaa lyhyeksi. *Cic., Acad. I, 12.*

- [228] Aion puhua, mutta niin, etten väitä mitään varmasti, vaan etsin aina, epäilen usein, enkä luota itseeni. *Cic., De divinat. II, 3.*
- [229] Joka valveillaankin nukkuu, ... jonka elämä jo on melkein kuollut, vaikka se on elossa ja näkee. *Lucr. III, 1061, 1059.*
- [230] Jos ken väittää, ettei voi mitään tietää, niin hän ei tiedä sitäkään, voidaanko tietää, millä perusteella hän ei sano mitään tietävänsä. *Lucr. IV, 470.*
- [231] Mihin tahansa opinjärjestelmään he, kuin myrskytuulella, ovat ajautuneet, siinä he pysyttelevät kiinni kuin kalliassa. *Cic., Acad. II, 3.*
- [232] Sitä vapaampina ja riippumattomampina, kun heillä on täysi arvostelemisen valta. *Cic., Acad. II, 3.*
- [233] Jotta, kun samassa asiassa huomataan yhtä painavia syitä puolesta ja vastaan, helpommin kummallakin taholla jätettäisiin asia ratkaisematta. *Cic., Acad. I, 12.*
- [234] Sillä Jumala ei ole suonut meille tietoa niistä, vaan vain niiden käytön. *Cic., De divin. I, 18.*
- [235] Jumala tietää, että ihmisten ajatukset ovat turhat. *Psalmi XCIII, 11.*
- [236] Jonka oppineet pikemmin luulevat tietävänsä kuin tietävät.
- [237] Teen selkoa niin hyvin kuin voin; en kuitenkaan niin kuin pythialainen Apollo, niin että se, mitä sanon, olisi varmaa ja järkähtämätöntä, vaan kuten heikko ihminen, tavoitellen otaksumalla todennäköisyyttä. *Cic., Tusc. I, 9.*
- [238] Jos jumalten luontoa ja maailman syntyä pohtiessamme ehkä emme oikein pääse toivomiimme tuloksiin, niin se ei ole kummaa; tulee näet muistaa, että sekä minä, joka esitän asian, olen ihminen että tekin, jotka arvostelette; niin että, jos se, mitä sanotaan, on todennäköistä, ette vaadi enempää. *Cic., Tim. 3.*
- [239] Ne, jotka tahtovat tietää, mitä mieltä itse olemme mistäkin asiasta, menettelevät siinä liian uteliaasti... Tämä Sokrateen alkuunpanema, Arkhesilaan jatkama, Karneadeen vakaannuttama filosofien menettelytapa, että he väittelevät kaikkea vastaan, mutta eivät mitään selvästi ratkaise, on meidänkin aikanamme yhä voimassa... Me olemme niitä, jotka väittävät, että kaikkeen toteen liittyy jotakin väärää, joka on siihen määrään tuon toden näköistä, ettei niissä ole mitään merkkiä, jonka nojalla voisi päästä varmaan päätökseen ja käsitykseen. *Cic., De nat. deor. I, 5.*
- [240] Hämärä.
- [241] Hän on, kielensä epäselvyyden vuoksi, kuuluisa varsinkin turhamaisten ihmisten keskuudessa; sillä typerät ihailevat ja rakastavat enemmän kaikkea, minkä he huomaavat piilevän mutkikasten sanojen alla. *Lucr. I, 640.*
- [242] Minua eivät miellytä tieteet, jotka eivät mitenkään ole edistäneet opettajiensa hyveellisyyttä. *Sallust., Bell. Jug. 85.*
- [243] Kuolevaisten ajatukset ovat arkoja ja meidän aatteemme ja aikeemme epävarmoja. *Viis. Kirj. IX, 14.*
- [244] On parempi oppia tyhjänpäiväistä kuin ei mitään. *Sen., Epist. 88.*
- [245] Neron määrä se itsekussakin luo moiset kuvitelmat, eikä tietojen voima. *M. Senec, Suasor. 4.*
- [246] He näyttävät pikemmin tahtoneen harjoittaa älyään vaikealla tutkittavalla kuin puhuneen vakaumuksesta.
- [247] Jupiter kaikkivaltias, maailman, kuningasten ja jumalten isä ja äiti. *Pyh. August., De civit. Dei VII, 9 ja 11.*
- [248] Yhteistä valoa, maailman silmää; ja jos Jumalalla on päässään silmät, niin auringon säteet ovat hänen säihkyvät silmänsä, jotka antavat hengen kaikille, ylläpitävät ja varjelevat meitä ja katselevat ihmisten tekoja tässä maailmassa; tuota kaunista, suurta aurinkoa, joka luo meille vuodenajat, astuessaan 12 asuntoonsa tahi niistä ulos, joka täyttää maailman tunnetuilla avuillaan ja yhdellä katseellaan hajoittaa pilvet, maailman henki ja sielu, hehkuva ja loimuava, joka päivän ajassa kiertää koko taivaan, rajattoman suurena, pyöreänä, vaeltavana ja vakavana, pitäen allaan koko maailmaa rajapyykkinään, levollisena lepäämättä, joutilaana ja vailla pysyväistä olinpaikkaa, luonnon vanhimpana poikana ja päivän isänä.
- [249] Olen aina katsonut ja sanon vastakin, että taivahisten jumalten suku on olemassa, mutta en usko heidän välittävän siitä, mitä ihmisten suku tekee.
- [250] Jotka seikat ovat niin kaukana jumaluudesta ja arvottomat nähtäviksi jumalien joukossa. *Lucr. V. 123.*
- [251] Tunnetaan heidän muotonsa, ikänsä, pukunsa, koristeensa; heidän sukunsa, avioliittonsa, sukulaisuussuhteensa, kaikki on mukailtu samanlaisiksi kuin heikoilla ihmisillä; sillä heihin vaikuttavat myöskin mielen myrskyt; otaksummehan jumalilla olevan himoja, tauteja, vihanpuuskia. *Cic., De nat. deor. II, 28.*
- [252] Mitä hyödyttää meidän tapojemme päästäminen temppeleihin?... Oi matalat ja kaikkea taivaallista vailla olevat sielut! *Pers., Sat. II, 62 ja 61.*
- [253] He ovat yksinäisten polkujen takaisissa piiloissa ja ylytymäri myrttimetsän peitossa; huolet eivät heitä edes kuolemassakaan jätä. *Verg., Aen. VI, 443.*
- [254] Hän oli Hektor silloin, kun hän taisteli sodassa, mutta tuo, jota Akilleen hevonen laahasi, ei ollut Hektor. *Ovid., Trist. III, 2, 27.*
- [255] Mikä muuttuu, se hajoaa ja lakkaa siis olemasta; sillä sen osat siirtyvät paikoiltaan ja

muuttavat järjestystään. *Lucr. III, 756.*

- [256] Ja jos aika kokoaisi ruumiimme ainekset kuolemamme jälkeen ja panisi ne jälleen nykyiseen kuntoonsa, ja jos meille toistamiseen annettaisiin elämän valo, niin ei kuitenkaan tuokaan seikka mitenkään koskisi meitä, kun elämämme kulku kerran olisi katkaistu. *Lucr. III, 859.*
- [257] Samoin kuin silmä juuriltaan revittynä ja ruumiista erillään ei voi itse eroittaa mitään esinettä. *Lucr. III, 562.*
- [258] Sillä väliin on asetettuna elämän loppu, ja kaikki liikkeet häipyvät hajalleen kaikista aisteista. *Lucr. III, 872.*
- [259] Ja tämä ei koske meitä, jotka pysymme yhtenä kokonaisuutena ruumiin ja sielun likeisessä yhdyselämässä. *Lucr. III, 857.*
- [260] Tämä ryöstää neljä nuorta sulmonilaista ja yhtä monta Ufensin rannoilla kasvanutta, uhratakseen heidät kuolinuhriksi vainajain haamuille. *Verg., Aen. X, 517.*
- [261] Niin paljooon pahaan saattoi uskonto yllyttää! *Lucr. I, 102.*
- [262] Ja että tuo puhdas impi, parhaalla naimiällään, surmattiin riettaasti uhrieläimenä, murheissaan siitä, että hänet teurasti hänen isänsä. *Lucr. I, 99.*
- [263] Kuinka olivatkaan jumalat niin vihamielisiä, ettei heitä voinut lepyttää Rooman kansalle muu kuin moisten miesten kuolema. *Cic., De nat. deor. III, 6.*
- [264] Niin raivon valtaama on sekaantunut ja tolaltaan järkytetty järki, että jumalia koetetaan lepyttää tavalla, joka on julmempi kuin ihmisten raivo. *Pyh. Aug., De civ. Dei, VI, 10.*
- [265] Milloin pelkäävät jumalten vihaa ne, jotka siten ansaitsevat heidän suosionsa?... Tosin on niitä, jotka on kuohittu himokkaan kuninkaan hekumaa varten; mutta ei kukaan herransa käskystä ole tehnyt itselleen väkivaltaa, riistääkseen itseltään miehuutta. *Pyh. Aug., De civ. Dei, VI, 10.*
- [266] Muinoin on uskonto usein aiheuttanut rikoksia ja jumalattomia tekoja. *Lucr. I, 83.*
- [267] Mikä Jumalan kannalta on heikkoa, on liian voimakasta ihmisille, ja mikä Jumalan kannalta on typerää, on liian viisasta ihmisille. *Pyh. Paav., Kor. I, 25.*
- [268] Kaikki tämä taivaineen, maineen, merineen ei ole mitään kaikkeuden kokonaisuutensa verraten. *Lucr. VI, 679.*
- [269] Ja että maata, aurinkoa, kuuta, merta ja kaikkea muuta olevaista ei ole vain yksi, vaan pikemmin lukemattomia. *Lucr. II, 1085.*
- [270] Koska yleensä ei mikään ole yksinäistä, eikä synny eikä kasva ainoana laatuaan. *Lucr. II, 1077.*
- [271] Senvuoksi täytyy yhä uudelleen tunnustaa muualla olevan toisia sellaisia aineen ryhmittymiä, jollainen on tämä, jota eetteri pitää avarassa sylissään. *Lucr. II, 1064.*
- [272] Pankoon ilmojen isä huomenna taivaalle synkät pilvet tahi kirkkaan auringon, ei hän kuitenkaan ole tekevä turhaksi kaikkea, mikä on takanamme, eikä muuta tahi tee tekemättömäksi sitä, minkä kiitävä hetki kerran mukanaan toi. *Hor., Od. III, 29, 43.*
- [273] On hämmästyttävää, kuinka pitkälle menee ihmissydämen kataluus, kun vain jokin vähäinenkin menestys sitä rohkaisee. *Plin., Nat. Hist. II, 23.*
- [274] Jumalat huolehtivat siitä, mikä on suurta; vähäpätöisistä he eivät välitä. *Cic., De nat. deor. II, 66.*
- [275] Eiväthän kuningaskunnissakaan kuninkaat puutu kaikkiin pikkuseikkoihin. *Cic., De nat. deor. III, 35.*
- [276] Jumala on niin suuri mestari siinä, mikä on suurta, ettei hän ole pienempi siinä, mikä on pientä. *Pyh. August., De civ. Dei XI, 22.*
- [277] Mikä on autuas ja iankaikkinen, sillä ei voi olla mitään vaivaa, eikä se tuota sitä toiselle. *Cic., De nat. deor. I, 17.*
- [278] He pelkäävät omia mielikuvitelmiaan. *Lucan. I, 486.*
- [279] Ikäänkuin mitään onnettomampaa olisi kuin ihminen, joka on omien houereittensa orja.
- [280] Jonka yksin on sallittu tuntea jumalat ja taivaan vallat, tahi olla niistä tietämätön. *Lucan. I, 452.*
- [281] Ei, vaikka pakahtuisit, sanoi hän. *Hor., Sat. II, 3, 19.*
- [282] Toden totta, he eivät ajattele Jumalaa, jota he eivät voi ajatuksellaan käsittää, vaan itseään hänen sijastaan, eivätkä vertaa häntä, vaan itseään, eivät häneen, vaan itseensä. *Pyh. August., De civ. Dei, XII, 15.*
- [283] Sellainen opittu tapa ja ennakkokäsitys on meidän järjellämme, että ihmiselle, hänen ajatellessaan Jumalaa, tulee mieleen ihmisen muoto. *Cic., De nat. deor. I, 27.*
- [284] Niin mairitteleva parittajatar ja niin itseään tarjoileva on itse luonto. *Cic., De nat. deor. I, 27.*
- [285] Herkuleen käden lannistamat Maaemon lapset, joiden taholta välähtävä vaara järjestytti vanhan Saturnuksen asuinsijoja. *Hor., Od. II, 12, 6.*
- [286] Neptunus panee vapisemaan muurit ja suurella kolmikärjellään järkyttämänsä perustukset ja sortaa koko kaupungin sijoiltaan; täällä Juno ankaran tuimana on ottanut haltuunsa Skaialaisen portin. *Verg., Aen. II, 610.*
- [287] Siihen määrään sekoittaa väärä uskonnollisuus jumalat mitättömimpiinkin asioihin. *Tit. Liv. XXVII, 23.*
- [288] Tässä olivat hänen (Junon) aseensa, tässä hänen vaununsa. *Verg., Aen. I, 16.*
- [289] Oi pyhä Apollo, joka asut maan turvallisessa keskustassa. *Cic., De divin. II, 56.*

- [290] Pallasta palvovat athenalaiset, Minoksen Kreeta-saari Dianaa, Lemnos Vulcanusta, Junoa Sparta ja Pelopsin Mykene, höyhenpäistä Pania Arkadian seutu; Marsia pidettiin Latiumissa pyhänä. *Ovid., Fast. III, 81.*
- [291] Ja pojanpojan temppele on hänen suuren isoisänsä temppelin yhteydessä. *Ovid., Fast. I, 294.*
- [292] Koska emme katso heidän vielä ansaitsevan taivaan kunniaa, niin sallikaamme heidän asua niissä maissa, jotka heille olemme antaneet. *Ovid., Metam. I, 194.*
- [293] Kreetaa, Jupiterin kehtoa.
- [294] Koska se etsii totuutta vapauttaakseen itsensä, niin on uskottava, että sille on hyväksi, että sitä petetään. *Pyh. August., De civ. Dei, IV, 31.*
- [295] Kultaa oli aisa, kultaa pyörän reunakaari, ja hopeata säteiden sarja. *Ovid., Metam. II, 107.*
- [296] Maailma on luonnon suunnattoman suuri talo, jota ympäröi osaltaan viisi korkeasointuista vyötä, ja jota kiertävä kahdellatoista tähdistä välkkyvällä merkillä kirjailtu reunus, korkealla ylälmoissa kaartuen, on kuun kaksivaljakon ratana. *Varro.*
- [297] Kaikki tuo on salattu ja verhottu niin paksuun pimeyteen, ettei ole niin terävätä ihmisälyä, että se voisi tunkeutua taivaaseen, syventyä maan uumeniin. *Cic., Acad., II, 39.*
- [298] Ei kukaan katso sitä, mikä on hänen jalkainsa edessä; taivaan maita he vain utelevat. *Cic., De divin. II, 13.*
- [299] Mistä syystä meri pysyy alallaan; mikä määrää vuoden lämmönvaihtelun; kulkevatko tähdet itsestään, vai jonkin muun käskystä; mikä painaa kuunkehrän näkymättömäksi, mikä sen saa näkyviin; mitä tahtoo ja voi kaiken olevaisen ristiriitainen sopusointu. *Hor., Epist., I, 12, 16.*
- [300] Kaikki on sisimmältä olemukseltaan epävarmaa ja luonnon majesteettisuuteen kätkeytyä. *Plin. II, 37.*
- [301] Tapa, millä sielut ovat yhdistetyt ruumiisiin, on kerrassaan ihmeellinen, eikä ihminen voi sitä ymmärtää; ja siinä kuitenkin piilee ihmisen sisin olemus. *Pyh. August., De civ. Dei, XXI, 10.*
- [302] Ei näet tiedetä, millainen sielu on luonnoltaan, myötäsyntynytkö se on, vai hiipiikö se päinvastoin vasta syntyvien ruumiiseen, ja häviääkö se yhdessä meidän kanssamme, kuoleman tuhoamana, vai siirtyykö se Manalan pimeille ja laajoille aavikoille, vai hiipiikö se jumalain tahdosta toisiin eläimiin. *Lucr., I, 113.*
- [303] Tuo tuolla purkaa sisästään verisen sielunsa. *Verg., Aen., IX, 349.*
- [304] Tulinen on niillä elintarmo ja taivainen alkuperä. *Verg., Aen., VI, 730.*
- [305] Jonkinlainen ruumiin elollistila, jota kreikkalaiset sanovat harmoniaksi. *Lucr., III, 100.*
- [306] Mikä näistä mielipiteistä on oikea, sen vain joku jumala voi nähdä. *Cic., Tusc. I, 11.*
- [307] Samoin kuin usein sanotaan, että ruumiilla on hyvä terveys, eikä tämä kuitenkaan ole mikään terveen ihmisen osa. *Lucr. III, 103.*
- [308] Siellä näet pamppailee säikähdys ja pelko, niitä kohtia hivelevät ilon tunteet. *Lucr. III, 142.*
- [309] Minkä näköinen sielu on, tahi missä se asuu, sitä ei pidä edes kysyäkään. *Cic., Tusc. I, 28.*
- [310] Ei voi sanoa mitään niin järjetöntä, ettei joku filosofeista sitä sanoisi. *Cic., De divin. II, 58.*
- [311] Phoibos ei koskaan poikkeaa radaltaan keskellä taivasta; säteillään hän kuitenkin valaisee kaikki. *Claudian., De Sexto consul. Honorii, 411.*
- [312] Muu osa sielua, levinneenä kautta koko ruumiin, tottelee ja liikkuu järjen käskystä ja sen antaman sysäyksen johdosta. *Lucr., III, 144.*
- [313] Jumala näet, sanovat he, täyttää kaikki maat, meren ulapat ja korkean taivaan; siitä saavat pienet ja suuret elukat, ihmiset, koko petoeläinten suku kukin syntyessään hennon henkensä; siihen tietysti sitten kaikki siirtyy takaisin ja jälleen vapautuneena palautuu; eikä kuolemalla ole mitään sijaa. *Verg., Georg., IV, 221.*
- [314] Isäsi kunto on sinuun vuodatettu.
- [315] Urheat syntyvät urheista ja hyvistä. *Hor., Od. IV, 4, 29.*
- [316] Ja vihdoin, miksi hurja raatelevaisuus on eroittamaton leijonain synkästä rodusta, ja ketut perivät isiltään viekkauuden, kauriit arkuuden, ja niiden isille omituinen pelko tekee niiden jäsenet levottomiksi, ... jollei siksi, että omasta siemenestä ja rodusta kasvaa määrätty henkinen luonto rinnan koko ruumiin kanssa. *Lucr. III, 741.*
- [317] Jos sielu hiipii ruumiiseen syntyessämme, niin miksi ei muistomme ulotu yli ennen kuluneen ikämme, eikä meillä ole mitään jälkiä teoistamme. *Lucr. III, 671.*
- [318] Sillä, jos sielun kyky on niin suuresti muuttunut, että se on menettänyt kaiken menneitten tapahtumain muiston, niin se luullakseni ei enää ole kaukana kuolemasta. *Lucr. III, 674.*
- [319] Tunnumme sielun syntyvän yhdessä ruumiin kanssa, kasvavan yhdessä ja vanhenevan yhdessä. *Lucr. III, 446.*
- [320] Näemme sielun parantuvan samoin kuin sairaan ruumiin, ja huomaamme lääkkeen voivan siihen tehota. *Lucr. III, 509.*
- [321] Sielun täytyy luonnoltaan olla samaa laatua, mitä ruumiskin on, koskapa siihen pystyvät iskullaan samat nuolet kuin ruumiiseenkin. *Lucr. III, 176.*

- [322] Tuo sama myrkkyy saattaa sekasortoon ja lyö hajalle sielun voimat. *Lucr. III, 498.*
- [323] Leviten kautta jäsenten panee tauoin voima sielun sekaisin, kuten tuulten vinhat voimat saavat laineet suolaisella meren ulapalla vaahtopäinä kuohahtelemaan. *Lucr. III, 491.*
- [324] Ruumiin taudeissa sielu usein harhailee eksyksissä, siliä se on järjetönnä ja houraillee, ja joskus raskas horrostila vaivuttaa sen sikeään ja ikuiseen uneen, jossa sen silmät raukeavat ja pää vaipuu alas. *Lucr. III, 464.*
- [325] Sillä onhan mielettöntä yhdistää se, mikä on kuolevaista, siihen, mikä on iäistä, ja luulla niiden välillä voivan olla yhteistunnetta ja -toimintaa. Sillä voiko katsoa olevan mitään erilaista, yhteen sopimattomampaa ja ristiriitaisempaa kuin se, mikä on kuolevaista yhtyneenä kuolemattomaan ja ainaiseen, kestävässä yhdessä ankaria myrskynpuuksia. *Lucr. III, 801.*
- [326] Yhdessä sen kanssa se iästä väsyneenä raukeaa. *Lucr. III, 459.*
- [327] Hän arvelee sielun kutistuvan kokoon ja ikäänkuin luhistuvan ja sortuvan. *Cic., De divin. II, 58.*
- [328] Aivan samoin kuin jos, sairaan jalan tuntiessa kipua, pää sillä välin ehkä on kivuttomana. *Lucr. III, III.*
- [329] Luvaten pikemmin kuin todistaen meille tuon ylen mieluisen asian. *Sen., Epist. 102.*
- [330] Ne ovat unelmia, jotka eivät esitä todistuksia, vaan toivomuksia. *Cic. Acad., II, 38.*
- [331] Minä teen tyhjäksi viisasten viisauden ja hylkään järkevään järkevyyden. *Pyh. Paav., Kor., I, 1, 19.*
- [332] Totuuden kätkeminen on joko harjoitusta nöyryyteen tahi ylpeyden masentamista. *Pyh. August., De civ. Dei, XI, 22.*
- [333] Pohtiessamme kysymystä sielujen kuolemattomuudesta on meille suurimerkityksellinen manalan jumalia pelkäävien tahi palvojen ihmisten yleinen mielipide. Käytän hyväkseni tätä yleistä vakaumusta. *Sen., Epist. 117.*
- [334] He suovat meille elinaikaa saman verran kuin variksille: he myöntävät sielujen elävän kauan, mutta eivät myönnä niiden olevan kuolemattomia. *Cic., Tusc. I, 31.*
- [335] Oi taivainen isä, tokko on luultavaa, että eräät ylevät sielut menevät täältä taivaaseen ja palaavat jälleen hitaasti ruumiisiin? Miksi noilla onnettomilla olisi niin kumma halu tähän elämään? *Verg., Aen. VI, 719.*
- [336] Ja sitäpaitsi näyttää perin naurettavalta, että sielut olisivat läsnä eläinten parittautuessa ja synnyttäessä, ja että kuolemattomat lukemattomana joukkona katselisivat kuolevaisia jäseniä ja kovin kiireissään kilpailisivat siitä, kuka ensin ja mieluummin pääsisi pujahtamaan ruumiiseen. *Lucr. III, 777.*
- [337] Ikäänkuin se, joka ei osaa arvostella itseään, osaisi arvostella mitään muuta. *Plin., Nat. hist., II, 1.*
- [338] Ken älynsä liian teräväksi teroittaa, katkaisee siltä kärjen. *Petrarca, Canz. XI, 48.*
- [339] Kun he ikäänkuin tuomiopäätöksellä tahi uskonnollisella lupauksella ovat sidotut eräisiin varmoihin ja ennakolta määrättyihin mielipiteisiin, niin että heidän on pakko puolustaa sellaistaikin, mitä eivät hyväksy. *Cic., Tusc. II, 2.*
- [340] Samoin kuin Hymetton mehiläisten vaha pehmiää auringon lämmössä ja peukalon painelemana kuontuu moniin muotoihin ja juuri käyttämällä käy käyttökelpoiseksi. *Ovid., Metam., X, 284.*
- [341] Toista asiaa ei voi ymmärtää enemmän tahi vähemmän kuin toista, koska ymmärtämisen käsite on kaikissa asioissa sama. *Cic., Acad., II, 41.*
- [342] Vulcanus taisteli Troiaa vastaan, Apollo Troian puolesta. *Ovid., Trist., I, 2, 5.*
- [343] Sielu hyväksyy todennäköisyyden, oikean tahi väärän, ilman eroitusta. *Cic., Acad., II, 28.*
- [344] Tuo myöhemmin huomattu seikka tekee mitättömiksi ja muuttaa mielipiteemme kaikkeen entiseen nähden. *Lucr. V, 1413.*
- [345] Kiittäköön hyvää onneansa.
- [346] Ihmisten mielet muuttuvat sen kasvua antavan valon mukaan, millä itse isä Jupiter milloinkin valaisi maita.
- [347] Joka en vähääkään välitä siitä, kuka pohjan perillä on jäisen seudun pelättynä kuninkaana ja mitä Tiridateella on pelättävänä. *Hor., Od., I, 26.*
- [348] Niinkuin pikkurainen laiva riehuvan tuulen yllättämänä aavalla merellä. *Catull., Epigr. XXV, 12.*
- [349] Aias oli aina urhea, mutta urheimmillaan kuitenkin raivostuttuaan. *Cic., Tusc. IV, 23.*
- [350] Samoin kuin meren tyyneys on ymmärrettävissä, kun ei pieninkään tuulen henki liikuta laineita, samoin sielun levollinen ja rauhallinen tila on nähtävissä, kun ei ole mitään häiritsevää voimaa, joka voisi sitä liikuttaa. *Cic., Tusc., V, 6.*
- [351] Niinkuin meri vuorovetensä vaihdellessa milloin ryöpsähtäen esiin hyökkää maille ja vaahtoden paiskaa laineen kallioiden yli ja huuhtelee aaltonsa liepeellä hiekkarannan etäisintäkin äärtä, milloin pakenee takaisin nopeana ja särpien mukaansa hyökynsä vierittämiä kiviä jättää vetensä aletessa rannan paljaaksi. *Verg., Aen. XI, 624.*
- [352] Niin muuttavat vierivät vuodet olevia oloja: mikä ennen oli arvossa, menettää kaiken kunniansa, sitävastoin jokin toinen astuu sen sijalle ja kohoo halveksitusta tilastaan, ja sitä tavoitellaan päivä päivältä enemmän ja sen saavuttamista ylistellään, ja se on ihmeen suuressa kunniaassa kuolevaisten keskuudessa. *Lucr. V, 1275.*
- [353] Sillä mikä on käsissä, se on mieleistä ja näyttää merkitsevän paljon. *Lucr., V, 1411.*
- [354] Yksitellen he ovat kuolevaisia, kokonaisuutena ainaisia. *Apul., De deo Socratis.*

- [355] Myöskin vyöhykkeellä on vaikutusta sekä ruumiin että hengen voimiin. *Vegec. I, 2.*
- [356] Athenassa on ilma ohutta, josta syystä attikalaisia pidetään teräväpäisempinä; Thebassa paksua, ja siksi thebalaiset ovat lihavia ja hyvinvoivia.
- [357] Sillä mitä järkeä on peloissamme ja haluissamme? Mitä suunnittelet niin suotuisin entein, ettet katuisi yritystäsi ja toivomuksesi toteutumista. *Juv., Sat. X, 4.*
- [358] Me haluamme avioliittoa ja vaimomme synnytystä; mutta he (jumalat) tietävät, millaisia tulevat olemaan lapsemme, millainen vaimomme. *Juv., Sat. X, 352.*
- [359] Tyrmistyneenä tuosta oudosta onnettomuudesta, rikkaana, mutta samalla köyhänä, hän toivoo pääsevänsä rikkauksistaan ja vihaa sitä, mitä äsken oli toivonut. *Ovid., Metam., XI, 128.*
- [360] Sinun vitsasi ja keppisi ovat minua lohduttaneet. *Psalmi XXII, 4.*
- [361] Jos tahdot neuvoni, niin anna jumalten itsensä punnita, mikä meille on soveliasta ja asioillemme hyödyksi... Ihminen on rakkaampi heille kuin itselleen. *Juv., Sat. X, 346.*
- [362] Mutta ken on eri mieltä korkeimmasta hyvästä, se on eri kannalla filosofian koko perusaatteeseen nähden. *Cic., De fin. V, 5.*
- [363] Olen näkevinäni kolme erimielistä pöytävierasta, jotka eri makunsa mukaan esittävät sangen erilaisia vaatimuksia. Mitä annan? Mitä en? Mitä toinen käskää, sitä sinä et hyväksy; mitä sinä pyydät, se on toisista kahdesta inhoittavaa ja karvasta. *Hor., Epist., II, 2, 61.*
- [364] Ettei mitään ihmettele, se on, oi Numicius, melkeinpä ainoa, mikä saattaa tehdä pysyvästi onnelliseksi, *Hor., Epist. I, 6, 1.*
- [365] Kerrotaan olevan kansoja, joiden keskuudessa poika yhtyy äitiinsä ja tytär isäänsä, ja hellyys kasvaa kaksinaisesta rakkaudesta. *Ovid., Metam., X, 331.*
- [366] Ja niinpä ei enää mikään ole meidän omaamme; mitä sanon meidän omaksemme, se on jonkin taiteen tuotetta.
- [367] Sotaa tarjoat, oi vierasvarainen maa; sotaa varten asetetaan ratsut, sotaa uhkaavat nuo eläimet. Mutta samat eläimet ovat kuitenkin ennen tottuneet ottamaan vetääksensä vaunuja ja tottelemaan yhdessä iestä ja ohjaksia; on toivoa rauhasta. *Verg., Aen. III, 539.*
- [368] Kansan viha johtuu siitä, että kussakin paikassa vihataan naapurien jumalia, ja uskotaan jumalina olevan pidettävä vain niitä, joita siellä palvotaan. *Juv. XV, 37.*
- [369] Ja Epikuroso arvelee, että aistillisessa heikossa, jos luonto sitä vaatii, ei ole katsottava sukupuolta, eikä syntyperää, eikä säätyä, vaan muotoa, ikää ja näköä. *Cic., Tusc. V, 33.*
- [370] He (stoalaiset) eivät pidä viattomia rakkaussuhteitakaan viisaalle sopimattomina. *Cic., De fin. III, 20.*
- [371] Katsokaamme mihin ikään asti nuorukaisia sopii rakastaa. *Sen., Epist. 123.*
- [372] Oi Scavinus, sinä, joka olit Aufidian mies, olet nyt hänen rakastajansa; entinen kilpakosijasi on nyt hänen miehenään. Miksi sinua miellyttää toisen omana vaimo, jota omanasi et rakastanut? Oletko kykenemätön, jollei sinun tarvitse pelätä? *Mart., III, 70.*
- [373] Ei kukaan koko kaupungissa halunnut ilmaiseksi koskea vaimoosi, oi Caecilianus, kun siihen oli tilaisuus; mutta nyt, kun olet pannut hänelle vartijat, on tulevien rakastajain joukko ääretön. Olet kekseliäs mies. *Mart. I, 74.*
- [374] Joita myöten varmuuden tasoitettu tie lyhyimpänä kulkee ihmissydämeen ja järjen temppelisiin. *Lucr. V, 103.*
- [375] Olet huomaava, että totuuden tuntemisen ensimmäisinä ovat luoneet aistit, ja ettei voida todistaa aistien olevan väärässä. Mitä nyt sitten on pidettävä luotettavampana kuin aisteja? *Lucr. IV, 479, 483.*
- [376] Vai voivatko korvat oikaista silmien tekemää havaintoa, tahi tuntoaisti korvien tekemää, tahi voiko maku todistaa tämän tuntoaistin erehtyneen, tahi voivatko sen tehdä sieraimet tahi silmät? *Lucr. IV, 487.*
- [377] Kullekin erikseen on annettu kykynsä, kullakin on oma voimansa. *Lucr. IV, 491.*
- [378] Olkoonpa esine mikä hyvänsä, niin sitä ei pidetä lainkaan suurempana kuin minkä kokoiselta se silmiimme näyttää. *Lucr. V, 577.*
- [379] Emme kuitenkaan myönnä silmien tässä vähääkään erehtyvän ... älä siis syytä silmiä tästä sielun viasta. *Lucr. IV, 380, 387.*
- [380] Niin että ei voi katsella alas tuntematta sekä silmiään että sieluaan huimaavan. *Tit. Liv. XLIV, 6.*
- [381] Usein sattuu myöskin, että sielua järkyttävät liian rajusti jokin näky, juhlalliset äänet ja laulut, usein myöskin suru ja pelko. *Cic., De divin., I, 37.*
- [382] Silloin näkee kaksi aurinkoa ja kaksi Theebaa. *Verg., Aen., IV, 470.*
- [383] Niinpä usein näemme rujoja ja rumia naisia ihailtavan ja heidän nauttivan suurinta kunnioitusta. *Lucr. IV, 1152.*
- [384] Selvästi näkyvistäkin esineistä voi huomata, että jos niihin ei kohoista tarkkaavaisuuttaan, on kuin ne aina olisivat olleet kauas pois ja syrjään siirrettyinä. *Lucr. IV, 812.*
- [385] Sillä aika muuttaa koko maailman luonnon, ja kaiken täytyy siirtyä tilasta toiseen, eikä mikään pysy samana, vaan kaikki muuttuu, luonto muuttaa ja pakoittaa vaihtumaan kaikki. *Lucr. V, 826.*

Updated editions will replace the previous one—the old editions will be renamed.

Creating the works from print editions not protected by U.S. copyright law means that no one owns a United States copyright in these works, so the Foundation (and you!) can copy and distribute it in the United States without permission and without paying copyright royalties. Special rules, set forth in the General Terms of Use part of this license, apply to copying and distributing Project Gutenberg™ electronic works to protect the PROJECT GUTENBERG™ concept and trademark. Project Gutenberg is a registered trademark, and may not be used if you charge for an eBook, except by following the terms of the trademark license, including paying royalties for use of the Project Gutenberg trademark. If you do not charge anything for copies of this eBook, complying with the trademark license is very easy. You may use this eBook for nearly any purpose such as creation of derivative works, reports, performances and research. Project Gutenberg eBooks may be modified and printed and given away—you may do practically ANYTHING in the United States with eBooks not protected by U.S. copyright law. Redistribution is subject to the trademark license, especially commercial redistribution.

START: FULL LICENSE
THE FULL PROJECT GUTENBERG LICENSE
PLEASE READ THIS BEFORE YOU DISTRIBUTE OR USE THIS WORK

To protect the Project Gutenberg™ mission of promoting the free distribution of electronic works, by using or distributing this work (or any other work associated in any way with the phrase “Project Gutenberg”), you agree to comply with all the terms of the Full Project Gutenberg™ License available with this file or online at www.gutenberg.org/license.

Section 1. General Terms of Use and Redistributing Project Gutenberg™ electronic works

1.A. By reading or using any part of this Project Gutenberg™ electronic work, you indicate that you have read, understand, agree to and accept all the terms of this license and intellectual property (trademark/copyright) agreement. If you do not agree to abide by all the terms of this agreement, you must cease using and return or destroy all copies of Project Gutenberg™ electronic works in your possession. If you paid a fee for obtaining a copy of or access to a Project Gutenberg™ electronic work and you do not agree to be bound by the terms of this agreement, you may obtain a refund from the person or entity to whom you paid the fee as set forth in paragraph 1.E.8.

1.B. “Project Gutenberg” is a registered trademark. It may only be used on or associated in any way with an electronic work by people who agree to be bound by the terms of this agreement. There are a few things that you can do with most Project Gutenberg™ electronic works even without complying with the full terms of this agreement. See paragraph 1.C below. There are a lot of things you can do with Project Gutenberg™ electronic works if you follow the terms of this agreement and help preserve free future access to Project Gutenberg™ electronic works. See paragraph 1.E below.

1.C. The Project Gutenberg Literary Archive Foundation (“the Foundation” or PGLAF), owns a compilation copyright in the collection of Project Gutenberg™ electronic works. Nearly all the individual works in the collection are in the public domain in the United States. If an individual work is unprotected by copyright law in the United States and you are located in the United States, we do not claim a right to prevent you from copying, distributing, performing, displaying or creating derivative works based on the work as long as all references to Project Gutenberg are removed. Of course, we hope that you will support the Project Gutenberg™ mission of promoting free access to electronic works by freely sharing Project Gutenberg™ works in compliance with the terms of this agreement for keeping the Project Gutenberg™ name associated with the work. You can easily comply with the terms of this agreement by keeping this work in the same format with its attached full Project Gutenberg™ License when you share it without charge with others.

1.D. The copyright laws of the place where you are located also govern what you can do with this work. Copyright laws in most countries are in a constant state of change. If you are outside the United States, check the laws of your country in addition to the terms of this agreement before downloading, copying, displaying, performing, distributing or creating derivative works based on this work or any other Project Gutenberg™ work. The Foundation makes no representations concerning the copyright status of any work in any country other than the United States.

1.E. Unless you have removed all references to Project Gutenberg:

1.E.1. The following sentence, with active links to, or other immediate access to, the full Project Gutenberg™ License must appear prominently whenever any copy of a Project

Gutenberg™ work (any work on which the phrase “Project Gutenberg” appears, or with which the phrase “Project Gutenberg” is associated) is accessed, displayed, performed, viewed, copied or distributed:

This eBook is for the use of anyone anywhere in the United States and most other parts of the world at no cost and with almost no restrictions whatsoever. You may copy it, give it away or re-use it under the terms of the Project Gutenberg License included with this eBook or online at www.gutenberg.org. If you are not located in the United States, you will have to check the laws of the country where you are located before using this eBook.

1.E.2. If an individual Project Gutenberg™ electronic work is derived from texts not protected by U.S. copyright law (does not contain a notice indicating that it is posted with permission of the copyright holder), the work can be copied and distributed to anyone in the United States without paying any fees or charges. If you are redistributing or providing access to a work with the phrase “Project Gutenberg” associated with or appearing on the work, you must comply either with the requirements of paragraphs 1.E.1 through 1.E.7 or obtain permission for the use of the work and the Project Gutenberg™ trademark as set forth in paragraphs 1.E.8 or 1.E.9.

1.E.3. If an individual Project Gutenberg™ electronic work is posted with the permission of the copyright holder, your use and distribution must comply with both paragraphs 1.E.1 through 1.E.7 and any additional terms imposed by the copyright holder. Additional terms will be linked to the Project Gutenberg™ License for all works posted with the permission of the copyright holder found at the beginning of this work.

1.E.4. Do not unlink or detach or remove the full Project Gutenberg™ License terms from this work, or any files containing a part of this work or any other work associated with Project Gutenberg™.

1.E.5. Do not copy, display, perform, distribute or redistribute this electronic work, or any part of this electronic work, without prominently displaying the sentence set forth in paragraph 1.E.1 with active links or immediate access to the full terms of the Project Gutenberg™ License.

1.E.6. You may convert to and distribute this work in any binary, compressed, marked up, nonproprietary or proprietary form, including any word processing or hypertext form. However, if you provide access to or distribute copies of a Project Gutenberg™ work in a format other than “Plain Vanilla ASCII” or other format used in the official version posted on the official Project Gutenberg™ website (www.gutenberg.org), you must, at no additional cost, fee or expense to the user, provide a copy, a means of exporting a copy, or a means of obtaining a copy upon request, of the work in its original “Plain Vanilla ASCII” or other form. Any alternate format must include the full Project Gutenberg™ License as specified in paragraph 1.E.1.

1.E.7. Do not charge a fee for access to, viewing, displaying, performing, copying or distributing any Project Gutenberg™ works unless you comply with paragraph 1.E.8 or 1.E.9.

1.E.8. You may charge a reasonable fee for copies of or providing access to or distributing Project Gutenberg™ electronic works provided that:

- You pay a royalty fee of 20% of the gross profits you derive from the use of Project Gutenberg™ works calculated using the method you already use to calculate your applicable taxes. The fee is owed to the owner of the Project Gutenberg™ trademark, but he has agreed to donate royalties under this paragraph to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation. Royalty payments must be paid within 60 days following each date on which you prepare (or are legally required to prepare) your periodic tax returns. Royalty payments should be clearly marked as such and sent to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation at the address specified in Section 4, “Information about donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation.”
- You provide a full refund of any money paid by a user who notifies you in writing (or by e-mail) within 30 days of receipt that s/he does not agree to the terms of the full Project Gutenberg™ License. You must require such a user to return or destroy all copies of the works possessed in a physical medium and discontinue all use of and all access to other copies of Project Gutenberg™ works.
- You provide, in accordance with paragraph 1.F.3, a full refund of any money paid for a work or a replacement copy, if a defect in the electronic work is discovered and reported to you within 90 days of receipt of the work.
- You comply with all other terms of this agreement for free distribution of Project Gutenberg™ works.

1.E.9. If you wish to charge a fee or distribute a Project Gutenberg™ electronic work or group of works on different terms than are set forth in this agreement, you must obtain permission in writing from the Project Gutenberg Literary Archive Foundation, the manager

of the Project Gutenberg™ trademark. Contact the Foundation as set forth in Section 3 below.

1.F.

1.F.1. Project Gutenberg volunteers and employees expend considerable effort to identify, do copyright research on, transcribe and proofread works not protected by U.S. copyright law in creating the Project Gutenberg™ collection. Despite these efforts, Project Gutenberg™ electronic works, and the medium on which they may be stored, may contain “Defects,” such as, but not limited to, incomplete, inaccurate or corrupt data, transcription errors, a copyright or other intellectual property infringement, a defective or damaged disk or other medium, a computer virus, or computer codes that damage or cannot be read by your equipment.

1.F.2. LIMITED WARRANTY, DISCLAIMER OF DAMAGES - Except for the “Right of Replacement or Refund” described in paragraph 1.F.3, the Project Gutenberg Literary Archive Foundation, the owner of the Project Gutenberg™ trademark, and any other party distributing a Project Gutenberg™ electronic work under this agreement, disclaim all liability to you for damages, costs and expenses, including legal fees. YOU AGREE THAT YOU HAVE NO REMEDIES FOR NEGLIGENCE, STRICT LIABILITY, BREACH OF WARRANTY OR BREACH OF CONTRACT EXCEPT THOSE PROVIDED IN PARAGRAPH 1.F.3. YOU AGREE THAT THE FOUNDATION, THE TRADEMARK OWNER, AND ANY DISTRIBUTOR UNDER THIS AGREEMENT WILL NOT BE LIABLE TO YOU FOR ACTUAL, DIRECT, INDIRECT, CONSEQUENTIAL, PUNITIVE OR INCIDENTAL DAMAGES EVEN IF YOU GIVE NOTICE OF THE POSSIBILITY OF SUCH DAMAGE.

1.F.3. LIMITED RIGHT OF REPLACEMENT OR REFUND - If you discover a defect in this electronic work within 90 days of receiving it, you can receive a refund of the money (if any) you paid for it by sending a written explanation to the person you received the work from. If you received the work on a physical medium, you must return the medium with your written explanation. The person or entity that provided you with the defective work may elect to provide a replacement copy in lieu of a refund. If you received the work electronically, the person or entity providing it to you may choose to give you a second opportunity to receive the work electronically in lieu of a refund. If the second copy is also defective, you may demand a refund in writing without further opportunities to fix the problem.

1.F.4. Except for the limited right of replacement or refund set forth in paragraph 1.F.3, this work is provided to you ‘AS-IS’, WITH NO OTHER WARRANTIES OF ANY KIND, EXPRESS OR IMPLIED, INCLUDING BUT NOT LIMITED TO WARRANTIES OF MERCHANTABILITY OR FITNESS FOR ANY PURPOSE.

1.F.5. Some states do not allow disclaimers of certain implied warranties or the exclusion or limitation of certain types of damages. If any disclaimer or limitation set forth in this agreement violates the law of the state applicable to this agreement, the agreement shall be interpreted to make the maximum disclaimer or limitation permitted by the applicable state law. The invalidity or unenforceability of any provision of this agreement shall not void the remaining provisions.

1.F.6. INDEMNITY - You agree to indemnify and hold the Foundation, the trademark owner, any agent or employee of the Foundation, anyone providing copies of Project Gutenberg™ electronic works in accordance with this agreement, and any volunteers associated with the production, promotion and distribution of Project Gutenberg™ electronic works, harmless from all liability, costs and expenses, including legal fees, that arise directly or indirectly from any of the following which you do or cause to occur: (a) distribution of this or any Project Gutenberg™ work, (b) alteration, modification, or additions or deletions to any Project Gutenberg™ work, and (c) any Defect you cause.

Section 2. Information about the Mission of Project Gutenberg™

Project Gutenberg™ is synonymous with the free distribution of electronic works in formats readable by the widest variety of computers including obsolete, old, middle-aged and new computers. It exists because of the efforts of hundreds of volunteers and donations from people in all walks of life.

Volunteers and financial support to provide volunteers with the assistance they need are critical to reaching Project Gutenberg™’s goals and ensuring that the Project Gutenberg™ collection will remain freely available for generations to come. In 2001, the Project Gutenberg Literary Archive Foundation was created to provide a secure and permanent future for Project Gutenberg™ and future generations. To learn more about the Project Gutenberg Literary Archive Foundation and how your efforts and donations can help, see Sections 3 and 4 and the Foundation information page at www.gutenberg.org.

Section 3. Information about the Project Gutenberg Literary Archive Foundation

The Project Gutenberg Literary Archive Foundation is a non-profit 501(c)(3) educational

corporation organized under the laws of the state of Mississippi and granted tax exempt status by the Internal Revenue Service. The Foundation's EIN or federal tax identification number is 64-6221541. Contributions to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation are tax deductible to the full extent permitted by U.S. federal laws and your state's laws.

The Foundation's business office is located at 809 North 1500 West, Salt Lake City, UT 84116, (801) 596-1887. Email contact links and up to date contact information can be found at the Foundation's website and official page at www.gutenberg.org/contact

Section 4. Information about Donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation

Project Gutenberg™ depends upon and cannot survive without widespread public support and donations to carry out its mission of increasing the number of public domain and licensed works that can be freely distributed in machine-readable form accessible by the widest array of equipment including outdated equipment. Many small donations (\$1 to \$5,000) are particularly important to maintaining tax exempt status with the IRS.

The Foundation is committed to complying with the laws regulating charities and charitable donations in all 50 states of the United States. Compliance requirements are not uniform and it takes a considerable effort, much paperwork and many fees to meet and keep up with these requirements. We do not solicit donations in locations where we have not received written confirmation of compliance. To SEND DONATIONS or determine the status of compliance for any particular state visit www.gutenberg.org/donate.

While we cannot and do not solicit contributions from states where we have not met the solicitation requirements, we know of no prohibition against accepting unsolicited donations from donors in such states who approach us with offers to donate.

International donations are gratefully accepted, but we cannot make any statements concerning tax treatment of donations received from outside the United States. U.S. laws alone swamp our small staff.

Please check the Project Gutenberg web pages for current donation methods and addresses. Donations are accepted in a number of other ways including checks, online payments and credit card donations. To donate, please visit: www.gutenberg.org/donate

Section 5. General Information About Project Gutenberg™ electronic works

Professor Michael S. Hart was the originator of the Project Gutenberg™ concept of a library of electronic works that could be freely shared with anyone. For forty years, he produced and distributed Project Gutenberg™ eBooks with only a loose network of volunteer support.

Project Gutenberg™ eBooks are often created from several printed editions, all of which are confirmed as not protected by copyright in the U.S. unless a copyright notice is included. Thus, we do not necessarily keep eBooks in compliance with any particular paper edition.

Most people start at our website which has the main PG search facility: www.gutenberg.org.

This website includes information about Project Gutenberg™, including how to make donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation, how to help produce our new eBooks, and how to subscribe to our email newsletter to hear about new eBooks.